

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
BEREND T. IVÁN

XXIX. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti

BEREND T. IVÁN

Technikai szerkesztő

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közöl a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művésztörténet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 72 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488). Külföldön terjeszti a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat, H-1389. Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest. ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53.

Az MTA I. és IX. Osztályának 1979 évi közgyűlési együttes tudományos ülése

A GAZDASÁGI VÁLSÁGOK PROBLEMATIKÁJA A XX. SZÁZADBAN

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya az Akadémia 1979. évi 139. közgyűlésének hetében együttes tudományos ülést tartott, amelyen a történettudomány és a közgazdaságtudomány képviselőinek a válság-problematikával kapcsolatos előadásai hangzottak el.

A tudományos ülést Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA alelnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy a különböző tudományok és különösen a határtudományok együttműködésének, a tudományos problémák interdiszciplináris megközelítésének a közgyűlési együttes ülések jó lehetőséget adnak. Utalt az I. és a II. Osztály 1978. évi együttes tudományos ülésének eredményeire, amelyek a Kelet-Európa-problematika megtárgyalása kapcsán történészek és irodalomtörténészek, nyelvészek és művészettörténészek, régészek és néprajztudósok együttműködése révén valósulhattak meg. Jelezte a gazdasági válságok téma bizonyos aktualitását is, amely lehetővé teszi a társadalomtudományok aktív hozzájárulását jelenkorunk problémáinak eredményesebb megoldásához.

Az együttes ülés előadásait az alábbiakban adjuk közre:

A KLASSZIKUS TÍPUSÚ VÁLSÁGOK ELMÉLETÉRŐL

ERDŐS PÉTER

Megtisztelő megbízatásom értelmében a válságelméletről, közelebbről a klasszikus típusú válságok elméletéről kell beszélnem. Válságelmélet sokféle van: nem térhetek ki rájuk. Azt a marxista ihletésű elméletet fogom ismertetni, amelyet helyesnek tartok . . . A klasszikus típusú válság megnevezés nem közismert terminus: a saját kifejezésem. Azokat a gazdasági válságokat jelölöm vele, amelyek a múlt század második negyedétől a jelen század első harmada végig átlagosan tízévenként követték egymást, s amelyeket a marxista tankönyvek általános periodikus túltermelési válságok néven tartanak számon. Ezek anyagi alapja — Marx egy mondata szerint — az állótőke tömeges periodikus megújításában keresendő. Gazdasági válságok az említett időszak vége óta is előfordulnak, de kiváltó okaik, mechanizmusaik, lefolyásuk annyira mások, hogy a klasszikus válságok elmélete alig vonatkoztatható rájuk. Az 1929–33-as válság azonban még klasszikus típusú válság volt.

A válságelmélettől sem várhatunk el többet, mint általában a közgazdasági elméletektől. Arra semmiféle válságelmélet sem alkalmas, hogy részleteiben is megmagyarázza egy-egy konkrét válság lefolyását. Ahány válság előfordult, mind jelentékenyen különbözött egymástól. Részleteik leírása és magyarázata a gazdaságtörténész feladata. Neki a vizsgálataiban nem szabad az általános elmélethez tapadnia. Nemcsak azt kellene meg-

mutatnia, hogy miben igazolta a vizsgált válság az általános elméletet, hanem azt is, hogy a sajátos körülmények között mi minden tért el az elmélet által tipikusnak mondottaktól. Figyelmét, akárcsak a gyakorlati közgazdászokét vagy éppen a nagyközönségét, többnyire nem éppen az általános, hanem inkább a specifikus vonások kötik le. A nagy válság pedig annyi drámai mozzanatban bővelkedett, hogy hozzá képest az általános válságelmélet mondanivalója színtelennek mondható.

Azt is csak a gazdaságtörténész magyarázhatja meg, hogy miért éppen a 30-as évek elejének a válsága volt különösen mély és kínos. Azt a Sztálintól származó érvelést, hogy azért volt ilyen, mert a kapitalizmus általános válságának időszakába esett, ma már szerencsére senkinek sem kell kielégítő magyarázatként elfogadnia.

De ha valamennyi válság jelentősen különbözött a többitől, akkor vajon miért hiszem, hogy a múltbeli válságok egy hosszú sorozatára joggal ragaszthatjuk rá a klasszikus típusú válság címkéjét? Miért gondoljuk mi, politökonómusok, hogy a klasszikus típusú válságok általános elméletét ki lehet dolgozni, sőt már rendelkezünk is vele?

*

Azoknak a legfőbb jegyeknek a felsorolásával kezdem, amelyek — a válságelmélet szempontjából — megkülönböztetik a korábbi kapitalizmust a második világháborút követő időszak kapitalizmusától. A klasszikus típusú válságok korszakát szempontunkból a már eléggé fejlett gyáripár meglétén kívül a következő vonások is jellemezték. A bérből élők zömét a termelő ágazatok foglalkoztatták, és azoknak a részaránya is számottevő volt, akik a beruházási javakat termelték. A munkások nettó megtakarításainak az összege jelentéktelen, a fogyasztói hitelek, a részletre történő vásárlások rendszere pedig még kialakulatlan volt ebben az időszakban. Az állam bevételei, illetve kiadásai a nemzeti jövedelemnek alig néhány százalékára rúgtak. A társadalombiztosítás, a nyugdíjaskorúakról való gondoskodás, a munkanélküliek segélyezése sem volt, de az állam jövedelmeinek alacsony volta miatt aligha is lehetett volna állami feladat. Az állam a költségvetés egyensúlyban tartására törekedett: gazdasági szerepe — háborúk és hasonló időszakok kivételével — elhanyagolható volt.

Ma viszont a bérből és fizetésből élőknek mindössze 40 vagy éppen csupán 30 százalékát foglalkoztatják a termelő ágazatok. A dolgozók néhány év átlagát tekintve ma is csak folyó keresményüket költik ugyan vásárlásra, de ma már saját lakást, autót, egyéb tartós fogyasztási cikkeket vásárolnak részletre, vagyis hitelre. Így egyes években nem jelentéktelen mértékben eladósodnak, hogy más években ennek ellensúlyozására viszonylag sokat megtakarítsanak. Az állami költségvetés a végterméknek a negyedét, harmadát vagy néha a felét is igénybe veszi. Emellett a költségvetés rendszere szándéktalanul is automatikus stabilizátorokat hoz létre. De igen gyakran költségvetési deficit terhére is beavatkozik az állam a gazdaság menetébe, miközben a bankrendszer, a kormányzattal többé-kevésbé együttműködve, maga is ezt teszi saját monetáris eszközeivel.

Nem említettem a megkülönböztető jegyek között az ún. szabadversenyos kapitalizmus és a monopolkapitalizmus közti különbséget. A nagy válság, amely még klasszikus

típusú volt, már a monopolkapitalizmus időszakára esett. Az állami monopolkapitalizmus kialakulásáról, mint megkülönböztető jegyről viszont — anélkül, hogy a nevén neveztem volna — már szoltam a megelőző mondatokban.

A korábbi kapitalizmus megkülönböztető vonásait azért emeltem ki, mert meglétük esetén a kapitalizmusban igen erős tendencia van periodikusan visszatérő válságok kialakulására. Mindenféle gazdasági törvény csupán tendenciát, bár jó esetben uralkodó tendenciát mond ki. Megfordítva is igaz: ha egy tendencia, mint a szóban forgó esetben is, mintegy száz év folyamán konok következetességgel érvényesül, akkor arra is jogot formálhatunk, hogy e tendenciát a törvény szóval illessük. Csakhogy: a nemrégiben még közkeletűnek számító válságtörvény-kifejezés nagyon is sokféleképpen volt értelmezhető. Az ebben az ambiciózus kifejezésben előforduló válság szó nagyon is tág értelmű. Jelenthet ipari, pénzügyi vagy agrárválságot; jelenthet közbülső vagy periodikus, részleges vagy általános válságot — használata alkalmas volt igen különböző jelenségek egybe-mosására. A marxizmus megalapítói figyelmét azonban elsősorban éppen azok a periodikusan ismétlődő általános válságok kötötték le, amelyek elméletéről most beszélnem kell. És éppen a válságoknak a periodikusan, nagyjából szabályos időközökben visszatérő volta az a jelenség, amely elsősorban utal rá, hogy az elmélet megtalálhatja a periodicitás okát. A periodicitás tapasztalati jelensége készítette a kutatást arra, hogy — mint vélem sikerrel — épp ennek a magyarázatát keresse. De ha sikerről beszélek, akkor már újabb keletű elméleti eredményekre utalok vele.

A második világháború utáni gazdasági válságok azonban, legalábbis hazai kutatóink többségének a megítélése szerint, nem periodikus jellegűek. És nagyjából éppen ebben az időszakban fordultak az ellenkezőjükre azok a jellemzők is, amelyek alapján elméletileg kimutathatónak bizonyult a kapitalizmusnak periodikusan visszatérő válságokra való hajlama. Ha valamilyen értelemben ma is beszélhetünk válságtörvényről, úgy ezen nem a korábban érvényesült törvényt kell értenünk. Ezért ítélem értelmesnek és hasznosnak a klasszikus típusú válság kifejezést.

*

Az elmélet feladata természetesen nem ott kezdődik, hogy megmutatja, miért jelentkeznek egy adott korszakban periodikusan a válságok. Említettem már, hogy a szokványos tankönyvek általános túltermelési válságok néven említik őket. De az elméletnek újból és újból felül kell vizsgálnia sok évtizedes, maguktól értetődőeknek vélt tételeket is. Felül kell tehát vizsgálnia — egyebek között — az általános túltermelés értelmét, valós vagy valótlan voltát is.

Ismeretes Say hírhedt törvénye az általános túltermelés állítólagos lehetetlenségéről. Say tétele a legegyszerűbb formájában úgy hangzik, hogy a kínálat automatikusan megteremti a neki megfelelő keresletet, hiszen az árutermelő azért termel — azért támaszt kínálatot —, mert termékéért más terméket vagy termékeket akar kapni a piacon, tehát keresletet támaszt. Marx erre azzal válaszolt, hogy az eladó nem termékre, hanem pénzre cseréli a termékét, és semmi sem kényszeríti arra, hogy a kapott pénzért más terméket vásároljon. Márpedig, ha sokan tartózkodnak a vásárlástól, akkor sokan nem tudnak eladni

— íme a túltermelés! E gondolatmenet természetesen csupán az általános túltermelés elvont elvi lehetőségére mutat rá. Semmiképpen sem hitte Marx, hogy az iménti érvelése azt is megmagyarázza, vajon miért tartózkodnának egyszerre sokan a vásárlástól. Annyi viszont az ún. Say-törvény mindenféle lehetséges elméleti és tapasztalati cáfolata ellenére is igaz, hogy ha mindenki, aki árueledés révén pénzhez jut, e pénzösszeget vásárlásra kívánja fordítani, akkor részleges aránytalanságok keletkezhetnek ugyan, de szó sem lehet általános túltermelésről. Ha keletkeznek ilyen aránytalanságok, és ha csak ennyi a baj, — noha nagyobb baj is kifejlődhetik belőle — akkor Marx nyomán csupán részleges vagy esetleg közbülső válságról szoktunk beszélni, és nem az ilyen válság a témánk.

Keynes — részben már korábban is megvolt elméleteket új indoklással és új köntösbe burkolva — az elégtelen összkereslettel indokolta — nem éppen a válságoknak, hanem — a tömeges tartós munkanélküliségnek a szerinte a gazdag tőkés országokat különösen fenyegető jelenségét. Elméletének következetes indokolása megítélésem szerint nemcsak sikerületlen volt, hanem nem is sikerülhetett, de javára írandó, hogy követői nagy többségétől eltérően külön is hangsúlyozta a tőkejavak iránti kereslet elégtelenségét. Nagyon régi viszont, és a marxi irodalomban is minduntalan felmerül egy — az elégtelen kereslet elméletével rokon — elmélet, az elégtelen fogyasztás elmélete. Ennek is sokféle változata ismert, de végül is általában arról szólnak, hogy a munkások bére nem futja annak a fogyasztáscikk-tömegnek a megvásárlására, amelytől pedig nekik kellene megszabadítaniuk a piacot.

Marx maga elvetette ezt az alulfogyasztási elméletet mint a válságok kitörésének elégséges magyarázatát, mondván, hogy a tipikus válság épp akkor tör ki, amikor a munkásosztály bére a legmagasabb. Ennek nyomán nemegyszer előfordult, hogy marxista közgazdászok pusztán azzal az indokolással utasították el sommásan az egyik vagy másik válságmagyarázatot, hogy az az alulfogyasztási elmélet egyik változata. Csakhogy Marxnál is található a Tőke III. kötetének 30. fejezetében egy nagyon hasonló gondolat, amely szerint „minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátozottsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha azoknak csak a társadalom abszolút fogyasztóképesége szabna határt”. De ha valóban ez a válságok végső oka, akkor mi a végső vagy közvetlen oka annak, hogy a válság állapota nem permanens? Miért van, hogy a termelőerők fejlettségének az a foka, amely már beleütközött a tömegek korlátozott fogyasztóképeségébe, akár már egyetlen periódussal később is összefér a kitűnő prosperitással? A kapitalizmus gazdasága növekvő gazdaság. Nem fogadhatjuk el kielégítőnek Rosa Luxemburnak és másoknak azt a válaszát, amely „harmadik személyeknek”, tehát nem tőkés országoknak vagy rétegeknek a kapitalizmus világrendszerébe való bevonására hivatkozva kívánja megoldani a kérdést.

*

A nem olyan régmúlt tankönyvei sem kerültek meg mindenestől ezt a problémát, de válaszképpen sejtelmesen általános értelmű fogalmazáshoz menekültek. A válság, úgy-mond, akkor tör ki, amikor a kapitalizmus gazdasági ellentmondásai kiéleződnek; a válság

szerepe éppen ezeknek az ellentmondásoknak az erőszakos úton történő ideiglenes feloldása, kibékítése, ami — ugyancsak ideiglenesen — megnyitja az utat a további fejlődés előtt. Ez a válasz feltétlenül helyes, csak az a hibája, hogy nem tudjuk meg belőle, konkrétan miféle ellentmondásokat mi módon csökkenthet elviselhető fokúra a válság.

Nem efféle, a hajdani természetfilozófusokéhoz hasonló magaslatocon mozgó válaszokra van szükségünk. A gazdasági válságok a társadalmi tőke újratermelésének súlyos megrázkódtatásai. A társadalmi tőke zavartalan újratermelése feltételeinek alapösszefüggéseit pedig kidolgozta Marx a Tőke II. kötetében. Nyilván ehhez az elmélethez kell visszanyúlnunk, ha meg akarjuk érteni a zavarok okait. Erre is számos kísérlet történt, de sajnos a kutatóról kutatóra átöröklődő tévedés következtében a közelmúltig nem sok siker kísérte azokat.

A piaci verseny körülményei között, ha valamelyik termékből a többihez képest túl sokat termeltek, akkor annak az ára csökken, s a termelés akár veszteséges is válhat. Ilyenkor más termelési ágakba áramlik át a tőke; a kérdéses termék kínálata csökken a többiekéhez képest; az ára megemelkedik, s így minden rendbe jön. A közgazdászok tolvajnyelvén ezt úgy fejezik ki, hogy az értéktörvény spontán módon szabályozza az ártermelést. Én szívesebben fogalmazom meg ugyanezt egy eredetileg a gyengeáramú technikából ismertté vált kifejezéssel: valamely áru termelésének bővülése vagy szűkülése — a termék árának közvetítésével — negatív értelemben visszacsatolódik az áru termelésére: fékezi a növekedését is, a csökkenését is, vagyis szabályozóként működik. Zavarba kerülünk azonban, ha a konkrét áru esetéről áttérünk olyan áru-aggregátumok magatartásának a vizsgálatára, mint egyfelől a fogyasztási cikkek összessége, másfelől az ezek termeléséhez szükséges nyersanyagok összessége. Termelhetünk-e tartósan túl sok fogyasztási cikket a nyersanyagokhoz képest? Nyilván nem, hiszen sok fogyasztási cikk termeléséhez sok nyersanyagra van szükség. S aligha látható be, hogyha a fogyasztási cikkek ára netán azért csökkenne, mert túl sok van belőlük, akkor ezen segíthetne, ha a tőke a nyersanyagtermelésbe áramlana át.

Nos, a társadalmi tőke újratermelésének marxi elmélete két aggregált osztályba sorolta a termelőtőkét: a termelőeszközöket gyártó első osztályba, illetve a fogyasztási cikkeket gyártó második osztályba. Az erre vonatkozó marxi sémák a termelőeszközök közt nemcsak a nyersanyagokat, hanem a munkaeszközöket is figyelembe veszik ugyan, de bennük a munkaeszközök ugyanúgy egyetlen körforgás alatt használnának el, mint a nyersanyagok.

Marx számpéldákon megmutatta, Bucharin pedig algebrai kifejezés formájában is bemutatta, hogy ha az újratermelés két osztálya egyensúlyban van, vagyis ha mindkét osztály termékei az értéküknek megfelelő áron értékesíthetők, akkor érvényesnek kell lennie a következő összefüggésnek, illetve egyenletnek: $v_1 + m_{k1} + m_{v1} = c_2 + m_{c2}$, ahol az 1, illetve 2 index azt jelzi, hogy az első vagy a második osztály termékéről van-e szó; c a jelzett osztályban elhasznált termelőeszközök értékének, v az ott kifizetett munkabérnek, m_k a jelzett osztály tőkései által elfogyasztott javak értékének, m_c a bővítésre szolgáló termelőeszközök értékének, m_v pedig az ezekhez pótlólagosan felveendő munkások bérének a jele. Az m_k , m_c és m_v tagok összege: m , az értéktöbblet.

Ezen a ponton követték el a korábbi marxisták a fatális hibát. Számpéldáikban valamennyien önkényesen megadták az értéktöbbség és a munkabér arányának, vagyis az m/v törtnek, tehát az értéktöbbség-rátának a nagyságát, és az ilyen önkényesen megadott m/v arányból kiadódó m értéktöbbséget osztották fel három részre: m_k -ra, m_c -re és m_v -re.

Az imént említett egyenlet azonban az ilyen önkényesen felvett adatokkal legfeljebb véletlenül valósulhat meg. Az egyenlet bal oldala termelőeszközök értékösszegét, jobb oldala fogyasztási cikkek értékösszegét ábrázolja. Az újratermelés egyensúlya esetén az egyenlet bal oldalával jelzett termelőeszköz mennyiségét el kell cserélni, a jobb oldalal jelzett fogyasztási cikkek mennyiségével, de ez a csere csak akkor lehetne értékarányos, ha az egyenlőség véletlenül beteljesülne. És most jön a végképpen hibás következtetés. Eszerint: ha az egyenlet úgy válik egyenlőtlenséggé, hogy a bal oldala meghaladja a jobb oldalát, akkor túlermelés van termelőeszközökből, tehát azok normális áron eladhatatlannokká válnak. Ha a jobb oldal nagyobb a bal oldalnál, akkor fogyasztási cikkekből van túlermelés, és akkor azokat nem lehet normális áron értékesíteni.

S ebből azt a következtetést vonták le, hogy mindkét fajta túlermelés, ha eléggé éles, kumulálódó folyamatokat indít meg, és ez a kumulálódó folyamat a válság. Csak az nem ütött szöveget a teoretikusok fejébe, hogy ilyenképpen a túlermelés a tőkegazdaság normális állapotának tűnik, míg a túlermelés hiánya legfeljebb ritka kivétel lehet.

Más szavakkal: ha a séma-építőknak igazuk van, ha az értéktöbbség-rátát eleve adott nagyság, akkor a két osztály egymás közötti arányának kellene alkalmazkodnia hozzá, mert különben túlermelés jelentkezik. Ez elméleti zsákutca volt, és csak úgy lehetett kikerülni belőle, hogy a talpára állították azt, ami a feje tetején állt. Erre a korrekcióra a marxi újratermelési elmélet pontosabb elemzése alapján is sor került, mégpedig a nagy lengyel közgazdász Kalecki hasonló eredményeinek az előzetes ismerete nélkül.

*

A marxi újratermelési elmélet oldaláról nézve az derült ki, hogy nem a két osztály arányának kell az értéktöbbség-rátához igazodnia, hanem megfordítva: a két osztály arányától és a tőke fogyasztás nagyságától függ az értéktöbbség-rátá nagysága. Kalecki ismerte Marxot, de Marx újratermelési elméletére csak futólag hivatkozott. A munka-értékelméssel sem volt elégedett, s így értéktöbbség helyett mindig csak profitról beszélt. Az ő tétele, amely lényegében ekvivalens az előbb kimondottal, szabad fogalmazásban úgy hangzik, hogy nem az összprofittól függ, hogy a tőkeosztály mennyit fogyaszthat és mennyit ruházhat be, hanem — megfordítva —, a tőkések beruházásainak és fogyasztásának az összegétől függ, hogy mekkora lesz az osztály egészének a profitja. E tétel az egyes tőke profitjáról, beruházásairól és fogyasztásáról vonatkoztatva abszurdum, de a makro-ökonomiában, a tőkések összességére vonatkoztatva tökéletesen helyes, feltéve, hogy elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől és a költségvetés deficitjétől, és ha a munkások pontosan a bérüket költik el fogyasztásra. Ezekről a lehetséges bonyodalmaktól a marxi séma is eltekint, és belőle a következő tanulságokat vonhatjuk le.

Bármilyen is az újratermelés két osztályának egymáshoz viszonyított aránya, és bárhogyan alakul is a tőkések személyes fogyasztása, mindig van lehetőség arra, hogy összességükben mindkét osztály termékei értékarányos árakon legyenek eladhatók. De ha a második osztályhoz képest megnő az első osztály termékeinek részaránya, akkor *ceteris paribus* megnő értéktöbblet-rátája is, és a termelés költségeihez képest megnő a termék-egység ára is. Ha viszont a második osztály részaránya nő meg az első osztályhoz képest, akkor értéktöbblet-rátája is csökken, s az árak is csökkennek az önköltséghez képest. Magas értéktöbblet-rátá és a költségekhez képest magas ár jó konjunktúrát, az ellenkezője gyenge konjunktúrát jelent.

E tételek a korábbi vélekedésekhez képest új megvilágításba helyezik a túltermelés problémáját. Nevezetesen: amíg egyéb nyomós ok nem szól az ellenkezője mellett — és erről még majd szólnom kell —, addig a termelőeszköz-termelésnek az átlagosnál gyorsabb bővülése, legalábbis közvetlen hatásában, javuló konjunktúrát eredményez. A fogyasztási cikk-termelés aránytalan megugrása viszont *ceteris paribus* valóban konjunktúrarontó hatású, és túltermelésnek is felfogható.

Ezzel alapjában véve a helyére került a túltermelés fogalma a konjunktúra-elméletben. Értjük, hogy mi a jó és mi a gyenge konjunktúra lényege. Most már arra kell választ találnunk, hogy miért ciklikusan, periodikusan jelentkeznek a súlyos visszaesések. Ennek megértése végett azonban túl kell jutnunk Marx újratermelési sémáin; nevezetesen: tudomásul kell vennünk, hogy a nagy munkaeszközök, az úgynevezett beruházási javak nem használnak el egyetlen termelési körforgás alatt; megújításuk, kicserélésük csak évek múlva, mondjuk átlagosan tíz év elteltével válik esedékessé, addig pedig folyamatosan működhetnek. Az egyszerűség kedvéért olyan értelemben módosíthatjuk a társadalmi tőke újratermelésének marxi elméletében szereplő két osztály fogalmát is, hogy az első osztály beruházási javakat, a második fogyasztási cikkeket termel, míg a szükséges nyersanyagokat mindkét osztály maga termeli meg önmaga számára.

Felvetődik a kérdés, hogy mitől függ, vajon magas-e vagy alacsony-e a beruházások szintje. Erre a legáltalánosabb és éppen ezért a legkevesebbet mondó válasz az, hogy a tőkések profitvárakozásaitól függ. Mégis: ha azt tapasztalja a tőkés, hogy magas a profit, úgy ez azt a reményt kelti benne, hogy továbbra is magas marad. Még inkább áll ez a profit növekedési ütemére: növekvő profit akkor is beruházásra ösztönöz, ha a profit aktuális szintje még alacsony. Egyenesen kényszerít beruházásokra, ha az állóeszközök kiöregedtek, tehát pótlásra szorulnak. Ösztönzi a beruházást, ha magas az állóeszközöknek a kihasználási foka, és ha munkabért lehet vele megtakarítani. Egyenesen tiltja viszont a beruházásokat — hacsak nem nagyon is elavultak már a termelőeszközök —, ha a meglévő kapacitásokat csak alacsony szinten lehet kihasználni.

Gondoljuk most át a következőket: említettük, hogy ha valamely termékből a többihez képest túl sokat vagy túl keveset termelnek, akkor működésbe lép egy negatív visszacsatolási mechanizmus, márpedig a negatív visszacsatolás a jól működő szabályozás legfőbb princípiuma. A társadalmi tőke újratermelésének folyamatában viszont egy pozitívan visszacsatoló részrendszer harcol egy negatívan visszacsatolóval. Ha viszonylag megnő a beruházási tevékenység, akkor megnő a marxi—bucharini-egyenlet bal oldala, nő a profit, nőnek az árak, mert nő az összkereslet is, s ez további beruházásra,

illetve a termelés növelésére ösztönöz. Az ellenkező esetben mind ennek az ellenkezője történik. A beruházási tevékenység ütemváltozása pozitívan csatolódik vissza a rendszerre. Ha viszont a fogyasztási cikkek termelése ugrik meg, akkor az értéktöbblet-ráta is csökken, az árak is esnek, s ez lelassítja a fogyasztásicikk-termelést, de csökkentően hat vissza a beruházások ütemére is. Ez negatív visszacsatolás. Pozitív és negatív visszacsatolódás állandóan egymásba fonódik a termelés arányainak minden változásakor. Ebből a gazdaság egészének immanens instabilitása következik.

*

Ahhoz mármost, hogy megérthessük maguknak a válságoknak a periodikus visszatérését, fel kell tételeznünk, hogy a vizsgált időszakot már megelőzte egy korábbi válság is. Olyan ez, mint az inga. Annak a mozgását is csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy azért leng, mert már egy periódussal korábban is lengett. (Zárójelben: vagy mert valaki meglökte. A gazdaság esetében pedig egy előző válság helyett pl. egy súlyos háború befejezése is megadhatja az első lökést.) Tegyük fel, hogy a válságot követő pangás mélypontján vagyunk. Ekkor az árak alacsonyak, a termelés szintje alacsony, a profit is alacsony szinten stagnál, csak a munkanélküliség magas. A válság kitörése óta a beruházási javak termelése különösen visszaesett: új beruházásokra ez alatt az idő alatt alig került sor, sőt az elhasznált munkaeszközök megújítása is jórészt váratott magára. Alacsony a kapacitások kihasználási foka is. Ilyenkor a fogyasztásicikk-termelés netáni növekedése negatívan csatolódna vissza a rendszerre. A netáni kis megélénkülést hamarosan újabb visszaesés követné. Jelentős volumenű beruházásokra pedig ilyenkor nem kerülhet sor, amíg a meglevő berendezések el nem öregedtek, el nem avultak. Ez azonban, ha az avulás folyamata előrehaladt állapotban van, igenis beruházásokra kényszerít.

Erre megindul egy pozitív visszacsatolási folyamat. A ciklusnak ezt a szakaszát a tipikus, a klasszikus esetben az állótőke tömeges, időben koncentrált megújítása jellemzi. Megnő a foglalkoztatás az első osztályban, tehát megnő a beruházási szektor részaránya; nő a profit és nőnek az árak. A tőkések versenyeznek egymással: mindenki még azelőtt igyekszik pótolni az elhasznált berendezéseket, mielőtt a pótlás költségei nagyon megnőnének. A foglalkoztatás és ezáltal a kereslet növekedése hat a fogyasztásicikk-termelésre is: az is növekszik. Ennek a növekedése viszont negatívan csatolódik vissza a rendszerre. A kétféle, ellentétes irányú visszacsatolás eredője most a visszacsatolást kiváltó elsődleges okok viszonylagos súlyától függ. De a ciklus során a fogyasztásicikk-termelés a beruházási javak termeléséhez képest mereven viselkedik: ellentétben a beruházási javak termelésével, nem sokkal csökken a visszaesés során. A beruházási tevékenység tehát most jelentősen megnőhet: ennek a hatása lesz az erősebb. Ez az előreszaladás viszont azzal jár, hogy a javuló konjunktúra néhány első évében gyakorlatilag kicserélik a megújításra, pótlásra váró berendezéseket. Ha most nem lépne kellő volumenű új beruházás – felhalmozás – a pótlás helyébe, a konjunktúrának le kellene lanyhulnia. Ilyenkor közbülső válság vagy huzamosabb stagnálás fenyegetne. A tipikus esetben nem ez történik. Új berendezések termelése lép a kapacitásfenntartó beruházások helyébe.

A kapacitásfenntartó beruházások együtt járnak az elavult berendezések kicserélésével; ez a folyamat az összkapacitást csak kevésbé bővíti. Az új beruházások termelése és üzembe állítása viszont egyértelműen kapacitásbővítő hatású, az általa keltett pozitív visszacsatolás viszont semmivel sem erősebb a pótlások által keltettnél. A fogyasztásicikk-termelés nem nőhet a korábbinál lényegesen gyorsabban (noha növekedését a termelékenység időközbeni növekedése is elősegíti), mert különben a fogyasztásicikk-árakat csökkenteni kellene. A fellendülés alatt azonban inkább nőnek, mint csökkennek az árak. A beruházási javak termelése gyorsabb ütemben nő a fogyasztási cikkekénél, és ez extra kapacitások, egyelőre kihasználhatatlan kapacitások létrejöttét eredményezi.

Ezzel jut el a gazdaság a fordulópontra. A közkeletű elméletekkel szemben egyáltalán nem szükségszerű, hogy a válság csak akkor törjön ki, ha már annyi fogyasztási cikket termeltek meg, amennyi a korábbi árakon nem lenne értékesíthető. A válság kitöréséhez az is teljesen elegendő, ha a meglévő kapacitásokat már nem lehet teljesen kihasználni, sőt az is, ha tudják, hogy rövidesen olyan kapacitások termelése fejeződik be, amelyeket nem lehetne az árak és a profitrés csökkentése nélkül teljesen kihasználni. A válság kitörésének közvetlen oka ilyenkor nem az általános értelemben vett túltermelés, hanem a kapacitástúltermelés.

A vázolt értelemben kihasználhatatlan kapacitások léte értelmetlenné teszi a további beruházásokat; a beruházási javak termelése visszaesik, s ez pozitívan, de azúttal a hanyatlás értelmében visszacsatolódva maga után rántja az egész gazdaságot. Csakhogy: minél alacsonyabbra esett vissza a beruházások szintje a nemzeti jövedelemhez képest, annál lazábban csatol vissza a további beruházáscsökkenés a rendszerre. Eközben a fogyasztásicikk-termelés is lanyhul, de ennek visszacsatolódása a hanyatlás ellen hat. Egy ponton, alacsony árak és profit mellett egyensúlyba kerül az összes kereslet az összes kínálattal. A klasszikus esetben most hosszabb-rövidebb pangás következik, amely addig tart, amíg a berendezések avultsága nem teszi szükségessé és lehetővé pótlásukat. A következő fellendülés abszolút szintjének pedig nem a nemzeti jövedelem majdani magassága, hanem a beruházások és a fogyasztásicikk-termelés növekedésének sebességkülönbsége szab határt. Dióhéjban ez a klasszikus típusú válságoknak az az elmélete, amelyet helyesnek tartok.

De: e mechanizmus működéséhez az kell, hogy a beruházási javak termelése eléggé szorosan csatolódjék vissza a rendszerre. Az improduktív foglalkoztatás hallatlan megnövekedése ezt a visszacsatolási mechanizmust nagyon meglazította. A klasszikus típusú ciklusban a fellendülésnek is, a visszaesésnek is a beruházási javak termelésével kell beindulnia, mert a fogyasztási javak termelése negatív értelemben csatolódik vissza. Ez az utóbbi tétel azonban érvényét veszti, ha a bérből élők hitel terhére is növelhetik vásárlásaikat, s ha az államháztartás deficitfinanszírozás révén autonóm módon megnövelheti a keresletet. Ezek az újabb fejlemények viszont inflációs hatásúak. Másfelől a költségvetés és a bankrendszer antiinflációs szándékkal nemegyszer maga provokálja ki idő előtt a visszaesést. A mai válságok lefolyásának a megértéséhez tehát a vázolt elmélet csak kevés útmutatást ad.

Az 1929–1933-AS GAZDASÁGI VÁLSÁG KÉRDÉSEI

RÁNKI GYÖRGY

Éppen tíz esztendeje, hogy két ismert – és ma már Nobel-díjas – amerikai közgazdász televíziós vitát folytatott az 1929-es gazdasági válság okairól. Milton Friedman és Paul Samuelson szempontjai csak azok számára nyújthattak újat, akik nem ismerték korábbi munkásságukat. Az ortodox liberális Friedman, aki szerint a tőkés gazdaság mechanizmusa az automatikus kiegyenlítődés lényeges feltételeit tartalmazza, véleménye természetesen az volt, hogy a válság csupán véletlen, vagy pontosabban az elhibázott pénzügyi politika egyszerű következménye volt. Amikor az amerikai pénzügyi élet vezetői a deflációs politika mellett döntöttek, és elhatározták, „hogy csökkentik a forgalomban levő pénzmennyiséget, a világmindenséget katasztrófába döntötték” – írja Friedman az Egyesült Államok pénzügyi története című munkájában.

Samuelson is véletlennek tulajdonította a válságot, de a véletlent nem kívánta csupán egyetlen elhibázott hitelpolitikai intézkedésre redukálni, hanem „a történelmi véletlenek egész sorozatáról beszélt”. Samuelson is tagadta, hogy a válság a rendszer természetéből fakadt volna, de nem kívánta annak kitorését kizárólag az USA belső gazdasági problémáira korlátozni, az okokat nem szűkítette le a monetaris szférára a reálszférával szemben, és nemcsak – a bizonyos météig – szubjektív gazdaságpolitika, hanem intézmények és rendszerek struktúrájának ellentmondásáról beszélt a válság okait kutatva.

Ma, tíz évvel később, midőn a tőkés világ ismét súlyos nehézségekkel – élesebben fogalmazva – gazdasági válsággal küzd, talán még azok körében is ismét felmerülhet a kérdés, akik a válságot nem tekintik rendszermeghatározottnak, lehet-e történeti véletlennek tekinteni olyan jelenségeket, melyek eltérő mélységgel és hatással, ma már sokkal kevesebb rendszerességgel, de mégis ismét és ismét megjelennek a gazdasági életben.

Nem kell a tőkés gazdaság fejlődésének ciklikus jellegét kétségbevonni ahhoz, hogy ha nem is a válságokat általában, de az 1929-es válságot, illetve annak egyedülállóan súlyos méreteit és következményeit véletlennek degradáljuk, amint ez Schumpeternél található, aki három különféle és különböző időtartamú ciklus depressziós szakaszának, nevezetesen a hosszú időtartamú Kondratyev-ciklus, a középtávú Juglar-ciklus és a rövid, pár esztendőt felölelő Kitchin-ciklus sajátos és tragikus egybeesésében látja az 1929-es válság különleges súlyosságának magyarázatát. Schumpeter azonban mindenképpen felismerte, hogy a gazdasági ciklus megértésének a történeti megközelítés az alapfeltétele. Természetesen az a kérdés, hogy mit tekintünk a történeti megközelítés lényeges elemeinek, nyitva marad. A harmincas évek második felében ugyan találhatunk olyan magyarázatokat, melyek a Hansen-féle szekuláris stagnációból vezették le a válságot. Hansen szerint a gazdasági fejlődés három lényeges tényezője, az újítások, a területi terjeszkedés

és az új források felfedezése, végül a lakosság növekedése közül az utóbbi kettő megszűnt a gazdasági fejlődés előremozdítójaként funkcionálni.

A második világháborút követő tartós konjunktúra azonban jórészt levette a napirendről ezt a túlzottan pesszimistának tűnő megközelítést. Simiand cikluselmélete szintén nem tekinti a válságot véletlennek. A francia szerző a fél-évszázados Kondratyev-ciklust részben A és B ciklusra bontja, majd tovább pontosítja a ciklikusságot, melyben A és B ciklust, A' és B' ciklust követ. Felfogása szerint a túlzott prosperitásnak a gyógymódja a válság, és ennek megfelelően a kapitalizmus fejlődési törvényének tekintette a prosperitás válság újabb prosperitás ciklusát. De ténylegesen mit ad ez a 29-es válság magyarázatához, mennyiben teszi érthetővé a válság egyedülálló mélységét és hatását? Nyilván nem az az ellenérzés beszél belőlem, amelyet Simiand a történetírást mélyen megvető és lebecsülő álláspontja sokakban kiváltott, és kiválthatott, midőn azt állítom, hogy Simiand megállapításaira itt jócskán ráfért volna valamelyest több történetiség. Helyes, és a történetírás számára bőven megszívlelendő volt az az általános módszertani elve, mely szerint „szakítani kell az egyszeri tényekkel, hogy az ismétlődő eseményeket figyeljük meg, és el kell tekinteni a véletlentől, hogy a rendszeres eseményekkel foglalkozunk, ki kell küszöbölnünk az egyedit, hogy megértsük a társadalmat”. A történetírás azonban csak abban az esetben tud megfelelő válaszokat adni, ha ezt az utat az egyeditől a gyakoriig, a véletlentől a törvényszerűig, az egyeditől a társadalmiig nemcsak előre, de visszafelé is meg tudja tenni.

Ez azonban már nemcsak Simiand problémája.

De ez a visszatérés hiányzik nála is, hiszen az a megállapítás, hogy a 29-es válság éppen az A ciklusból a B ciklusba való átmenet találkozóponjtján robbant ki, aligha hiszem, hogy elégséges elméleti magyarázatot ad a történésznek. Természetesen konkrét magyarázatok bőven állnak rendelkezésünkre és az utóbbi években a kornak számos magas színvonalú gazdaságtörténeti elemzése és leírása született, amely megkísérelte, hogy a kor gazdaságának egészéből vezesse le a válságot. Bármely alaposak legyenek is azonban ezek az elemzések, többnyire teljesen figyelmen kívül hagyják a válság és a kapitalista rendszer alapvető belső ellentmondása közötti összefüggéseket. John Galbraith, aki még a nagy konjunktúra mézesheteiben írta meg „A nagy összeomlás” című, kizárólag az amerikai tőzsdekrachot elemző munkáját, arra a megállapításra jutott, hogy a New York-i tőzsdekrach nem a válság megnyilvánulása volt, hanem a tőzsdekrach okozta, teremtette meg magát a válságot is.

Ez az általános megállapítás azonban nem akadályozza meg a neves amerikai közgazdászt, hogy azután könyvében az amerikai gazdaság konkrét ellentmondásainak elemzését nyújtja, melyek véleménye szerint a tőzsdekrachhoz vezettek. Az öt tényező, melyben az amerikai gazdaságot mint egészségtelent marasztalja el, a gazdasági élet különböző szektorait öleli fel. A bankstruktúra, és az üzleti struktúra gyengeségeiről szólván a modern amerikai gazdasági fejlődés legújabb jelenségeit vette kritikailag számba. A rossz közgazdasági irányításra utalva a gazdaságpolitikát hibáztatja, amikor pedig a rossz külső mérlegre hivatkozik, az egyébként teljesen Amerika-centrikus munkában bizonyos összefüggést létesít mindennel, a világgazdasággal is. Utolsónak pedig a rossz jövedelemelosztást teszi szóvá Galbraith, mely nyilván a termelés és fogyasztás közötti

kiélezett ellentmondás észlelésére is utal. Ez pedig természetesen a kérdések továbbgondolását is lehetővé teszi, vagy teheti.

David Landes nagy sikert aratott összefoglaló gazdaságtörténeti munkája, a *Fel-szabadult Prometheus* a technológiai változásokat helyezte munkájának középpontjába. Így elméletileg az állótoke periodikus felújítása és a ciklikus mozgás közötti összefüggéseket behatóan nyomon kell kísérje. Álláspontja azonban jórészt azokhoz áll közel, akik a korszak speciális strukturális problémáinak összefüggéseiben magyarázták 1929 és 33 drámai éveit. Ez a megközelítés bizonyos értelemben már megfogalmazást nyert a Népszöveget 1932-ben közzétett szakértői jelentésében. „A válság alapvető oka — hangzik a diagnózis — mindenekelőtt a háború okozta szervezetlenségre, a túlzott adósságokra vezethető vissza. Az adaptációs mechanizmus növekvő nehézségekkel és töredékesen működött a háború utáni periódusban.” A gyógymód ezen postliberális és prekeynesianus írás szerint igen egyszerű, ki kell terjeszteni a nemzetközi kereskedelem méreteit és hatókörét, lehetővé kell tenni, hogy a szabadverseny erői területi specializációt alakítsanak ki a világpiacra, hogy elbírák és fokozatosan felszámolják a háború pénzügyi örökségét. Természetesen Landes Svennilsonnak a két világháború közötti gazdasági fejlődés strukturális problémáit mélyrehatóan elemző, az 50-es években megjelent monográfiája, valamint egy új közgazdasági szemlélet kialakulása után evvel a túlságosan leegyszerűsített liberális szemlélettel akkor sem elégedhetett meg, ha nézeteihez, felfogásához a klasszikus liberalizmus közgazdasági gondolkodása állt legközelebb. Szembesítve nézeteit néhány — főleg korabeli marxista — állásfoglalással Landes azt hangsúlyozza, hogy végső soron a 29-es válság csupán egyike volt a szokásosnak, csak valamivel súlyosabb. „Just another depression — difference in degree, is not necessary difference in kind”. Nem gyógyíthatatlan betegség, hanem csupán a korszak rossz és lassú alkalmazkodási képességének tünete, melyet a politikai nehézségek fokoztak. A válság súlyosságát pedig minde- nekelőtt a rossz diagnózis, valamint a helytelen gyógymód okozták. Landes itt szembefordul a hagyományos liberális nézettel, és bizonyítja, hogy a kereskedelem fokozásának liberális illúziója nem lehetett gyógymód. A neves amerikai gazdaságtörténész az 1960-as évek második felében írt könyvében a beruházásokon át történő keresletnövelés keynesi modelljét tartja a megoldás módjának.

Nem sokkal később Charles Kindleberger most már a közgazdász oldaláról vállalkozott a kérdés ismételt felvetésére, és külön könyvet szentelt az 1929–33-as világ-gazdasági válság történetének. Munkája zárófejezetében megpróbált túljutni a leíráson és a belső elemzésen, és a 29-es válság magyarázatával is szolgálni.

Kindleberger leszögezi, hogy a történeteknek nem a magyarázatát, hanem egy magyarázati lehetőségét kívánja nyújtani, majd így folytatja: „Az 1929-es válság azért volt olyan általános, olyan mély és olyan tartós, mivel a nemzetközi gazdasági rendszer destabilizálódott azáltal, hogy Anglia már nem tudta, az Egyesült Államok még nem akarta a világ-gazdaság stabilizálójának szerepét három lényeges kérdésben átvenni. Egy viszonylagos nyitott piac biztosításában a válság által leginkább sújtott áruk tekintetében, hosszúle-járatú hitelek anticiklikus mozzgatásában és a válság alatti rövidlejáratú diskontálásban.”

„Mivel minden állam a maga saját egyéni érdekét kívánta menteni, az államok közös érdeke is kátyúba jutott, de vele együtt az egyes államok magánérdeke is.” Kindleberger

szempontjainak részletezése és a történeti elemzés nem lehet a mai előadás feladata. Szavait azért idéztük, mivel jellegzetes kifejezői egy olyan nézetnek, mely szerint „ha a világ gazdaság összhangban működne, akkor nem lenne válság”. Igaz, ez a megfogalmazás még bizonyos interpretációs lehetőségeket is biztosít, hiszen végső soron a marxista válságelméletben is nagy szerepet kap az aszimmetria kérdése. De Kindleberger véleménye szerint az aszimmetria gazdaságpolitikai intézkedésekkel, a nemzetközi gazdaság irányításával, megfelelő vezetővel, és erre a szerző szerint természetesen az USA hivatott, vagy egy megfelelő nemzetközi szervezet útján leküzdhető. Aligha kell tehát hosszabban bizonygatni, hogy a neves amerikai közgazdász gazdaságtörténeti elemzése nem kötődik egybe a kapitalista gazdaság ellentmondásainak belső analizisével.

Nem célunk itt teljes áttekintést adni a válság irodalmáról, még kevésbé az idevonatkozó elméleti vagy legalábbis általánosításra törekvő megoldásokról. Ez egyébként is sok vonatkozásban inkább a közgazdasági elmélet, semmint a gazdaságtörténet feladata lenne. Az általánosabb közgazdasági igényű megközelítéseken túlmenően az itt jelentkező számos nézet gazdag bokréája között megtalálható a nyersanyagtermelő szektorban mutatkozó túltermelésre, a monetaris faktorokra való hivatkozás, ugyanúgy mint az Egyesült Államok káros és elhibázott gazdaságpolitikája, az instabil egyensúlyrendszer és a világ gazdasági strukturális változások, mint a válság lehetséges magyarázatai.

Áltatnánk magunkat azonban, ha a gazdag gazdaságtörténeti irodalom, vagy polgári közgazdaságtörténeti nézetek mégoly rövid áttekintését azzal záránk, hogy a marxista irodalom megnyugtató, az elméletet és a történelmet egyesítő választ nyújtott már az 1929-es válság egyedülálló történeti jelenségére. Ebben a körben aligha kell hivatkozni arra a válságelméletre, amely Marxnál megtalálható, amelynek XX. századi alkalmazására nem egy jeles közgazdászunk tett figyelemre méltó kísérletet. Marxnak a válságokra vonatkozó nézetei Varga Jenőnek a Nagy válság címmel, magyarul nemrég megjelent tanulmánygyűjteményében ismételten összefoglalást nyertek. Varga Jenő adatokban gazdag, az 1929-es válság elemzését tartalmazó tanulmányai ismét és ismét összefoglalják a marxizmus klasszikusaiból kiemelhető idézeteket azzal a szándékkal, hogy a jeles szerző bizonyítsa: 1. a válság nem véletlen, hanem a kapitalizmus ellentmondásaiból törvényszerűen fakadó jelenség, 2. valamint, hogy a kapitalizmus fejlődésével ezek a válságok mind mélyebbek, tartósabbak, súlyosabbak lesznek.

Varga Jenő a kor kommunista mozgalmának általános felfogásával egybehangzóan, részben talán azt megalapozva, részben annak politikai elemzését átvéve, az 1929-es válságot a kapitalizmus általános válságának a korban megnyilvánuló jelenségeivel hozta összefüggésbe. Mégpedig az ismert módon. Nevezetesen, hogy a kapitalizmus két világháború közötti problémáit az általános válság par excellence megnyilvánulásaként értelmezte. Az 1929-es válság ilyen értelmezése teljesen beleillett a kapitalizmus hanyatlásának szinte lineáris felfogásába. Lineáris felfogás alatt értve, hogy bár természetesen van ciklikus fellendülés, de a fellendülés kisebb és rövidebb, a válság tartósabb és súlyosabb lesz, amint a szabadverseny korszakából a monopolkapitalizmusba, majd később az általános válság szakaszába jutunk. Ma már aligha kell jelezni, hogy Varga cikkei minden figyelemre méltó részletes elemzése, — így az agrárválság speciális szerepe, a ciklus torzulása, a túlzott beruházások szerepének felismerése — és korabeli adatgazdagsága

ellenére történetileg is túlhaladtak – ami természetes is –, és elméletileg sem adnak elégséges választ a felvethető kérdésekre. Maurice Dobb közvetlenül a háború után, még némileg az általános válság korabeli szemléletének hatása alatt, megpróbálta közgazdaságilag elmélyíteni az 1929-es válságra vonatkozó, háború előtti kommunista irodalomban fellelhető nézeteket. Dobb szerint teljesen világos, hogy itt a monopolkapitalizmusról van szó, mint írja, „ennek a korszaknak a lényeges jellemvonásai annyira szembe-tűnőek, hogy aligha szükséges további elemzésük”.

A jeles angol közgazdász véleménye szerint az ilyen monopolista szakaszra jellemző válságot, vagy válságokat egy olyan absztrakt modellben lehet kifejezni, melynek a következő jellemvonásai vannak:

Először is: rendkívül nagy különbség az árak és a költségek között, melynek következtében a profit rátája igen megnövekszik.

Másodszor: a modell szerint egyes piacok vagy a világpiacok keresletének csökkenése inkább a termelés csökkentését, semmint az árak redukcióját vonja maga után.

Harmadszor: a modellt a termelési kapacitások krónikus kihasználatlanságának tendenciája jellemzi hatalmas munkanélküli sereg kíséretében.

Negyedszer: feltehető, hogy csökkenni fog a beruházások rátája, mivel a monopóliumok bizonyos termelési szférákban meg fogják akadályozni új vállalatok keletkezését. A tőkéek tehát a szabad szektorokba fognak áramlani, ezért ott csökkenni fog a profitráta, amely a tőke kivitel és gyarmatosítás szükségességét erősíti.

Ötödször: a csökkenő hazai beruházás csökkenti a nehézipar, a munkanélküliség pedig a könnyűipar piacát.

Hatodszor: a gazdasági struktúra megmerevedik. Ez utóbbi jellemvonás részletes elemzése után Dobb arra a következtetésre jutott, hogy „a jelen kapitalista gazdaságban a tőke- és profitkeresés, mely egyidejűleg a kritériuma és az oka az üzleti politikának, mindinkább akadályozó és ellenőrző, semmint az előrevivő hatalom funkcióját tölti be”.

„Modellünkhöz hasonló jelenségeket nem nehéz felfedezni hazánkban” – vonja le a következtetést Dobb. Igazságtalanok lennének azonban Dobbhoz, ha nem említenénk, hogy maga is megemlíti jónéhány olyan jelenséget, mely szerinte sem illik bele, vagy ellentmond a modellnek. Egyrészt, hogy a reálbérek azok számára, akik dolgoznak, nem csökkennek, másrészt, hogy a produktivitás gyors ütemben tovább növekszik, harmadrészt, hogy mind ennek ellenére keletkeznek új iparágak. Meglepő viszont, hogy Dobb is mily kevés figyelmet szentelt elemzésében egyfelől a világgazdaság technikai és strukturális átalakulásának, másrészt monetáris tényezőknek, melyek mint láttuk, sok szerzőnél döntő argumentként szerepelnek az 1929-es válság értelmezésében.

Tekintettel arra, hogy az általam ismert más marxista munkák, akár Fred Oelsner könyve, akár Mendelsohn és Trachtenbergnek a gazdasági válságokról írt munkája mélységben messze elmarad Dobbtól a 29-es válság elemzése vonatkozásában és többnyire az általános válságról kialakított Komintern nézetet követik, talán forduljunk a hazai irodalomhoz.

Ismeretes, hogy a válság problematikája, különösen a második világháború utáni ciklus kérdései, erős érdeklődést váltottak ki a magyar közgazdászok körében is. Munkáikban olykor fellelhetők utalások, analógiák, példálózások az 1929–33-as válság vonatkozá-

sában is. A kisebb, az 1929-es válságot csak ilyen szinten érintő munkákat nyugodtan mellőzve, nézzük meg, mit nyújt ebben a vonatkozásban hazai közgazdasági irodalmunk két legigényesebb, magas elméleti szintű vállalkozása. Erdős Tibor könyve, Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban, két és fél oldalban írja le, Trachtenberg és Kuczynski alapján az 1929-es válságot. (Szabad legyen megjegyeznem, hogy nézetem szerint ezek a kérdés gazdaságtörténeti irodalmának még csak nem is másodrendű forrásai.) Elméletileg pedig, ha jól értelmezem álláspontját, akkor a 29-es válságot egyszerűen a monopolkapitalizmus válságai egyikének tekintti, melyekre vonatkozóan néhány általános sajátosságot dolgozott ki, illetve állapított meg. Erdős Tibornak azok a gondolatai, amelyben arról a vitáról szól, hogy vajon a világháború félbeszakítja-e a gazdasági ciklust avagy sem, természetesen erősen értelmezhetők tárgyunk vonatkozásában is. De ha figyelembe vesszük, hogy a közel két évtizede írt könyv érdeklődése középpontjában a második világháború utáni ciklus és válság kérdése állt, akkor sem hallgathatjuk el három észrevételünket. Az egyik szorosabban vett gazdaságtörténeti. Nem világos, hogy az 1929–33-ra vonatkozó rövid elemzés miért hagyja teljesen figyelmen kívül az egész világgazdasági rendszert, és miért csupán néhány ország fő termelési folyamataira korlátozódik. És vajon miért csak a termelési folyamatok kerülnek szóba, és miért hanyagolódnak el a nemzetközi monetaris folyamatok, holott a költségvetés problematikája később bőven helyt kap, igaz inkább a keynesi problematikával kapcsolatban. Végül, de nem utolsósorban, amikor az 1929-es válságot egyszerűen belehelyezi az imperializmus korabeli válságok sorozatába, Erdős Tibor aligha tud elég támaszt adni a történész számára a válság különleges gazdasági és történelmi jelentősége megértéséhez.

Erdős Péter, magisztrális munkájában joggal állapítja meg, hogy bár sokat tudunk a válságokról, de távolról sem elégséges az, amit tudunk. Nézete szerint egészen a második világháborúig alapján klasszikus típusú válságokról van szó, melyeknek „az állótoke tömeges periodikus felújítása és bővítése volt az anyagi alapja”. Jóllehet távolról sem kívánok ragaszkodni a monopolkapitalizmuson belül az általános válság közgazdaságilag igen homályos fogalmához, mégis úgy vélem, hogy a gazdaságtörténész számára – és még kevésbé a politikai történész számára – aligha megnyugtató egy olyan magyarázat, mely mondjuk az 1857-es és az 1929-es válságot típusban azonosnak értelmez. Természetesen joggal állítható, hogy a gazdaságtörténész feladata a konkrét történelmi körülmények bemutatása. De benyomásom szerint ezek a körülmények már annyira mások, hogy kérdésessé tehetik az alap azonosságát is, hacsak nem elégszünk meg azzal az általánossággal, hogy mindkét válság a kapitalizmus talaján bontakozott ki. Erdős Péter könyvének számos, benyomásom szerint fontos megállapítása mellett, amelyek természetesen a monetaris szférát is érintik, gazdaságtörténész számára különösen izgalmas az elemzés, midőn Molnár Ferenc számításai segítségével az USA konkrét adatai alapján valószínűsíti az ország, valószínűsíti arányában próbálja kidolgozni a marxi újratermelési sémát és annak megbomlását. Erdős Péter röviden erre a kérdésre újból visszatér későbbi munkájában is. Az absztrakció azonban, éppen ezáltal még távol jut a reális világtól, hiszen az amerikai újratermelési szférát minden protekcionizmus ellenére aligha lehet a világgazdasági összefüggések nélkül értelmezni. Nem látom, hogy ebben a sémában milyen helye van a monetaris összefüggéseknek, melyek a rendszer felbomlása vonatkozásában

még talán fontosabbak voltak. Nem látom még akkor sem, ha a kidolgozott sémában a külföldi kiadások és bevételek is bennefoglaltatnak.

Más irányból ugyan, de hasonló kritikai megjegyzéseket természetesen a történeti és a gazdaságtörténeti irodalomra is tehetünk.

A magyarországi gazdasági válság történetének máig is alapvető munkája Incze Miklós negyedszázada megjelent könyve. A munka – a korban talán természetesen – Varga és a Komintern téziseit ismétli meg a válság elméleti vonatkozásaira, majd a konkrét adatszerű leírásokra tér át. Berend T. Iván és Ránki György könyve Kelet-Európa gazdaságtörténetére vonatkozóan egy fejezetben foglalja össze a gazdasági válság hatását. A kapitalizmus alapvető ellentmondására vonatkozó utaláson túlmenően, mely a válságot általánosságban a rendszerhez köti, a munka az elemző és általános vonatkozásokat tartalmazó fejtegetést kimondottan korspecifikus, nagyjából a strukturális válság és a pénzügyi világrendszer gyengeségeinek összefüggéseivel egészíti ki.

Mindenesetre a válság irodalma, ha nemcsak a történeti leírás gazdagságát, olykor drámaiságát keressük, hanem a teóriát is, ha valóban a történeti idő fogalmában kívánjuk a válságot szemlélni, akkor óhatatlanul szerénységre kell intsen. Az elmélet és a gyakorlat egysége, a történeti idő hármass dialaktikája még jobbára várat magára az ide vonatkozó kutatásokban. Ez a hármass dialektika elméletileg egybekapcsolja a hosszú időt, azaz az egy termelési mód specifikus idejét, az etnikumok kis térségeit és a modern gazdaság és aktivitás nagy térségeit, az osztályok harcát és a közösségek tudatát. A történeti idő figyelembevétele végső soron, nézetem szerint, egy adott gazdasági rendszer belső összefüggéseinek és törvényeinek tanulmányozásához is elengedhetetlen. A történeti idő pedig kettős értelemben is jelentkezik. Egyrészt a gazdaság rövidtávú alkalmazkodásában a társadalmi politikai feltételekhez, másrészt a hosszú időtartamban. Ha a történész nem feledkezhet meg az utóbbiról, vajon a közgazdász figyelmen kívül hagyhatja-e az előbbi.

Végső soron három – benyomásom szerint is alapvető – kérdés, melyet a válsággal kapcsolatban feltehetünk, sőt fel kell tennünk, máig sincs kielégítően megválaszolva. Megengedem, számos kérdésre mutatkozik plauzibilis válasz, és számos elméleti és történeti összefüggés nem utolsósorban az említett irodalom révén már kidolgozást nyert.

Az alapkérdés – amennyiben a dolog közgazdasági oldalát nézzük – benyomásom szerint változatlan. Lényeges mechanizmusát illetően azonosnak tekinthető-e a válság a korábbiakkal, vagy sem. Végső soron a lényeges rövid távú és a gazdasági elemek mellett a társadalmi és politikai tényezők által behatárolt faktorok ellenére távolról sem lehet kizárni, hogy alapjuk azonos. Igaza van tehát Erdős Péternek, amikor az 1929-es válságot az ún. klasszikus válságok közé sorolja. Ez azonban lényeges további kérdéseket vet fel a világgazdaság vagy a kapitalizmus történetének periodizálására vonatkozóan. Hiszen tisztán logikai úton is felvethető, hogy a monopolkapitalizmus nagy fordulata nem hozott volna alapvető változásokat a ciklusban – ezt a gondolatot látjuk jelentkezni Erdős Tibornál – vagy pedig, ha a fordulatot ténylegesen nem ott a századforduló körül kell keresnünk, hanem jóval később, akkor ez a világgazdaság történetének más periodizálását igényli, és az imperializmus-elmélet gyenge pontjaira is utal. Erősen közgazdasági jellegű, jóllehet már közelebb visz a történelmi valósághoz a másik kérdés is. Nevezetesen a monetáris és a reáltényezők szerepének megítélése a válság kirobbanásában. Az aranyalap,

pontosabban az aranydevizarendszer visszaállítása számos munkában jelentkezik, mint a válság oka, mivel alapjában tönkretette, vagy nem tudta visszaállítani a világ gazdasági egyensúlyt, az automatikus ármozgást. Aligha van okunk a monetáris tényezők szerepét tagadni, de önmagában aligha lenne érthető, ha a reálszféra strukturális átalakulásával nem kötnénk egybe. Kiindulva a kor technológiai átalakulásából, az egyes iparágak között mutatkozó aránytalanságokból, illetve kialakuló új arányokból, folytatva a reálberek, a vásárlóerő és társadalmi átalakulás kérdéseivel, eljutva a népesség növekedése lelassulásának problémájához.

Végül, de nem utolsósorban marad a kérdés: mivel magyarázható a válság egyedülálló súlyossága, kiterjedése és elhúzódása. Válaszunk irányát természetesen meghatározza az első kérdésre adott feleletünk is. De csak részben. Keynes 1927-ben egy kis tanulmányában a következő sorokat írta: „Még ugyan nem táncolunk az új zenére. De a változás a levegőben van.” Ez a változás Keynes szerint „a modern kapitalizmus rendszerének megjavítására kell hogy irányuljon”, azok megnyerésére kell szolgáljon, akik azért ellenzik a kapitalizmust mint életformát, mivel nem oly effektív céljai elérésében és azok ellen, akik érthetetlenül konzervatívak és elutasítanak minden reformot, attól tartva, hogy ezek ahelyett, hogy erősítenék a kapitalizmust, az első lépések lesznek annak kiküszöbölésére. Az új korszak gondolata arra utal, hogy Keynes a húszas évek belső és nemzetközi zavarait jóval mélyebbnek tekintette, mint sokan mások, akik csupán a világháborúk által megzavart egyensúly helyreállításának elhúzódásaként értelmezték azt. Gazdaságpolitikai hibák, a gazdaság egyes ágazatai közötti lényeges arányváltozások, a nemzetközi egyensúly pénzügyi, ipari és hatalmi szempontból egyidejűleg történő felborulása, az elmaradott világ problematikájának első masszív jelentkezése természetesen nem lelhető fel egyidejűleg Keynes gondolatmenetében. De mivel ezeket egyidejűleg kell figyelemmel kísérnünk a válság megértésében, nem elégedhetünk meg az általa adott válasszal és válságértelmezéssel sem. Gazdaságtörténeti szempontból már igen részletesen mélyen feltárták azokat a konkrét viszonyokat, melyek az 1929–33-as gazdasági válság egyedülálló súlyosságát előidézhették. Mint láttuk, a közgazdasági elmélet is jócskán tett kísérletet az esemény mélyreható elméleti analizésére és értelmezésére. Ha mindkettő sem külön-külön, sem együttesen nem vezetett egyértelmű eredményre, annak magyarázata több más ok mellett mindenképpen abban található, hogy csupán a világháborúk által megzavart egyensúly helyreállítása elhúzódásának értelmezték azt. Keynesnél a beruházás- és kereslethiány kapcsolódik a tőzsdei krachhoz és az árfolyam folyamatos zuhanásához. Mint maga is írja: a válságot nem tisztán „pénzelméleti alapon” értelmezi, és Schumpeter egyenesen azt emeli ki, hogy elméletének Marxéval közös vonása, hogy „az összeomlást mindkét elmélet a gazdasági mechanizmusban rejlő okoknak . . . tulajdonítja”. Közgazdasági szakszerűségében ugyan könnyen kikezdhető, mégis utalnom kell Polányi Károly felfogására, akkor is, ha újabban gondolatait egyes szociológusok a világ-mindenség nagy rendező elvének és a közgazdasági tényezők háttérbe szorításának ideológiájaként szokták csak értelmezni. Mégis „A nagy átalakulás” című munkája témánk összefüggésében azért stimulatív, mivel a könyv első részében a válságot e nagy gazdasági és társadalmi átalakulás részeként tekinti. Éppen ebből a felfogásból kifolyólag a nemzetközi rendszert vizsgálja, majd a konzervatív 20-as évek és a forradalmi 30-as

évek szembeállításával jut el felfogása lényegéhez. „A nemzetközi aranystandard csődjé láthatatlan köteléket alkot a századforduló óta széteső világ gazdasági rendszer, valamint az egész civilizáció átalakulása közötti folyamatban” – írja Polányi, aki az aranystandardre alapuló gazdasági rendszert nem tisztán gazdasági, de társadalmi mechanizmus részeként tekinti, azt hangsúlyozza, hogy a 20-as évtized, midőn a háború előtti értékrendhez akart visszatérni, alapjában konzervatív volt, hiszen a piacgazdaság nyugati liberális eszme- és intézményrendszerét kívánta általános normává tenni újból. A válság mélyebb oka a nemzetközi gazdasági rendszer összeomlásának veszélyében gyökerezett. Ezt a rendszert még ideig-óráig lehetett restaurálni, de a stabilizációkkal, melyek végső soron a nélkülszülő Balkánt a bőségben élő USA-hoz kötötték, egy olyan pénzügyi rendszer jött létre, mely a pénzügyi válságok sorozatán keresztül végül is a nagy, teljes összeomláshoz vezet.

„Bár mindenki látta, hogy a valuták stabilizálása a kereskedelem liberalizálásától függ, a dogmatikus szabadkereskedőktől eltekintve mindenki tisztában volt vele, hogy a szükséges intézkedések elkerülhetetlenül korlátozzák a külkereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat. A szándék a külkereskedelem volt, a gyakorlat annak megfojtása. Ahelyett, hogy az egyes kormányok intézkedései piacokat teremtettek volna, megfosztották országaikat a nemzetközi gazdasági kapcsolatoktól. A kétségbeesett törekvés, hogy megőrizték a valuták értékét – mint a külkereskedelem eszközét –, az országokat akarattuk ellenére is autarchiás gazdaságba kényszerítette.”

Polányi víziójában a gazdasági liberalizmusból fakadó önszabályozó piacgazdaság végleges eltűnésének jeladása a nagy válság. Ha diagnosztaként egyoldalúnak bizonyult, amennyiben egyoldalúan fogta fel a piac és a gazdasági tényező szerepét, és jósnak sem bizonyult túl sikeresnek, amennyiben a könyve megírása óta eltelt három és fél évtized aligha bizonyította az arany szerepének eltűnését és a gazdasági faktorok visszaszorulását, mégis világ gazdasági válságon túlmenő korszakváltásról van szó, melyben a társadalmi kérdések domináns szerephez jutnak. Így a megközelítés sokkal globálisabb és többet mondó, mint sok más írás, mely gazdaságilag alaposabb és mélyebb, történeti összefüggésekben mégis kevesebbet nyújtó.

Gazdaságtörténeti szempontból már igen részletesen és mélyen feltárták azokat a konkrét viszonyokat, amelyek az 1929–33-as gazdasági válság egyedülálló súlyosságát előidézhették. Mint láttuk, a közgazdasági elmélet is jócskán tett kísérletet az esemény mélyreható elméleti analizisére és értelmezésére. Ha mindkettő, sem külön-külön, és együttesen sem vezetett egyértelmű eredményre, annak magyarázata több más ok mellett mindenképpen abban található, hogy a közgazdasági struktúra, illetőleg a társadalmi történelmi struktúra közötti különbséget még nem tudta áthidalni. A gazdaságtörténetnek ragaszkodnia kell ahhoz a kiindulóponthoz, hogy az emberek egyszerre alapjai, hordozói, teremtoi és tárgyai a történelmi viszonyoknak. A konkrét történeteket az elméleti általánosításig, majd az elmélettől vissza a konkrét történelemig, ez adhatja meg a közgazdaság és a történetírás viszonylagos egységét.

A gazdasági növekedés sok újat hozó, de talán mégis mindent túlságosan elárasztó dogmája hosszú ideig elterelte a figyelmünket a válság és a ciklikusság problematikájától. De ha a közgazdasáznak az átlagos növekedés varázslatos számai mögött nemcsak azt kell

megtalálnia, hogy mi mozgatja a gazdaságot, de hogy milyen mélyebb okok idézik elő a rendszeres zavarokat, úgy a történészeknek a dolgok emberi értelmét és jelentőségét is fel kell mérniük. Számunkra a gazdaság nem lehet más, mint az ember és a természet kölcsönös kapcsolatának intézményes formája.

A történeti irodalom szerint a 29-es válság a két háború közötti korszak nagy választóvonalára. Az első világháború traumájából ez vezetett át a második világháború traumájába. Ma már tudjuk, hogy sok vonatkozásban ezen túlmenő nagy fordulat induló, bevezető szakasznak is tekinthető. Bármennyire is kívánja a történész figyelmét az ezzel kapcsolatos nagy strukturális változásokra, a kapitalizmus történetében, struktúrájában megmutatkozott lényeges átalakulásokra korlátozni, sohasem feledkezhet meg arról, hogy a modern európai gazdaságtörténet egészen egyedülálló korszakával áll szemben. Ennyi nyomort, szerencsétlenséget, megalázottságot és nélkülözést békeidőszakban talán még sohasem tapasztalt. Mai boldogabb idők diákjai – és ezt különösen érzi aki tanít –, aligha tudják teljesen felfogni azt a borzalmas sokkot, melyet ez a válság egy nemzedéknek jelentett. Minden adatszám, mégoly részletes elemző leírás, irodalmi kép is végső soron aligha lehet hű ábrázolója a kor problémáinak és szenvedéseinek. Még a leghűbbek, legmélyebbek sem többek, mint Plató árnyékai a barlang falán, a valóság torzult képei.

A VÁLSÁGMECHANIZMUS ÚJ VONÁSAI

ERDŐS TIBOR

A közgazdasági elméletben a válságok vizsgálata szorosan összekapcsolódik a gazdasági ciklusok elemzésével. A mai kapitalizmusban mind a válságmechanizmust, mind az újratermelés ciklikus mozgását fontos sajátosságok jellemzik, olyannyira lényegesek, hogy ez a kérdés is felvetődik: mennyiben lehet a korábbi, klasszikus értelemben gazdasági válságról és újratermelési ciklusról beszélni.

Gazdasági válságok a II. világháborút követő periódusban is léteznek, ennek megfelelően a termelés – elsősorban az ipari termelés – periodikusan visszaesik vagy megtorpan. Mindegyik országban kimutatható legalábbis a termelés növekedési *ütemének* időszakos visszaesése. A gazdasági fejlődés ciklikus mozgása mellett szól a beruházások felgyorsulása, majd lassulása, esetenként visszaesése, a termelői kapacitás kihasználatlanságának és a munkanélküliség arányának hullámozása, az árukészletek és a megrendelések egymáshoz viszonyított arányának a ciklikus séma szerinti változása. A részvények árfolyamában is kimutatható a ciklikus hullámozásnak megfelelő mozgás, és többnyire a kamatlábak is csökkennek és növekednek attól függően, hogy a gazdaság a fellendülés vagy a recesszió állapotába jutott.

Kifejezetten a klasszikus újratermelési ciklusnak megfelelő képet kapunk akkor, ha a termelésnek nem az abszolút nagyságát, hanem a növekedési trendhez viszonyított mozgását ábrázoljuk. Ekkor a termelés alakulását mindegyik országban hol emelkedő, hol csökkenő görbe fejezi ki, ott is, ahol válság nem volt, ahol a termelés nem csökkent, hanem csak a növekedési üteme esett. Nem véletlen ezért, hogy mindenki ciklikusan alakuló termelésről beszél, hiszen a termelésnek, a beruházásoknak, a foglalkoztatottságnak, a kapacitáskihasználtságnak és a megrendelésállománynak a trendhez viszonyított változását kifejező görbék nagyrészt úgy mozognak, mint ahogyan a klasszikus ciklusban alakulnának. Sőt, a görbék elemzése alapján még olyan megállapítás is tehető, hogy sok országban lerövidült az egyes ciklusok időtartama. Igaz, a visszaesések egyhébbeknek mutatkoznak, a XIX. századi vagy a XX. század első harmadában létrejövő válságokhoz képest, ezzel szemben velük a mai kapitalizmusnak gyakrabban kell szembenéznie.

Nem tartom hibának, ha valaki a termelés hullámozását ciklikus ingadozásnak nevezi. Az újratermelési ciklus fogalmát szerte a világon ma is használják és a termelés, a beruházások, a rendelésállomány mozgását jelző görbéket mindenütt mint a ciklikus mozgás kifejezőit kezelik. Lényeges dolog azonban: számolunk-e azzal, hogy a termelés ingadozásainak sokféle közvetlen oka lehet, és hogy idővel a különböző hullámozást kiváltó tényezők szerepe jelentősen megváltozhat: bizonyos tényezők háttérbe szorulhatnak, mások előtérbe kerülhetnek.

A gazdasági ciklusokkal és válságokkal foglalkozó hagyományos marxista elmélet a tőkés újratermelés ciklikus alakulását az állótőke-beruházások periodikus ingadozásaival kapcsolja össze, mégpedig úgy, hogy a beruházások hullámzását nem valamilyen külső – exogén – tényezővel magyarázza. Eszerint a tőkés gazdasági rendszernek olyan a természete, hogy miatta a beruházásokban bármilyen konkrét okból bekövetkező hullámzások szükségképpen ismétlődnek. Mindenkor létezik a beruházásoknak valamilyen egyensúlyi növekedési üteme. Ha ehhez képest a beruházások növekedése gyorsabb, vagy ha a beruházások visszaesnek, elkerülhetetlenné válik a beruházások ingadozása az említett egyensúlyi növekedési ütem körül. Eltérően a vízbe dobott kő okozta hullámzások fokozatos kisimulásától, a kapitalizmusban a beruházások ingadozása nem gyengül szükségszerűen: számos tényező még erősíti is a hullámzások intenzitását. A ciklikus ingadozások erősítése irányában ható tényezők figyelembevételére alapján sok marxista teoretikus számára hosszú időn át logikusnak látszott az a következtetés, hogy a beruházásoknak és ezekkel együtt az egész termelésnek a ciklikus ingadozása tendenciaszerűen erősödik, tehát a válságok súlyosbodásával, vagyis mind mélyebb válságok kirobbanásával kell számolni.

Vitathatatlan a hullámzásokat erősítő pozitív visszacsatolások szerepe, mégis elhibázott volt az a következtetés, hogy a ciklikus kilengések mértékének szükségképpen és tendenciaszerűen növekednie kell. Hamis ez a következtetés még akkor is, ha a tőkés újratermelést úgynevezett „tisztá modellben” vizsgáljuk: nevezetesen állam és külkereskedelem, valamint nem kapitalista-környezet nélkül. Ilyen modellben is számolni kell olyan tényezőkkel, amelyek a maguk részéről a kilengések mértékének mérséklődését magyarázzák. Néhány közülük: a) Ha a fellendülésben a bérből élők is megtakarítanak, ez anticiklikus tényező: mérsékli a profit növekedését a konjunktúrában, s a megtakarítás elköltése a válságban a profit és a termelés visszaesését fékezi. Megjegyzem, nem biztos, hogy a fellendülésben a bérből élők megtakarítása növekszik: a fogyasztói hitelek igénybevételével még túlköltekezésük is lehetséges: ebben az esetben vásárlásaik a ciklikus kilengéseket erősítik. b) A gyorsuló technikai fejlődés, valamint a termelés növekvő tőkeigénységének periódusaiban inkább a beruházások gyorsuló növekedése a valószínű, ilyenkor a beruházások és a profil arányának *növekedése és nem azok hullámzása* a szembetűnő. c) A gazdasági szerkezet átalakulása a viszonylag egyenletesen növekvő keresletet élvező ágazatok, szektorok javára a beruházások és a foglalkoztatottság egyenletesebb növekedésének irányában hat, ilyenkor is a ciklikus amplitudók és ezekkel együtt a válságok mérséklődése várható. Korunkban a tercier szektor nagy arányának igen nagy szerepe van a ciklikus kilengések csökkentésében.

A kilengések csillapítását előidéző legfontosabb változás mégis az, hogy az állam döntő fontosságú gazdasági tényezővé lépett elő. A nagyarányú állami szektor – mindenekelőtt a költségvetés – pusztán léténél fogva anticiklikus tényező, fékezi a fellendülést és főként a válságot erősítő kumulatív folyamatokat, ezért a beruházások és velük együtt a profit ingadozásainak lényegesen csökkennie kell. Ami nagyon lényeges: a profithányad és profitráta ingadozása nemcsak azért mérsékeltebb, mert a beruházások automatikus ingadozása az állami tevékenység hatására gyengébb. Az állami költségvetés egyenlege közvetlenül is befolyásolja a profit nagyságát: válságban a költségvetési deficit a profitot növeli, a netán aktív egyenlegű államháztartás a profitot az aktívum összegével

mérsékli. Ennek kettős jelentősége van. Először: tovább stabilizálja az üzleti várakozásokat, másodsor: megkönnyíti a válságból való kilábalást: mivel a profit már a beruházások emelkedése *előtt* nőhet, az üzleti kilátások javulásának nem annyira fontos feltétele a beruházások ismét meginduló növekedése: a válság után a személyes fogyasztás növekedése megelőzheti a beruházások növekedését, mégis növekedni kezd a kapitalisták realizált profitja, sőt esetleg annak aránya is.

A ciklus- és válságmechanizmus módosulása tehát *részben* azt jelenti, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása miatt a beruházások automatikus ingadozásán alapuló ciklikus hullámzások sokat vesztek erejükből, ezért az ilyen alapon bekövetkező gazdasági válságoknak is viszonylag enyhébb lefolyásúaknak kell lenniük. Ennek a tételnek az érvényessége napjainkban is megvan, semmi korrigálni való nincs rajta. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az 1974–75-ös világgazdasági válság láttán felmerült az a gondolat: az államnak a válságot enyhítő hatásáról szóló fejtegetések hamisak, szükséges ezért az állam anticiklikus szerepének újraértékelése.

A változások távolról sem merülnek ki annyiban, hogy a beruházások önmozgásán alapuló ciklikus amplitudók — főként a monopoltőkés állam gazdasági szerepe miatt — kisebbekké válnak. Legalább ekkora jelentőségű változás, hogy megnőtt a valószínűsége a gazdasági fejlődés „szabálytalan” ingadozásainak. Ezen azt értem, hogy a termelés és a beruházások erőteljes felfutása vagy megtorpanása, sőt visszaesése következhet be anélkül is, hogy erre a beruházások és a termelés automatikus ritmusa alapot adna. Röviden: különösen a mai kapitalizmusban az úgynevezett klasszikus ciklikus tényezők mellett számos egyéb tényező is magyarázza a gazdasági növekedés folyamatában bekövetkező ingadozásokat. Ez persze nem merőben új jelenség, az úgynevezett szabálytalan ingadozásokkal mindig számolni kellett. Az új az, hogy szerepük — különösen a II. világháborút követő periódusban — annyira megnőtt, hogy nagyon is kétségbe vonható: meg lehet-e érteni a termelés mai ingadozásait, a mai válságokat a klasszikus ciklus hagyományos marxista elmélete alapján.

Számos tényezővel magyarázható, hogy az említett szabálytalan ingadozások szerepe jelentősen megnőtt. A II. világháborút követő időszakban ezek között feltétlenül megemlítendő a megváltozott világgazdasági és világpolitikai helyzet: a szocialista gazdasági és politikai tömb létrejötte, több gazdasági és politikai vonzasközpont kialakulása, a gyarmati rendszer összeomlása, idővel a fejlődő országok egyes csoportjainak nemcsak politikai, hanem gazdasági önállósodása is. Gyakoriakká váltak a jelentős gazdasági igénybevételt is feltételező helyi, de világkonfliktussá mégsem fejlődő háborúk.

Érdekes módon az állam gazdasági tevékenysége is talajt teremt a szabálytalan ingadozások számára. Az állam nemcsak úgy jön számításba, mint a klasszikus típusú válságot mérsékelő fontos tényező. Kifejlődésével elkerülhetetlenné vált az arany kiszorítása a belső pénzforgalomból, a nemzetközi állammonopolista tendenciák pedig az arany szerepét a nemzetközi pénzügyekben először nagyon visszaszorították, később lényegében véve meg is szüntették. Ezzel együtt általánossá vált a belső inflációs ár-emelkedés, és a gazdasági bizonytalanságnak, valamint egyes országok gyors inflációs ár-emelkedésének a nemzetközi pénzügyek is fontos tényezőjévé váltak.

Az imént felsorolt tényezők a szabálytalan termelési ingadozások kedvező talajául szolgálnak: ezekkel együtt „szabálytalan módon” fellendülés köszönhet be, megtorpanás jöhet létre, sőt válság robbanhat ki. Kérdés, hogyan tér el hatásukra a gazdaság hullámmozgása a klasszikus ciklus sémájától.

A legkézzelfoghatóbb és legismertebb a helyi háborúk kirobbanásának és befejeződésének hatása. A hatás közismert: a lokális háború kibontakozása sajátos boomot okozhat, megszüntetése pedig sajátos visszaesést. Az ilyen fellendülés nem a klasszikus ciklus sémájának felel meg, nem is magyarázható ilyen sémával, sőt vele az ilyen fellendülést követő visszaesés sem magyarázható! Az állam csinálja ezt a sajátos boomot és a válságot. Csupán a termelés és a beruházások alakulása egyértelműen ciklikus mozgásra mutat. A kép olyan, mintha semmi lényeges sajátosságról nem volna szó. De míg normális esetben visszaeséskor az állami vásárlások nem csökkennek, sőt az anticiklikus gazdaságpolitika keretében még emelkednek is, egy lokális háborút követő visszaesésben éppen az állami vásárlások esnek a leggyorsabb ütemben.

Azt a tételt, hogy az államnak destabilizáló hatása is van, az inflációs áremelkedések újratermelési hatásának figyelembevétele is erősíti. Korunkban az infláció világjelenség, ma a tőkés világ gazdaságban egyetlen olyan ország sincs, ahol akár egy évben is stabil maradna az általános árszínvonal. A sok év átlagában számított átlagos inflációs ráták az 1960-as évek közepétől kezdve számos országban erőteljesen emelkedő irányzatúak, mert az idő múlásával az évi inflációs ráta növekszik. Az tapasztalható, hogy a munkanélküliség és a bér-ár spirális közötti összefüggést kifejező *Phillips-görbe* az idő múlásával mind magasabban fordul jobbra, azaz adott munkanélküliség mellett az infláció gyorsul, vagy másképpen, az infláció mind nagyobb arányú munkanélküliség mellett figyelhető meg. Az állandó, sőt gyorsuló infláció alapját az állam-monopolkapitalista rendszer teremtette meg, egyebek közt az aranypénzrendszer megszüntetése útján.

A mai belső értékkel nem rendelkező pénznek a krónikus infláció elterjedésében fontos szerepe van: a pénz gyakorlatilag nem kerül ráfordításba, a pénzforgalom nagyságát – pontosabban a forgalomban levő pénz mennyiségét – nem szabályozza az értéktörvény, az általános árszínvonal sem függ az értéktörvénytől. Az árszínvonal mozgása nagyrészt a termelékenység és az átlagos nominálbérek egymáshoz viszonyított növekedésétől függ. Mivel a vállalatok bérfizetésekor nem belső értékkel bíró pénzt adnak a munkából élőknek, az átlagos nominálbérek növekedési üteme a termelékenység növekedési ütemét akárhányszorosra is meghaladhatja. Erőteljes tendencia érvényesülhet az árak emelkedésére: közvetlenül a vállalatok oligopolisztikus helyzete, valamint a bérből élők, és a szakszervezetek nominálbérfelhajtó törekvése miatt.

Az inflációban és áttételeken keresztül a mai ciklusmechanizmusban fontos szerepe van az amerikai dolláron alapuló nemzetközi pénzügyi rendszernek is. Az 1960-as évek közepe óta mind nagyobb gondot okoz a dollár-bőség, ami az Egyesült Államok folyó-fizetési és tökemérlegének túlzott arányú passzívumára vezethető vissza: a dollárkiáramlás nagyobb, mint amennyi szükséges volna a bővülő nemzetközi kereskedelmi forgalom stabil árszinten történő lebonyolításához. A túlzott arányú kiáramlás és a túl nagyra megnövekedett nemzetközi dollártartalékok világszerte erősítik az inflációs tendenciát. Természetesen nincs a nemzetközi dollártartalékok növekedése és az inflációs

áremelkedés között közvetlen kapcsolat. *Először:* a dollártartalékok bővülése nem vezet szükségképpen az egyes tartalékoló országok belső pénzforgalmában a pénzmennyiség emelkedésére. *Másodszor:* ha a dollártartalékok emelkedése nyomán a pénzmennyiség nő, nem biztos, hogy a pénzforgalom ugyanilyen arányban bővül: miközben a pénz mennyisége emelkedik, a pénz forgási sebessége csökkenhet. Fontos ugyanis, hogy a rendelkezésre álló pénzt vásárlásra fordítják-e, vagy az csak tétlen pénzként hever – készpénzként vagy bankbetétként. Hanem: a dollártartalékok felduzzadása mégiscsak fontos inflációs forrás: ilyen alapon a vásárlások hitelfelvétel nélkül is gyorsan nőhetnek, csupán dollárt kell átváltani belföldi pénzre. Ennek a mai, inflációra hajlamos bér-ár és ár-bér spirállal terhes tőkés gazdaságban nagy jelentősége van: még viszonylag szigorú hitel-feltételek mellett is túl gyorsan nőhet a pénzforgalom, gyorsulón nőhetnek az árak.

Most a gyorsulásra hajlamos inflációs áremelkedés *ténye* a fontos, itt nem vizsgálhatók részleteiben az infláció okai és mechanizmusa. Periódusonként és regionálisan az áremelkedés nagyon erőteljes felgyorsulása figyelhető meg. Ez különösen szembeszökő jelenség az 1960-as évek végén és főleg az 1970-es években. A felgyorsult általános áremelkedés már gondot okoz, lefékezése mindenképpen fontos, kiszámíthatatlan mi lehet a következménye. Külkereskedelmi szempontok is előírják az ármelkedés ütemének lefékezését, a gyorsuló infláció a külső gazdasági egyensúlyt – főként fix valutaárfolyam esetén – rontja. Az áremelkedés időnkénti visszafogása tehát elkerülhetetlen. Ezen alapulnak az úgynevezett stop-go ciklusok, legjellemzőbb példa rájuk Anglia gazdasága, de az ilyen ciklusok más, pl. az európai országok gazdaságában is megfigyelhetők.

A stop-go ciklusok sem az állótoke-beruházások önmozgásán alapulnak, ezekben a döntő jelentőségű folyamat maga a gyorsuló majd lefékezett infláció, s a főszereplő pedig a monopoltőkés állam a maga fiskális és monetáris intézkedéseivel, váltakozóan expanzív és restriktív gazdaságpolitikájával. Restriktív intézkedések az elmúlt évtizedekben ismétlődően előfordultak, legutóbb az 1973-as évben és az 1974-es év elején. A korlátozó intézkedések eredményeként rendszerint lelassul az áremelkedés üteme – ez alól csak az 1973–74-es évek jelentenek kivételt – de ezzel együtt megtorpanás, vagy visszaesés is bekövetkezik a termelésben és a beruházásokban.

Mivel a meginduló és gyorsuló infláció visszafogása az üzleti tevékenység korlátozására, a termelés és a beruházások visszafogására vezet, a termelésben és a beruházásokban ciklikus hullámváz figyelhető meg. Ezzel együtt a profit hányada és rátája is ingadozik, hasonlóan a klasszikus ciklushoz.

A chicagói iskola, élén Milton Friedmannal a gazdasági élet hullámvázait éppen azzal magyarázza, hogy a költségvetési és pénzügyi szervek vagy túl nagy ösztönzést adnak a gazdaságnak, vagy túlságosan visszafogják a gazdasági fejlődést. Azaz, a visszaesésekért magát az állami gazdaságpolitikát teszi felelőssé. Helyesebbnek véli ezért a gazdasági fejlődés számára évről évre változatlan lehetőséget biztosítani. Ha a termelési adottságok évi átlagban 4%-os növekedést tesznek lehetővé, akkor a pénzügyi szerveknek évi 4%-os állandó ütemben kellene növelni a pénzkínálatot: a chicagói iskola szerint ennél jobb megoldás nincs, ez úton közel egyenletes és infláció nélküli gazdasági fejlődés volna biztosítható.

Semmi okunk nincs annak kétségbe vonására, hogy az állami gazdaságpolitika túlfűtött boomot, vagy válságot okozhat. Nagyot hibáznánk, ha a termelés hullámszárait kizárólag az állami gazdaságpolitikától független tényezőkkel igyekeznénk megmagyarázni és az állam szerepét legfeljebb az ilyen hullámszások korlátozásában látnánk. Az állami gazdaságpolitikának a termelés hullámszárait kiváltó hatása a lengyel Kalecki is rámutatott. Szerinte válság idején — gyakran a dolgozó tömegek nagy nyomására — az állam expanzív gazdaságpolitikába kezd — nagy költsékezést hajt végre a deficit-finanszírozás segítségével. A foglalkoztatottság növekedése alapján erőteljes áremelkedés bontakozik ki — ezt végül is szükségszerű visszafogni — másrészt a tőke számára hamarosan kedvezőtlen helyzet jön létre: a bérhányad megnő, a bérből élők pozíciója erősödik, ez fenyegető perspektíva a tőke számára. Emiatt és a gyorsuló infláció miatt elkerülhetetlen a költségvetési deficit csökkentése, restriktív gazdaságpolitika lép életbe. A korlátozó intézkedések miatt létrejövő hullámszáist Kalecki „politikai természetű gazdasági ciklus”-nak nevezte, amelyben a válság általában enyhe lefolyású és rövid időtartamú.

Ami Friedman, illetve a chicagói iskola javaslatát illeti: aligha valószínű, hogy a pénzkinálat egyenletes növelésére irányuló törekvással a gazdasági hullámszáist meg lehetne szüntetni. Először: a pénzmennyiség állandó, mondjuk évi 4%-os növekedése mellett is bekövetkezhet 4%-nál jóval gyorsabb, az egyensúlyi növekedési ütemet meghaladó fellendülés. A pénz forgási sebessége ugyanis nem változatlan, tehát a pénzforgalom 4%-nál sokkal gyorsabban nőhet. Másodszor: a chicagói iskola érvelése mögött ott rejlik az a feltevés, hogy a tőkés gazdaság immanens tendenciája a teljes foglalkoztatottság felé törekedjen. A gyakorlatban ez a feltevés hibásnak bizonyult. A gazdasági fejlődés tényleges üteme az említett 4%-nál jóval alacsonyabb is lehet: egyedül a pénzmennyiség egyenletes növelésére irányuló törekvés a gazdaság egyenletes növekedését nem garantálja. Hanem: értelmetlen dolog volna Friedmannak azt az állítását tagadni, hogy az állam konkrét gazdasági tevékenysége destabilizációs tényező is lehet, a gazdaságban túlfűtöttséget és visszaesést is kiválthat.

Nálunk igen gyakran elkövetett hiba a visszaeséseket akkor is a túltermeléssel magyarázni, amikor az a valóságban nem következett be. Természetesen túltermelés bizonyos ágazatokban és bizonyos termékcsoportokban mindig létrejöhet, gazdasági válságot azonban nemcsak az általános túltermelés okozhat. Még a klasszikus típusú gazdasági válságok esetében sem feltétlenül ez vezet visszaesésre, a válság kibontakozásához ugyanis elegendő, ha a beruházások ritmikus hullámszáista során a felhalmozás aránya a nemzeti jövedelemhez, a bruttó beruházások aránya pedig a végtermékértékéhez képest csökkenni kezd. Vagyis: a gazdasági válság nem mindig kapcsolódik egybe fogyasztáshiánnyal, még a periodikus gazdasági válság sem. Az infláció felgyorsulását lefékező restriktív intézkedések miatt bekövetkező megtorpanások sem minősíthetők túltermelési válságnak és az így létrejövő megtorpanások, visszaesések nem a fogyasztáshiány bizonyítékai. A II. világháborút követő eddigi legnagyobb arányú visszaesés, az 1974–75-ös gazdasági válság előtt a legtöbb országban gyorsabban emelkedtek a megrendelések, mint a termelési és készárukészletek. Ugyanekkor a termelői kapacitások kihasználtsági foka erőteljesen emelkedő irányzatú volt. Természetesen, a válság idején a készletek a megrendelésekhez viszonyítva már nagyon megemelkedtek, az utóbbiak dinamikája az

előbbiekre alátett. Ez azonban bármilyen fajta visszaesés következménye, a lényeges dolog az, hogy mi történik a visszaesés bekövetkezését megelőzően. Az 1974-es év előtt – és részben még az 1974-es évben is – inkább a készletek relatív csökkenése volt megfigyelhető. Az 1974–75-ös válságot megelőző évekről készült statisztikai felmérések nem termelői kapacitás-feleslegekről, hanem gyakran a termelésben jelentkező szűk keresztmetszetekről számolnak be: ezek megkönnyítették az inflációs áremelkedés gyorsulását a gazdasági válság kibontakozása előtt.

Ezek a tapasztalati tények ezt sejtetik: a II. világháborút követő legnagyobb méretű és kiterjedésű gazdasági válság az 1974–75-ös, nem minősíthető túltermelési válságnak. Ehhez máris hozzáteszem: nem minősíthető klasszikus típusú periodikus gazdasági válságnak sem, egyebek közt azért, mert létrejött és lefolyása – legalábbis a nyugat-európai tőkés országokban és Japánban – nem érthető meg a világpiacon árröbbség hatásának figyelembevétele nélkül. Ezzel egyúttal a fejlődő országok egyes csoportjai politikai és gazdasági önállósodásának, gazdasági intézkedéseinek a válságmechanizmusra gyakorolt hatását is elemezhetjük.

A gyorsuló inflációs áremelkedést a tőkés országok 1973-tól kezdve restriktív intézkedésekkel igyekeztek lefékezni. Ennek megfelelően a prognózisok 1974-re a növekedés ütemének lelassulásával vagy a termelés megtorpanásával számoltak, nagyjából olyan, amilyen az 1970-es évben a tőkés országok jelentős részében bekövetkezett. Nem lehet megmondani, hogy magának az inflációs spirálnak ez a fékezése milyen eredményre vezetett volna a termelésben, a foglalkoztatottságban és az áralakulásban. Közbejött az 1973–74-es árröbbség, ami lényeges szerepet játszott mind az 1974–75-ös világgazdasági válságban – ezen belül a termelés csökkenésében – mind pedig az inflációs áralakulásban. Az 1974–75-ös válság részben az infláció lefékezése végett megelőzően életbe léptetett restrikció és részben az árröbbség következménye volt. Az utóbbi nélkül a válságban lezajló folyamatok meg sem érthetők.

A világpiacon árröbbség közvetlen következményeként a kőolajat és nyersanyagot importáló fejlett tőkés országok „terms of trade” indexe esett – Japánban pl. 1973-hoz képest 1974-ben 100-ról 80,4-re, 1975-ben pedig 72,6-ra – ami csaknem mindegyik országban a külkereskedelmi és folyófizetési mérleg nagyarányú passzívumát váltotta ki. Ez több okból erősítette a már meginduló recessziót. *Először:* folytatni kellett a már életbe léptetett restriktív gazdaságpolitikát, amelynek közvetlen rendeltetése az infláció visszafogása volt. Az infláció mérséklése ugyanis a magas diszkontlábval együtt segíti a külkereskedelmi és folyófizetési-mérleg egyensúlyának helyreállítását. Az 1974-es évben a fejlett tőkés országok kormányai inkább a külkereskedelmi mérleghiány felszámolását és az infláció megfékezését tekintették fő feladatuknak, ennek rendelték alá a munkanélküliség csökkentését. A külső egyensúly először nagyobb gondot okozott, mint a munkanélküliség. *Másodszor:* a gyorsan növekvő nyersanyag- és kőolajimportok miatt az iparvolumen visszaesett – elsősorban a nyersanyag- és kőolajimport. Mivel az import és a termelés alakulása között szoros összefüggés van, a termelésnek vissza kellett esnie. *Harmadszor:* a kőolajárak megötszöröződése egyes ágazatok – elsősorban a gépkocsiipar – termelését egészen közvetlenül és kedvezőtlenül befolyásolta, ennek visszaesése hozzájárult a kibontakozó válság elmélyüléséhez. *Negyedszer:* mindegyik ország az export

növelésére és a külső egyensúly helyreállítására törekedett, de a restriktív intézkedések, illetve az árrobbanás destabilizáló hatása a gazdasági fejlődést és ezzel az import növekedését mindenütt visszavetette, egészében az importvolumen csökkenése következett be. Emiatt a fejlett tőkés országok exportja is csökkent – bár kisebb mértékben, mint az import – ezt az olajtermelő országok gyorsan növekvő importja magyarázza, – a csökkenő exportvolumen ugyancsak visszavetette a termelést, válságra vezetett. *Ötödször:* a legtöbb fejlett tőkés országban nagyarányú külkereskedelmi mérleghiány jött létre 1974-ben és ugyancsak 1974-ben alig nőtt, vagy pedig csökkent a költségvetés deficitje – esetenként a költségvetés aktív egyenlegű volt. Emiatt a megelőző évhez képest esett a realizált profit nagysága és aránya. Az így mérséklődő árrés a várakozásokat kedvezőtlenül befolyásolta, ez is a beruházások csökkentésére késztetett, vagyis a válság elmélyítését, a termelés esését idézte elő.

Az 1973–74-es világpiaci árrobbantás tehát a már korábban életbe léptetett restriktív intézkedések *mellé* lépett, egymás hatását erősítették. Ezért utólagosan megítélve nem is olyan meglepő, hogy az 1974–75-ös válság a II. világháborút követő periódus legmélyebb és leghosszantartóbb válsága lett. Fontos tudni, hogy kibontakozása és lefolyása nem szorítható bele a klasszikus válságmechanizmus sémájába. Igaz, magában a *válságban* kimutatható a megrendelések lemaradása a készletek növekedése mögött, a válság idején nőtt a munkanélküliség, a termelői kapacitás kihasználatlanság, estek a beruházások. De mindezeknek be kell következnie *mindenfajta* gazdasági válságban, még az olyanban is, amelynek a kirobbanásában semmiféle fogyasztáshiány nem játszik szerepet. Ami nagyon fontos: az 1974–75-ös válság idején olyan folyamatok is lezajlottak, amelyek érthetetlenek maradnak, ha a klasszikus válságmechanizmus és különösen a túltermelési válságok sémája alapján próbálnánk magyarázatot adni rájuk. Érthetővé válnak viszont akkor, ha azokat a klasszikus ciklus-sémától elszakadva a világpiaci árrobbanással hozzuk összefüggésbe.

Ismeretes, hogy a II. világháború után bekövetkezett visszaesések, megtorpanások egyik sajátossága volt, hogy – bár alacsonyabb ütemben – de az egész időtartamuk alatt folytatódott az inflációs áremelkedés. Ismerve a II. világháború után kialakult belső pénzügyi rendszer természetét, a monopóliumok árpolitikáját, a nominálbér-mozgást meghatározó tényezőket, valamint a II. világháború óta bekövetkezett visszaesések, megtorpanások rövid időtartamát és enyhe lefolyását, ezt mondhatjuk: ebben semmi érthetetlen nincs. De 1974–1975-ben az általános árszínvonal teljesen szokatlanul alakult! Az áremelkedés üteme ugyanis a megelőző és folytatódó restriktív intézkedések ellenére a válság kibontakozásakor jelentősen felgyorsult. Meglepő módon ez az ütem sok országban akkor kezdett csökkenni, amikor a termelés esése megállt, és a termelés újból *emelkedni* kezdett. Az árszínvonal tehát az eddig megszokotthoz képest megfordítva alakult, növekedése gyorsult amikor lassulnia és lassult amikor gyorsulnia kellett volna. Véleményem szerint ez a különös mozgás akkor érthető meg, ha tudomásul vesszük: az 1974–75-ös válság kibontakozásában kiemelkedő jelentősége volt a világpiaci árrobbanásnak. Az inflációs áremelkedés felgyorsulásának ugyanis a következő okai voltak:

a) Közvetlen inflációs tényezőnek tekinthető a kőolaj és a nyersanyagok árának ugrásszerű emelkedése, mert ezek ára beépül a legtöbb áru önköltségébe. Ez egyfajta

költséginflációt hozott létre. A monopóliumok az emelkedő nyersanyag- és energiaárakat a vásárlókra igyekeztek áthárítani — erre monopolista pozíciójuk alapján lehetőségük van — az úgynevezett profithányad csökkenését ugyanis mindenképpen igyekeztek megakadályozni.

b) Az inflációs áremelkedés felgyorsulásának közvetett oka volt a külkereskedelmi mérleg passzívuma, vagy annak megnövekedése, továbbá az egyes országoknak az a törekvése, hogy ezt a passzívumot megszüntessék. Mivel a külkereskedelmi cserearányok nem álltak helyre, a külkereskedelmi deficit csökkentése részben az exportvolumennek az importvolumenhez képest gyorsabb növelésével volt biztosítható. A belső felhasználásnak tehát a termelés alá kellett esnie. Ha az egy keresőre jutó nominálbérek a termeléshez és a nem belső felhasználáshoz igazodnak — márpedig ezek politikai tényezők miatt is a termeléshez igazodtak —, akkor az exportvolumennek az importvolumenhez viszonyított megnövekedése az általános árszínvonalat emeli. Ennek legalább akkora volt a jelentősége, mint a nyersanyag- és energiaáremelkedés közvetlen inflációs hatásának. Minél nagyobb a külkereskedelmi forgalom részaránya, annál nagyobb az ilyen alapú infláció valószínűsége.

c) Az egy keresőre jutó nominálbérek szintje, vagy a korábban kialakult növekedési üteme nem maradt változatlan, az imént említett két tényező miatt az átlagos nominálbér-növekedés felgyorsult. A gyorsuló áremelkedés a reálbérek lenyomása irányába hatott. Ebbe a bérből élők nem nyugodtak bele, a szakszervezetek is a nominálbérek gyorsabb emelését követelték. A fokozódó bérharcot követte ugyan a nominálbérek, de nem a reálbérek gyorsuló emelkedése. Legalábbis a bérből élők összes bérének reális vásárlóereje nem nőtt, hanem csökkent, ez a termelés esése mellett nem is történhetett másként. A gyorsuló nominálbér-növekedés viszont hozzájárult a bér-ár spirális további kibontakozásához, ennek is része volt az általános áremelkedés felgyorsulásában.

Világszerte fejtörést okozott és sok vitát váltott ki, hogy a világpiaci árrobbanásnak mekkora szerepe volt az infláció felgyorsulásában. Természetesen nem igaz, hogy a mind sebesebb áremelkedés egyedüli oka az árrobbanás volt. De jelentős volt az inflációban játszott szerepe, sőt a tapasztalatok azt bizonyítják: képes volt túlkompenzálni a korábbi restriktív állami intézkedések inflációt mérséklő hatását. Úgy tűnik, Európában és Japánban az 1974–75-ös válságra elsősorban a világpiaci árrobbanás nyomta rá a bélyegét és nem az egyes országok kormányainak az előzőleg fogantatosított konjunktúrát korlátozó intézkedései.

Maga az árrobbanás nem okozhat tartósan gyors ütemű inflációt. Az egyszeri nyersanyag és energia áremelés egyszeri ugrást idéz elő az általános áremelkedés ütemében. Hasonlót mondhatunk a belső felhasználásra fordítható áruknak a termelt GDP színvonala alá eséséről: ez áremelkedést okoz, megemeli az infláció ütemét, de ha a belsőleg felhasználható árumennyiségnek a lemaradása a termelt GDP mögött nem növekszik *tovább* — és e lemaradás megmarad — fennmarad a jóval magasabb árszínvonal is, de az árrobbanás *nem okoz további* áremelkedést. (Ha a belsőleg felhasználható termékek volumene ismét a termelt GDP szintjére emelkedne, akkor — *ceteris paribus* — az árszínvonal az eredeti színvonalra *esne*.) A folytatódó áremelkedés ezentúl más tényezőkkel, pl. a nominálbéreknek a termelékenységnél gyorsabb emelkedésével, vagy a növekvő költségvetési deficitte magyarázható. Ezért, ha az inflációs áremelkedés ütemét

1973-tól, tehát a válság előtti évtől 1975-ig ábrázoljuk, az infláció ütemének alakulását reprezentáló görbe sok országban a teve púpjához hasonló formát ír le. A legmarkánsabb ilyen „púp” japán adatok alapján figyelhető meg: inflációs rátája az 1973 év elejei közel 9%-ról 1974-re 23–25%-ra emelkedett és 1975 végére újból 9%-ra esett. Ez idő alatt – 1974. I. negyedétől 1975. II. negyedévéig – az ipari termelés 20%-kal csökkent. Ez a mozgás nem véletlen, hiszen Japán a feldolgozott nyersanyag és energia túlnyomó részét importálja, így a világpiaci árrobbanás mind a japán gazdasági fejlődésre, mind a belső inflációs folyamatra egészen közvetlen hatást gyakorolt.

Különösen alakult az 1974–75-ös válságban a jegy kibocsátó bankok diszkontlába is. A klasszikus periodikus gazdasági válságban – amint a termelés csökkenni kezd – az anticiklikus gazdaságpolitika előírásainak megfelelően a jegy kibocsátó bank diszkontlábát csökkenteni kell, a válság végén pedig a diszkontláb emelkedése tapasztalható. Nem így történt az 1974–75-ös válságban: a válság előtt, 1973-ban szinte mindenütt meredeken emelkedtek a diszkontlábak, ez természetes velejárója az inflációs áremelkedésnek és az inflációs boomot megfékezni igyekvő gazdaságpolitikának. Csakhogy, a diszkontlábak nem csökkentek mindjárt a válság bekövetkezése után, sőt, egyik-másik országban még további emelésük következett be. Ennek egyik közvetlen oka az infláció felgyorsulása, ami – az imént hangsúlyoztam – nem érthető meg a világpiaci árrobbanás inflációs hatása nélkül. Természetes dolog, hogy a nominális kamatláb a gyorsuló infláció esetén nem csökken a válság ellenére sem: a gyorsuló infláció még a magas nominális diszkontlábát is negatív előjelű reális kamatlábbá teheti. A másik közvetlen a diszkontlábak csökkentését akadályozó tényező a fejlett tőkés országok többségének az a törekvése, hogy elősegítse a rövid lejáratú tőkék importját. A magas diszkontláb elősegíti a tőkeimportot és megkönnyíti a folyófizetési mérleg nagyarányú passzívumából eredő gazdasági nehézségek átvészelését. Nagyon tanulságos, hogy a nominális diszkontlábak általában akkor kezdtek csökkenni, amikor az inflációs ráták esni kezdtek, és azután, amikor már a termelés csökkenése megállt, és a fizetési-mérleg-pozíciók nem romlottak tovább. A dolog lényege: ha az 1974–75-ös válságot nem mint periodikus túltermelési válságot kezeljük, hanem mint olyan válságot, amelynek kibontakozásában és lefolyásában – főként Európában és Japánban – döntő szerepet töltött be a világpiaci árrobbanás, az árszint és a diszkontlábak „rendhagyó” alakulása teljesen érthetővé válik. Ekkor az árak és a kamatlábak alakulásáról nemcsak azt mondhatjuk, hogy azok a válság lezajlásának „sajátos” jellemzői voltak, hanem ezt is: az 1974–75-ös válság természetéből következően az inflációnak a válság idején gyorsulnia, a restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseknek pedig – egy ideig – nem enyhülniük, hanem szigorodniuk kellett. Ezzel azonban el is szakadunk a klasszikus válságmechanizmus sémájától, vagyis elismerjük: sokféle gazdasági válság következhet be.

Összefoglalva: ha a termelés ciklikus alakulásának a termelés bármely okból bekövetkező hullámzását tekintjük – vagyis ha a ciklus fogalmát nem szűkítjük le a klasszikus, a beruházások önmozgásán alapuló ciklusra – a jelenkori kapitalizmusban érvényesülő gazdasági ciklus fontos sajátosságaként nézetem szerint a következők említhetők:

a) A termelésnek a beruházások önmozgásán alapuló ingadozásai – ha ilyenek egyáltalán érvényre jutnak – csak kisebb mértékűek lehetnek: az ilyen okból bekövet-

kezett válság mélységét az állami szektor lényeges mértékben csökkenti. Hasonló hatása van a válságra rugalmatlanul reagáló tercier szektor súlybeli növekedésének, amely a fejlett tőkésországokban a munkaerők jóval több mint felét foglalkoztatja.

b) A termelés és a beruházások ingadozásait ma nem elég a megelőző visszaesésből vagy fellendülésből levezetni, vagyis ezeket nem magyarázhatjuk egyszerűen úgy, mint az inga lengését a megelőző lengésből, vagy mint a hintaszék billenését a megelőző billenésből. A mai kapitalizmusban az ingadozásokat nagyon gyakran speciális tényezők befolyásolják vagy indítják el, jóval gyakrabban, mint a XIX. századi kapitalizmusban vagy századunk első harmadában. Ilyenek: helyi háborúk, politikai tényezők, speciális belső és külső gazdasági, pénzügyi, inflációs tényezők, illetve az ezekkel kapcsolatos állami intézkedések, amelyek ösztönző vagy visszafogó hatásúak lehetnek. Az ingadozásokat ma sokkal kevésbé érthetjük meg egyetlen tényező hatása alapján. Többnyire nem az úgynevezett „visszhanghatással” van dolgunk, vagyis a gazdaság hullámmásai nem egyszerűen és nem csupán egy korábbi hullámmás utóhatásaként jönnek létre.

c) Az ingadozásokat előidéző tényezők jelentős részénél — kivéve a stop-go ciklusokban az infláció periodikus felgyorsulását és visszafogását — nem állapíthatunk meg szabályszerűséget. Tipikus példa erre a világgpiaci árrobbanás, vagy a helyi háborúk kirobbanása. Az egyes tényezők nem váltanak ki szabályszerű időközökben válságot, mégis sok speciális, hullámmást okozó tényező közül valamelyik aránylag rövid időközön belül hatni kezd, ezért a hullámmások elég gyakoriak, *de nehezen prognosztizálhatók*. Könnyen érhető, hogy a beruházások önmozgásán alapuló „visszhanghatás” sokkal könnyebben prognosztizálható, mint pl. a világgpiaci árrobbanás bekövetkezése és annak újratermelési következménye.

d) A beruházások önmozgásán nyugvó klasszikus ciklus nagyon háttérbe szorult, mégsem szűnt meg teljesen. Bármely okból következik be ugyanis visszaesés, tendencia érvényesül a beruházásoknak a visszaesést követő gyors növekedésére és ezzel a klasszikus periodikus gazdasági válság kibontakozására. Más kérdés, hogy ezt a mozgást a politikai és speciális belső és külső gazdasági tényezők gyakran megzavarják. Mégis előfordulhat, hogy egy soron következő visszaesés a megelőző válság visszhanghatásaképpen jön létre. (Ennek elmélyülését az állam gazdasági tevékenysége rendszerint akadályozza.)

e) Mivel a nagyarányú állami szektorral, mint állandóan meglevő adottsággal kell számolnunk, és mert éppen a klasszikus típusú válság idején maradhatnak az állami költségvetési kiadások stabilak; éppen az ilyen válságok alkalmával van lehetőség ösztönző gazdaságpolitika folytatására, a klasszikus típusú válságok — ha ilyenek bekövetkeznek — szükségképpen enyhe lefolyásúak. Paradox módon éppen az állami tevékenységre, vagy a külső gazdasági és politikai tényezőkre visszavezethető válságok lehetnek súlyosabbak. Jó példa erre az 1974–75-ös világgazdasági válság.

f) A ténylegesen bekövetkező gazdasági válságok mindig lehetnek különböző típusúak, soha nem lehetett azokat egyetlen sémába beleszorítani. Ez a megállapítás elsősorban a II. világháborút követő megtorpanásokra, visszaesésekre vonatkoztatható, amikor mélyreható változások mentek végbe mind az egyes tőkésországok belső gazdaságában, mind pedig a nemzetközi, gazdasági és politikai viszonyokban. Ennek megfelelően a II. világháború után a válságok, visszaesések több sajátos vonással tűnnek ki.

mint a korábbiak. Létrejöttükben fontosabb szerepük van az úgynevezett exogén tényezőknek. Még fontosabb leszögezni azt, hogy a ténylegesen lezajló válságoknak nem egyetlen közvetlen okuk van: helytelen mindegyik visszaesés okaként a termelés és fogyasztás ellentmondását megjelölni. A visszaeséseknek ma is megvan a szoros kapcsolatuk a kapitalizmus gazdaságával, a tőkés profitérdekekkel, a tőkés gazdaság belső ellentmondásaival. Ezek azonban nagyon sokféle áttételen keresztül vezetnek visszaesésekre, nem feltétlenül a termelés és fogyasztás ellentmondásán keresztül. Természetesen, mindegyik válságban nő a munkanélküliség, mindegyikben csökken a termelés és még jobban a beruházás, csökken vagy stagnál a lakosság fogyasztása. Egy dolog azonban, hogy mik a következményei a különböző típusú válságoknak, és más dolog, hogy mi az egyes válságok közvetlen kiváltó oka.

Fontos tudomásul venni, hogy a klasszikus típusú periodikus gazdasági válságok, és ezekkel összefüggésben a klasszikus újratermelési ciklus háttérbe szorultak. Ez nem jelenti, hogy a tőkés gazdaság stabilizálódott: a nem klasszikus típusú válságok gyakoribbá válása éppen a destabilizáció kifejeződése lehet. Ez már csak azért is így van, mert ma nem a klasszikus típusú válságok sorolhatók a mélyebb válságok közé. Azt, hogy az egyes visszaeséseknek különböző kiváltó okai lehetnek, azért is fontos tudomásul venni, mert ez rászorít a különböző válságot kiváltó tényezők mélyebb elemzésére. Erre szükség van egyebek közt azért, mert az segíti a válságokban lezajló folyamatok megértését, de az egyes – nem klasszikus típusú – válságok várható lefolyását is. Ma már egy újabb drasztikus nyersanyag- és kőolajár-emelés hatása sokkal kevésbé lepné meg a közgazdászokat, mint az 1973–74-es árobbanás és következményei.

Hiba volna hallgatni arról, hogy a szocialista országok gazdaságában is megfigyelhetők ütemingadozások elsősorban a beruházásokban, de a termelésben is. Ezek részben belső gazdasági okokra vezethetők vissza, közvetlenül arra, hogy a szocialista országok konkrét gazdasági körülményei között általános gondot okoz a beruházási túlfűtöttség és ezzel összefüggésben a beruházási elkötelezettség ismételt túlszaladása a beruházási kapacitások növekedéséhez képest. Ezért az irányító hatóságok ismételten a beruházások visszafogására kényszerülnek: a beruházási teljesítés végül is nem nőhet gyorsabban a beruházási kapacitások bővülésénél. Így a beruházásokban nem egyenletes fejlődés, hanem hullámvész figyelhető meg. Ez a hullámvész egészen más alapon nyugszik, mint a tőkés országok klasszikus ciklusmechanizmusában a beruházások ingadozása, de a beruházások erőteljes ütemingadozása nálunk is megfigyelhető. Témánk szempontjából azonban nem az imént említett endogén természetű ingadozások az érdekesek, hanem a tőkés országok ciklikus ingadozásának és főképpen gazdasági válságainak hatása a mi gazdasági fejlődésünkre.

Távolról sem vagyunk abban a helyzetben, hogy a kapitalista országokban létrejövő gazdasági kríziseket páholyból szemlélhetjük. Ezeknek hatásától csak akkor függetleníthetnénk magunkat, ha nem volnának velük gazdasági kapcsolataink, illetve e kapcsolatokat visszafejleszthetnénk. A dinamikus fejlődés, valamint a hatékonyság javításának követelményei viszont nem a gazdasági elzárkózást, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szélesítését írják elő, nemcsak a szocialista, hanem a tőkésországokkal is. Ezért gazdasági fejlődésünk dinamikája részben saját belső gazdasági tevékenységünkötől,

a világgazdasági feltételekhez való alkalmazkodóképességünkötől, de magától a világgazdasági konjunktúra konkrét alakulásától is függ. Egyéb feltételeket adottnak véve a mi dinamikánk is nagyobb lehet akkor, ha a tőkés világgazdaság a konjunktúra állapotában van, a gazdasági válság viszont dinamikánkat rontja. Egészen nyilvánvaló ez, ha az 1974–75-ös világgazdasági válság következményeit vesszük szemügyre.

Gyakran hangoztatott tétel volt, hogy a szocialista országokban a termelés töretlenül fejlődik akkor is, ha a tőkés országokban válság van. Valóban, ha csak az összehasonlító áras termelési adatokat vizsgáljuk, 1975-ig a lényegében töretlen gazdasági fejlődés tűnik szembe. Hazánkban a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme 1973-tól 1978-ig 5,3%-ra rúgott – 1968-tól 1975-ig 6,2%-os volt. Az 1974–75-ös világgazdasági válság ideje alatt pedig a termelt nemzeti jövedelem két év alatt 12%-kal emelkedett, s ugyanekkor a legtöbb tőkés országban a termelés csökkenése volt megfigyelhető. Ezek azonban csak a *termelési* adatok! Nem tekinthetünk el a külkereskedelmi cserearányok romlásától, a romló cserearányok mellett folytatott külkereskedelemtől, vagyis attól, hogy a nemzeti jövedelem reálértéke jóval elmaradt a termelés növekedése mögött. Ha számításba vesszük, hogy külkereskedelmi cserearányaink mintegy 20%-kal romlottak, akkor kiderül, hogy a két év alatt számítható 12%-os nemzeti jövedelem-növekedés csak papíron van meg. A 20%-os cserearányromlás azt jelenti, hogy a külkereskedelmi mérleget az importnál 25%-kal gyorsabban növekvő exportvolumennel lehetett volna helyreállítani, és csak ezután volna elegendő az export- és importvolumen egyforma ütemű növelése. Tekintettel arra, hogy az export és import külön-külön megközelíti a nemzeti jövedelem 50%-át, a cserearányromlás kétévi nemzeti jövedelem-növekményt vitt el, ami egyenértékű azzal, mintha a nemzeti jövedelem 1974-ben és 1975-ben egyáltalán nem nőtt volna.

Igaz, a cserearányromlásból származó veszteség és a gazdasági válság két különböző dolog, a gazdasági válságnak hazánk gazdaságára gyakorolt hatását nem egyszerűen a cserearányromlás jelzi. De az is vitathatatlan, hogy „terms of trade” indexünk romlásához a gazdasági válság is hozzájárult, és a lényegében változatlan szerkezetű termelésünk töretlen fejlődésének is része van a cserearány esésében. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az 1974–75-ös válság lefolyására döntő hatást gyakorolt a világgazdasági árobbanás. Ebben a válságban a komparatív előnyök világszerte átrendeződtek, a versenyfeltételek megváltoztak. Ez a válság parancsolóan írta elő minden ország számára termelési szerkezetének nagyobb, vagy kisebb mérvű átalakítását. Utólag már könnyebb megállapítani, hogy nekünk is előnyösebb lett volna már a válság idején nagyobb súlyt helyezni a termelési szerkezet változtatására, mint a termelés növekedési ütemének fenntartására. Utólag kiderült: a termelés növekedési ütemét mi is csökkenteni kényszerülünk, azt a szerkezeti átalakításnak kell alárendelni.

A gazdasági válságok több vonatkozásban hátrányosan érintik a mi gazdaságunkat, fontos hátrányos hatásuk mérséklése. Elég nagy biztonsággal állítható, hogy gyakran célszerűbb a világgazdasági alkalmazkodóképesség javítása érdekében a növekedés üteméből engedni. Ezen a téren is nagyobb rugalmasságra kell törekednünk.

AZ 1929–1933-AS GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSA A NEMZETKÖZI VISZONYOKRA

JUHÁSZ GYULA

A válság nemzetközi következményeiről eléggé letisztult kép található hosszú idő óta szinte minden szakmunkában keleten és nyugaton egyaránt. Olyan ez, mint az ikonfestészet: mindegyik kép őrzi ugyan magán a műhely mesterének egyéniségét, de mindegyik képen csak a hagyományosan kialakult formák, jelek, szimbólumok találhatók.

Az az út, amelyet a világ a gazdasági válságtól a második világháborúig megtett, olyan döbbenetesen rövid volt, s oly markáns torzulásokat hagyott Európa politikai arculatán, hogy a háború keserveiből és borzalmaiból visszatekintő ember számára egészen nyilvánvalónak látszott a gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra, világosnak az út a háborúhoz. Ebből a szempontból a történész is viszonylag kockázatmentesen láthatott neki a bűvárkodásnak a korszak nemzetközi viszonyaiban: konstans tényezőkkel számolhatott, amelyeket sem a tömegesen hozzáférhető források, sem az érzelmek, s ebből következően a kor szemléletében bekövetkező lassú változások sem módosítottak lényegesen.

Vihart — leszámítva most a hidegháború nehéz esztendeinek történelmi „röpiratait” —, legfeljebb a bizonyos értelemben „fenyegető” megközelítések, forrás- és esemény-újraértékelések okoztak, mint pl. I. J. P. Taylor: *The Origins of the Second World War* c. könyve 1964-ben.

Közben persze óriási tényfeltáró munka ment végbe. A harmincas évek nemzetközi viszonyairól és kapcsolatairól megszámlálhatatlan mennyiségű monográfia, szaktanulmány, disszertáció, összefoglaló és népszerű irodalom jelent meg, köztük szép számmal hazai munka is. Elképesztő tömegben tették közzé a különböző országok diplomáciai iratait. (Ebben a munkában ismeretesen mi is részt vettünk a magyar kir. külügyminisztérium iratainak közzétételével.) Pedig még csak mostanában érkeztünk el oda, hogy oly vezető nagyhatalmak, mint Nagy-Britannia és Franciaország külügyi levéltárai a kutató történész előtt is megnyíltak vagy megnyílnak. S nem kell már a hivatalos forráskiadványok ellenőrzött nyersanyagaira szorítkoznia, legalábbis ezekben a relációkban.

Új hullám küszöbén vagyunk: témánkat már félévszázados — a szakma szigorúbb szabályai szerint is — „történelmi” távlatból vizsgálják, kutatják új, vagy sajnos e távlattal most már egyidős, de megújulásra törekvő történész nemzedékek. Vagyis az újragondolás ideje jött el, a korábbiaknál jóval kedvezőbb feltételekkel.

Magától adódik a kérdés: milyen irányokban várható eredmény az új források tömegének birtokában az újragondolás következtében. A diplomáciatörténeti munkákból, azokból is, amelyek támaszkodnak már az újonnan feltárt forrásokra is, talán az a következtetés vonható le elsősorban, hogy bár a gazdasági világválság után a nemzetközi kapcsolatok hosszabb ideig a „hagyományos” formák között zajlottak, a diplomácia már

közvetlen a gazdasági válság után sem tudott eleget tenni az elvárásoknak, megfelelni a kor kihívásának: az agresszió megfékezésének.

Az a diplomácia, amely az első világháború után kialakult struktúra megőrzésére, a béke fenntartására törekedett, végül is az egyoldalú engedményeknek, az unilaterális kompromisszumok diplomáciájának adta át a helyét, ami a müncheni egyezményhez vezetett; s oly korábban meghatározó szerepet játszó nagyhatalmat, mint Franciaország, lényegében az *önfeladáshoz* juttatott el.

Látszatra sikeresebb volt a fasiszta Németország új struktúra kialakítására törekvő diplomáciája, amelyet a durvasággal és erőszakossággal párosult blöffölés jellemzett. Végeredményében azonban olyan világháborúhoz vezetett, amitől egyetlen jelentős ellenfelet sem sikerült kívültartani, amely minden diplomáciának igazi csődjével egyenlő.

Mindezt figyelembe véve azt is mondhatnánk, hogy a nemzetközi diplomácia a gazdasági válságot követően „árnyékbokszolást” folytatott. A nemzetközi viszonyokat meghatározó folyamatok valójában *az egyes országokon belül* zajlottak le. Az első világháború utáni béke, a nemzetközi kapcsolatok rendszere az egyes országokon belül, *a belső küzdőtereken bukott meg*, s a diplomácia nem lehetett ura ezeknek a folyamatoknak. Ez talán a legfontosabb következtetés, ami a diplomáciatörténet hagyományos forrásaiból levonható volt.

Ebben az összefüggésben engedjenek meg egy rövid kitérőt a diplomáciatörténet módszertani kérdéseire. Már jó ideje nyilvánvaló volt: a diplomáciatörténet hagyományos forrásaival — ha azok mégoly tömegben állanak is rendelkezésünkre — nehéz előrelépni, hogy a történezsnek, ha ennek a korszaknak nemzetközi kapcsolatait igazán meg akarja érteni, az egyes országokban végbemenő belső folyamatokat is vizsgálnia kell. Ez viszont éppenséggel nem volt a diplomáciatörténet hagyományos kutatási szférájának tekinthető. Nem túlzás talán arra gondolni, hogy a diplomáciatörténet új iskolája, amely a hatvanas évektől nyert fokozatosan teret, éppen a harmincas évek nemzetközi kapcsolatainak, a második világháború előzményei tanulmányozásának *szükségeiből* alakult ki. Az a fokozatosan teret nyerő — de még korántsem uralkodó — iskola, amely a diplomáciai tárgyalások, a nemzetközi kapcsolatok, a szorosabban vett külpolitika vizsgálata mellett foglalkozik, — nemcsak illusztratív anyagként, de a nemzetközi folyamatok lényegének megértése végett — az egyes országok belpolitikai és társadalmi viszonyainak, eszméletörténetének vizsgálatával is. Nem mindenki szereti, mert ennek a metodológiának áldozatul eshetnek szép, valójában önigazoló szándékú, s így a történelemnek szóló diplomáciai okmányok.

Visszatérve most már témánkhoz, a gazdasági világválság legkirívóbb politikai jelensége, főleg Közép- és Délkelet-Európában, a diktatorikus, antiliberális kormányzati rendszerek megerősödése vagy hatalomra kerülése, mégpedig többnyire *megelőzve* a náci párt hatalomátvételét Németországban. Vagyis nem a német fasiszta rendszer romboló kigugázásának következménye volt a diktatorikus-antiliberális kormányzati formák felülkerekedése sok országban, ahogy az utókor néha láttatni szeretné, hanem *a válságból való kiütkezés választott útja* az egyes országok hatalmi elitje részéről.

Felmerülhet a kérdés — különösen az utóbbi évek megeléknült eszméletörténeti vizsgálódásainak fényében —, hogy volt-e az egyes országokban kísérlet más kiút keresé-

sére az érintett térségben, mint az antiliberális megoldás? A húszas évek vége felé vitathatatlanul történtek kísérletek, vagy legalábbis voltak irányzatok, amelyek a demokratikus koalícióban keresték a megoldást, a kibontakozást. Ezek azonban ellenzéki akciók maradtak, s a válság tényleges robbanása, 1929 októbere után általában vereséget szenvedtek.

Ismeretes, hogy a válság éveiben erősödött meg Sándor király diktatúrája Jugoszláviában. Az 1931-es új alkotmány nemcsak a király hatalmát erősítette meg, de a nyílt szavazásos rendszert is bevezettette, ami addig Európában csak Magyarországon volt ismert. Ennek a rendszernek a terrorizmus, az ellenzéki erőkkal szembeni brutális rendőri módszerek alkalmazása volt jellemzője.

Az 1926-os Pilsudski-féle puccs után kialakult lengyel diktatorikus rendszerben is további szigorodások következtek. 1930-ban feloszlatták a parlamentet, az ellenzék 18 vezetőjét börtönbe csukták, és tortúrának vetették alá. Új választásokon erőszakolták ki a kormánypárti blokk abszolút többségét.

Magyarországon, ahol a biatorbágyi merénylet után statárium bevezetésével próbálták minden ellenzéki akciót letörni, 1932 őszén Gömbös Gyula jutott a miniszterelnöki székbe. Ha ehhez hozzávesszük az Olaszországban már létező fasizmust, Salazar 1932-es hatalomra jutását Portugáliában, vagy a Bulgáriában és Lettországon kialakult helyzetet, akkor azt mondhatjuk, hogy amikor a nemzetiszocialista párt Németországban hatalomra jutott, Európa országainak jelentős részében már diktatorikus rezsimek voltak, ha annak különböző válfajait is képviselték. A német fordulat után 1933–1936 között a nacionalista diktatúrák Európa további országaiban nyertek teret: Ausztriában, Észtországban és Litvániában, majd Görögországban.

Nem szeretnék mindebből túlzott következtetéseket levonni a nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából. Annyi talán mégis megállapítható, hogy a tolerancia hiánya vagy háttérbe szorulása; a nacionalista „Öncélúság” és az Európa sorsa iránti közömbösség; a nemzeti türelmetlenség és revansvágy, a beteges bizalmatlanság, amely főleg ezen országok politikájának volt többé-kevésbé meghatározója, a nemzetközi viszonyokat rendkívül negatívan befolyásolta azokban az években, amikor az agresszor megfékezésének egyetlen hatékony eszközeként a kollektív biztonság jöhetett volna számításba.

A történész számára ma nyilvánvaló az az elemi erejű hatás, amelyet a gazdasági világválság gyakorolt a nemzetközi viszonyok megváltozására. Ugyanakkor a források egyre világosabban bizonyítják, hogy a nemzetközi erőviszonyokban ténylegesen bekövetkezett, vagy várható változások milyen lassan tudatosultak nemcsak a közvéleményben, hanem az egyes hatalmak vezető politikusaiiban is.

A depresszió éveiben a nyugati vezető hatalmak valójában deffenzív magatartást tanúsítottak a külpolitikában. Anglia és Franciaország energiáit nagymértékben lekötötte birodalmaik fenntartása. Az Egyesült Államokat a válság ökolcsapásai ismét befeléfordulásra, az izolacionista vonások erősítésére készítették. A szocialista hatalom, a Szovjetunió pedig a válság éveiben – bár nem a válság hatására – figyelmét a belső kérdésekre összpontosította, hiszen az első ötéves terv, a mezőgazdaság kollektivizálása, s az ezzel együttjáró óriási erőfeszítések és megrázkódtatások energiáit teljesen lekötötték.

Ilyen helyzetben a húszas évek közepén kialakított külpolitikai irányvonal továbbvitele látszott a legcélravezetőbbnek: a Szovjetunió biztonságát elősegítő semleges zóna erősítése, mindenekelőtt, a német–szovjet jó viszony fenntartása.

A világválság gazdasági és politikai következményei különösen erősen jelentkeznek Kelet-Közép- és Délkelet-Európa államaiban. A gazdasági válság még inkább polarizálta ezen országok belső ellentéteit, fokozta külső gazdasági, majd politikai függőségüket, kiélezve egymás közötti viszáltaikat. Az ellentétek akár a régi sérelmek eredményeként, akár új problémák hatására, olyan időszakban erősödtek, amikor a hajlandóság a status quo megváltoztatására a nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia külpolitikájában is érvényesülni kezdett. Franciaország pedig egyre kevésbé volt képes a hozzá kapcsolódó középkelet-európai országokban korábbi politikai befolyását gazdasági eszközökkel alátámasztani. Franciaország kezdett egyedül maradni az új hatalmi tényezővé emelkedő Németországgal szemben, ráadásul a versailles-i rendszer koloncával a nyakában. Erre a rendszerre épített biztonsági politikájában és szövetségi hálózatában ugyanis egyre több bizonytalansági tényező mutatkozott. Mindez fokozatosan a nyugati hatalmak befolyásának csökkenését eredményezte, forrásává válva a nemzetközi viszonyok átalakulásának. Ebből persze 1932 végén még nem sokat lehetett látni. Franciaországot, a versailles-i békerendszer megalkotásának vezető hatalmát a világ közvéleménye változatlanul olyan nagyhatalomnak – vagyis nemzetközi erőnek – látta még a harmincas években is, amilyen az első világháború végén volt. A franciák maguk is változatlanul annak tekintették Franciaországot. A keserű kiábrándulás a legtöbb élvonalbeli francia és nem francia politikus számára is csak 1940 májusában következett be.

Ilyen körülmények között jutott hatalomra a nemzetiszocialista párt Németországban, amelynek külpolitikai programja – mint ahogy jeles diplomáciatörténészünk, Diószegi István megfogalmazta – „nem volt sem mérsékelt, sem körültekintő, hanem maga volt a parttalan és egyben irreális nacionalista agresszió”.

Európa porondon levő politikusai közül azonban jó ideig nem sokan értették meg, hogy a náci Németország *külpolitikailag* is valami teljesen új, végtelenen agresszív hatalom, amely nem pusztán revansot akar az első világháborúban elszenvedett vereségeért, hanem európai hegemoniára tör, agresszivitását nem az egyenrangú nagyhatalommá válás vágyai fűtik, hanem a kizárólagosság igénye. S ha ismerték is Hitler külpolitikai programját, abból sokaknál csak az irrealitás volt szembetűnő, s ezért nem kellő figyelmet érdemlő, amiben nem kis szerepet játszott a faszizmus lényegének és természetrajzáának meg nem értése. S ez nemcsak a polgári gondolkodásra volt jellemző. Túl későn tudatosult, hogy a német agresszió mögött álló anyagi és politikai erők valóban világméretű fenyegetést jelentenek.

1933-ban – s még jó ideig – a status quo megalkotó és védő hatalmak csak azt érzékelték, hogy Németországban olyan revansista erők kerültek hatalomra, amelyek más lehetőségek híján, ha arra katonailag felkészültek, készek háború útján is érvényt szerezni követeléseiknek. Fő gondjuk tehát hosszú ideig az volt, hogyan lehetne a német igényeket elfogadható mederbe terelni, bizonyos pozíciókat feladva, lecsillapítani a feszítő erőket, a lényegesnek vélt hatalmi pozíciók védelme, az új világháború elkerülése érdekében, – nem

ismerve fel, hogy ezzel a béke fenntartása helyett a háború előkészítésének váltak részeseivé, veszélyeztetve saját hatalmi pozícióikat is.

A Szovjetunió külpolitikája Hitler hatalomra jutása után egy ideig még nem látott okot arra, hogy fentebb már vázolt külpolitikai irányvonalán változtasson, amely fő feladatának a szocializmus egy országban való felépítésének külpolitikai biztosítását tekintette, s a kapitalista nagyhatalmak egymás közötti viszáljának tekintett konfliktusokban tagadta bármely nemzeti érdek elsőbbségét a harmincas évek közepéig. A hitleri hatalomnak eleinte nem jósoltak Moszkvában hosszú életet, inkább a kapitalizmus mélyreható válságát látták csak benne, amely a proletárforradalom esélyeit siettet. Vagyis egy ideig csak rövid átmenetnek tekintették a hitleri hatalmat, s ezért nem látszott kíváncsúnak a korábbi jó viszony megrontása Németországgal. Csak 1934 tavaszán került fölénybe az a már létező (főleg Litvinov által képviselt) külpolitikai koncepció, amely felismerve a fasiszta agresszió veszélyeit a Szovjetunióra, a Németországtól fenyegetett országok erőinek összefogását, a kollektív biztonság politikáját hirdette, az akkor már számára is megnyíló nemzetközi fórumokon, és ezt kívánta megvalósítani külpolitikájában is. Ez egyben a nemzetközi kommunista mozgalomban is új irányvonal kibontakozásának lehetőségét jelentette, amelynek elveit a Komintern VII. kongresszusán fogalmazták meg.

Hitler hatalomra jutása után a status quohoz ragaszkodó közép-kelet-európai kis államok csak azt érzékelték, hogy a magyar (és bolgár) revíziós törekvések és az olaszok balkáni céljai kaptak realisabb lehetőséget Németország segítségével, ezért nőtt bennük a hajlandóság, hogy Németországhoz való közeledéssel fogják ki a szelet amazok vitorláiból, ha a status quót megalkotó hatalmak már nem lennének képesek biztosítókat nyújtani. A status quóval szemben álló, vagy azzal elégedetlen országok csak azt érzékelték, hogy törekvéseikhez a 60 milliós Németország szövetsége nyújthat támogatást, ezért a közeledésre törekedtek, de nem értették meg, hogy Németország kizárólagosságra tör, nem pedig az érdekszférák felosztására, hogy a német külpolitikát végső fokon az egyes országok vonatkozásában sem a status quohoz való viszony, hanem kizárólag a hatalmi érdekek molochja irányítja.

A készülő agresszió feltartóztatására a veszélyeztetett országok nem voltak képesek sem az első, sem a második fázisban. A kollektív biztonság irányvonala Franciaországban csak átmenetileg és felemásan érvényesült, melynek etapjait szükségtelen részletezni. A francia politikában végül is a „kikerülés” irányzata került fölénybe. Angliában 1939-ig sohasem kerültek kisebbségbe a megbékélést hirdető, a veszélyt alábecsülő politika hívei. Ők vezették a nemzetközi kapcsolatok szekerét München kátyújába.

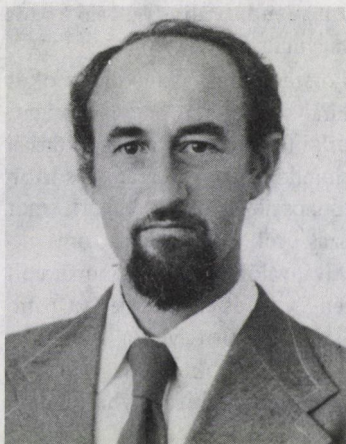
Végezetül hadd szóljak arról, hogy ma már ennyi év után a gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra talán túl determinálónak tűnik, s ha nem is homályosul el egészen az a tény, hogy a politikát akkor is emberek csinálták, de az azt hiszem igen, hogy alapvetően új emberek, a válság idején vagy azt követően élre tört, hatalomra került politikusok. A „baldog békeidők” politikai vezéralakjai, a háborút és békét diktáló politikusok nemcsak letűntek, de el is hunytak a háború után, vagy éppen a gazdasági válság éveiben, csakúgy a húszas évek nagy alakjai is: Wilson 1924-ben, Curson 1925-ben, Clemenceau 1929-ben, Balfour 1930-ban, Stresemann 1929-ben, Briand 1932-ben,

Poincaré és Barthou 1934-ben. S akik túlélői voltak közülük a nagy krízisnek — mint Lloyd George —, a politikára érdemleges befolyást már nem gyakorolhattak.

A politikusok új nemzedéke lépett a porondra: egyfelől a diktátorok, a mániákus dilettánsok, az erőszak megszállottjai, csak az ököljogot respektálók, másfelől a rutinos óvatosak, a finom hajlékonyak, a „kitérők” és „megbékélők”, meg a „közép-európai realisták”. Közös művük volt a nagy katasztrófa felidézése az évtized végére. Pierre Laval és Daladier; Chamberlain és Halifax; Josef Beck és Gömbös Gyula; Metaxas és Stojadinovič. Mondhatnám még a politikusokat, akiket nemcsak az emberiség nem őriz meg jó emlékezetében a felsoroltakkal együtt, de akik nem juthattak be az egyes országok emlékezetének szélesebb kapujú, *többet elviselő* nemzeti pantheonjaiba sem. S nem hiszem, hogy a történelem ítélete valaha is fellebbezésre szorulna.

Az Osztály új akadémiai rendes és levelező tagjainak székfoglaló előadásai

BEREND T. IVÁN AKADÉMIAI RENDES TAG SZÉKFOGLALÓJA

Berend T. Iván, az MTA rendes tagja, a II. Osztály elnöke 1979. október 1-én tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását. A nyilvános osztályülésen megjelent Szentágothai János akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és Pozsgay Imre kulturális miniszter is. Pach Zsigmond Pál akadémiai rendes tag, az MTA al-elnöke mondott megnyitót és az előadás elhangzása után – átnyújtva a rendes tagságról szóló oklevelet – avatóbeszédet.

A NAGY VÁLSÁG ÉS KÖZÉP-KELET-EURÓPA

BEREND T. IVÁN

„Egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén; a fa gyökerei elrejteznek szemünk elől, ámde a vizekig nyúlnak.”

(S. Heym)

A világ minden vezető napilapja vastagbetűs fejléccel közölte a szenzációs hírt: 1932. március 12-én szombaton délelőtt 11 órakor Iván Kreuger, a svéd milliomos gyufakirály párizsi lakásán agyonlőtte magát.

Néhány hónapos időeltéréssel ugyanebben az évben ugyanez a város volt a színhelye egy kevesebb nyilvánosságot kapott eseménynek: az orosz származású Antoine Pevsner és Naum Gabo létrehozzák az Abstraction-Création csoportot, a szigorúan minden tárgytól elvonatkoztatott, absztrakt művészet irányzatát.

MTA II. Oszt. Közl. 29/1–2. 1980

Alig néhány hónapra rá, 1933. január 30-án délelőtt fél tizenegy körül egy másik, viszonylag közeli fővárosban, Berlinben több elegáns, sötétbe öltözött férfi gyülekezik Franz von Papen házában, majd átsétálnak az elnöki palotába, ahol az agg Hindenburg marsall-elnök 11-re várja a csoportot. Rövid beszédben eseteli minden erő összefogásának szükségességét a nemzet érdekében és – az alkotmányos szabályok keretei között – átadja Hitler Adolfnak a kancellári megbízatást, üdvözlí a Hitler-kabinet tagjait.

Jól ismert események ezek, melyek egyetlen éven belül játszódtak le, hatalmas változásokat, átalakulásokat jelezve gazdaságban, politikában, kultúrában. Az év rendkívüli volt. A három felidézett jelenet pedig, látszólagos különállóságuk ellenére, nagyonis szorosan összefüggött egymással, s ezt az összefüggést éppen a rendkívüli évvel való közös kapcsolódásuk alapozza meg: a Nagy Válság mélypontján vagyunk.

A Nagy Válság magyarázza a közép- és kelet-európai országoknak államkölcsonöket folyósító, gyufamonopóliumokat megszerző svéd gyufakirály, Kreuger öngyilkosságát. Nem is ez volt az első eset. 1929. október 24-én, a New York-i tőzsde – és a világ gazdaság – fekete csütörtökén déli tizenkettő körül, amikor már eluralkodott a vak pánik és több mint 12 millió részvénytől szabadultak meg riadt tulajdonosaik töredék-árakért, már tizenegy híres-hírhedt spekuláns végzett magával. A húszas évek spekulációs konjunktúrája 1929. októberében látványosan véget ért. Ennél nyilvánvalóan sokkal többről volt azonban szó. A válság mélypontján, 1932-ben a világ szén-, vas- és acéltermelése több mint 60%-kal, a termelési eszközöket gyártó iparoké 40%-kal hanyatlott vissza! Hatalmas eladhatatlan készletek halmozódtak fel élelmiszerekből, nyersanyagokból. Az árak feltartóztathatatlanul zuhantak. Az agrártermékek árszínvonala a válság előtti egyharmadára zsugorodott; egyre többen veszítették el munkalehetőségüket. 1932-ben a tőkés világban már 30 millió munkanélküli várta hiába és szétfoszló reményekkel a munkásfelvételt hirdető táblát a gyárkapukon. Mindennaposak a kilakoltatások, és mindennapos a nélkülözés. Ebben a helyzetben a racionális közgazdaságtudomány egyik legracionálisabb képviselője, a szellemi (és ehhez anyagi) függetlenségét ügyes tőzsdejátékkal megteremtő John Maynard Keynes, megalapozza az irracionális, improduktív munkaerőfelhasználásra és improduktív fogyasztásra épülő növekedési teóriát, ami rövidesen az országok széles körében válik gyakorlattá. Keynes ezekben az években publikált híres elméletéről szokatlan és talán megalapozatlannak tűnhet az irracionális jelző használata. Hiszen mennyire racionális Keynes, amikor szakít a neoklasszikus teóriával, ami az áraktól várja a gazdaság szabályozását és egyensúlyát, mennyire reális, amikor kimondja a nyilvánvalóvá vált igazságot, hogy a tőkés gazdaság mechanizmusa nem képes biztosítani a foglalkoztatást és ezért az államnak kell beavatkoznia, pótlólagos keresletet teremteni a konjunktúrához. Csakhogy ez a racionalitás ad abszurdum már önmaga ellentétébe csap át és ezt Keynes nem csak végiggondolta, nem csak kimondta, de lehetőségként el is fogadta, sőt ajánlotta is. „Ha a kincstár ócska palackokat megtöltene bankjegyekkel, megfelelő mélységben elásatná őket... s azután... a magánvállalkozásra bízna, hogy újból kiássa a bankjegyeket... nem lenne munkanélküliség és a visszahatások révén a társadalom reális jövedelme és tőkevagyonja is valószínűleg jelentősen nagyobb lenne...” S az öncélú, pazarló, sőt pusztító pótlólagos kereslet-teremtés elmésen klasszikus megfogalmazását adja, amikor kijelenti: „Piramisépítés, földrengések, sőt, még háborúk is növelhetik a

gazdaságot.”¹ Ami Keynes racionális elmélete mélyén – mint a későbbi öncélú fogyasztás, pazarló álkonjunktúra-teremtési teória magva – még csak meghúzódott, az a közgazdasághoz egyáltalán nem értő, a prosperitástól és jólétől a faji és államhatalmi értékeket féltő, ezekben a napokban Európa egyik leghatalmasabb országában hatalomra jutott Hitler Adolfnál gyakorlati programként jelenik meg. Már 1923-ban egyik müncheni beszédében kijelentette: „Semmiféle gazdaságpolitika nem létezik kard nélkül, semmiféle iparosítás hatalom nélkül.”² Ebben ugyan nincs semmiféle közgazdasági teória, de hamarosan az egész világgazdaságot befolyásolja majd.

Egyelőre azonban még a válság nyomorúsága pusztít. Mindennap lehúznak redőnyöket, hogy ne is nyissák többé ki a kis műhelyt, boltot. Fizetéseképtelenség és csőd morzsolja a kistulajdonosokat. Évek telnek és mindig minden rosszabbra és rosszabbra fordul. „Ami egyik nap úgy tűnt, már a vég, a másik napon még csak kezdetnek bizonyult.”³ A létbizonytalanság, a félelem és reménytelenség apokalipszisében beigazolódtott Nietzsche fekete próféciaja: „Végül oly nagy lesz a bizonytalanság, hogy az emberek minden akaraterő előtt, amely parancsol, a porba hullanak.”⁴ A riadt kisember az „erős kéz” biztonságára áhítozik. A különböző közép-pártok ebben a helyzetben felmorzsolódtak. Míg az 1928-as németországi választásokon Hitler náci pártja csak 810 ezer szavazatot kapott és 12 képviselőt juttatott a Reichstagba, addig az 1930. szeptemberi választásokon – miközben a kommunisták 3,27 millióról 4,59 millióra növelték szavazataik számát – már 6,4 millió szavazattal, 107 képviselővel a Reichstag legnagyobb pártjává vált. A válság éveiben Hitler előtt megnyílt a hatalomhoz vezető alkotmányos út. A – papíron – legdemokratikusabb weimari demokrácia, bármily paradox és irracionális, szabaddá tette az utat az előtt a Hitler előtt, aki egy pillanatig sem hagyott kétséget demokrácia iránti gyűlöletéről, sőt népirtó, terrorisztikus, világhódító tervei felől sem. (Erről már 1925 őszén mindenki képet formálhatott, aki rászánta a 12 márkát és megvette azt a mintegy 400 oldalas könyvet, mely „Mein Kampf” címmel éppen megjelent. Igaz, ebben az évben mindössze 9 473-an szánták rá magukat erre az olvasmányra. 1933-ban viszont már 1 millió példány fogyott el. Az emberek kíváncsivá váltak. És féltek.)

A levegő félelemmel telt meg. A nagyon is jelenvaló nyomorúságok keserűségéhez eljövendő szörnyűségek előérzete keveredett. Ekkor válik egyre valóságosabbá a zseniális svájci Paul Klee 1915 eleji naplóbejegyzése: „Minél szörnyűbbé válik ez a világ (mint ezekben a napokban!), annál inkább válik absztrakttá a művészet.”⁵ Az absztrakció, melynek valódi képzőművészeti zászlóbontása ezekre a szörnyű napokra esik, egyszerre

¹ J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 151–152. o. (Idézi Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1979. 445. o.)

² Vö. W. L. Shirer: The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany. A Fawcett Crest Book. 1966. 126. o.

³ J. K. Galbraith: The Great Crach 1929. Houghton Mifflin Co. Boston, 1961. 113. o.

⁴ Nietzsche: Werke XVI. 194. o. Idézi Lukács György: Az ész trónfosztása. 262. o.

⁵ Vö. H. Read: A modern festészet története. 167. o.

fejezi ki a világtól való elidegenedést, az irracionálisba torkolló történelem irracionális felmutatását, de — nagyon is egyetérthetünk a kiváló Hauser Arnold megfogalmazásával — azt a törekvést is, hogy az ember „egy magasabb szervezésű rend törvényeit, eszményi létezési jegyeit kényszerítse” azokra a realitásokra, melyeket nem akar elfogadni.⁶

Az elfogadhatatlan, irracionális realitás azonban ráerőltette magát az emberiségre. Gazdasági válságával, gomba módra szaporodó fasiszta-diktatórikus rezsimjeivel, statáriális pereivel, nyers, brutális erőszak-kultuszával és gyakorlatával, a kultúra meghasonlásával, amibe belefér a valóság előtt szolgáian meghajló mindent elfogadó ósdi naturalizmus feltámasztása csakúgy, mint a megújulás keresését jelző hanyatlás, az irracionális eszméket és a magába fordult embert, a disszonáns világ disszonanciáját, az abszurd világ abszurditását sokkolóan feltáró művészet sokfélesége.

Mindez együtt a Nagy Válság, mely a harmincas években megrázta a világot, s különlegesen kritikus történelmi szituációt idézett elő Közép- és Kelet-Európában.

*

A Nagy Válság sajátosan egyedi, mélységében, összetettségében meg nem ismétlődő, sok újat, nagy fordulatot jelentő esemény volt. Katartikus történései mégiscsak epizódnak tekinthetők a változó 20. század váratlan fordulatokban, válságokban és háborúkban oly különlegesen gazdag és mindenre kiterjedő, nagy forradalmas átalakulást sugalló eseménysorozatában. E sor valamikor a századelőn, az első világháború körül indult és számos fontos eleme csak a II. világháború után vált nyilvánvalóvá.

„A II. világháború időszakának generációja, az én generációm — állapítja meg rendkívül találóan John Kenneth Galbraith — mindig úgy véli, hogy saját korszakuk a változások modern vízvázlatzója . . . Tudnunk kell azonban, hogy társadalmi értelemben sokkal döntőbb változásokat hozott az I. világháború. Ekkor történt, hogy századokon keresztül épült politikai és társadalmi rendszerek széthullottak — néha hetek alatt. Mások állandó átalakulásnak indultak. Az I. világháborúval az ősi-tartós biztonság elveszett . . . Kezdetét vette a Bizonytalanság Kora. A II. világháború folytatta, kiszélesítette és megerősítette ezeket a változásokat. Társadalmi értelemben a II. világháború az I. világháború utolsó csatája volt.” Majd hozzáteszi: „A kelet-európai térség különlegesen fontos ebből a szempontból számunkra. Itt és nem Nyugat-Európában jelentek meg az első repedések a régi rendszeren. Itt semmisült meg az, először zűrzavar, majd forradalom útján.”⁷

A régi rendszer válsága, a súlyosbodó konfliktusokból keletkező repedések és kibontakozó zavaros bizonytalanság századunk elején egyre nyilvánvalóbban tört elő a látszólagos stabilitás s az elért modernizálódás feletti hivatalos kormányzati önelégült magabiztosság felszíne alól.

⁶ Hauser Arnold: A művészet társadalomtörténete. 91. o.

⁷ J. K. Galbraith: The Age of Uncertainty. Boston. 1977. 133–134. o.

A közép- és kelet-európai térség kibontakozó súlyos válsága paradox módon a gazdasági-társadalmi fejlődés, főként az 1860-as évektől elért eredményeinek táptalaján vert gyökeret. Arra az előrehaladásra gondolok, ami a fejlett tőkés világgazdaság nyugat-európai centrumához kapcsolódva, annak élelmiszer- és nyersanyagigényei, valamint vasúti és egyéb befektetései, hitelei nyomán késve-részlegesen megindult. Ennek révén lényeges modern átalakulás játszódott le a térség országaiban termelését két-háromszorosára növelő mezőgazdaságban. Lendületes fejlődésnek indult a bányászat és – eltérő mértékben – mindenhol megvetette lábát a gyáripar. Modern nagyvárosok születtek. Vasutak sűrű hálózata küszört végig a világtól korábban kívülrekedt falusi világon. A nemzeti jövedelem viszonylag gyors növekedése ellenére azonban az előretörés – mint ismeretes – csak rendkívül részleges és ellentmondásos lehetett. A tradicionális gazdasági szerkezet kereteit általában nem sikerült széttörni. A mezőgazdasági egyoldalúság és túlnyomó vagy tömeges analfabetizmus fennmaradt. A modern ipar és közlekedés szigetei élesen elütöttek a középkorba merevedett vidék elmaradottságától. Ezt a dualitást is csak erőteljes külföldi közreműködés alakította azonban ki. Hatalmas hitelek, befektetések, és a külföldi behatolást sokszor kísérő súlyos pénzügyi-gazdasági függőség, ami esetenként nyílt beavatkozásra, ellenőrzésre is vezetett. A felzárkózás kudarca a legtöbb esetben nyilvánvalóvá vált, az elért előrehaladás pedig kiáltóan láthatóvá tette az igazi fellendülés akadályait.

A meginduló, részlegesen előrehaladó modern átalakulás és a fennmaradó, sőt esetenként növekvő relatív elmaradottság, a duális gazdaság, a kinlódva kibontakozó kapitalizmus sajátos ellentmondásai különös hevelséggel éleződtek ki a kelet-európai társadalmakban. E torzulási folyamat, bár a térség egyes országaiban különböző módon, összességében mégis a polgárosodás akadályoztatásában jelentkezett. Az úri osztályok kasztszerű megmerevedettsége, a paraszti felemelkedés útjainak elzártsága lehetetlenné tette a modern tőkés társadalomra jellemző középrétegek igazi kifejlődését. Különlegesen erős társadalmi pozícióhoz jutott a lesüllyedő volt alsóbb nemesség (a magyar dzsentri, a lengyel slachta), vagy a törökök kiűzése után a Balkánon kialakuló katonai-bürokratikus parvenu elit.

A feszítő elmaradottság-érzet, a középkorias társadalmi megmerevedettségek változtathatatlansági tudata és megváltoztatási igénye sajátosan keveredett a szövevényes nemzetiségi, kisebbségi gyűlölködések és ellentétek hatásaival. Közép- és Kelet-Európa ebből a szempontból is különlegesen kiélezett történeti körülményeket termelt ki. A tőkés-polgári fejlődés elmaradottsága nyomán elmaradt nemzeti fejlődés meghiúsította a Nyugat-Európára jellemző nemzeti államok kialakulását. A soknemzetiségű birodalmak kereteibe szorított nemzeti törekvések – s e kereteket a késő-felemásan meginduló tőkés átalakulás nyomán egyre inkább börtönfalnak érezték – éppen ebben a térségben élezték ki talán először a világ periferiájára szorult népeinek nemzeti lázadását. Igaz, hogy Afrika törzsi népeinek és Ázsia hatalmas despotikus birodalmi gyarmati sorba süllyedt lakosságának nemcsak a helyzete volt összehasonlíthatatlanul súlyosabb, de emberi megáláztatása, „alsóbbrendű” kiszolgáltatottsága is. Kelet-Európában mégis élesebben és – talán a tőkés fejlődés mégiscsak megindult és magasabbra emelkedett szintje következtében – korábban kezdetét vette a lázadás. Talán az is belejátszott ebbe, hogy az imperia-

lizmus uralmi rendszere itt másként jelentkezett. Európaiak uralkodtak európaiakon. Osztrák uralom érvényesült Magyarország felett, miközben magyarok uraltak románokat és szlávokat. Oroszok uraltak lengyeleket, miközben ugyanezek a lengyelek szembenálltak a közöttük élő zsidó kisebbséggel. Szilézia, Erdély és Macedónia a népek kibogozhatatlan keveredésével, az akadályoztatott fejlődés ellentmondása közepette ellentétek és gyűlölködések, elnyomások és bosszúvágyak kohójává vált.

Mindezeket a gazdasági, társadalmi és politikai, nemzeti és tudati ellentmondásokat ezután különlegesen kiélezte, felerősítette az I. világháború irracionálisága. A rablőháború és rablóbéke igazságtalanságai és igazságtévesései egyaránt a gyülemelő, érlelődő konfliktus-fekély kifakadását sietteték.

Az intuitív művészi érzékenység röntgenhullámai már a századelőn feltárták-átvilágították a rendszer belső kórjait, jelezték a válság közeledtét, elkerülhetetlenségét és a megújulás szükségességét.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy a 20. század forradalmas földrengései elő-rezgéseit legélesebben jelző művészi szeizmográfok éppen Közép- és Kelet-Európa országaiban mutatták a legnagyobb kilengéseket.

Az 1908–1910 körül meginduló művészeti átalakulás, mely egyszerre fejezi ki az elidegenedett, rettegő, kiszolgáltatott embert, és a megújulás törekvését, igen erősen éppen ennek a térségnek életérzéséből táplálkozik. Az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom, Románia fülledt-erjedő, vihar előtti világában születik és formálódik a prágai Kafka, aki mindenkinél erőteljesebben és előbb fejezi ki a személytelen hatalom padlás-labirintusaiban reménytelenül egyedül bolyongó ember szorongását, a kastély nyomasztó uralma alól szabadulni képtelen ember reményvesztettségét. De éppen a reményt, a forradalom reményét fogalmazza meg a középkori kötöttségektől sivár-meddő ugaron keservesen szárbaszökő, virágot hajtó, termést ígérő forradalmi hajtást már ekkor felismerve a Nagyváradról induló magyar Ady Endre. S micsoda lázadás indul Moszkvából és Vityebszkből, micsoda tagadása a hagyományos értelemben vett harmonikus és szép, logikus és valódi ellen. Moszkvai jogi diplomájával a zsebében az orosz Kandinszkij lesz az úttörője a formák teljes lerombolásának, a tárgy teljes tagadásának a festészetben. W. Worringer 1908-ban írott elemzésében mélyrelátóan állapítja meg róla, hogy „kereste a tiszta absztrakciót mint a megnyugvás egyedüli lehetőségét a világkép zűrzavarában és sötétségében”. Tudatos művészi törekvésekről van itt szó, amit nemcsak a tárgy nélküli színhatásokra, majd geometriai formákra alapozott képei, hanem 1910-ben írott munkájának (*Über das Geistige in der Kunst*) hitvallása is megfogalmaz: a „szokványos szépség-fogalommal való szakítás szükségességét” hirdetve. A szokványos szépség és jó ízlés, a szokványos harmónia ellen lázad fel a maga szolid-naiv megingathatatlan lázadásával az orosz világ valóságából Chagall is, aki ugyan megőrzi képein a valóság tárgyait, de azok irracionális elrendezésével, logikaellenes formációival, az álombeli képzelet és a gyermeki ébren-álmodás befelé fordulásával tagadja a realitást. Az orosz anarchista Bakunyin jelszavát – a „rombolás is alkotás” – művészi céljának tekintő, hulladékból készített képeivel, szobor rangjára emelt éjjeliedényekkel a maga módján a burzsoázia ellen „harcoló”, legalábbis megbotránkoztatására törekvő Dada-mozgalom aligha lett volna elképzelhető a román Tristan Tzara és Marcel Janko nélkül. Romániából indult el a szob-

rászat hagyományait szétromboló Constantin Brancusi is, aki a tárgyakat „lényegükre” egyszerűsítve tojás, kúp, henger formákkal teremtett új irányt és vált a kubista szobrászat úttörőjévé, azzal a moszkvai Archipenkóval együtt, aki a domború formák és az üregek kontrasztjával, kollázs-szerű szobrászati megoldásaival tagadta a hagyományos ideálokat és a valóságos valóságot.

A válsággal terhes zaklatott világ hagyományos értékeinek tagadását, ideges disszonanciáinak fájdalmas kemény kimondását végrehajtó művészeti forradalom századeleji detonációjában is kiemelkedő helyet foglal el az a meginduló zenei forradalom, ami az osztrák Schönberg, a magyar Bartók és az orosz Stravinszkij nélkül teljesen elképzelhetetlen lenne. Puccini áradó dallamain még uralkodó harmóniát töri meg az atonális zenében felbomló hangnemrendszer, eluralkodó disszonancia, melyet 1908 decemberében Arnold Schönberg második vonósnyegyesét hallgatva, nevetgélve-gúnyolódva fogadott a bécsi közönség. De az érdekessé, feloldatlanná váló hangzások, „az élet ellentéteinek zenei mása”⁸ szétszórta, kiáltássá tördelte a régi formát. Joggal állapítja meg Ernst Křenek, hogy „... a küszöbönálló katasztrófát ebben a zenében világosan megjósolták”.⁹ Ezt a jóslatot sikoltja 1911-ben Bartók Béla Kékszakállú hercegének szorongató zenéje is. S vajon nem az ellentmondásokkal terhes új korszak megoldhatatlannak érzett, nyomasztó kérdéseire keresi ez az új művészeti úttörés a kulcsot (amit Judit annyiszor kér a Kékszakállútól, de ami csak a véres-rémségek ajtaját nyitja végül is meg előtte)?

A válságérzet és ennek művészete – függetlenül attól, hogy ennek egy része a reményvesztett nihilizmusban fulladt, vagy Eric Hobsbawm kifejezésével, a művészet forradalma a forradalom művészetévé vált – természetesen univerzális volt. De a kiélezett közép- és kelet-európai válsághelyzet lehetett a talaja az innen kikerülő művészek különlegesen fontos szerepének a válságot megfogalmazó új művészetben.

A válság és átalakulás azonban a századelőn már mozgásba hozta azokat a társadalmi tömegeket is, melyek a gazdasági elmaradottság és társadalmi irracionalitás különlegesen nehéz-fájdalmas elnyomó erőivel szembeszegültek. Amint a művészet, ugyanúgy a proletár osztályálláspont alapján álló tudományos társadalom- és gazdaságelemzés terén sem a pusztá véletlen játéka e térség talaján felnőtt teoretikusok és gyakorlati forradalmárok különleges vezető szerepe a marxi elmélet alkalmazásában és továbbfejlesztésében. A modern imperializmuselmélet elképzelhetetlen lenne Hilferding alapvetése, az ipari és banktőke összeolvadásának, az ún. finánc-tőke kialakulásának általa elvégzett vizsgálata nélkül. A lengyel és német munkásmozgalomban felnövekvő Rosa Luxemburg Tőkefelhalmozás című, háború előtt írott munkájában kísérli meg feltárni az imperializmus természetrajzát, levezetve a tőkés rendszer történelmi lehetetlenülésének tendenciáját. „A kapitalizmus története utolsó, imperialista szakaszáról, mint zárószakaszáról” beszél, amikor a marxi elmélet tettekre váltása kerül napirendre, „... vagyis a nemzetközi proletariátus harca a szocialista gazdasági rend megvalósításáért.”¹⁰

⁸ Szabolcsi Bence: A zene története. Rózsavölgyi és társa kiadása. Budapest, 1940. 415. o.

⁹ E. Křenek: Schönberg und die Atonalität c. tanulmányát idézi: Kókai Rezső: Századunk zenéje. Zeneműkiadó. Budapest, 1961. 99. o.

¹⁰ R. Luxemburg: Gesammelte Werke. Band 5. Dietz Verlag. 1975. 364, 365, 272. o.

Az imperializmus közgazdasági elemzését, az ázsiai elemekkel átszőtt, feudális maradványokkal terhelt orosz tőkés gazdaság és társadalom jellegét, és a proletárforradalom ilyen talajon történő megvívásának lehetőségét, nemzetközi proletárforradalom és egyetlen országban megvívott forradalom kapcsolatát, a forradalom előkészítésére és vezetésére alkalmas vezető párt szigorú szervezeti elveinek kialakítását azonban az orosz Vladimir Uljanov, Lenin végezte el. Az orosz bolsevizmus kialakulása a századelőn nyilvánvalóan a 20. századi történelem legnagyobb jelentőségű és hatású társadalmi-politikai eseménye.

A szocializmus elméletének közép-kelet-európai talajon lejátszódó továbbfejlesztése a századelőn már a legszorosabban összekapcsolódott a térség országaiban megindult forradalmi erjedéssel. Az 1905. évi orosz munkásforradalom, az 1906. évi román parasztfelkelés, vagy a századforduló körüli hatalmas magyarországi földmunkás megmozdulások, az 1912. évi véres összecsapássá fokozott budapesti munkásfellépés, s megannyi más küzdelem jelzi az osztályfrontok kialakulását.

Mindez természetesen csak előjátéka, — Lenin szavaival — főpróbája volt a kapitalizmus elleni igazi elsőprő forradalmi hullámnak, ami az I. világháború felfokozott nyomorúsága, irracionális tombolása nyomán öntötte el Közép- és Kelet-Európa térségét. Elsősorban természetesen az orosz októberi forradalmat emelhetjük ki, ami megdöntötte a világ egyik legnagyobb tőkés nagyhatalmát és gyarmattartó rendszerét, s ami egyedülálló kísérletbe kezdett a súlyos gazdasági elmaradottság és a szélsőséges társadalmi igazságtalanság együttes felszámolására.

A belső folyamatok Magyarországon is elvezettek a proletárforradalom győzelméhez. Az eltérő, kedvezőtlenebb történelmi körülmények azonban a Magyar Tanácsköztársaság 133 napos uralma után az ellenforradalom és restauráció győzelmére vezettek. Hasonló sorsra jutott a Bulgáriában 1919 nyarán hatalomra került radikális parasztforradalmár Sztambulizski, akinek forradalmi demokratikus kísérletét 1923 áprilisában véres fehérterrorista ellenforradalmi katonai puccs számolta fel. Luxemburggal és Liebknechttel együtt Németországban már csírájában megölték a munkásforradalmat.

Az orosz forradalom nehéz megpróbáltatások után elért győzelme és megszilárdulása az 1919 és 1923 között Németországtól Bulgáriáig felülkerekedő ellenforradalom nyomán a szocializmus egyelőre hermetikusan elszigetelt, „egészségügyi övezettel” körülvett hídfőállását tudta csak megteremteni, Közép- és Kelet-Európa többi országában a forradalmi válság a forradalom válságába torkollt. A fellángolt reakció a legszorosabban összekapcsolódott az elmaradott, ellentmondásoktól kínzott európai országok I. világháborút követő rossz kiútkereséseivel, a fejlődésben késleltetett, akadályozott, részlegesen és elégtelenül előrehaladó-megrekedő országok hamis-tévutas lázadásával: a *nacionalizmus* új hullámával. A tőkés világgazdaság európai periferiájának nacionalista lázadása (mely kicsiny, de félelmetes előjátéka a II. világháborút követő, a tőkés világgazdaság Európán kívüli periferiáin lejátszódó folyamatainak) a proletárforradalmi megoldással szembeállította a nemzeti „forradalom” megoldását. (Igen gyakran éppen a szocialista mozgalom valamelyik irányzatának renegátjai, mint Mussolini és Pilsudski és sokan mások, váltak a nemzeti „forradalom” vezéreivé, pálfordulásukkal is

mintegy jelképezve e szembeállítás, a szocialista *helyett* választott nemzetit, vagy a nemzeti jelzővel kiegészített „szocialista” visszájára fordított tartalom-változtatását.)

Túlfűtött nacionalista rendszerek rendezkedtek be a levert forradalmak, vérbefojtott forradalmi kísérletek romjain. Horthy irredenta rendszere, vagy Tsankov és utódai Bulgáriájában a rendszer lényegét meghatározó macedón terroristák uralma, Pilsudski lengyel diktatúrája csakúgy a nacionalizmus zászlaját bontotta ki, mint a nagy 1919. januári, júniusi, júliusi, majd 1920. októberi munkásmegmozdulások véres leverése után pacifikált Románia nagy-román politikája.

Közép- és Kelet-Európa I. világháborút követő történelmében akár a területvesztéseknek, a háborús vereség megaláztatásainak megtorlása, akár a területnyereségek megtartása, a régebben elszenvedett sérelmek visszafizetése jegyében, de mindenhol eluralkodott az elvakult irracionális nacionalizmus. A válságra hamis gyógyírt kerestek: a szomszédos országok egymás elleni gyűlölködésének, kisebbségeik kölcsönös üldözésének, beolvasztásának „liberálisabb” vagy brutálisabb formái kerültek előtérbe. A háború utáni, felbolydult, demoralizált, háborúban és elvetélt forradalmakban kivérzett Közép- és Kelet-Európában a torz társadalmi fejlődésben helyüket nem találó és életérzésüket a nemzetével azonosító társadalmi rétegek hihetetlen erővel támadtak a racionalitás, az ész ellen. Most nyer igazi talajt és lendületet a századforduló körül már jócskán megerősödött irracionálisizmus. Nietzsche sokértelmű filozófiájából ekkor kezd anyagi erővé népszerűsüdni az „Übermensch” és új barbárság kultusza. „A legfőbb embertípus, az erős típus” előjogainak és mások felett álló érdekeinek istenítése,¹¹ ami a századforduló körül Richard Wagner pogány-teuton mítoszának felfokozott erejű zenei dübörgésével hódította a lelkeket. S a Wagner leányát feleségül választó, német állampolgárságra és meggyőződésre váltott Houston Stewart Chamberlain, az angol admirális fia, és a fajelmélet igazi atyja Bécsből, majd Bayreutból terjeszti, hogy „az emberiség nem létezik”, hogy a mai kultúra „sajátlagosan germán, kizárólag a germánság műve”, s a világtörténelmet a tiszta árja fajok hordozzák.¹² Oswald Spengler pedig „A Nyugat alkonya” 1919. és 1922. évi publikálásával és „A poroszság” kötetében az irracionális népszerűsítőjeként mondja ki a nyers eszményt: „Igaz Internacionále csak egy faj eszméjének valamennyi többi felett való győzelme alapján lehetséges.”¹³

S Bécs egykori antiszemita-demagóg polgármestere, Lueger tisztelőjeként induló Hitler mindezt jórészt másodkézből magábaszívva jutott mániás meggyőződésére, hogy – mint a Mein Kampfban fogalmazta – „a magasabb kultúrák teremtésének egyik leglényegesebb előfeltétele volt alacsonyabbrendű emberek létezése... az emberiség első létezése bizonyára nem annyira a megszelídített állaton, mint inkább alacsonyrendű emberek alkalmazásán alapszik”.¹⁴

¹¹ Nietzsche: Werke XVI. 180. o. Ezt és az irracionálisizmus történetére vonatkozó itt következő nézeteket idézi Lukács György: Az ész trónfosztása. 264, 369, 550–553. o.

¹² H. S. Chamberlain: Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. II. k. 703. o.

¹³ O. Spengler: Preussentum. 84–85. o.

¹⁴ A. Hitler: Mein Kampf. I. 323. o.

Az irracionális dőhös professzori dolgozószobák és a kevesek olvasta poros könyvek lapjairól a retrográd társadalmi mozgalmak, és már megszületett rendszerek eszméjévé válik.

A nacionalizmusba fulladó Közép- és Kelet-Európában azonban mindezen válság-folyamatok és azokat kifejező eszmék és törekvések a felszínen legracionálisabb gazdaság (és gazdaságpolitika) háború utáni gyakorlatát is áthatották.

Amikor a nemzeti piacot biztosító vámtarifákról, külföldi hitelek felvételéről, a korábban importált ipari fogyasztási cikkek részleges hazai előállításának kiépítéséről, s a hagyományos exportágazat, a mezőgazdaság, és a korábban kiépített infrastruktúra lényegében változatlan fennmaradásáról és egészében mérsékelt növekedéséről adhatunk számot – amint az I. világháborút követő évtized közép- és kelet-európai gazdaságtörténete erről tanúskodik – vajon milyen alapon beszélhetünk válságról és gazdasági irracionálisról? A mélyebb elemzés mégis ezt követeli.

A világgazdaság ugyanis ezekben az évtizedekben megindul a forradalmi átalakulás útján. (A folyamat ez esetben is hosszas, visszanyúlik a múlt század végére és leginkább csak a II. világháború után válik nyilvánvalóvá, hogy tudományos-technikai-gazdasági forradalomról van szó.) A változások legfőbb hordozója a villamosság ipari alkalmazása és a robbanómotor. Ezek teremtik meg bázisát a modern tömegtermelésnek, új üzemszervezésnek és ezek alakítják át a közlekedés egész rendszerét, sőt a háztartások és a fogyasztás hagyományos szokásait is. Ez az alapja a termelés hatalmas szerkezeti átalakulásának, a gépipar rohamos előretörésének az ipari termelésben, a korábbi ipari fogyasztási cikkek termelésének egyidejű relatív hanyatlásától kísérve.

A nagy termelési változások a két világháború között a világkereskedelem szerkezetének korábban úgyszólván mozdulatlan stabilitását is megtörték. A gabona világkereskedelme visszaszorul, a gépeké ugrásszerűen növekszik. Európa világkereskedelmi részesedése korábbi stabil kétharmados túlsúlyáról rohamosan csökken. Az európai perifériák élelmiszer- és nyersanyagszállító szerepét mind nagyobb mértékben veszik át az Európán kívüli perifériák.

Ebben a mindent megváltoztató átalakulásban a változatlanság kelet-európai „racionális” a legnagyobb irracionálisává válik. A mezőgazdaság és azon belül több helyen a gabonatermelés megmerevedő termelési részesedése éles összeütközésbe kerül a világpiaci lehetőségekkel, mégha a húszas évek második felének rövid konjunktúrája ezt átmenetileg elleplezi is. A nagy ambícióval és nemzeti elszántsággal minden korábbinál magasabbra épített vámfalak között úgyszólván egyedül gyors fejlődésnek indult – kétszeresére, sőt négyszeresére bővülő – fogyasztási iparok importkiszorító fejlesztési útja, miközben az önállóság vélt önellátási megalapozását célozta, egyre kisebb nemzeti parcellákra tagolta a piacokat, s ezzel éles konfliktust teremtett a modern technika és nagyipar szűk nemzeti piacot szétfeszítő igényei és az egyes nemzeti gazdaságok ingoványos talajra alapozott autarchiás fejlesztési törekvései között. Az infrastruktúra változatlansága pedig annak elmulasztását jelentette, ami a fejlett tőkés világban lejátszódott: a 20. századi infrastrukturális háttér alapozás maradt el, ami a 20. századi termelésfejlődés és szerkezeti átalakulás előfeltétele volt! És még ezeknek a rigid-változatlan kereteknek, elmaradott-

ságot erősítő fejlődési utaknak kétes gazdasági egyensúlyához is csak a hatalmas, háború előtti is meghaladó mértékű nyugati hiteláradat aládúcolásai adtak valamelyes stabilitást.

Ha Közép- és Kelet-Európa országai az I. világháború előtt csak megkésett-részleges gazdasági felzárkózási tendenciát mutattak, úgy a háború után többségük, minden részleges előrehaladás, egyes ágazatokban elért növekedés és egészében biztosított mérsékelt nemzetijövedelem-emelkedés lassan továbbhaladó modernizálása ellenére (bár Ausztria vagy Lengyelország még ezt sem érte el) a leszakadás-lemaradás drámáját élték át.

Az 1920-as évek azonban ennek a drámának még csak első felvonását jelentették. Még voltak külföldi hitelek. Még volt átmeneti agrárkonjunktúra. Még sikernek érezték az import iparcikkek kiszorítását a nemzeti piacról. De már nem sokáig. 1929 őszén a dráma második felvonásához csegettek.

Kezdetét vette a Nagy Válság. De egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén! A fa gyökereit nem látjuk, de azok messzire nyúlnak. A Nagy Válság közép- és kelet-európai történetének gyökerei így nyúltak vissza a megelőző fejlődés ellentmondásai alapján az I. világháború körül feltörő robbanó erőkhöz, melyeket akkor csak átmenetileg sikerült lefojtani. Így nyúltak vissza az orosz októberrel elindult társadalmi-politikai forradalomhoz és ellenhatásaihoz, valamint a technika és gazdaság új forradalmasodásához: a 20. század két forradalmához.

Az előzőekben tárgyalt folyamatok tehetik ugyanis jobban értelmezhetővé a Nagy Válság minden főbb mozzanatát.

A gazdasági válság ilyen előzmények talaján vált minden térségnél pusztítóbbá Közép- és Kelet-Európában. A világgazdasági válság kirobbanása itt ugyanis nemcsak elkerülhetetlen piaci és árhatásaival jelentkezett, de kihúzta a talajt a gazdaság szerkezeti válságát a húszas években még elleplező átmeneti konjunktúra alól is. Ha a világ gabonapiaca a húszas években már egyáltalán nem bővült, most rendkívül összezsugorodott. Ha előzőleg az agrárárak viszonylag kedvezően alakultak, most katasztrofálisan csökkentek. Ez nemcsak a jövedelmek hanyatlására vezetett, de csődhelyzetet idézett elő. Az ipari termékek árai ugyanis jóval kevésbé estek vissza, s ezért az agrárjellegű országok a szélesre nyíló agrárrolló kereskedelmi és fizetési mérleget felbillentő hatásai alatt a legsúlyosabb egyensúlyzavarba kerültek. A régi, megmerevedett 19. századi agrárexport lehetetlenülése, a nemzeti gazdaságok elavult szerkezete elemi erővel tette működésképtelenné a térség országainak gazdaságát. S mivel a felzárkózási tendencia megtorpanása ellenére a korábbi kényes-részleges egyensúlyt is csak tetemes külföldi tőkeinjekciókkal biztosították, most még jóval nagyobb külső forrásokra lett volna szükség. A húszas évek második felének hiteláradata, s a térség országainak 5 milliárd dollárt meghaladó tartozásállománya sem tette lehetővé a század új termelési feltételeit biztosító infrastrukturális átalakulást, most pedig égetőbbé vált a modern közlekedés-hírközlés, oktatás és szolgáltatás hálózatának termelés szerkezeti megújulást megalapozó modernizálása. Csakhogy a válság talaján, s ez is a térséghez kapcsolódik, a bécsi Creditanstalt 1931. nyári összeomlása után minden külföldi tőkeforrás bedugult. Az elégtelen felhalmozás szerkezeti gyengeségét semmi sem leplezhette el, hidalhatta át többé.

A korábbi szerkezetet megmerevítő-átmentő gazdaságpolitika, a század technikai-gazdasági követelményeivel ellentétes nacionalista önellátási protekcionizmus, a gazdaság

és társadalom korábbi torzulása nyomán született politikai irracionizmus és ennek gazdaságpolitikára visszacsapódó hatásai most hihetetlen erővel, egyszerre vezettek a kilátástalan csődbe. Fizetéseképtelenség, túltermelés, a külföldi piacok elvesztése, a gyenge ipar és a tradicionális túlsúlyú mezőgazdaság együttes krízise formájában tört tehát felszínre a térség viszonyainak mélyülő strukturális válsága.

A gazdaság meredeken hanyatló lejtőjén azután már megállíthatatlan lavinaként szabadultak el a korábbi társadalmi-politikai krízis még visszafogott veszedelmei. A tömegnyomor, munkanélküliség, paraszti kilátástalanság és a kisegzisztenciák teljes létbizonytalansága bizonyos alapvető munkás- és részben paraszti rétegek baloldali-forradalmi radikalizálódása ellenére a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában nem nyithatott utat balfelé! A forradalmi válasz – megelőző leveretések utáni – lehetetlensége az egyre szélsőségesebb irracionitásba torkolló jobboldali radikalizmus számára tisztította meg a terepet. S minden fanyalgásuk-fenntartásuk ellenére, az egy évtizeddel előbbi forradalmi rémet felidéző helyzet a hadseregek tisztikarait és a nagybirtokosokat, a bank- és ipari tőke jelentős vezető köreit is a forradalom ellen biztosítékot ígérő megoldás támogatására-ösztönzésére készítette. A válság legnehezebb éveiben egymást követően kerültek hatalomra a terrorista diktatúrák, irredenta-soviniszta mozgalmak, a nácizmus és fasizmus, a szélsőséges militarista-nacionalista csoportosulások legkülönbözőbb változatai. Még felsorolni is hosszú a gyorsan pergő eseményeket: Hitler hatalomra kerülése; az 1934. évi ausztriai náci puccs és a Heimwehr integrálása a hatalomba; a Göringgel később titkos megállapodásban a totális rendszer bevezetését vállaló Gömbös Gyula 1932. évi kormányalakítása Magyarországon; Koc ezredes totalitárius Ozon-pártja a harmincas évek közepi Pilsudkit követő Lengyelországban; a Mussolini utánzására törekvő Károly 1930. évi trónra kerülése és sajátos királyi diktatúrája Romániában; Sándor királyi diktatúrájának bevezetése 1929-ben Jugoszláviában és Borisz cár diktatúrája a fasiszta orientációjú Toskev-kormányzattal 1935-től Bulgáriában. E rendszerek még szélsőségesebben náci-agresszív jobboldali ellenzékei, a szlovák Hlinka-gárdistáktól, a magyar nyilaskeresztesektől a román Vas-gárdistákon át a macedón terroristákig és horvát usztasákig a hatalom küszöbéig jutottak, sőt át is lépték e küszöböt.

A kapitalizmus elleni elégedetlenség intézményesített antiszemitizmussal, a viszonyok elfogadhatatlansága más népek elleni uszítással, revanssal, az emberi értékek és társadalmi felemelkedés elvetése mitikus faji-nemzeti elhivatottsággal és célokkal nyer ellenpontozást. Az irracionális eszmei-filozófiai nézetekből, abszurd-félelmetes-nevetéses mozgalmak zagyva programnyilatkozataiból államvallássá, hadigépezetek titkos terveivé, iparfejlesztési célokká, mindennapos rádiókommentárokká és uszító sajtóvá váltak. Törvényekké és törvényteleniségekké! Iskolai órákká. És festményekké, épületekké és szobrokká! Az irracionális művészete paradox módon a „legracionálisabb” utakra kanyarodva szakított a 20. század művészeti megújulásával. A trivialitás, közhely-racionalizmusához fordult. Albert Speer klasszicizáló hideg monumentalitásra törő kancellári palotájának oszlopsorai, „az új monumentalitás mestereként” ünnepelt Josef Thorak hősi-romantikus, gigantikus méretű szobrai – melyeket a Führer ajándékaként kapott 17 méter magas műtermében formált – voltak a művészeti reakció legjellegzetesebb kifejezői. Micsoda konzervativizmus kerekedik felül és nyer hivatalos rangot,

állami elismerést. A 19. század népszerű, hamis-elégedettségű zsánerképei, a hitleri „Du bist nichts, dein Volk ist alles” egyént-embert tagadó, heroizáló naturalizmusa vagy legjobb esetben konzervatív akademizmus árad szét. „... Az a társadalom – írja találón Hauser Arnold – ... amelynek érdeke a társadalmilag elmaradott viszonyok konzerválása, lehetőleg a fennálló állapotok eszményítésére hajló művészeti irányzatokat támogatja. E társadalom szószólói szintén tanácsosnak tarthatják, hogy adott körülmények között naturalista művészi eszközökhöz folyamodjanak, ahogy például Gros is naturalista csataképeket kezdett festeni, amikor a napóleoni háborúk nyomorúságai leplezhetetlenné váltak.”¹⁵ Nemzeti mítoszok, csaták és népi zsánerképek hatalmas freskóival borították az erőt és puritán katonai erényt hirdető új középületeket.

A festészet többé nem lakások falát akarta díszíteni. A zene az ütemes menetelés szolgálatába szegődött.

De ugyanezen években egy Bartók Béla tudatosan a román, szlovák és magyar népzene összegyűjtésére alapozva fogalmazta mind élesebben új mondanivalóját, s mint zenekari Concertója IV. tételében groteszk gúnnyal pellengérezi ki a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország, gyönyörűbb, mint a nagyvilág” nemzeti hazugságait és „művészi” trivialitását, hogy a zárótétel hatalmas lendületű ujjongásában a lidérc nyomasztása alól felszabadult ember univerzális hitét megfogalmazva egyben – mint egész életművében – felcsendüljön Kelet-Európa népei együvé tartozásának eszméje is. Egy Berthold Brecht didaktikus nyilvánvalósággal leplezi le az irracionálitást és a gyűlölködés, a barbarizmus világában döbbsenti rá nézőjét, hogy „nagy a csábítás a jóra”. A kor művészete is éles társadalmi frontvonalakat vágott tehát. Ez a művészet sem szemet, fület akart gyönyörködtetni, de felrázni, leleplezni, mozgósítani. Mint Picasso híres 1945. március 24-i nyilatkozatában megfogalmazta: „A művész... a romboló, égető vagy felemelő világeseményeket állandóan figyelemmel kíséri... azokra mindenképpen reagál... a festészetnek nem az a rendeltetése, hogy a lakást díszítse. A háború eszköze, támadásra, védelemre szolgál az ellenséggel szemben.” (Lettres Françaises) Ahogy a századelőn érlelődő művészeti forradalom jelezte-kifejezte a társadalmi folyamatok mélyáramait, úgy az eluralkodó, felülkerekedő irracionális korszakával szembesülő erők a racionalitás elnyomott, visszaszorított társadalmi és osztályerőinek keserű, de valódi értékeket felmutató művészi hangjával hirdette, hogy Közép- és Kelet-Európa népei leküzdi a Nagy Válságot, valódi válaszokat adnak a kor megpróbáló kérdéseire.

¹⁵ Hauser: i. m. 228. o.

PACH ZSIGMOND PÁL AVATÓBESZÉDE

Tisztelt Osztályülés! Tisztelt Hallgatóság!

A Magyar Tudományos Akadémia 1979. évi közgyűlése Berend T. Ivánt, az Akadémia levelező tagját, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének Kossuth-díjas tanszékvezető egyetemi tanárát az Akadémia rendes tagjává választotta.

Berend T. Iván 1930-ban született Budapesten. Érettségije után 1949-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemre iratkozott be, ahol két tanévet végzett, és közgazdasági alapképzésre tett szert; majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta tanulmányait, és 1953-ban kitüntetéssel történelemtanári oklevelet szerzett. Ezután a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére került, ahol mindazóta dolgozik. Itt már a korábbi években nagy lelkesedéssel és szívós céltudattal megkezdett kutató munkája mindjobban kibontakozott: 1958-ban védte meg kandidátusi, 1963-ban doktori értekezését, 1973-ban lett Akadémiánk levelező tagja. Tudományos fejlődésével párhuzamosan az egyetemen is egyre magasabb oktatói és irányítói beosztást kapott: az 1960-as évek elején nevezték ki egyetemi tanárrá, majd éveken keresztül az Általános Közgazdasági Kar dékánja, 1967 óta a Gazdaságtörténeti Tanszék vezető professzora, 1973-tól 1979-ig az egyetem rektora. A Magyar Történelmi Társulat, amelynek előzőleg évekig főtitkára volt, 1975-ben választotta meg elnökévé; akadémiai Osztályunk egyöntetű bizalma pedig alig pár hónapja emelte az osztályelnöki tisztségbe.

Mint marxista tudós, Berend T. Iván egyre szélesebb körű kutató tevékenységet fejtett és fejt ki a magyar, a közép-kelet-európai és az össz-európai gazdaságtörténet terén. Mindezek a területeken kiemelkedő, nemzetközileg is nagyra értékelt eredményeket ért el.

A *magyar kapitalizmus* gazdaságtörténetének feltárásában (Ránki Györggyel közösen) végzett munkáját öt monográfia és tanulmányok sora reprezentálja. Ezek a munkák alapozták meg és jelentik ma is elsősorban a magyar tőkés gazdaság történetének marxista feldolgozását. Ezeknek a kutatásoknak az első teljesítményeiért kaptak a szerzők 1961-ben Kossuth-díjat. E kutatások összegezéseként jelent meg 1972-ben a magyar kapitalizmus XIX–XX. századi fejlődését bemutató munkájuk, amely külföldön is nagy érdeklődést váltott ki: többek között angol és olasz kiadásban is megjelent. S ezekre a kutatásokra is támaszkodott Berend T. Ivánnak Szuhay Miklóssal együtt írt műve *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944* címmel, amely az egyetemi közgazdász-képzés nélkülözhetetlen tankönyve.

A magyarországi fejlődésfolyamatok feltárása szolgált szilárd kiindulópontul Berend T. Iván számára azokhoz a (Ránki Györggyel közösen végzett) további kutatásokhoz, amelyek a XIX–XX. századi *közép-kelet-európai* gazdaságtörténet feldolgozására írá-

nyultak s amelyek ugyancsak számos tanulmányban és két monográfiában öltöttek testet. Az 1969-ben megjelent, majd 1976-ban második, bővített kiadásban napvilágot látott kötet világviszonylatban is az első összefoglaló előadása Közép-Kelet-Európa XIX–XX. századi gazdaságtörténetének, s kiterjedt forrásbázis alapján, marxista elemzéssel, korszerű összehasonlító módszerrel új megvilágításba helyezi a megkésett ipari forradalom és az ezt követő tőkés fejlődés számos közép-kelet-európai jellemvonását, a kelet-európai történelmi táj egyes alrégióinak specifikumait, valamint társadalmi struktúrája makacsul merev és újonnan belépő elemeinek sajátos kölcsönhatását és szimbiózisát a XX. század közepéig. A mű jelentőségére a nemzetközi tudományosság hamar felfigyelt: ezt jelzi – egyebek között – immár két amerikai, olasz, valamint japáni kiadása. S ha a magyar szakkritika figyelmét a könyv mindaddig nem is vonta magára, nem így a külföldiét: a Német Demokratikus Köztársaság marxista gazdaságtörténeti periodikájában, például, nemrégien jelent meg a mű angol nyelvű kiadásáról nagy terjedelmű és igen elismerő recenzió.

A kutatások köre pedig eközben tovább szélesült: Berend T. Ivánnak (Ránki Györggyel együttesen folytatott) legújabb kutatásai immár az Európán belüli gazdasági fejlődés egészét, illetve a fejlődésben való elmaradás *nem kelet-európai* típusait vették célba, s az *észak- és dél-európai* országok XIX–XX. századi gazdasági folyamatainak összehasonlító vizsgálatára is kiterjeszkedtek. Az európai tőkés „centrum” és a „periféria” illetve „perifériák” összefüggéseinek általános és különös vonásait elemző első publikált tanulmányaik azt a jogos várakozást keltik, hogy az új monográfia – amely hamarosan kikerül a nyomdából – újabb nemzetközi érdekű eredményekkel fogja gyarapítani a magyar gazdaságtörténet-írást.

Amint a tőkés gazdaság történetének magyar, majd közép-kelet-európai s most már össz-európai elemzése a tudományos vizsgálódás *térbeli* dimenzióinak következetes kiterjesztését – s egyben egy markáns tudósegénység fejlődésének szervesen kapcsolódó lépcsőfokait – jelentette, úgy vezette el Berend T. Ivánt a történeti megismerés logikája kutatásainak *időbeli* kiterjesztéséhez: a magyar *tőkés* gazdaság történetének feltárásától, és annak alapján a *tőkekisajátítás* útjának és a *szocializmusra* való átmenet magyarországi gazdaságtörténetének, ezeknek a különösen bonyolult és közvetlenül jelenünkbe torkolló folyamatoknak a tanulmányozásához. Így érlelődtek olyan, ugyancsak úttörő érdemű munkái, mint az *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948* című könyve, amely már 1962-ben napvilágot látott, és kivált a szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968, amely már két kiadásban jelent meg, s nemsokára kezünkben lesz harmadik kiadása is, immár 1975-ig terjedően.

De meg is fordíthatjuk az előbb jelzett összefüggésláncolatot: Berend T. Ivánt nemcsak a történelem vezette el a jelenhez, hanem a jelen is a történelemhez. S a két közelítésmód korántsem áll egymással ellentétben, sőt egymást ösztönzi és termékenyíti. Tagtársunknak az utóbbi évtizedben megjelent, legérettebb tanulmányait éppen e kettős indíték egymásra hatása és egymást erősítése jellemzi. A *történelem* mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium éppen abból a szempontból válik kutatási problémájává – amint a Magyar Történelmi Társulat 1975. évi elnöki székfoglaló előadásából kiviláglik –, hogy az miképpen szolgálja a *jelen* új közoktatási-tantervi koncepcióját, a

korszerű szocialista embernevelést. *Mai* gazdaságpolitikánk pedig *történelmi* stúdium tárgyává is lett nála – mint például a Magyar Tudományos Akadémia 1977. évi közgyűlésen elhangzott emlékezetes előadásában –, amikor is éppen a történelmi összefüggések évtizedes kutatómunkán alapuló felfejtése tette lehetővé, hogy alkotó módon szóljon a jelenről.

Ebben a dialektikus látásmódban Berend T. Iván persze nem elégszik meg a gazdaságtörténet szűken értelmezett kereteivel. Ahogyan gazdaság, oktatás és társadalomtudomány *kölcsönkapcsolatai* izgatják jelenünkben – ezeket fejtegette Osztályunknak 1976. évi közgyűlési ülészakán –, úgy a múltbeli történeteket is a maguk *komplexitásában* igyekszik megragadni: a gazdasági alap primátusát bizonyítva, a társadalmi élet különböző szféráinak sokszálú kölcsönhatását kitapintani – olyan átfogó történeti előadásban, ahol képzőművészet és zene immár nem szorulnak a „perifériára”, hanem helyükre kerülnek a társadalmi-kulturális mozgásfolyamat „centrumában”. Ilyen előadást hallgathattunk meg tőle most is, nem kis intellektuális élvezettel.

Kedves Berend elvtárs!

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, valamint Akadémiánk Elnöksége nevében újabb alkotó sikereket kívánok Neked egyre magasabbra ívelő tudományos és társadalmi tevékenységben. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagságáról szóló oklevelet átnyújtom, – az Elnökség és az Osztály gratulációjához szeretném, kedves Iván, régi barátként a magam szívből jövő jókívánságait is hozzátenni.

HAHN ISTVÁN AKADÉMIAI LEVELEZŐ TAG SZÉKFOGLALÓJA

Hahn István, az MTA levelező tagja 1979. november 8-án tartotta meg székfoglaló előadását. A nyilvános osztályülést Berend T. Iván rendes tag, az MTA II. Osztályának elnöke nyitotta meg, és az előadás elhangzása után átnyújtotta az akadémiai tagságot jelképező diplomát, majd avatóbeszédet mondott.

TULAJDON ÉS BIRTOKLÁS AZ ARCHAIKUS HELLASBAN

HAHN ISTVÁN

1. Valamikor az ie. 6. század első évtizedeiben a peloponnésosi Élis egy kicsiny közössége, Chaladrión, sorai közé fogadott egy bizonyos Deukaliónt, erről néki bronz-táblán ünnepélyes kijelentést (vratra = rhétra) tett; a meglehetősen homályos szövegű tábla egy évszázada került elő az olympiai ásatások során, de a kutatásban különös figyelmet nem keltett, a reprezentatív görög feliratgyűjteményekbe sem került bele: holott a rövid szövegből kihámozható egyértelmű közlések ugyanúgy, mint a homályos, és újabb kérdéseket felvető részletek alkalmasak arra, hogy ezek kapcsán, mintegy a felirat interpretációjából kiindulva az archaikus földtulajdon csaknem valamennyi fontos problémája felvetődjék.

Magyar fordításban a felirat így szól:¹

Ünnepélyes kijelentés a Chaladriónbéliek és Deukalión számára: chaladrioni legyen ő maga és származéka: egyenrangú a vendégbarátokkal, egyenrangú a közösség

¹ E. Schwytzer: *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*, Leipzig 1923, 415 sz.; értelmezéséhez vö.: V. Ehrenberg: *When did the polis rise?*, JHS 57, 1937, 147 skk. A felirat görög szövege a következő: ἡ φράτρα τοῖς Χαλαδρίοις· καὶ Δευκαλίῳνι· χαλαδρίων ἔμεν αὐτὸν καὶ γόνον ἰσοπρόξενον ἰσοδαμίωρον· τὰν δὲ γὰρ ἔχεν τὰν ἐν Πίσσῃ· αἱ δὲ τις σὺλαιέ ἐρρέν αὐτὸν πό(τ) τὸν Δία αἱ μὲ δάμοι δοκέει...

ügyeinek intézőivel. Földje pedig legyen Pisában. Ha valaki elvenné tőle – átkozott legyen Zeus előtt, kivéve ha ezt a nép (*δαμος*) helyesli.

Szemmel látható, hogy itt – az érdemes férfiúnak kijáró kiváltságok nyújtásán túl – egyszerre történik *polgárjog*- és *földadományozás*. A kettő egyidejűsége ékes illusztrációja Marx ismert és alapvető megállapításainak a *polis*-tulajdon jellegéről:²

„A községiség itt ugyanígy azon nyugszik, hogy tagjai dolgozó földtulajdonosokból, parcellásparasztokból állnak, ahogy az utóbbiak önállósága a község tagjaiként való egymásra vonatkozásuk . . . által áll fenn. A föld elsajátításának előfeltétele itt a községi tagság marad, de mint a község tagja az egyes ember magántulajdonos. Magántulajdonához mint földhöz, de egyszersmind mint a község tagjaként való létehez vonatkozik, és magának mint ilyennek a fenntartása ugyanannyira a község fenntartása, mint megfordítva.”

Az élisi Chaladrion lakói jól tudták, hogy az általuk adott polgárjog nem lenne érvényes egyidejű földhözjuttatás nélkül: ezért utaltak ki a kitüntetettnek földet is, az ugyancsak Élishez tartozó Pisa térségében. Egyben gondoskodtak az adott föld szakrális védelméről is: a juttatott parcellát Zeus védelme alá helyezték, aki akár *Zeus horkios* (a fogadalmak védelmezője), akár *Zeus herkeios* (a határok patrónusa) mivoltában illetékes az egység megszegőinek megbüntetésére.

2. A *polis* tehát jogosult föld adományozására, de joga van azt el is venni (erre utal a felirat utolsó sora). Ilyen értelemben a közösség, a *dāmos* tekinthető minden földtulajdon forrásának;³ nem „elsődleges földtulajdonos” olyan értelemben, hogy permanensen magasabb szintű intézkedési, rendelkezési joga lenne az egyes parcellákkal szemben; hanem „eredendő tulajdonos” abban, hogy minden egyéni tulajdon és birtoklás végső forrásaként, adományozójaként jelenik meg és e jellegéből következően az adomány indokolt esetben való visszavonására is jogosult. Homérosz hőroszai is a néptől, a démostól kapják temenosukat. Amikor Bellerophontés Lykia királyának utasítására végrehajtotta három nagy hőstettét, a király már

„. . . látta, hogy isten sarja a vendég,
ott tartotta magánál, s hozzá adta a lányát,
és fejedelmi hatalma felét neki adta a lánnyal.
Ott számára a nép gyönyörű telket hasított ki,
hogy művelje: remek szántót s vele drága gyümölcsöt”

(Ilias 6, 191 skk., Devecseri G. ford.)

Figyeljük meg a sajátos homéroszi gondolatmenetet: lányának kezét és királyságának felét (mint a magyar népmesékben) a király maga is odaadhatta: de *földet*, „konkrét”

² Marx: A tőkés termelést megelőző formák, MLKK új sorozat 32 sz., Kossuth 1978, 13. l.

³ J. Walter Jones: The Law and Legal Theory of the Greeks, Oxford 1956, 198 sk.

parcellát csupán a nép, a *demos* adhatott.⁴ Ez *nem* tiszta „mykénéi” ideológia, ez már a Homérosz korában kialakuló polis ideológiája és jogrendje. A „homéroszi” félig mitikus Lykiában e tekintetben lényegileg ugyanazok a viszonyok uralkodnak, mint a reális élisi Chaladriónban. Ez a természetesnek tartott helyzet teszi érthetővé néhány archaikus felirat sajátos szóhasználatát is. Az 1924-ben talált ún. „Papadakis féle bronztábla”,⁵ mely egy új gyarmati település, a Lokroihoz tartozó Hylia és Liskaria síkságok tulajdonosainak öröklési rendjét szabályozza,⁶ intézkedik *καὶ τῶν ἀποτόμων καὶ τῶν δημοσίων* – tehát mind a „kihasított”, mind a „népi tulajdonban” levő földekről. Bármilyen kézenfekvőnek látszik is a tudományos consensus szerinti értelmezés, miszerint az *apotoma* földek „are probably best interpreted as sacred precincts, cf. *temenos*, from the same root”,⁷ mégsem a kézenfekvő értelmezés a helyénvaló: mert akkor említés nélkül maradnának a magánkézben lévő földek, *másrészt* éppen a templomi, „szent” körzetekben irreleváns az öröklési jog szabályozása. Másról van itt szó: az „*apotoma*”: a közös földből *magánszemélyek számára* kihasított földeket jelenti; a „*kihasítás*” ténye vagy fikciója pedig éppen azt fejezi ki – bővebb fejtegetés nélkül, mert ezek az állapotok és ez a felfogás a felirat készítői és olvasói számára természetesek voltak –, hogy *minden magánkézben levő föld eredetileg és elvileg a közösségből* van „kihasítva”; hogy eleve minden földtulajdon és birtoklás a közösségtől ered. Ez tehát ugyanaz a jogelméleti felfogás, amely a chaladrióni felirat homályos (ám konkrét) előírásainak és a homéroszi eposzok világos, ám fiktív elbeszéléseinek ideológiai hátterét alkotja.

3. Feliratunk tehát eddig két megállapítást tett lehetővé:

- 1.: Polgárjog és földtulajdonban való részesedés az archaikus polisban egymástól elválaszthatatlanok;
- 2.: A *demos*, a polist alkotó közösség minden földtulajdonra való jog forrása és alapja; csak neki van joga földet adományozni és indokolt esetben azt el is venni.

Dehát milyen földállományból jutott földhöz Chaladriónban Deukalión?

Ha földjét a *damostól* kapta, az korábban a *damos*, a „nép”, azaz a polis teljes lakosságának közös földje volt, *gé damosia*. Legkorábbi felirataink sok mindent elárulnak nemcsak egy ilyen közös, még felosztatlan földállomány létezéséről, hanem annak jellegéről is. A Hylia–Liskaria síkság felosztásáról szóló Lokroi-i felirat az egész szóban forgó állományt két részre bontja: már kihasított, tehát szétosztott (*apotoma*), és még közös kezelésben levő, *damosia* földekre. A libyai Kyréné ie. 7. századi alapítási felirata, amely – egy későbbi felirat szövegébe beágyazva – szerencsés véletlen következtében lényegileg

⁴ Hahn I.: *Temenos és szolgálati föld a homéroszi eposzokban*, in: *Népi kultúra – népi társadalom VIII.*, 117 skk.

⁵ R. Meiggs – D. Lewis: *Greek historical Inscriptions*, Oxford 1971, N° 13.

⁶ A szöveg értelmezése szempontjából kulcsfontosságú *ἐπινομία* szót, amelyet a kiadó és még M. P. Nilsson: *Historia* 3, 1954, 270 skk. is *legelőnek* értelmez, P. Vatin: *Bull. Corr. Hell.* 87, 1963, 1 skk. interpretációja alapján *öröklési rendnek* fordítom.

⁷ Vö. Meiggs – Lewis i. m. 25. l. – Érdekes, hogy ugyanezen szerzőknek a feliratról adott fordítása: „This Law concerning the Land shall be in force for the partition of plain Hylia and Liskaria, both the separate lots and the public . . .” eltér az általuk legvalószínűbbnek tartott értelmezéstől.

hiteles szövegben őrződött meg,⁸ úgy rendelkezik, hogy a gyarmatalapítás után érkezők közül azok, akiket be akarnak fogadni, a gazdátlan földből kapjanak részesedést; ez nem más, mint a még fel nem osztott és tartalékként kezelt közös föld. Lokroi hypoknémides naupaktosi gyarmat-alapításakor már eleve számoltak a későbbi jövevények részére tartálékolandó földekkel.⁹ *Korkyra melaina* (a mai Korcula) alapításakor – amely már az i. e. 4. sz.-ra esik, de szorosan követte a korábbi mintákat és normákat (Syll.³ 141.), annyi földet hagytak szétosztatlanul (*gé adiairetos*), hogy egy későbbi betelepítéskor mindegyiküknek fejenként 4 1/2 pelethron (= 3942 m²) legyen kiosztható; az első telepesek fejenként 1 1/2 pelethron (= 1314 m²) területű házhelyet kaptak elidegeníthetetlen tulajdonul, ezen felül meg nem határozott területű kertet, szőlőt és szántót.

Nemcsak elvi lehetőségét, konkrét alkalmazásait is ismerjük a közösségi tulajdonban maradt föld, a *gé démosia* utólagos szétosztásának.¹⁰ Argos a sépeiai csatában elszenvedett súlyos vereség után kénytelen volt az addig másodrangú, nem teljes jogú polgárokként kezelt perioikosoknak polgárjogot adni és ezzel kapcsolatban őket földhöz juttatni (Arist.: Pol. 1303 a 6); Sybaris lakói, a város újjászervezése alkalmából (ie. 448, vö. Diod. XII. 1, 12) „a városi település közelében levő földeket önmaguknak tartották meg, a távolabb fekvőket pedig az újonnan befogadottak között osztották szét”. De elég a könnyen szaporítható példákból. A helyzet lényege így is elég világos.

4. A korai polis földállománya két nagy szektorra oszlik: a *köztulajdonban* maradt *gé démosia*-ra és a teljesjogú polgárok *magántulajdonban* lévő parcelláira. Az utóbbi: a termékenyebb, központi fekvésű, megművelt föld, az előbbi a határmenti, távol fekvő, gyengébb termékenyséű, hitványabb, részben gazdátlan, még fel nem osztott terület (*adespotos*, *adiairetos*, *eschatié* stb.) Ez a „gyengébb minőségű” föld sem használhatatlan azonban a szó teljes értelmében. Kyrénében a későbbi jövevények számára fenntartott földeken csökkentjogú libyiaiak (*perioikoi libyes*) gazdálkodtak valamilyen bérlet alapján, s az új telepesek érkezésekor, ettől megfosztatván, el is hagyták Kyrénét.¹¹ Homérosz úgy képzei a temenos-birtokok adományozását, hogy az érdemes hőroszok egy-egy hőstettükért *már megművelt*, félig szántóból, félig gyümölcsösből, szőlőből álló parcellát kaptak: ez nyilván fikció, és a költő fel sem veti az eddigi művelők további sorsának, ill. netáni kárpótlásuk kérdését.¹² A kép, amit ad, fiktív – de saját kora valóságának némely eleméből táplálkozik. Solón a gazdag arisztokratákat korholó elégiájában azzal is vádolja őket, hogy „válogatás nélkül rabolnak, nem kímélve még a szent és a közös földeket sem”.¹³ Az ilyen önkényes kisajátítások mechanizmusát a költő nem közli. Mivel azonban részben szakrális tulajdonban levő földekről van szó, amelyek „elrablása” éppen ezen

⁸ Meiggs – Lewis i. m. N° 5.; a gyarmatalapítási felirat hitelességét igazolja J. H. Graham: JHS 80, 1960, 94 skk.

⁹ Meiggs – Lewis N° 20, 22 sor skk.

¹⁰ D. Asheri: Distribuzione di terre nell'antica Grecia, Mem. Acc. Sc. Torino, Cl. Sc. Morali, Ser. 4, N. 10, 1966, 27 skk.

¹¹ Herod. 4, 159, vö. P. Chamoux: Cyrène sous la monarchie des Battiades, Paris 1953, 135 skk.

¹² H. Effenterre: Temenos, RÉG 80, 1967, 17 skk.; Hahn I., i. h. [4. j.]

¹³ „... οὐθ' ἱερῶν κτεάνων οὔτε τι δημοσίῳνι φειδόμενοι κλέπτουσιν ἐφ' ἀρπαγῇ ἄλλοθεν ἄλλος ...” Frg. 3 Diehl, 12 skk.

szent jellegük következtében nem történhetett pusztá erőszakkal; mivel továbbá a homéroszi utalásokból és a kyrénéi eseményekből is következik a közösségi földek egy részének hasznosított volta, s ezt néhány más szöveg is valószínűsíti: a közös földek felhasználásában két módszer egyidejű alkalmazásának meglétét tételezhetjük fel. Egy részük valóban parlagon maradó „tartalékföld”, később befogadandó új polgárok közötti szétosztásra: másik részüket viszont bérbeadással értékesítették – akár szántóföldi megművelésben, akár legelőkként.¹⁴ A bérleti formát használhatták ki Solón arisztokratái – azt hallgatólagosan állandóvá téve – saját földtulajdonuk kikerekítésére.

5. A polis elsődleges – vagy inkább: eredendő, originális *elvi* tulajdonának alapján a *tényleges tulajdonnak és birtoklásnak* különféle, egymásra hierarchikusan épülő változatai és kategóriái jöhetnek létre. Azokban a polisokban, ahol a királyság intézménye fennmaradt, korlátozott érvénnyel és csökevényes formában fennmaradt a királyi *temenos*: Spártában, ahol Xenophón említi a királyok „kivételezett földjeit”,¹⁵ a libyai Kyrénében, ahol a szakrális funkciók ellátásának kényszere tartotta fenn a királyi *temenos* intézményét Démónax földreformja után is (Hérod. 4, 161). Részben a közösségi földállomány keretében (vö. pl. Arist.: Pol. 1330 a 8 skk.), de leginkább attól szervezetileg elkülönülten létezett a *gé hiera* – részben mint a templomok kultikus funkcióinak színteréül szolgáló szent körzet, részben mint a papság szükségleteinek és a fenntartás egyéb költségeinek ellátására szolgáló földbirtokok komplexuma.¹⁶ A „szent földtulajdon”, *gé hiera* állománya az egyes polisokban – jellegétől, céljától, a templom egyéb jövedelmi forrásainak mennyiségétől, magának a szentélynek tekintélyétől, papságának a kultikus tevékenységen túlmenő jóslási, gyógyító, tudományos, politikai és gazdasági tevékenységétől, valamint az illető polis területi kiterjedésétől függően abszolút mértékben és relatív súlyban nagymértékben eltért egymástól. Délos szigetének egész területe *gé hiera* volt; Délos és Delphoi azonban speciális eset: ezek valóságos hierokratikus polisok, papi államok voltak. A polisok nagy részében azonban a templomok fenntartását szolgáló földek – a tágabban értelmezett *gé hiera* – a közös földnek, a *gé démosia*-nak specializált alkotórészei: ezért a *polis*nak, nem pedig saját papságuknak irányítása, kezelése alatt állanak.¹⁷ A polis közössége az, amely saját földjén belül saját isteneinek lakóhelyét és a fenntartásukra szolgáló földeket kijelöli és kezeli. A dél-itáliai Hérakleia feliratai pontosan tájékoztatnak e város két védelmező istene – Athéné és Dionysos – földjeinek értékesítéséről.¹⁸ Ezeket a város adta bérbe és még a bérbe vevők között sincsenek a két isten papjai: az egész ügyintézés és ellenőrzés tehát „profán” jellegű. Világiak adják és veszik bérbe a szent földeket, a szerződések megtartását világiak, a polis közegei: *polianomosok*,

¹⁴D. Asheri i. m. 20 sk.; V. N. Andrejev: Razmeri i funkcii obszecsztvenno zemlevlagyenyija v Attike, Ucs. Zapiszki Leningradzkovo Ped. insztituta im. Gercena 19, 1966, 186 skk.

¹⁵Xenophon: Lak. polit. 15, 3, vö. P. Oliva: Sparta and her social Problems, Praha 1971, 34 és uo. 6. j.

¹⁶Hegyí D.: TEMENH IEPA KAI TEMENH ΔΗΜΟΣΙΑ, Oikumene 1, 1976, 77 skk.

¹⁷J. Walter Jones: i. m. 199; A. H. W. Harrison: The Law of Athens, Oxford 1968, 234 sk.; 315.

¹⁸Ed. Schwytzer, i. m. N° 62, 63; A. Uguzzoni – F. Ghinatti: Le tavole greche di Eraclea, Roma 1968, 211 skk.

sitagertések és horistések ellenőrzik, a jövedelmek a polist illetik, és az ezekből — nyilván saját belátása szerint — tartja fenn a templomokat. Ámde a város a szent földeket mindenütt különleges védelmében is részesíti; amikor Hérakleióban bizonyos visszaélések derültek ki pl. a szent földek határainak önkényes kijelölésével vagy földek elszántásával kapcsolatban: a város közbelépett isteneinek védelmében — ennek köszönhetjük a két nevezetes és terjedelmes bronztábla keletkezését. A szent földek el nem adhatók — a bérlők azonban bérleményüket örökbe adhatják megfelelő garancia mellett —, el nem zálogosíthatók, magánszemélyre véglegesen át nem ruházhatók.¹⁹

6. Amennyire lényegileg egységes a templomi tulajdon védettsége, annyira sokrétű és vitatott az archaikus polis polgárainak kezében levő — és polgárjoguk tényéhez szorosan kapcsolódó — egyéni, ill. magántulajdonuk jogi állása. Ennek a tulajdonnak gyakorlati érvényesítését a közösség alig korlátozta. Mert ahol közös csatornázási, öntözési, gátfenntartási és árvízvédelmi munkák rendszeres szükséglete nem merül fel, és ez vonatkozik a mykénei kor utáni egész Hellasra: ott a termelőmunka önálló, ill. családi jellege, a tulajdonjog gyakorlása és ellenőrzése tekintetében is kizárta a tág értelemben vett „agnatus” család, az *anchisteia*, az *epiballontes* körénél szélesebb csoportok intézkedési jogát; így a tulajdonjog megszorítása is csak igen szűk mértékben és csak a konkrét szomszédsággal való közös érdekek érvényesítése végett történt meg (szolgalmi jogok, pl. közös út-, kút és forráshasználat, méhrajok telepítésének korlátozása stb.).^{19a}

Súlyosabbak a kérdések a földtulajdon átruházásának, öröklésének, szétosztásának és elidegenítésének kérdésében. Az archaikus — túlsúlyban még önellátó gazdálkodásra berendezett, fejlett árucserét még nem ismerő — társadalmakban az öröklés rendjét egyértelmű előírások szabályozzák, amelyek nem adnak teret a szabad végrendelkezésnek. Nem ismerik a szabad végrendelkezést sem az ószövetségi törvények,²⁰ sem a krétai Gortyn város,²¹ sem Spárta törvényei,²² és az — igaz, csak Plutarchosnál dokumentált — hagyomány szerint a szabad végrendelkezést igen speciális esetekben és szigorú kautélák mellett, kizárva a meglevő rokon kismizzésének lehetőségét, Athénban is csak Solón törvényei tették lehetővé.²³ A szabad végrendelkezés athéni jogára a 4. századi rétorok perbeszédeiben is sokszor történik hivatkozás — Solón nevének említése nélkül.²⁴ Az a tágabb közösség, amelynek körén a földtulajdonnak nem szabad kívül kerülnie, amely tehát (ismét hangsúlyozom: csupán az elidegenítés vonatkozásában, nem pedig a folyamatos kezelésben) magasabb rendű tulajdonjoggal rendelkezik: mindig a *konkrét, megfogható, igazolható és ellenőrizhető* tág családi közösség, az *anchisteia*, az *epiballontes* —

¹⁹ Vö. Schwytzer 62, § 9; § 12 (85. sor sk.); „Synthéka” § 1, 100. sor skk. — § 22.

^{19a} A. Kränzlein: *Eigentum u. Besitz im griechischen Recht*, Berlin 1963, § 6, 53 skk.

²⁰ IV. Móz. 27, 1 skk.; 36, 6 skk.; V. Móz. 21, 15 skk.; I. Hahn: *Representation of Society in the OT*, *Oikumene* 2, 1978, 27 skk. és az ott id. irod.

²¹ G. Willetts: *The Law Code of Gortyn*, (Ny.)-Berlin 1967; a szövegben főként Col. VI. 2 – 12; a Bevezetésben 18 skk., 23 skk.

²² Busolt–Swoboda: *Griechische Staatskunde*, München 1920, 633 skk.

²³ Plut.: Solón 21, 3; L. Gernet: *La loi de Solon sur le testament*, in: *Droit et société*, Paris 1955, 121 skk.; D. Asheri: *Law of Inheritance . . . Historia* 12, 1963, 1 skk.

²⁴ A szöveghelyeket id. F. Bourriot: *Recherches sur la nature du genos*, Thèse Paris I. 755, 48. j.

amiként az ószövetségi törvényekben is a *bét 'abh*, az „atyai ház”; ennek nemléte esetén a szomszédság, a faluközösség (*oikos*, ill. *oikia*); de sohasem egy elméleti, gyakorlatilag megfoghatatlan és ellenőrizhetetlen vérségi csoport: a nemzetség, a *genos*.²⁵ A szabályozó és ellenőrző funkciót a polis közössége, a *koinónia tón politón* látja el;²⁶ a kedvezményezett a még konkrét vérségi kapcsolatokkal rendelkező rokoni közösség.²⁷ A polis fennállásának érdeke tiltotta az elárvult földeknek a reális családi közösségen kívüli kezekbe való jutását.

7. Ha a polis-közösség nem ismerte, ill. később, a szabadabb végrendelkezés engedélyezése után is akadályozni, korlátozni igyekezett az egyes személyek kezében levő földek idegenekre (az *anchisteia* körén kívülállókra) való átruházását: joggal tételezhető fel hasonló törekvés az *inter vivos* közötti föld-elidegenítéssel szemben. Ez az a pont, ahol élesen vetődik fel *tulajdon*, ill. *birtoklás* alternatívájának kérdése: és ezzel kapcsolatban alakult ki az újabb kutatásban is az erőteljes diszkusszió.²⁸ A *teljesértékű tulajdon* fogalmához az ie. 4. század óta kapcsolták elengedhetetlen kritériumként a szabad rendelkezés jogát, ide értve az elidegenítés lehetőségét is. Platón az Euthydemos c. dialógusában (301 E – 302 A) megkülönbözteti a pusztán tényleges birtoklást a tulajdontól: „Vajon azt tekinted-e a tiédnek (kérdézi beszélgetőpartnerétől), ami felett olymódon rendelkezel, hogy tetszésed szerint használod fel . . . avagy csupán azt mondhatod a tiédnek, amit el is ajándékozatsz, eladhatsz vagy — ha akarod — valamely istennek áldozatul is bemutatathatsz? Amivel pedig nem cselekedhetsz ilymódon, az nem igazán a tiéd?” És a partner így szól: „Így van teljességgel; mert csak az utóbbiakat nevezhetem igazán a magaménak.” Hasonlóan szól Aristotelész a Rhétorika ismert, ebben az összefüggésben gyakran idézett helyén (1361 a 19 sk.). „A biztonságos *használatnak* (*asphaleia*) feltétele az, hogy az ember akkor és olymódon használja a birtoktárgyat, ahogy neki — és kizárólag neki — tetszik; a *tulajdonnak* feltétele ezen túl az is, ha annak elidegenítése is csak rajta áll; elidegenítésen pedig értem az elajándékozást és eladást.”²⁹ A 4. századi rétori irodalom perbeszédei ugyancsak tanúsítják az Aristotelész által tett megkülönböztetés érvényének ismertségét,³⁰ és — ugyancsak ezen időtől kezdve — a földadományozásról, illetve eladásról, átruházásról szóló feliratok is kiemelik az eladás és

²⁵ F. Bourriot: i. m. 771 skk.

²⁶ D. Lotze: Der gentilisch — persönliche Grundzug der frühen Gemeinwesen, *Eirene* 6, 1967, 5 skk.

²⁷ A. R. W. Harrison, i. m. 143 skk.

²⁸ A két fogalom megkülönböztetésének tudatosságához a korai görög jogban, vö. A. Kränzlein, i. m. 13 skk.; Harrison i. m. 200 skk.; a jogi terminológiától függetlenül, a gyakorlatban vizsgálják a tulajdonformák („tulajdon” és „birtoklás”) megkülönböztetését: Éd. Will: Aux origines du régime foncier grec. Homère, Hésiode et l'arrière-plan mycénien, *REAnc* 59, 1957, 5 skk.; M. I. Finley: Homer and Mycenae: Property and Tenure, *Historia* 6, 1957, 133 skk.; N. J. Hammond: Land Tenure in Athens, *JHS* 81, 1961, 76 skk.

²⁹ „... ὁρος δὲ ἀσφαλείας μὲν τὸ ἐνταῦθα καὶ οὕτω κεκτηῖσθαι ὥστ' ἐφ' αὐτῷ εἶναι τὴν χρῆσιν αὐτοῦ, τοῦ δὲ οἰκεῖα εἶναι ἢ μὴ, ὅταν ἐφ' αὐτῷ ἢ ἀπαλλατριῶσαι . . . λέγω δὲ ἀπαλλατριῶσιν δόσιν καὶ προῶν . . .”

³⁰ F. Pringsheim: The Greek Law of Sale, Weimar 1950, 191 skk.; vö. különösen Démostenész 7, § 26; Hypereides: Ath. § 9.

elajándékozás jogát, mint az ajándék teljes értékű voltának kritériumát.³¹ A tulajdonnak az a meghatározása tehát, amely annak lényegét az elidegenítés jogát is magába foglaló szabad rendelkezésben látja: korántsem a kapitalizmus áru-fogalmát vetíti vissza az antikvitásba, hanem kifejezi a rabszolgatartó termelési mód azon magasabb szintjének jogi fogalmait, amelyen már létrejött a földre is kiterjedő árucseré. Platón kortársá, Xénophón, az Oikonomikos c. dialógusában pozitív példaként mutat be egy Ischomachos nevű polgárt, akinek apja úgy gazdagodott meg, hogy értéktelennek tűnő földdarabokat vásárolt meg, azokat ésszerű gazdálkodással feljavította, nyereséggel továbbadta, s a haszon egy részén újabb, olcsó telkeket vásárolt és így tovább: tehát valóságos földspekuláns volt (Xen. Oik. 20, 22).³² A 4. sz. fejlett piaci gazdálkodáson, árutermelésen, pénzgazdálkodáson alapuló jogi felfogását azonban nem vihetjük át a még nem árutermelő archaikus viszonyokra. A 4. századi polis jogfelfogása számára a tulajdon annál erősebb, minél nagyobb szabadságot ad a vele való rendelkezésre; az archaikus polis jogérzéke számára, ellenkezőleg, a tulajdon annál hatékonyabb, minél inkább kötődik a tulajdonoshoz, minél hatékonyabbak a garanciák ezen tulajdon elvesztésének, elidegenítésének – adott szituációban még a tulajdonos által is kívánt – lehetőségével szemben. Ha tehát a mai – elsősorban polgári – kutatásban a föld elidegenítésének lehetősége, ill. tilalma a tulajdon vagy birtoklás kritériumaként vetődik fel;³³ ill. ha az átruházásokra vonatkozó megkötéseket és tilalmakat a tulajdon korlátozásának tekintjük – megítélésem szerint hamis a kérdés ilyenén felvetése. Ahelyett, hogy az elidegenítés jogát is magába foglaló teljes értékű tulajdont, és az elidegenítés jogát illetően korlátozott birtoklást kellene egymástól megkülönböztetnünk – inkább a szokásjog ill. a törvények által védett és mesterségesen is fenntartott *magasabb rendű tulajdon*, és az ily védettséget nem élvező, *jogilag alacsonyabb rendűnek tekintett tulajdon* között kell különbséget tenni. Ismervén a templomi földtulajdon, a „szent föld”, a *hiera chóra* védettségét az eladással szemben: különös lenne azt feltételeznünk, hogy az archaikus jogi gondolkodás az „istenek” (ill. konkrétan a papjaik) tulajdonjogát a *temenosuk* felett korlátozotttnak, gyengébbnek tekintette volna – mondjuk – a spártai perioikosokénál, akik, mint ismeretes, parcelláikat szabadon értékesíthették – eltérően az ily joggal nem rendelkező spartiatáktól is.³⁴

8. Mindezen elvi megfontolások előrebecsátása után sem látszik egyértelműnek a föld elidegenítésének kérdése az archaikus korban. Aristotelés, akit ez a kérdés erősen foglalkoztatott, több adatot hoz olyan archaikus törvényhozőkről, akik bizonyos földek adás-vételét tiltották vagy korlátozták. A korinthusi Pheidón, a legrégebbi törvényhozők

³¹ Vö. pl. Syll.³, 332, 12 sk.: ... κυρίως οὐσι κεκτηῖσθαι καὶ ἀλλάσσεσθαι καὶ ἀποδίδουσι... Inscr. Gr. XII. 5, N° 572; Suppl. Epigr. Gr. XIII. N° 488; J. et L. Robert: Bull. Epigr. 1953, 185 sz.

³² A 4. századi föld-adásvételekhez vö.: J. Pečírka: The Crisis of the Athenian Polis in the Fourth Cent. B. C., Eirene 14, 1976, 5 skk.; túlságosan szkeptikus Xenophón id. közlésének forrásértékével szemben M. I. Finley: The Ancient Economy, Berkeley 1973, 204 l., 69. j.

³³ A 28. j.-ben id. irodalmon kívül vö.: F. Cassola: Sull' alienabilità del suolo nel mondo greco, Labeo 11, 1965, 206 skk.; M. I. Finley: Alienability of Land in Ancient Greece, Eirene 7, 1968, 25 skk.

³⁴ Ez a helyzet az Epitadeusnak tulajdonított reformok bevezetéséig, vö. P. Oliva: Sparta ... 32 skk.

egyike (ὥν νομοθέτης τῶν ἀρχαιοτάτων) úgy vélte, hogy a háztartások (az *oikosok*) számának és a teljesjogú polgárok számának változatlanul kell maradnia, függetlenül attól, hogy a parcellák (klérosok) már eleve egyenlőtlen nagyságúak voltak (Pol. 1265 b 13 skk.). „A régi időkben számos polisban volt olyan törvény, hogy az eredeti klérosokat (τοὺς πρῶτους κλήρους) nem szabad eladni.” (Pol. 1319 a 6). A mitikus Oxylosnak, Élis első királyának tulajdonították azt az előírást, hogy senki nem vehet fel kölcsönt a földjére (uo.). Lokroiban „nyilvánvaló balszerencse” (φανερὰ ἀτυχία, vis maior) fennforgásának esetén kívül tilos a földeket eladni, mert közérdek „a régi klérosok fenntartása”, τοὺς παλαιούς κλήρους διασώζειν (Pol. 1266 b 19 skk.). Ezekkel az alkalmi – és valóságos jelentőségüket, hatékonyságukat illetően elég homályos – adatokkal összhangban vannak a közlések arról, hogy egyes városokban a teljes jogú polgárok, ill. a háztartások (*oikiai*) számát egyszer s mindenkorra maximálták. A leggyakoribb ilyen maximált szám az ezer (ὀ χίλιοι); Massaliában a város alapítása óta változatlanul 600, Korinthosban csupán 200 „védett” háztartás volt, Lokroi arisztokráciáját pedig a „száz kiváltságos család” (ἑκατον οἰκίαι αἱ προκριθεῖσαι) alkotta.³⁵ A thébai félig mitikus törvényhozó, az ie. 730. körül működött „népkedvelő” Philolaos is azon volt, „hogy a klérosok száma fenntartassék”, (vö. Pol. 1265 b, 1247 b, 1319 a stb.). Az *oikosok* számának rögzítése pedig – ez nyilvánvaló – csakis a földtulajdon-átruházások korlátozásával vagy tilalmával valósítható meg.

Azok a feliratos szövegek, amelyek új gyarmatvárosok vagy új települések létrehozását szabályozzák, hasonló előírásokat tartalmaznak azokhoz, amelyeket a korai időkre vonatkozó kései híradásokból az imént megismertünk. Az újonnan alapított kyrénéi gyarmat telepeseinek a már idézett alapítási irat csak annyit engedélyez, hogy „amennyiben katonai kényszerhelyzet állana elő és a gyarmatosító Thérától sem kapnának segítséget, az első öt éven belül büntetlenül térhetnek vissza anyavárosukba” (Meiggs–Lewis 5, 33 skk.). 20 évig tartó elidegenítési tilalmat mond ki *Korkyra melaina* alapítási szabályzata is (Syll.³ 141). Ezek az egykorú szabályozások igazolják az irodalmi forrásokban dokumentált hasonló tendenciájú közlések lényegi hitelességét – ha persze figyelembe is kell vennünk az új települések bonyolultabb és nehezebb, több veszéllyel, kísértéssel járó, ezért szigorúbban szabályozandó viszonyait.

Az athéni viszonyokat Thukydides (II. 13 skk.) közlése jellemzi, aki a peloponnésosi háború okozta kényszer-kitelepítésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy az athéni parasztok a legősibb idők óta (ἀπὸ τοῦ πάντων ἀρχαίων) megszokták, hogy már ők is ugyanazonokon a földeken éltek (αἰεὶ ἐκωθέναι τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀγροῖς διαιτᾶσθαι) – ezért esett nehezükre Periklés stratégiaileg indokolt döntése a városba való kényszer-beköltöztetésről. Az ie. 5. és 4. századi földzálogjelző kövek (*horoi*) tanulmányozása és egykoru jogi szövegekkel való egybevetése alapján J. V. Fine nagy hatást keltő művében kimutatta,³⁶ hogy még a „periklési” korban és utána is a földtulajdonra fölvelt

³⁵ Vö. Busolt–Swoboda i. m. 354 skk.; F. W. A. Arnheim: Aristocracy in Greek Society, London 1977, 55 skk.

³⁶ Horoi. Studies in Mortgage., real Security and Land Tenure in Ancient Athens, Hesperia Suppl. IX. 1951.

kölcsön fő formája a *prasis epi lysei*, a megváltás jogának fenntartásával történő eladás volt –, ami a végleges eladás elhárításául is szolgált. Tehát még ebben a – mindenesetre az archaikus körülményekhez képest – viszonylag kései időszakban is, még jogi fikciók alkalmazásával is igyekeztek elkerülni az egyértelmű eladást: korábban tehát az athéni paraszti földek adásvétele tilalmának még erőteljesebben kellett érvényesülnie.

9. Ha ezeknek az adatoknak és következtetéseknek alapján a földtulajdon szokásjog szerinti elidegeníthetetlenségére akarnánk következtetni – mint ahogy a kutatók jelentékeny része erre az eredményre is jutott³⁷ –, más, ennek az elvnek ellentmondó adatok egész sorával kerülnénk ellentétbe. A legismertebb és legtöbbet vitatott közülük Hésziadosz tanácsa a boiótiai kisbirtokos parasztok részére:

„Gazdaggá tesz a munka, a nyáját is az gyarapítja,
dolgozzál s jobban kedvelnek az istenek akkor . . .
dolgozzál, s féltékeny lesz rád, látva, a lusta,
hogy vagyond nő és a vagyonnal jár a dicsőség . . .
mint csak bírja vagyonkád, áldozz isteneidnek . . .
úgy lesznek mindig kegyesek lelkükben irántad,
s felvásárlod a más földjét, nem ő a tiédet”

(Munkák és napok, 303 skk.,
Trencsényi-Waldapfel I. ford.)

– görögül is egyértelmű az utolsó sor: „ὄρρ’ ἄλλων ὠνῆ κλήρον μὴ τὸν τεὸν ἄλλος”. A többféleképpen is interpretált, több kutató részéről érvényét illetően is korlátozott³⁸ szövegen tennénk azonban erőszakot, ha szó szerinti értelmétől megfosztva, nem azt a tapasztalatot szűrniénk le belőle, hogy az ie. 700 körüli évek boiótiai környezetében a rosszul dolgozó és még az istenek iránti kötelességeit is elmulasztó paraszt abban a veszélyben forgott, hogy földjét el kell adnia; a szorgalmasabb, jámborabb és szerencsésebb pedig szabadon vehetett földet. Ugyanebbe az irányba mutat az ie. 6. századi – tehát még mindig archaikus – iambusköltőnek, Hippónaxnak egy – a kutatásban eddig figyelembe nem vett – töredéke (Frg. 39 Diehl), amely gúnyosan aposztrofál egy gazdag tékozlót, aki napjait tétlenségben és lakomákban töltötte el, végül „felzabálta földjét” (*κατέφαγε τὸν κλήρον*) most pedig sziklás talajon kell a rögöt törnie és szolgai koszttal beérnie: tehát földjét el kellett adnia és szolgai sorban – lehet, hogy adósrabszolgaként –

³⁷ Legerőteljesebben Fine, továbbá W. J. Woodhouse: *Solon the Liberator*, Oxford 1938 [1966], 86 skk.; Éd. Will, id. tanulmányaiban, D. Lotze: *Hektemoroi u. vorsolonisches Schuldrecht*, *Philologus* 102, 1958, 1 skk.

³⁸ A felvetett megoldások: a) a szóban forgó vers utólagos betoldás (P. Guiraud); b) Hésziados csupán a nemzetségen belüli föld-adásvételre gondolt (G. Vollgraff, *Mnemosyne* 50, 1922, 217); c) nem a földet magát, hanem csak a termését kell az eladósodott parasztnak átadnia (Éd. Will); d) Hésziados és testvére beköltözöttek voltak Boiótiában, és a földeladási tilalom csak az őslakosokra, örökölt földekre vonatkozik (efelé hajlik J. V. A. Fine). Ez a fenntartás helytálló lehet, vö. fent [67 l.]; de ez nem von le Hésziados forrásértékéből.

végezni a legnehezebb munkát. A költő ezt tipikus, az életből ellesett jelenetként adja elő.³⁹

Korai feliratos jogi forrásaink közül a még archaikus viszonyokat tükröző krétai, Gortyni törvénykönyv⁴⁰ az örökléssel kapcsolatban számol azzal, hogy ha az örökösök nem tudnak megegyezni a földek szétosztásában, azokat megvételre felajánlhatják, a legtöbbet ígérőnek eladhatják, s a vételáron osztoznak: (V. 47): *αὶ δὲ κα κρέματα δατώμενοι μὲ συγγιγνώσκοντι ἀπὲ τὰν δαῖσων ὄνει τὰ κρέματα κῶς κα πλεῖστον διδοῖ ἀποδόμενοι τὰν τιμῶν διαλλακόντων τὰν ἐπαβολὰν ἕκαστος* . . . A földleadást tehát mindenképpen elvileg lehetségesnek tartja.

Mindezeknek az ellentmondó és az ie. 8.-tól a 6. századig terjedő archaikus adatoknak alapján, egyelőre, óvatosan fogalmazva azt kell megállapítanunk, hogy a személyi tulajdonban, ill. magántulajdonban levő földek *bizonyos* kategóriái, *bizonyos* feltételek mellett *bizonyos* polisokban elidegeníthetetlenek voltak; másutt, más kategóriákra azonban ez a megkötés nem, vagy csak részlegesen, ill. kevésbé vonatkozott. A kérdést tehát differenciáltan kell felvetnünk: a szokásjog és a társadalmi erkölcs a földtulajdonosok és tulajdonuk tekintetében különböző fokozatokat, eltérő kategóriákat és ezekből eredő eltérő jogi normákat állapított meg – anélkül, hogy ezek egységes – vagy éppen egész Hellasra általánosítható – rendszerre szilárdultak volna. Ne felejtjük el, hogy ekkor a polisok nagy részét illetően még az írott kodifikálás előtti időszakban, a L. Gernet által teremtett kifejezés szerint⁴¹ a „*prédroit*” állapotában vagyunk, ahol is jog, szokás, erkölcs, illem, protokoll, össztársadalmi és réteg-norma még differenciálatlan egységet alkotott. Ezeket a túlságosan is általános megállapításokat azonban némileg tovább is lehet konkretizálni:

– az „eredeti”, tehát tényleg van fiktíven a polis alapításáig visszanyúló klérosok (*palaioi kléroí, prótoi kléroí, hé archaia moira* stb.) nagyobb védelemben részesültek, mint a későbbi szerzemények;

– az örökölt földeket (*ta patróa*) jobban védelmezték a szerzetteknel (*ta epiktéta*);

– a városi településhez közelebb fekvőket inkább, mint a távolabbiakat, határmentieket (*eschatié*);

– a föld *egy részének* elidegenítése – amely a család, *oikia* fennállását nem veszélyeztette – elfogadhatóbbnak látszott az *egésznek* eladásánál (ez az ismert földeladások egy részét érthetővé teszi);

– a kényszerhelyzetet elfogadhatóbb indoknak érezték a kereskedelmi célú földeladásnál;

³⁹ A töredék görög szövege: *ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν ἡσυχῇ τε καὶ ῥύβῃ | θυνηίδα τε καὶ μυττωτὸν ἡμέρας πάσας | δαυόμενος ὥσπερ Λαμψακηνὸς εὐνοῦχος | κατέφαγε δὴ τὸν κλήρον. ὥστε χρὴ σκάπτειν πέτρας τ' ὀρείας, σῦκα μέτρων τρώων | καὶ κρίθων πολλικά, δοῦλιον χρότον* . . .

⁴⁰ Vö. 21. j.; magyar ford.: Kapitánffy I. – Tegyei I.: Ant. Tan. 2, 1955, 302 skk.

⁴¹ L. Gernet: Droit et prédroit dans la Grèce ancienne, in: L'anthropologie de la Grèce antique, Paris 1976, 132 skk.

– és végül: az újonnan létesült gyarmati jellegű településekre (apoikiák és kléruchiák) szigorúbb előírások voltak érvényben az anyaországi településekhez, polisokhoz képest.

Itt tehát egy erősen árnyalt, sokrétű, nagyon differenciált, az önnön kategóriáit gyakorta keresztező és átfedő, csupán tendenciaszerűen érvényre jutó értékrendszerrel állunk szemben – amely azonban a „*prédroit*” korszakában plauzibilisabbnak tűnik mindazon kutatók álláspontjánál, akik vagy a földtulajdon teljes elidegeníthetlenségének alapján állanak, negligálva az ellenkező jellegű közlések érvényét (H. V. Fine, Éd. Will, A. Woodhouse stb.); vagy – ellenkezőleg, tagadva vagy szoros kivételnek értékelve az ellentétes közlések hitelét, a földtulajdon elvileg szabad forgalmát posztulálják (legújabbban F. Bourriot), avagy – mint L. Vernant, N. J. Hammond stb. – az egyes polisok területét két élesen elhatárolható régióra bontják, amelyek egyikében a földtulajdon kötöttsége, másikában a szabad földforgalom dominált volna; – ez a rendszer megvan és kimutatható Spártában, ahol a rendi, osztály- és részben etnikai szempontból eltérő csoportok területileg is elkülönítve éltek (a védett földű *ἄμιοι* az öt *kómében*, a perioikosok az *eschatie* hegyvidékén, a heloták a két síkság falu- és tanyatelepülésein), – de nem mutatható ki, ill. feltételezése és konkrétizálása súlyos ellentmondásokba keverne más polisok viszonylatában, ideértve az archaikus Athént is.⁴²

Az imént felsorolt megkülönböztetések a „védett” és „nem védett”, azaz elidegeníthető földek között – ismét csak tendenciaszerűen – azon tulajdonosoknak kedveznek, akik: ősi jogon – ill. ősi jogra, származásra hivatkozva – a „polis”-alapítók nemzedéke óta centrális területen fekvő, örökölt földön gazdálkodnak és még katonai szolgálatot is teljesítenek: tehát a tradicionális nemzetségekbe tömörült *gennétai* arisztokrata (eupatrida) családoknak és a *hoplités* szolgálatot teljesítő jómódú parasztságnak, pl. Athénban a *geóμοροι* felső rétegének; míg a kisbirtokos parasztság földjei kevésbé, vagy jogilag egyáltalán nem voltak védettek.⁴³

10. Egyelőre eljutottunk a földtulajdon fogalmának archaikus kori, szokásjogi kettéosztásához – most már megfelelő egyszerűsítéssel fogalmazva – a magasabb rendű védett arisztokratikus és az alacsonyabb rendű, kevésbé védett kisparaszti tulajdonra. A kérdést azonban tovább bonyolítja a „birtok”, ill. a birtoklás fogalma: ahol is birtokláson – Démostenés kései, de fogalmilag az archaikus korra is vonatkoztatható meghatározása szerint⁴⁴ a más tulajdonán való tényleges gazdálkodást értjük azon feltétellel, hogy:

- 1.: – ez időtartamhoz *nem* kötötten, tehát nem bérlet formájában történik;
- 2.: – élethossziglani és örökölheto (örökletes) jellegű;

⁴²Ez utóbbi nézetek élelméjű (bár egyoldalú) kritikáját adja F. Bourriot: i. m. 755–833.

⁴³Az itt posztulált földátruházási elveknek gyakorlati érvényesítését lehetővé tette a föld-eladások nyilvánosságának elve (vö. ehhez F. Pringsheim i. m. 233 skk.), amely a polis „hatóságainak” – bármit is értsünk ezen az archaikus korban – mindig lehetővé tette a nemkívánatos eladások megakadályozását.

⁴⁴Dém. 7, § 26, ... ἔστι ἔχειν καὶ τ' ἀλλότρια, καὶ οὐχ ἅπαντες οἱ ἔχοντες τὰ αὐτῶν ἔχουσιν, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ ἀλλότρια κέκτηνται ... a szöveget idézi és kommentálja pl. A. Kränzlein. i. m. 11 l.

3.: – a birtoklásért termény-, munka-, ill. egyéb szolgáltatás jár. A „magasabbrendű” tulajdonnal: túlnyomóan az „eredeti” arisztokrácia rendelkezik; a „másodrendű”, nem védett tulajdon: a késői jövevényeké, ill. ősi tulajdonukat, származásukat, nemzetségüket, családjukat hagyományyszerűen igazolni nem képes, de még teljes jogú szabad, zömmel kisbirtokos parasztoké; a *birtoklás* viszont a függő helyzetben levő félszabadokra, így pl. a hódítás útján létrejött államokban (Spárta, Thessalia stb.) a meghódított ethnikumhoz tartozó lakosságra jellemző.⁴⁵ A magasabb rendű tulajdon: a kiváltságosoké; az alacsonyabb rendű: a közrendűeké; a birtok: a csökkent jogállásúaké.

Már a Homérosz által elképzelt monarchiában megvolt a tendencia arra, hogy a szabad parasztságot – amennyiben ilyen létezett (mert egyik homéroszi eposzban sem fordul elő egyetlen, ilyenként minősített személy sem, hacsak a rút és szentelen Thersitét nem tekintjük a szabadparasztság képviselőjének) – szolgáltatásra kötelezett birtokosokká degradálja. Agamemnón Achilleusnak – ha kibékül vele és feleségül veszi lányát – hozományul hét „gazdaglakosú” várost ígér, melyekben

„mindben sokjuhú és sokbarmú emberek élnek
s gazdag ajándékkal, mint istent, tisztelik őt majd”

(Ilias 9, 141 skk.; Devecseri G. ford.)

Hogy ezek a „tiszteletajándékok” – amelyek csak névleg voltak önkéntesek – az uralkodónak jártak-e adóként, vagy a városok tulajdonosának földbérletként – szempontunkból érdektelen, és Homérosz korában aligha tudta volna valaki is megválaszolni: annál is kevésbé, mert az antik gondolkodásban az állandó adófizetés maga is az alávetettség, a csökkent jogállás tartozéka volt.⁴⁶ A szabad polgárok csak hozzájárulást, *eisphora*-t, a köztársasági Rómában *tributum*-ot adtak a polis közös költségeihez, de nem fizettek állandó adót, *phoros*-t. Azok, akik uruknak állandó szolgáltatásokkal tartoznak, akárha ajándéknak is becérték ezeket, már jó úton haladtak a jogilag is függő birtokosi helyzet felé.

A birtoklás az archaikus korszakban a számunkra ellenőrizhető körülmények között többféle úton jöhetett létre: hódítás révén, amikor is a hódítók tulajdonosokká, a meghódítottak birtokosokká lettek. Létrejöhetett nagyurak, „hatalmasok” által történt valóságos, vagy fiktív földjuttatás révén; erről egy – történelmi tapasztalatokat összegezõ – hellénisztikus felirat is említést tesz.⁴⁷ Akármilyen keveset is tudunk a sokszor meg-

⁴⁵D. Lotze: *Metaxy eleutherón kai dülón*, Leipzig 1958, valamennyi helóta-jellegű, csak birtokló, nem-tulajdonos társadalmi csoport keletkezését hódításra vezeti vissza; vö. viszont kísérletemet egy rugalmasabb rendszerezésre: Jb. f. Wirtschaftsgesch. 1971: II., 42 = H. G. Kippenberg (ed.): *Die Entstehung der antiken Klassengesellschaft*, Frankfurt/M. 1977, 85. 1.

⁴⁶Görög viszonylatban vö. Busolt–Swoboda i. m. 609 skk. (általános alapelvek); 1222 skk. (Athéni viszonyok).

⁴⁷Syll.³ 685, 133 skk., id. F. Pringsheim i. m. 182: ... πάντες γὰρ ἀνδρωποὶ τὰς κατὰ τῶν τόπων ἔχουσι κυριείας ἢ παρὰ προγόνων παραλαβόντες... ἢ παρὰ τινος τῶν κρείσσωνων σκόντες... a görög szövegben a *κυριεία* kifejezés nem jelent teljes tulajdont, vö. A. Kränzlein i. m. 24, a *τις τῶν κρείσσωνων* pedig világosan utal az ajándékozó és megajándékozott rangbeli, státusbeli

bélyegző terminológiával emlegetett közrendű paraszti csoportokról – a korinthusi „rongycipősök”-ről (*krupezophoroi*), az epidauroszi „poroslábúak”-ról (*konipodes*), az argosi „fegyvertelenek”-ről (*gymnétes*) – nagyon valószínű, hogy csak birtokosok voltak, a személyi függés valamilyen formájában.⁴⁸ A birtokosi lét tehát jelenthetett *emelkedést* – ha jövevények jutottak ezáltal „nagyurak adománya” révén valamilyen földhöz; és jelenthetett *süllyedést*, ha korábbi tulajdonosok voltak kénytelenek magukat ily feltételek mellett védelem alá helyezni. Nem ok nélkül azonosította az antik történetírás és jogtudomány a görög *pelatés*-eket a római cliensekkel.⁴⁹

11. Az anyaország történetileg kialakult *polis*- és *ethnos*-közösségeivel bizonyos szempontból analóg, több szempontból eltérő tulajdonviszonyok alakultak ki a gyarmati térségben. Most ezekhez kell fordulnunk, mert belőlük az anyaország fejlődésére is kiható mozgalmak indultak ki, éppen az eddig jellemzett viszonyok radikális megváltoztatásának érdekében.

Minden *apoikia*, ún. gyarmatváros, a hellén *polis* – vagy éppen *metropolis* – mintájára jön létre.⁵⁰ A földtulajdon szervezésének bizonyos alapvonásai tehát közősek lesznek: minden új alapítású polisban is meg kell teremteni a „közös” – ezen belül a „szent” (*hiera*), a „népi” (*démosia*) földek, és a magántulajdoni *klérosok* körzetét; mindegyikben biztosítani kell az „eredeti parcellák” alapító-tulajdonosainak előjogait és kötelmeit, köztük az elidegenítés tilalmát, ami egyben az elköltözés (új településnél mindig imminens veszély!) megakadályozására is szolgált. Az alapvető különbség viszont – már az archaikus korban! – az anyaország földtulajdonához képest az, hogy itt, a gyarmati területeken, a *klérosok* egyenlő nagyságúak voltak. Az alapítás az *ἐν ἴσῳ καὶ ὁμοίᾳ* = az egyenlőség és egyenrangúság elve alapján történt.⁵¹ Így rendelkezik már az ie. 7. századra visszanyúló kyrénéi alapítási okirat is; az Epidaunosban létesült korinthusi *apoikia* létrehozásával kapcsolatban Thuk. I. 27. közli azt, hogy *ἐπὶ τῇ ἴσῳ καὶ ὁμοίᾳ τὸν βουλευόμενον* *ἔχειν* azaz: aki részt akart venni a vállalkozásban, az *egyenlőség és egyenrangúság* alapján vehetett részt benne. Ugyanezt a formulát alkalmazza a Korkyra melainai alapítási okmány (Syll.³ 141), és ez a későbbi időkben nagyobb számban ránk maradt alapítási okmányokban állandó formulává lett; de ekkor már inkább a jogi, mint a tulajdoni egyenlőségre utalt: standardizált és propagandisztikus típusfrázissá lett. Az egyenlőség-formuláknak ez az áthelyeződése a tulajdoni szférából a közjogi szférába, mondhatni: spiritualizálódása és devalválódása azonban nem jogosít fel arra, mint ahogy erre a kutatók egy részénél van is törekvés, hogy *már eleve* kétségbe vonjuk ezen formula

különbségére; ez pedig az „ajándékozott” (ill. bizonyos szolgálatok, szolgáltatások fejében átadott) föld jogi kategóriájára is kihatott.

⁴⁸ F. W. A. Arnheim, i. m. 40 skk.

⁴⁹ Dion. Hal. II. 9; Plutarchos: Romulus 13, 7; M. A. Levi: *Commento storico alla Repubblica Atheniensium di Aristotele* (= *Testi e Documenti XIX.*), Milano 1968, I. 23 skk., a 2. fej.-hez.

⁵⁰ A. J. Graham: *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964; E. Lepore: *Problemi dell'organizzazione della chora coloniale*, in: M. I. Finley: *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1976, 15 skk.

⁵¹ A. J. Graham: *JHS* 80, 1960, 108 sk. több további példával igazolja a formula korai eredetét ill. hitelességét a kyrénéi feliratban.

konkrét, tulajdonjogi értelmét és érvényét. Nyilván a gyakorlatban voltak egyenlőtlenségek; legalábbis a szervezők, az *oikistés*ek és *archagetés*ek nagyobb földterületet kaptak a „közönséges” telepeseknél. Battos, a kyrénéi gyarmatosítás vezetője, akit a felirat *archagetas kai basileus* – fővezér és király – címmel ruház fel, pl. kapott külön *temenost*, ezt utódai is örökölték, s azt csak később, a Démónax-féle reform során csökkentették; erről a *temenos*ról az alapító feliratban nincs szó, s ezt nem is tekintették az egyenlőségi elv korlátozásának. Amit – minden lehetséges fenntartás mellett – tehát hangsúlyozni szeretnék: az a tény, hogy ahol a hellén gyarmatalapító hódítók szabadon rendelkeztek a földdel, (vagy mert lakatlan területen alapítottak gyarmatot, vagy mert elűzték az őslakosságot, vagy mert olyannyira jogfosztottá tették, hogy jelenlétével, ellenállásával nem kellett számolniuk), ott az eredeti földosztást egalitárius alapon végezték el, és a gyarmatosításban való részvétel vonzóereje többek között éppen az újgyarmatosok ezen elvi tulajdoni és jogi egyenlőségében állt. Ez az *egyenlőség* az anyaország polisaiban – mint ahogy ezt a már idézett Pheidón korinthusi törvényhozása tanúsítja – sem gyakorlatilag, sem (és ez még fontosabb) elvileg nem állt fenn. Az *isomoiria*: a földparcellák egyenlőségének elve a gyarmati területen született, és innen indult el az anyaország felé vezető útján. Jól látta ezt a chalkedóni Phaleas, amikor egalitárius utópiájában megállapította,⁵² hogy az *isomoiria*, a földtulajdon egyenlő alapon történő felosztása újonnan alapított polisban könnyebben vihető keresztül, mint a már meglévőkben: ámde – ez utóbbiakban sem megvalósíthatatlan. Ha pedig a földek egalitárius felosztása – már *előzetes*, elvi kijelölés alapján, amiként ezt Archilochosnak Athénaiosnál fennmaradt 145. sz. fragmentuma a kijelölt osztályrészét egy mézeskalácsért elkótyavetyélő Aithiopsról tanúsítja⁵³ – népszerű, és éppen ezért propagandisztikusan is felhasználható jelszóvá lett: jogos a következtetés, hogy ez a jelszó és ez a következtetés, amely a gyarmatosítási mozgalommal egyidejűleg és azt követően merül fel az anyaország városaiban: nem az ősi nemzeti egyenlőség, nem is az egykori nemzeti közös tulajdon maradványa: hanem *új*, és éppen a gyarmatosítási mozgalom elveinek, propagandájának, gyakorlatának és tapasztalatainak alapján realizálhatónak tekintett forradalmi törekvés.

12. Az *isomoiria* az új alapítású polisokban és ezek analógiájára az összes újonnan meghódított területeken, mint Phaleas is megállapította, súrlódás nélkül volt megvalósítható: a már meglévő polisok történelmileg kialakult tulajdoni egyenlőtlenségének viszonyai között az *isomoiria* megteremtésének feltétele a *gés anadasmus*, a földek újrafelosztása. Ez a két jelszó lett az ie. 7. század utolsó évtizedeitől kezdődően a radikális, mondhatni forradalmi – mert a meglévő tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatására irányuló – *démós*-mozgalmak fő jelszavává. Ekkor – az *isomoiria* gyakorlati

⁵² Id.: Aristoteles: Pol. 1266 a 40 skk: Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος . . . φησί δ' εἰς ἰσὰς εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν. τοῦτο δὲ κατοικιζομέναις μὲν εὐθὺς οὐ χαλεπὸν ᾤετο ποιεῖν, τὰς δ' ἡδὲ κατοικουμένας ἐργωδέστερον μὲν, ὁμῶς δὲ τάχιος ἂν ὁμαλισθῆναι . . .

⁵³ Athenaios: Deipnosophistai IV. 167 C. A homályos anekdotából annyi derül ki, hogy a gyarmatosításban részt vevők előre számíthattak meghatározott területű, ill. értékű parcellával; mivel ennek kijelölése még partraszállás előtt megtörtént, nem függhetett a gyarmatalapítási harcokban való részvételtől sem: nagyjából egyenlő részeket ígérhettek, az *ἐπ' ἰσὰ καὶ ὁμοίᾳ* elv alapján.

megvalósíthatóságának tapasztalatai alapján — alakul ki egyáltalán a *démós*nak az az új fogalma, amely már nem a polis lakosságának egészét foglalja magába — mint ahogy még a *gé démosia* kifejezés is érezteti —, hanem csupán a „nép”-nek, a globális démosnak azt a részét, amely — az arisztokráciával szemben — a földeknek az egész nép körében való egyenlő szétosztásáért küzdött.⁵⁴ Solón a „démós” *globális* (az egész lakosságot magába foglaló) és *szűkítő* (az arisztokráciát már kizáró) értelmét még indifferenciáltnan használja, amikor egyszer az arisztokratákat „*démü hégemones*”-nek, az [egész] nép vezetőinek nevezi, máskor már azt hangsúlyozza, hogy a *démós*nak (itt már: közrendűeknek), csak annyi hatalmat adott — ami megilleti.⁵⁵ Ekkor születik meg az az új gazdasági etikai szemlélet, amely szerint a nagy tulajdoni (természetesen elsősorban: földtulajdoni) különbségek ipso facto igazságtalanok, a nagy vagyon felhalmozása erkölcs- és természetellenes, és *vagyoni* tekintetben ugyanúgy az *isonra*, az egyenlőségre, mértékre és egyensúlyra kell törekedni, mint ahogy ez az elv a *természetben* is érvényesül.⁵⁶ Ekkor veszi célba a kibontakozó lírai költészet — főleg a jambikus költészetben erőteljesen érvényesülő — latin szóval plebejusnak nevezhető irányzata a hagyományos arisztokrácia ideáljait: hol iróniával, hol fojtott dühvel, hol nyílt haraggal.⁵⁷ Ennek az új gazdasági felfogásnak értelmében utasítja el egy Diodorus Siculus által feljegyzett hagyomány szerint (IX. fr. 2,1) Pittakos, Mytiléné tyrannusa az általa meghódított Sigeion területéből felajánlott nagyobb részt, mondván azt, hogy „az egyenlő rész többet ér a nagyobbnál”, τὸ ἴσον ἔστι τοῦ πλεονος πλεῖον. Akár hiteles a történet és mondás, akár fikció, — de akkor sem lehet nagyon kései! — jellemző az archaikus kor végén kialakuló új gazdasági és erkölcsi szemléletre: legalábbis annak „demokratikus” vonulatára.

13. A földtulajdonviszonyok radikális átalakítására: *isomoiriára* és *földosztásra*, *anadasmusra* irányuló mozgalom⁵⁸ az archaikus kor folyamán egy önmaga ellentétébe fordult *sikert* és egy — messze előre mutató — *félsikert* hozott. *Sikert* Spártában, ahol — a sok részletükben roppantul homályos és nagyon ellentmondásos közlések végső soron mégis arra mutatnak, hogy a II. messéniai háborút követően, (tehát valamikor a 7. század végén), előbb a visszahódított területen, majd a spártai polis törzsterületén, a lakóniai síkságon is végrehajtották a földtulajdon egyenlősítő felosztását a spártai hoplítés-phalanx

⁵⁴ A *démós* szűkítő értelmének kialakulása több tényező eredménye. Solón már abban az értelemben (is) használja, amely kizárja belőle az arisztokratákat.

⁵⁵ Frg. 5 Diehl: Δήμῳ μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον γέρας (κράτος) ὅσον ἀπαρκεῖται οὐτ' ἀφελῶν οὐτ' ἐπορεξάμενος . . . A közismert szép magyar fordítás: „Adtam a népnek, amennyi megilleti, annyi hatalmat | Nem csorbítva becsét, meg se tetézve nagyon” (Trencsényi-Waldapfel I.) a magyar „nagyon” szót Solón iránti jóindulatából illesztette be; a görög szöveg szerint Solón egyáltalán nem akarta a *démós* „becsét” a kelleténél jobban megtétni.

⁵⁶ G. Vlastos: *Isonomia* politike, in: J. Mau—E. G. Schmidt: *Isonomia*, Berlin 1964, 1 skk.

⁵⁷ W. Donlan: *The Tradition of Antiaristocratic Thought in early Greek Poetry*, *Historia* 22, 1973, 145 skk.; az *Odysseára* vonatkozólag: P. W. Rose: *Class Ambivalence in the Odyssey*, uo. 1975, 129 skk.

⁵⁸ Éd. Will: *Progrès économique et polis antique*, in: IIe Conférence internationale d'histoire économique, Paris 1965, 59 skk.; az archaikus kor radikális politikai-gazdasági programjaihoz vö. még: W. G. Forrest: *The Emergence of Greek Democracy*, London 1966, főként 98 skk. (Korinthos), 123 skk. (Spárta), 143 skk. (Athén).

tagjai között.⁵⁹ Tyrtaios, a II. messéniai háború agitátor-költője a „jótörvényűsége”, *eunomia*ja miatt magasztalt Spártának éppen ezt a (propagandisztikusan pedig kitűnően használható) vonását *még nem* emeli ki. A Lykurgosnak tulajdonított Rhétrához fűzött első kiegészítés („ha a nép fonákul döntene, az archagetasok és a vének térítsék őket el”, ti. a „rossz” határozattól) még éles társadalmi ellentéteket sejtet; az ie. 7. századi spártai Aristodamos királynak tulajdonított mondás (Alkaios fr. 101), miszerint „gazdagnak áll a világ, a szegény mit sem ér” – a spártai polgárságon belüli éles és *hivatalosan is elismert* vagyoni különbségekről szól;⁶⁰ Hérodotos és Thukydides az ie. 5. században még szólnak a „rossz törvényeknek” (*kakonomia, dysnomia*) arról a hosszantartó uralmáról, amelyet csak „Lykurgos” szüntetett meg⁶¹ – mindezek az adatok arra mutatnak, hogy a Lykurgos nevében megvalósított spártai *isomoiria*: a teljes jogú spártaiak földtulajdoni egyenlősége, amely őket *homoiosokká* tette (és itt gondoljunk az *ἐπ' ἰσῶς καὶ ὁμοία* formulára) nem ősi, hanem viszonylag kései, mindenképpen a II. messéniai háborút nem sokkal később követő fejlemény: a gazdasági egyenlőségnek olyan megvalósítása, amely éppen ezáltal a kedvezményezettek egy új arisztokráciáját teremtette a reformból ki-maradt perioikosokkal és a reform kárvallottjaivá lett helótákkal szemben.

14. A spártai sikertől eltérően csak félsikert hozott az az athéni mozgalom, amely a földtulajdon egyenlőtlen felosztásával szemben az *isomoiriának* – *gés anadasmus* útján való megvalósítását követelte,⁶² és pedig Solónnak önmaga által inkább csak kompromisszumként értékelt reformjait. Ezeknek, az adott tulajdonviszonyokat mélyrehatóan átalakító reformoknak lényegét antik forrásaink közül talán az a nem azonosítható atthidográfus ragadta meg, akinek szavait Plutarchos (Solón, 21,3), nem is értve meg igazi jelentőségüket, és ezért hamis összefüggésbe ágyazva őket, így foglalja össze: *τὰ χρήματα κτήματα τῶν ἐχόντων ἐποίησεν*... a birtokokat a birtoklók tulajdonává tette.⁶³

⁵⁹ A spártai földtulajdon-szervezet kialakulására vonatkozó elméleteket összeállította P. Oliva: Sparta... 32 skk.; azt az elméletet, amely szerint a Lykurgosnak tulajdonított egalitárius földosztás későbbi eredetű, mint az ugyancsak neki tulajdonított „Rhéttra”, már V. Ehrenberg felvetette: Neugründer des Staates, Leipzig 1925; újabban ezen nézet felé hajlik – egymástól eltérő közelebbi keltezéssel – G. Tigerstedt: The Legend of Sparta, Stockholm 1966, I. 62 skk.; M. I. Finley: Sparta, in: Use and Abuse of History, London 1975, 161 skk. („six-century revolution. . .”); efelé hajlik W. G. Forrest is, i. m. 123 skk. Mai ismereteink mellett csak annyi állapítható meg, hogy a spártai radikális-egalitárius földtulajdon-rendszer kialakulása ebbe a korba beleillik. Egyértelmű válasz azonban a kronológiai kérdésekre nem adható.

⁶⁰ Alkaios Frg. 101 Diehl: „χρήματ' ἄνθρω, πένιχος δ' οὐδεὶς πέλετ' ἔσλος οὐδὲ τίμιος. Mivel Alkaios a 600 körüli években élt, „Aristodamos” szavai korábbiak.

⁶¹ Hérod. 1, 65; Thuk. 1, 18, 1; Plut. Lyk. 2, 5.

⁶² Erre utal magának Solónnak néhány kijelentése, vö. Frg. 23, 20 sk.; 24, 22 skk.; 25; Arist.: Ath. pol. XI. 2.

⁶³ A. Kränzlein, aki i. m. 15 skk. a tulajdont és birtoklást megkülönböztető terminológiai lehetőségeket alaposan kutatta, Plutarchos ezen mondatán kívül (amelyről helyesen látja, hogy a saját kontextusában, Solón öröklési törvényével kapcsolatban anakronisztikus és illogikus), más példát nem talált *κτήμα* és *χρέμα* ilyen szembeállítására. Vö. azonban egy kyrénéi feliratot (SEG IX. 4, 35 skk., amely egy templomi birtokadományozással kapcsolatban az alábbiakat köti ki: ... τὸν καταλελειμμένον ... ἀγρὸν ... Ἀπολλωνι καὶ Ἀρτάμιτι θεοῖς δαμοτελέσει ἐς κτήσω, ἐς χρεῖσω δὲ

Felszámolta tehát azt az évszázados folyamat eredményeként létrejött helyzetet, amelyben az arisztokrata családok körén kívül álló parasztság, az arisztokrácia sokszoros – gazdasági módszerű és gazdaságon kívüli kényszerszerű jelentő – nyomásának hatása alatt tulajdonosból szolgáltatásokra kötelezett birtokossá degradálódott, a már ismert archaikus törvények szerint polgárjogát elvesztette, személyi függésbe, *pelatés* – latinul: *cliens* – sorba került.⁶⁴ Solón globális reformja: a *seisachtheia* mindezeket a terheket, *minden terhet*: a birtokosi lét, a személyi függés, a szolgáltatások, az ezekből eredő eladósodás és a fenyegető rabszolgaság terhét egyszerre „rázta le” a démosról. Nem új földeket adott neki – ahogy a radikális mozgalom követelte –, hanem meglevő birtokát alakította át tulajdonná. Ez olyan nivellálás irányában hatott, amelyben eltűnt a régi különbség „elidegeníthetetlen” arisztokratikus, és elidegeníthető paraszti tulajdon, valamint „szabad” tulajdon és szolgáltatásokhoz kötött, örökös és örökletes függő helyzettel járó birtoklás között. Ez az új tulajdonjogi koncepció – éppen a hagyományos konstitutív elemek felszámolásával – megfosztotta a földtulajdon fogalmát addigi archaikus, a polgárjogi létet és státust meghatározó alapvető jelentőségétől, amely körüllegte. A piaci gazdálkodás és fejlettebb kézműipari termelés felé haladó társadalom számára már fontosabb a földbirtok jogi jellegénél a belőle eredő jövedelem. Maga a földtulajdon, amely polgárjognak, társadalmi státusnak, közjogi kiváltságoknak kritériuma volt: önmagán túl már nem mutató pusztán tényszerűség lett. A Solón utáni polisban már nem az aktuális földtulajdon kvalifikál a polgárjogra, mint az archaikus polisban, – hanem a születésen, származáson, hagyományon alapuló polgárjog képesít a tulajdon szerzésére, az *enktésis* jogára.⁶⁵ Nem az aktuális tulajdonosok lesznek a polgárok, hanem a polgárok tekintendők aktuális vagy potenciális tulajdonosoknak. Ezekkel a változásokkal indul meg, tudtunk szerint minden *polis* közül először Athén az *archaikus* lét felől a *klasszikus polis* világa felé vezető úton.

τοῖς ἱερεῦσι τοῦτον ἤμεν ἱερὸν. Μὴ ἔχειν δὲ ἐξουσίαν μηδένα πωλεῖν μηδὲ ὠνέσθαι μηδὲ καπιθεῖν μηδὲ δωρεῖσθαι μηδὲ ἐς μίσθωσιν δωρεῖς χάριν διδῶν... A tényállás a feliraton egyértelmű: az istenek a templomi föld tulajdonosai, a földeket kezelő papok a birtokosai, használói.

⁶⁴ Az az itt csak vázlatosan felvetett elgondolás, hogy az athéni parasztság jelentős része nem egyéni eladósodás következtében jutott függő helyzetbe, hanem már meglevő függő helyzete, és ebből eredő szolgáltatásai, ill. ezekből felhalmozódó hátralékai (= adósságai) révén „adósodott el” – a szakirodalomban már felmerült, de kellő bizonyítás hiánya miatt eddig nem fogadták el; vö. M. I. Finley: *La servitude des dettes*, *Rev. Hist. de Droit*, 43, 1965, 159 skk.; M. A. Levi: *Commento storico*... [49. j.], a II. fejez.; lehetségesnek tartja ezt az értelmezést W. G. Forrest: *Emergence*... 147 sk. is. Részletesebb bizonyítást kíséreltem meg a FIEC VII. kongresszusának – előreláthatólag a közeljövőben megjelenendő – aktáiban.

⁶⁵ J. Pečírka: *Land tenure and the Development of the Athenian Polis*, „*Geras*”, *Studies*... G. Thomson, Praha 1963, 78 skk.

BEREND T. IVÁN AVATÓ BESZÉDE

Tisztelt nyilvános osztályülés!

HAHN ISTVÁN professzort, a történettudományok doktorát a Magyar Tudományos Akadémia 1979. évi közgyűlésén levelező tagjává választotta.

Hahn István a magyar ókortudomány egyik legismertebb, legjelesebb itthon és nemzetközileg is nagyra értékelt kutatója. Munkásságát az egyetemes látásmód, a sokirányú, érzékeny érdeklődés jellemzi. Miközben világszerte úgyszólván divattá vált, s valljuk be, gyakorta az is maradt a komplexitás jelszava, nála ez régóta természetes szemlélet, munkája hétköznapijainak mindennapi gyakorlata. Az ókori nyelvek széleskörű ismeretével, hatalmas ténytudással párosuló mindezen erényeket magasfokú szintetizáló képességről tanúskodó összefoglaló munkák és nagyszámú tanulmány bizonyítják, amelyekben az ókori vallások és eszmék, a politika, a társadalom és a gazdaság történetét összefüggéseiben látja és láttatja.

A nevéhez fűződő új gazdasági és társadalomtörténeti felismerések sorából kiemelendők a mykénei és a homéroszi kor királyi tulajdonára vonatkozó kutatásai, amelyekben e tulajdonforma átalakulása mellett a rabszolgaság szükségszerű kifejlődése ellenére is meghatározó primitívebb függőségekre mutatott rá; a keleti földtulajdon problémájának vitájában a perzsa királyi tulajdon kontinuitását bizonyította az Achaimenidáktól a Szászánidákig, és ezzel kapcsolatban felismerte az adóztatási jogok és a tulajdon típusainak kapcsolatát. A késői ókor paraszti függőségeinek alapvető kérdésében ma már általánosan elfogadott az ő megkülönböztető terminológiája, amely a függőség két, általa felismert fajtáját jelzi. Ugyancsak a késői ókor városi rabszolgaságának és szabad munkájának elemzésével kimutatta, hogy a rabszolgaság nem csökkenő méretei ellenére kiszorult a közvetlen termelő ágakból.

Munkásságának másik eredményes területe a római köztársaság. Rekonstruálta a plebejusok beilleszkedési folyamatát a nemzeti szervezethez, kimutatva, hogy a plebs nemzetségnélkülisége jogi fikció volt. A késői köztársaság belpolitikai harcainak megértéséhez a római proletariátus politikai közömbösségének cáfolatával járult hozzá. Megrajzolta a második triumvirátus hadszervezetét.

A római köztársaságra koncentrálódó kutatásaiból nőtt ki munkásságának harmadik nagy terrénja, amelyben új, szintetikus forráskritikai módszerrel több klasszikus problémát sikerült megoldania. Különösen a római történelem egyik kulcsfontosságú forrására, az alexandriai Appianosra vonatkozó számos tanulmánya vívta ki a nemzetközi kutatás elismerését. Tisztázta Appianos történetírói módszerét, felismerte sokáig tagadott eredeti koncepcióját s ennek látens Róma-ellenességbe átmenő módosulását. Új forráskritikai eljárásának eredménye az is, hogy megtalálta a kapcsolatot Flavius Josephus Zsidó

Háborújának háttéréül szolgáló jóslat, valamint az esszénus szekta és a holt-tengeri tekercek ideológiája között.

Szemléletében és módszerében igényes kutatásai egy nagy hagyományokkal rendelkező tudományterület szuverén uralmára épülnek. Széles körű és eredményes munkássága határainkon túl is megbecsülést szerzett a magyar ókortudománynak, amelyből sokáig hiányzott az olyan vérbeli történész, mint Hahn István.

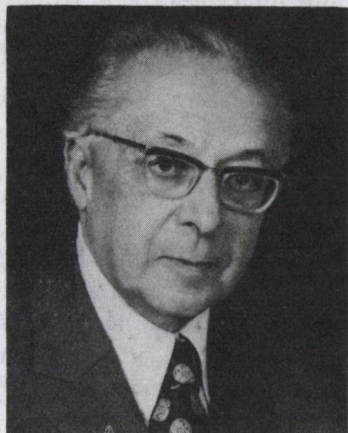
Tudósi portréjához tartozik, hogy a budapesti egyetem egyik legnépszerűbb, legnagyobb hatású professzora, kiváló előadó, ízig-vérig pedagógus, tanár és nevelő. Éppen ezért vállalt aktív szerepet a felsőoktatás módszertanának megújításában, s kapcsolódott be a közoktatási reform előkészítésébe, még szemelvénygyűjtemény összeállítását is vállalta középiskolai tanárok számára, egy új koncepciójú történeti tantárgy kialakítását segítve. Tudományos közéletünkben mint az Ókori Történeti Bizottság elnöke, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának korábban tanácskozó, ma már levelező tagja és sok tudományos-társadalmi szervezet vezetőségi tagja veszi ki részét, de szorosan ide tartozik közismert népszerűsítő és közművelő tevékenysége is.

S ha ebbe a méltatásba talán nem illik szubjektív elemeket illeszteni, mégsem állhatom meg, hogy ne köszöntsem Hahn Istvánban saját tanáromat is. Amikor közgazdasági tanulmányaim után 1951-ben beiratkoztam a Bölcsészeti Kar III. évfolyamára, az I. és II. évfolyam egyszerre reámszakadó vizsgáit éppen az ókortörténeti vizsgával kezdtem, s vizsgáztatóm Hahn István volt.

Kedves Tanár Úr! Kedves Hahn István!

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy most, a Történettudományok Osztálya nevében én adhatom át az akadémiai tagságot jelképező diplomát. Kívánok hozzá jó egészséget, további töretlen kutatókedvet, jelentős alkotások egész sorát. Kívánom magunknak, hallgatóidnak, hogy sok-sok előadásodat hallgathassuk! Meg vagyok győződve róla, hogy Hahn István beiktatásával nemcsak az ókori történetet képviseli egyik legméltóbb hazai kutatója Akadémiánkon, hanem egy nagyigényű és sikeres tudósi életmű nyeri el az őt nagyon megillető, méltó elismerést.

ZSIGMOND LÁSZLÓ AKADÉMIAI RENDES TAG SZÉKFOGLALÓJA

Zsigmond László, az MTA rendes tagja 1980. március 13-án tartotta meg székhelyi előadását. A nyilvános osztályülést Mócsy András levelező tag, az MTA II. Osztályának helyettes elnöke nyitotta meg, és az előadás elhangzása után átnyújtotta az akadémiai tagságot jelképező diplomát, majd avatóbeszédet mondott.

A POZITIVIZMUS TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁRÓL Szociológia és történettudomány

ZSIGMOND LÁSZLÓ

A történetiség a pozitivizmus alapelemeként jelentkezett, jellemző vonása maradt első szakaszában: a fizikai vagy objektív szakaszban.¹ A pozitívista történetiség politikai ihletésű, indítékai között első helyen állott a társadalmi haladásba való hit helyreállítása az értelem, az elmélet, a tudomány és a tudományosságra épülő filozófia alapján. A XVIII. századra jellemző optimizmus — maga a szó a kor terméke² — a XIX. század elejére megrendült, hiszékenységgé, naivitásnak, sőt balgaságnak tűnt. A ragyogó jövő, amelyet a XVIII. század végén Condorcet ecsetelt *Kísérletek az emberi értelem haladásának vázolására* című művében, kiábrándító jelenné vált a XIX. század elejére. A pozitívista történetfilozófia Condorcet-et a nagy elődök közé sorolta, aki elsőként vállalkozott az emberi szellem történetének bemutatására,³ de „az emberbaráti szenvedély, amely hatalmába kerítette, elkápráztatta szemét. Nem történelem az, amelyet nekünk vázol; inkább

¹ ZSIGMOND László: Sain-Simon. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Budapest 1977. 189–191., 234–245. — ZSIGMOND László: A comte-i pozitivizmus színélváltása. Századok. 113. évf. 1979. 1. szám. 3–39.

² TOUCHARD, J.: Histoire des idées politiques. II. Paris 1959. 390.

³ Auguste Comte. A pozitív szellem. Két értekezés. Fordította, az utószót és jegyzeteket írta: BERÉNYI Gábor. Budapest 1979. 131–132. (A továbbiakban: COMTE: Értekezések.)

regény, amit megrajzol; nem úgy látta a dolgokat, amilyenek, hanem amilyeneknek akarta volna, hogy legyenek”.⁴ Jogosult volt a jövővel való foglalkozás és nem volt hiú ábránd az optimizmus, egy töről fakadtak: az ember természetéből. Az ember a környezetében elfoglalt helyzeténél fogva kezdettől arra kényszerült, hogy javítson sorsán, jóra vagy éppenséggel legjobbra vagy latin kifejezéssel: optimizmusra törekedjen. Nem a törekvéssel volt baj, hanem az optimizmus fogalmának teológiai és metafizikai értelmezésével. Mindkettőt a történetiség hiánya jellemezte, más megfontolások alapján ugyan, de abszolútnak minősítették a társadalom szervezetét. A társadalom szervezete pedig csak annyira lehet tökéletes, „amennyire ezt minden egyes korszakban a civilizáció állapota lehetővé teszi. . .”⁵ A társadalomnak mindenkor meg kell felelnie a civilizáció állapotának, a kettő közötti harmónia a rend feltétele, a harmónia megbomlásával jelentkezik a válság tünetei, a bajok leküzdhetők organikusan, vagyis békés úton, ha kellő elmélet és gyakorlat hiányában azonban erre nem nyílik mód, akkor szükségszerűen kritikai, vagyis forradalmi mozgalmak egyengetik az esedékes átalakulás útját. Ebből a szempontból kell tekinteni a XVI–XVIII. század forradalmait is, amelyeknek betetőzése a francia forradalom. A forradalmak jogosultak voltak, de végzetes következményekkel járt, hogy nem ismerték fel a forradalmi folyamat tartalmát, a kortársak felkészületlenül kerültek szembe az új valósággal, mint jelenükkel.

* * *

A baj egyik forrása abban keresendő, hogy hagyományos, illetve hétköznapi időrenddel nem érthető meg a jelen, mert „a történelmi korszakok időrendi sora nem azonos filozófiai sorrendjükkel. Ahelyett, hogy azt mondanánk: múlt, jelen, jövő, azt kellene mondanunk: múlt, jövő, jelen. Valójában csak azután fordulhatunk haszonnal a jelen felé, hogy az igaz valójában ragadjuk meg, miután a múlt révén megértettük a jövőt, mert a jelen csupán egy pont a kettő között”.⁶ Leibniz tételéről, illetve alkalmazásáról volt szó,⁷ valamint annak a szintén leibniz-i mondásnak az értelmezéséről, hogy „*a jelen a jövőtől terhes*”.⁸ A jövő csirait a múltban kell keresni – a sejtés ismételt felismerhető a XVI–XVIII. század gondolkodóinál,⁹ de mint történelemfilozófia a XIX. században

⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 58. – SAINT-SIMON, Claude-Henri de: Oeuvres. I–VI. Paris 1966. (A továbbiakban: SAINT-SIMON: Oeuvres, a sorozat kötetszámának illetve – az I–V. köteteknél, amikor is belső kötetbeosztással kell számolni – a sorozatszám és a belső kötet együttes megjelölésével.) – SAINT-SIMON: Oeuvres. VI. 147.

⁵ COMTE: Értekezések. 147.

⁶ Uo. 110–111. – ZSIGMOND: Saint-Simon. 100–101. – SAINT-SIMON, Claude-Henri de: Válogatott írásai. Fordította: JUSTUS Pál. Budapest 1963. 205–206. (A továbbiakban: SAINT-SIMON: Írásai.)

⁷ COMTE, A.: Système de politique positive ou Traité de sociologie instituant la Religion de l'HUMANITÉ. II. Paris 1852. 364. (A továbbiakban: COMTE: Politique positive II.)

⁸ COMTE, A.: Cours de philosophie positive. IV. Paris 1869. 263. (A továbbiakban: COMTE: Philosophie positive IV.)

⁹ HAZARD, P.: Die Krise des europäischen Geistes. Mit einer Einführung von C. SCHMIDT. Hamburg 1939. 505–506.

jelentkezik – többek között és nem utolsósorban – a pozitívizmussal. A pozitívizmus kiterjesztette a történetiséget a társadalom jelenségeire, abból a szempontból kívánta vizsgálni a politikai rendszereket és intézményeket, mint amelyeknek „jó működése két feltételtől függ, és pedig először: legyen hasznos a *társadalomra*, vagyis biztosítson kézzelfogható előnyöket, és másodszor: álljon összhangban a társadalom adott állapotával, feleljen meg a fennálló eszméknek és tényeknek; fokozatos előkészítés után, egyszóval a *maga* helyén és idejében bukkanjon fel. E második feltételt sokkal kevésbé ismerik, mint az elsőt, holott ez szintűgy nélkülözhetetlen. Csak az utóbbi feltétel révén válnak az intézmények elfogadhatóvá, mert mindig csak az a lehetséges, vagy legalábbis tartósan lehetséges, ami sem alatta nem marad, sem felette nem áll a *társadalom* adott állapotának, ami tehát nem érkezik alkalmatlan időben. Éppen ebben a körülményben keresendő a *történelmi vizsgálat* legfőbb haszna, mert csupán a *múlt* filozófiai elemzése útján juthatunk el a *jelen* igazi alkotóelemeinek pontos ismeretéhez.”¹⁰

* * *

A kor gondolkodói elmulasztották a történelmi vizsgálatot, ezért következett be oly helyzet, hogy az uralkodók nem voltak tisztában a tényekkel és a népek az elvekkel.¹¹ A XVIII. század nem jelentette az utolsó szót az emberiség gondolkodásának történetében, gyökeres különbség van a XIX. század és az előző század között, mert amíg a „tizen-nyolcadik század bölcselése kritikai és forradalmi jellegű volt, a tizenkilencedik századé felfedező és szervező lesz”.¹² A kritikai és forradalmi szakasznak eszközei: „a fegyverek nem alakíthatók át az építés eszközeivé”.¹³ Helyes történelmi módszerrel lehetővé vált volna, hogy felismerjék, mikor és miként kezdtek jelentkezni az előbbieket mellett az utóbbiak és váltak uralkodó erővé. „Ha a történészek jobban elemezték és sokkal inkább elmélyítették volna a középkor vizsgálatát, akkor nem beszéltek volna egyedül annak látható részéről; konstatálhatták volna mindazon nagy események fokozatos készülődését, amelyek később kibontakoztak, és a XVI. század, valamint a következő századok robbanásait nem tűntethették volna fel váratlanoknak és előre nem láthatóknak . . .”¹⁴ Az elmaradás nem indokolható tényanyag hiányával, bőségesen rendelkezésre áll, de sajnálatos módon „a történelem reformja még csak az anyag kiválasztására terjedt ki, és nem annak módjára, hogy egészében tekintsék”.¹⁵ Egészében és összefüggésében, mert különben a legjobb történelmi művek is „lényegében csupán *krónika* jellegűek”¹⁶ maradnak. Szükség van krónikákra, „ugyanannyira biztos azonban, hogy krónikák

¹⁰ SAINT-SIMON: Írásai. 279.

¹¹ COMTE: Értekezések. 7–24.

¹² ZSIGMOND: Saint-Simon. 80. – SAINT-SIMON: Írásai. 80.

¹³ COMTE: Értekezések. 22.

¹⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 166. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 89.

¹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 166. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 72.

¹⁶ COMTE: Értekezések. 181.

éppúgy nem tartoznak a történettudományba, ahogy a meteorológiai megfigyelések gyűjteménye sem fizika”.¹⁷

Nem a tények és a megfigyelések lebecsüléséről volt szó, nem volt szó értékeléstől és állásfoglalástól való tartózkodásról sem, amikor a pozitivista történetfilozófia azt vallotta, hogy minden tudományt egyforma szigorral kell eltiltani attól, „hogy csodálják vagy kárhóztassák a jelenségeket; minden erre irányuló kísérlet ugyanis elkerülhetetlenül akadályozza a pártatlan vizsgálódást, sőt meg is változtatja annak irányát. A csillagászok, a vegyészek és a fiziológusok nem csodálják, és nem is kárhóztatják az általuk vizsgált jelenségeket. . .”¹⁸ Káros következményei a történettudományban abban mutatkoztak meg, hogy a teológiai és feudális rendszert a civilizáció fejlődése fő akadályának minősítették, az általános haladás élén járó osztályokat évszázadokon át úgy ábrázolták, „mint amelyek állandóan összeesküdtek az emberi nem ellen. . .”¹⁹ Ha az emberiség történetének minden korábbi állapota csak visszalépést jelentett volna a XVIII. századhoz képest, márpedig Condorcet éppen ezt igyekezett bizonyítani, akkor óhatatlanul olyan helyzetnek kellene előállnia, hogy „a civilizáció előrehaladó fejlődése ok nélküli okozattá válna”.²⁰

* * *

A pozitívizmust – pejoratív értelemben – igen gyakran objektívizmussal illetik. A pozitivista történetfilozófia kezdettől fogva pártos volt és olyan pártosságra törekedett, amely – a történelemhez való csatlakozással – mentes maradhat azon egyoldalúságtól, ami hol az uralkodók, hol a nép szerepének eltúlzásában jelentkezett.²¹ Azt szokták mondani, hogy „a történelem a népek és a királyok breviáriuma,”²² de felmerül a kérdés: miért követtek el nemcsak a királyok, hanem a népek is annyi hibát. Azért, mert „a történelem tudományos tekintetben ugyanis még mindig gyermekcipőben jár. Ismere-teinknek e fontos ága egyelőre nem több, mint helyesen vagy kevésbé helyesen feljegyzett tények halmaza. E tényeket nem fogja össze semminemű elmélet, s nem a következ-mények sorrendjében kapcsolódnak egymáshoz; világos tehát, hogy a történelem nem lehet kielégítő vezérfonal sem a királyok, sem alattvalóik számára; sem ezeknek, sem amazoknak nem ad módot rá, hogy abból, *ami történt*, következtessenek arra, *ami történni fog*.”²³

Ami történt és ami történni fog, az nemcsak az embert és az emberiséget érintette és fogja érinteni, hanem a szervetlen és szerves világot, amelyben élt és élni fog, sőt magát

¹⁷ Uo. 182.

¹⁸ Uo. 142.

¹⁹ Uo. 143.

²⁰ Uo. 144.

²¹ ZSIGMOND: Saint-Simon, 53–54.

²² Uo. 165. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 69.

²³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 100. – SAINT-SIMON: Írásai. 180–181.

a bolygót is, amelynek szintén van története és csak bizonyos történeti feltételek mellett válhatott emberi tevékenység színhelyéül.²⁴ Ami történt és ami történni fog az a civilizációnak története, azé a civilizációé, amely „egyrészt az emberi szellem fejlődését, másrészt az ember természetére gyakorolt hatásának fejlődését foglalja magában”.²⁵ A civilizáció eszméje három elemet tartalmaz: „a tudományokat, a művészeteket és az ipart: az utóbbit lehető legtágabb értelemben”.²⁶ A három elem a három fő emberi képességnek: a tudományos, a művészeti és ipari kapacitásnak formájában jelentkezik, kibontakozásuk „az emberi nem ösztönös tökéletesedési hajlamából ered”.²⁷ Az egyéni képességek azonban nem tudtak volna érvényesülni, ha az ember és a környezete közé nem iktatódott volna be a társadalom, hogy megsokszorozza „az ember állandó törekvését. . . , hogy hasson a természetre, azt saját hasznára változtassa . . . a társadalmi rendnek az a végső célja, hogy kollektív formában fejlessze ki, szabályozza és összpontosítsa ezt a természetes hajlamot, a lehető leghatékonyabbá téve oly módon a cselekvést”.²⁸ Az emberiség története bővelkedik tudományos és ipari teljesítményekben, de nem tekinthetők véletlen művének vagy egyes emberek zsenialitásának, mert „az emberi tudás története a lehető legvilágosabban bizonyítja, . . . : minden tudományos és művészi munkálkodásunk olyan módon kapcsolódott össze akár egyetlen nemzedéken belül, akár egyes nemzedékek között, hogy az egyik nemzedék felfedezései előkészítik a következő nemzedék felfedezéseit, ahogy viszont ennek eredményeit egy korábbi generáció készítette elő”.²⁹

* * *

A feladat kézenfekvő: fel kell ismerni „azt a fejlődésvonalat, melyet az emberiség követett, s azokat a közbülső állomásokat, amelyeken át kellett haladnia, mielőtt végérvényes állapotát elérte”.³⁰ Törvényszerű folyamatról van szó, amelynek egyes szintjeit nem lehet átugorni, a civilizációnak legfeljebb sebessége módosulhat és csakis „ebben az egyetlen értelemben adatott meg az embernek, hogy hasson saját civilizációjának fejlődésére”.³¹ Téves tehát minden olyan magyarázat, amely a történeti változásokban ördögi fondorlatot vagy éppenséggel összeesküvést vél felfedezni abból kiindulva, „hogy az új rendszerek egymást követő szervezését a tudósok, művészek és kézművesek irányították, és pedig előre megfontolt elképzelés szerint, amelyet a XI. századtól kezdve változatlanul követtek”.³² Megállapítható, hogy „a civilizáció tökéletesedése egyetlen időszakban sem engedelmeskedett oly előkészített menetnek, amelyet zseniális ember gondolt ki előre, a

²⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 101. – SAINT-SIMON: Írásai. 207–212.

²⁵ COMTE: Értekezések. 83.

²⁶ Uo. 83.

²⁷ Uo. 96.

²⁸ Uo. 70.

²⁹ Uo. 93.

³⁰ Uo. 70.

³¹ Uo. 96.

³² ZSIGMOND: Saint-Simon. 167. – SAINT-SIMON: Oeuvres II/IV. 118.

tömeg pedig magáévá tett. Ez már a dolgok természeténél fogva is lehetetlen, mert az emberi szellem legfelső törvénye sodor, ural mindent; . . . Mindaz, amit tehetünk az, hogy ennek a törvénynek (igazi Gondviselésünknek) az ok ismeretében engedelmessékedünk, megértvén az utat, amelyet nekünk előír, ahelyett, hogy azon vakon sodródnánk”.³³ Egyedül ilyen alapon lehet tisztázni a társadalom fogalmát is, mert „bármely társadalmi rendszerek akár maroknyi ember, akár több millió számára jön létre, az a végső rendeltetése, hogy minden egyes erőt a tevékenység általános célja felé irányítson. *Társadalomról* csak ott beszélhetünk, ahol valamilyen általános és összetett cselekvés megy végbe. Minden egyéb esetben csak bizonyos számú ember gyűl össze ugyanazon a földdarabon. Ez különbözteti meg az emberi társadalmat a csoportban élő egyéb állatok társadalmaitól”.³⁴

* * *

A társadalom jellegét célja határozza meg és ugyanúgy, mint az egyénnek, két célja lehet: „az egyik az erőszakos hatás az emberi nem többi részére, vagy a hódítás, a másik a természetre való hatás, hogy azt az ember előnyére változtassák meg, vagyis a termelés”.³⁵ A termelés számára a kormányzatnak kedvező feltételeket kell teremtenie, a modern közgazdászok már kimutatták, hogy „olyan kormány, amely anyagilag tönkreteszi a *népeket*, és semmilyen tekintetben nem hasznos számukra, hogy az ilyen *kormányzat* érdekeinek és nézeteinek megfelelően összeállított *költségvetés* teljes képtelenség; hogy a *nemzet költségvetését az ipari vállalkozás céljából alakult társasághoz* hasonlóan kell összeállítani; hogy minden *nemzetnek* szükségképpen az alábbi két cél egyikének megfelelően kell szervezkednie; vagy *rabolni*, vagy *termelni*, azaz öltön vagy *katonai*, vagy *ipari* jellegű, s ha egyik irányzat mellett sem kötelezi el magát egyértelműen, akkor szükségképpen *korcs társulássá* válik”.³⁶ Korcsnak tekinthető Franciaországban és Nyugat-Európa fő országaiban kialakult helyzet, mert rejtve maradt a XVI–XVII. század forradalmainak belső tartalma: szabaddá tenni az utat olyan társadalom számára, amely „az iparon nyugszik”.³⁷

Minden az iparon nyugszik – a fogalmat a lehető legtágabb értelemben,³⁸ vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásaként fogva fel. Az iparral, vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásával állandóan „módosulnak a sajátos társadalmi viszonyok”,³⁹ változnak a szolgaság különböző formái, hogy végül is az ipari társadalommal eltűnjön utolsó változata is.⁴⁰ Az ipar fogalma a XX. században szűkebbé vált, a

³³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 168. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 118–119.

³⁴ COMTE: Értekezések. 39–40.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 137. – SAINT-SIMON: Írásai. 288.

³⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 129. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 13.

³⁸ COMTE: Értekezések. 83.

³⁹ Uo. 138.

⁴⁰ Uo. 138–139.

termelésnek, a gazdaságnak egyik ágára korlátozódott az emberi tevékenység más ágainak rovására. A fogalom értelmváltozása komoly gondot jelent a francia *industrie*, vagyis ipar szóból származó *industriel* kifejezés tényleges értelme visszaadásának. Saint-Simon *Catéchisme des industriels* című munkájának magyar fordítása – Justus Pál lelkiismeretes és szép fordításában – így hangzik: *Az iparosok kiskatéja*.⁴¹ Nem a fordítón múlt, hogy az iparos szó zavart keltő; bizonyos politikai és gazdasági fogalmak tisztázásában komoly feladat vár a történészekre és a nyelvészekre. Érthetetlen például, miért és miként vesztette el eredeti értelmét a munkaerő kifejezés, miért és miként válhatott a kapitalizmus legkegyetlenebb időszakára jellemző fogalom napjaink egyik leggyakoribb kifejezésévé. Marx *A tőke* első kötetében részletesen foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyeknek következményeképpen az ember – elembertelenítve – pusztán munkaerővé vált és felháborodottan bírálja azokat a közgazdászokat, akik az embert munkaerővé degradálva az emberi erőt gőzerőre, sőt lóerőre redukálták, bár – jegyzi meg Marx – „a manufaktúra időszakából ránk maradt valamennyi mozdítóerő közül a lóerő volt a legrosszabb, részint, mert a lónak saját feje van, részint, mert költséges és gyárakban csak korlátozott mértékben alkalmazható. Mégis, a lovat a nagyipar gyermekkorában gyakran alkalmazták, amit . . . a mechanikai erőnek lóerőben való, máig fennmaradt kifejezése is tanúsít.”⁴²

Mit sem változtat a dolgon, ha a szóhasználatot azzal indokolják, hogy csak kategóriáról van szó, de az embernek kategóriává válásával kapcsolatban talán érdemes idézni Marxnak *A filozófia nyomora* című munkájából a következő sorokat: „Az angol az embereket kalapokká változtatja, a német viszont a kalapokat eszmékké. Az angol – Ricardo, a gazdag bankár és kitűnő közgazdász, a német – Hegel, a filozófia egyszerű tanára a berlini egyetemen.”⁴³ A pozitívizmus nem tekintette az embereket sem kalapoknak, sem eszméknek, és innen nagy hatása a fiatal Marxra és Engelsre.⁴⁴ Ha a XX. század vége felé közeledve és a XXI. századnak mintegy a küszöbén még oly sok tekintetben a XIX. században élünk és gondolkodunk, akkor legyünk hűek legalább azokhoz a fogalmakhoz, amelyek megérdemlik. Közéjük tartozik az ipar fogalma, s eredeti értelmének helyreállításához érdemes tanúként megidézni – időrendben visszafelé haladva – Marxot, Engelst, Széchenyit, Saint-Simont, a saint-simonistákat és Comte-ot. A negyvenes évek derekán jelent meg Marxnak és Engelsnek *A német ideológia* című könyve, amelyben azt róják fel Feuerbachnak, hogy „nem látja, hogy az őt körülvevő érzéki világ nem közvetlenül öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog, hanem az iparkodás (Industrie) és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését

⁴¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 223–231. – SAINT-SIMON: Írásai. 349–387.

⁴² MARX, K.: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. Budapest 1973. 350–351. – Vö.: Uo. 159., 187., 216–283.

⁴³ MARX, K.: A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak »A nyomorúság filozófiája«-jára. MARX–ENGELS MŰVEI. IV. Budapest 1959. 120.

⁴⁴ ZSIGMOND: A comte-i pozitívizmus színélváltozása. 28–29.

továbbfejlesztette, társadalmi rendjét a változott körülmények szerint módosította”.⁴⁵ A német *Industrie* szó a latin *industria* szóból származik, egyik értelme szintén az iparkodás, így értelmezi gróf Széchenyi István is az 1830-ban közzétett *Hitel* című munkájában, sőt tágabb értelemben is, mint: serénység, szorgos munka, „gondolkodva gazdálkodni”, „egy cél elérésére összesedett erő”.⁴⁶ Littré klasszikusnak tekinthető értelmező szótárában az *industrie* nemcsak iparkodást, serénységet, szorgalmat jelent, hanem kezdeményezésre, vállalkozásra való képességet és készséget.⁴⁷ Littré Comte-nak volt egykori híve, mestere pedig tanítványa Saint-Simonnak, akinek az *industriel* kifejezést tulajdonítják. Az *industrie* főnévből képzett *industrieux* és *industriel* mellénevek jelzőként járultak az *homme* vagyis az ember szóhoz, az *homme industrieux* és az *homme industriel* összetételben az ipari társadalomnak megfelelő embertípus jelölésére szolgáltak. Amíg az *homme industrieux* – tágabb értelemben – inkább dolgos, szorgos, iparkodó embert jelölt, addig az *homme industriel*, illetve a későbbiekben az *industriel* szót önállóan és főnévként használva az ipar emberét, az ipari kapacitást vagyis a három kapacitás egyikét jelentette.⁴⁸

* * *

A civilizáció három eleme: a tudomány, a művészet, az ipar az emberiség fejlődésének, vagyis a történelemnek fő tényezői,⁴⁹ a tudósok, a művészek, az ipar emberei a társadalom alakításának történetileg meghatározott és vezetésre hivatott erői. Az ipartól függ a társadalom anyagi helyzete, de az ipar mindenkori színvonala attól függött, hogy a gazdaságnak, a gyakorlatnak emberei számára magától értetődőnek tűnt, „elemi igazságként fogadták el, hogy bármely gyárüzem irányítása, az út- és hídépítés, a hajókormányzás stb. szükségképpen előzetes ismereteken nyugszik; . . .”⁵⁰ Előnyösnek, hasznosnak, sőt nélkülözhetetlennek bizonyult minden szempontból a munkamegosztás, amely az elmélet és a gyakorlat között az idők folyamán kialakult.⁵¹ Nem nélkülözhető akkor sem, amikor napirendre került a társadalom újjászervezése, éspedig oly módon, hogy „a politikát a megfigyelésen alapuló tudományok szintjére emeljük”.⁵² Ha a politika tudománnyá válik, úgy tudományként kell kezelni és ez viszont meghaladja a társadalom

⁴⁵ MARX, K.–ENGELS, F.: A német ideológia. MARX–ENGELS MŰVEI. III. Budapest 1960. 26–27.

⁴⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 130. – SZÉCHENYI István: *Hitel*. Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. kötet. Sajtó alá rendezte: SZILY Kálmán. Budapest 1904. 108., 127., 132–133. 157., 329.

⁴⁷ Dictionnaire Littré en 10/18 présenté par Francis BOUVET et Pierre ANDLER. Paris 1964. 372.

⁴⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 130.

⁴⁹ COMTE: *Értekezések*. 84.

⁵⁰ Uo. 44.

⁵¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 99. – SAINT-SIMON: *Írásai*. 195. – COMTE: *Értekezések*. 38–39.

⁵² COMTE: *Értekezések*. 65.

többségének képességét. A politika mint tudomány „csak igen csekély számú emberhez szól, és még tőlük is hosszas szellemi elmélyülést igényel, amíg lelkesen csatlakoznak hozzá”.⁵³ Szükség van a harmadik kapacitásra: a művészekre, a tudományra jellemző megfigyelő erőnek ki kell egészülnie a művészetre jellemző képzelőerővel. A képzelőerő igénybevétele nem jár majd „semmiféle hátrányos következménnyel, nem egy létrehozandó rendszer feltalálását tűzvéni ki célul, hanem annak a rendszernek elfogadtatását, melyet a pozitív politika határozott meg”.⁵⁴ A pozitívizmus szellemében tevékenykedő művészet segítségével érzékelhetővé válik a magasztos cél, amelyhez érzelmi szálak fűzik az embereket, lehetővé téve, hogy megvívassák „saját magukban az erkölcsi forradalmat, mely nélkül nem szilárdulhat meg az új rendszer”.⁵⁵ A tudományos és az ipari forradalom erkölcsi forradalommal egészül ki, olyan helyzetet teremtve, amelyben „részt vesz majd valamennyi pozitív erő: a tudósoké, akik megszabják az új rendszer tervét, a művészeké, akik mindenkivel elfogadtatják e tervet, az ipar vezetőié, akik a közvetlen gyakorlatba ültetik át a rendszert, megteremtve a szükséges gyakorlati intézményeket. Ez a három nagy erő fog majd össze, hogy megteremtsék az új rendszert, majd azután nap, mint nap biztosítsák alkalmazását”.⁵⁶

* * *

A társadalom újjászervezése és irányítása a tudomány, a művészet, az ipar kapacitásaiból álló elitre tartozik, de felmerül a kérdés: mi a társadalom többségének teendője, mi a nép szerepe. A pozitívista történetfilozófia szerint az elit és a többség, a vezetők és vezetettek között nincs merev határvonal, lévén az új és végleges társadalom olyan kooperáció, „amelyhez mindenki képességgel és teljesítéssel járul hozzá”, amelyben „nem létezik más egyenlőtlenség, mint a képességek és teljesítések közötti egyenlőtlenség, amelyek közül az egyik és a másik is szükséges, vagyis elkerülhetetlen, s eltüntetni értelmetlen, nevetséges és végzetes lenne”, amelyben „mindenki képességével és teljesítésével arányos mértékben tesz szert tekintélyre és javakra;” amelyben „az teremti meg az egyenlőségnek azt a legmagasabb mértékét, amely lehetséges és kívánatos”,⁵⁷ amelyben a legteljesebbé válik a társadalmi mobilitás. A társadalom tagjai között új kapcsolatok jönnek létre, mércévé a képességek válnak, illetve a készség azoknak hasznosítására. A bizalom régi formája helyébe a bizalom új változata lép önkéntes és tudatos hit alapján, amelyhez „a társadalom ugyanis a pozitív tudományok megalapozása óta fokozatosan hozzászokott, hogy minden egyes elméleti elgondolás kapcsán alávesse magát a tudósok döntésének”.⁵⁸ Az alávetés általános volt a történelem folyamán a vallások keretében,

⁵³ Uo. 122.

⁵⁴ Uo. 123.

⁵⁵ Uo. 123.

⁵⁶ Uo. 124.

⁵⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 169–170. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 151.

⁵⁸ COMTE: Értekezések. 58.

amelyek egyébként „sohasem lehettek mások, mint materializálódott filozófiai rendszerek . . . Az igazság az, hogy a vallásoknak, mint más intézményeknek, van gyermekkoruk, virágkoruk, hanyatló korszakuk . . .”⁵⁹ A vallásokat a civilizáció állapotának megfelelő gondolatrendszereknek kell tekinteni, osztoznak minden rendszer sorsában, vagyis abban, hogy addig hisznek bennük, amíg szellemi hitelük, gondolati fedezetük van. A hit és a hitel egy töről fakad, így értelmezte az összefüggést gróf Széchenyi István is a *Hitel* című írásában, megállapítván, hogy a közgazdasági értelemben vett „. . . Hitelnél pedig még mélyebben fekszik:

A' HITEL TÁGOSBB ÉRTELEMBEN.

Tudniillik: 'hinni' és 'hihetni egymásnak' . . .”⁶⁰

* * *

A hit történeti kategória, alapjául szolgáló szellemi hitelnek mindenkor meg kellett felelnie a civilizáció három fő eleme: a tudomány, a művészet, az ipar történetileg adott szintjének. A tudományok rendszerén belül a tudósok között valóságos tudományos hitelrendszer jött létre, példaképül szolgálhat általános szellemi hitelrendszer számára — egy fontos fenntartással. A tudósoknak egymás iránti hite a tudományok állandó fejlődésével csak ideiglenes lehet, ezzel szemben a népnek a tudósokba vetett hite viszont olyan „ideiglenesség, amely vég nélkül tart, jóllehet mindig ideiglenesnek tekintik”.⁶¹ A társadalom többségét éppen ez az ideiglenesség tette és teszi néppé, ahonnan bárki kiemelkedhet képességeivel és teljesítményeivel, de vissza is kerülhet, sőt vissza is kell kerülnie, ha nem tud lépést tartani a civilizáció három fő elemének szakadatlan fejlődésével.

Organikus kiválasztódásról van és volt szó,⁶² a történelem is tanúsíthatja, hogy a feudalizmus világi és szellemi rendjének virágkorában „a teljessé kifejlett világi hatalom mellett pozitív világi kapacitás, vagyis ipari kapacitás születik; pozitív szellemi kapacitás emelkedik ki a szellemi hatalom mögött akkor, amikor az teljesen aktivitásának kifejlesztéséhez kezdett”.⁶³ Nem hatalom emelkedik hatalom mellett, hanem képesség jelentkezik hatalom ellen, és pedig a *capacité industriel* vagyis ipari képesség és a *capacité scientifique* vagyis a tudományos képesség, hogy belső törvényeiknek engedelmessé bontakozzanak ki, jelezvén a fejlődés útját és irányát.⁶⁴ A XIX. századnak vezetésre hivatott erői történetileg jöttek létre, jelentőségüket növeli, hogy feltárták az eljövendő társadalomnak szervezeti formáját is. A civilizáció legfelső fokának megfelelő civilis

⁵⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 84. — SAINT-SIMON: Oeuvres. I/L. 115.

⁶⁰ ZSIGMOND: Saint-Simon. 94. — SZÉCHENYI István: *Hitel*. Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. kötet. 138.

⁶¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 171. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 157.

⁶² COMTE: *Értekezések*. 57.

⁶³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 167. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 85.

⁶⁴ COMTE: *Értekezések*. 86–87.

rendszer első formáinak tekinthetők a XII. században jelentkező községi önkormányzatok, a község, a kommunák,⁶⁵ amelyek spontánul feltárták az ipar eredeti értelmének, vagyis az embernek a természetre gyakorolt hatásának megfelelő társadalmi és egyben politikai rendszert. A kommunális rendszer egyet jelentett azzal a felismeréssel, hogy kisebbségnek többség feletti uralma a civilizációnak fejlett állapotával időszertülné vált és „egyetlen hasznos emberi tevékenység van csupán, az, amellyel az ember a dolgokra hat”.⁶⁶ Ez a tendencia akart érvényesülni évszázadok folyamán Európa egyes országaiban, így főleg Angliában és Franciaországban.⁶⁷ Az angol forradalommal Európa nagy forradalma be is fejeződhetett volna, „s a békés *ipari rendszer* ebben a pillanatban már létre is jött volna, ha egyfelől az *angol községeket* kizárólag az *ipari osztály* tagjai képviselték volna, s másfelől az *angol ipar* tudatában lett volna annak a körülménynek, hogy a dolgok természetes rendje folytán szorosabb kapcsolatok fűzik a többi ország iparosaihoz, semmint a katonai vagy hűbéri osztályba tartozó angolokhoz... A dolgok természetes rendje és a civilizáció fejlődése úgy hozta magával, hogy a francia iparra maradt a nagy európai forradalom befejezésének dicsősége...”.⁶⁸ A francia forradalom eleget is tett küldetésének és jelentőségét csak növelte, hogy világossá vált: nem a katolicizmus és a protestantizmus, nem az univerzalizmus és a partikularizmus közötti évszázados küzdelemlről volt szó, a nemzeti mozgalmak valamint a nemzeti államok nem voltak valamiféle ördögi összeesküvés machinációi. A francia forradalom feltárta a forradalmi folyamat belső tartalmát, amikor „igazi természetére vezette vissza, és pedig a polgári szabadságnak és az iparnak érdekeire, valójában ebből lett Európa politikai rendszere”.⁶⁹

* * *

A francia forradalom által meghirdetett általános eszméknek nem volt köze a valósághoz. „A franciák azért nyilatkoztatták ki az emberi jogokat, mert az emberek gondolkozása réges-rég elszokott már a polgári jogoktól; nem követelhetek vissza olyan értékeket, amelyeket nem ismertek, ezért hát egy képzeletbeli érték elérésére irányuló ködös és határozatlan vágyaiknak engedtek; politikailag tudatlanok lévén, a természethez fellebbeztek; s mivel fellobbanó vágyaiknak nem voltak határaik, természetesen nem lehetett azt várni tőlük, hogy ők maguk szabjanak határt önmaguknak. Ha hirtelen eltörlik a szántóföldek mezsgyéit, nincs többé tulajdon; mindenki magának akar elfoglalni valamit.”⁷⁰ A XVI–XVIII. század forradalmainak célja nem a tulajdon felszámolása volt és nem is lehetett volna, mert a tulajdon az ember természetével függ össze, márpedig „az ember természetadta jellemét módosítani lehet, de teljesen átalakítani, természetéből

⁶⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 133. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 38–39.

⁶⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Írásai. 310.

⁶⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 181.

⁶⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 134. – SAINT-SIMON: Írásai. 283.

⁶⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 134. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 65.

⁷⁰ ZSIGMOND: Saint-Simon. 68. – SAINT-SIMON: Írásai. 236–237.

kiforgatni nem”.⁷¹ Hosszú ideig tartott, amíg kezdték sejteni a forradalmak igazi értelmét, igen tanulságos ebből a szempontból Anglia története, mert „az angol nép több, mint *másfél* évszázada fáradozik azon, hogy kivívja és szilárdan biztosítsa a maga számára a szabadságot; az Európa földjét benépesítő valamennyi *régi nemzet* ugyanezt kutatja harminc esztendeje; de egyikük sem gondolt a cél elérésének eszközére: *a tulajdon átalakítására*, —; mert bizony mind a *nemzetekre*, mind az egyes emberekre mélységesen igaz az a megállapítás, hogy legegyszerűbb és legjobb gondolat jut legutoljára eszükbe”.⁷²

A tulajdon átalakításáról volt szó 1789–1794-ben is, de Robespierre és hívei nem értették a forradalom igazi tartalmát és értetlenül állva a fejlemények előtt, nem tellett erejükből többre, mint kormányzati intézkedésekre, megtorlásokra, terrorra.⁷³ A gondolat, hogy erőszakkal minden megoldható, sokáig kísértett a francia politikai gondolkodásban. Újjáéledésével kellett számolni a porosz–francia háború kimenetelével és ezért írta Engels kétségbeesetten Marxnak 1870. szeptember 4-i levelében a következőket: „A franciáknak ezekből az örökös kis pánikjaiból — amelyeknek okai mindig a félelem attól a pillanattól, mikor végre kénytelenek tudomásul venni az igazat — az ember sokkal helyesebb képet kap a rémuralomról. Ez alatt olyan emberek uralmát értjük, akik mindenkit megrémítenek, pedig megfordítva, olyanok uralma, akik maguk vannak megrémülve. A terror nagyrészt haszontalan kegyetlenségekből áll, melyeket olyan emberek követnek el saját megnyugtatójukra, akik maguk félnek.”⁷⁴

A rémuralom mint kormányzat, maga is tünet, annak jele, hogy nem sikerült megtalálni az új gazdasági és társadalmi követelményeknek megfelelő politikai rendszert. Az új valóság természetének megfelelő kormányzati rendszert igényel, amelynek meg kell felelnie a civilizáció adott történeti szintjének. A kormányzat is történeti kategória, formái természetszerűen változtak és változnak, helytelen, „ha túlon túl nagy fontosságot tulajdonítunk a *kormányzati formának*; úgy tűnik, mintha ebben merülne ki az egész *politika*, s ha jól osztottuk meg a hatalmat, akkor a lehető legjobban megszerveztünk mindent”.⁷⁵ Ez volt tévedése Montesquieu-nek, akit a pozitívizmus — Condorcet-vel együtt — a nagy elődei közé sorol. Montesquieu felfogása azonban „kétszeresen is téves: dogmatikus, nem pedig történeti, vagyis nem veszi figyelembe a különböző politikai állapotok szabályszerű rendjét; továbbá túlzott fontosságot tulajdonít egy másodlagos ténynek, a kormányformának”.⁷⁶ A kormányforma végső fokon a tulajdonviszonyoktól függ és csakis akkor lehet szilárd, ha biztosítani tudja a tulajdonnak, mint olyan intézménynek korszerű létét, „amely a társadalom épületének valóságos alapja”.⁷⁷ Meg kell érteni, hogy „minden hatalom sorsa attól függ, hogy milyen az arány szelleme és a kor

⁷¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 150. — SAINT-SIMON: Írásai. 272.

⁷² ZSIGMOND: Saint-Simon. 151. — SAINT-SIMON: Írásai. 271.

⁷³ MARX, K. — ENGELS, Fr.: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. MARX-ENGELS MŰVEI. II. Budapest 1958. 117–123.

⁷⁴ MARX-ENGELS VÁLOGATOTT LEVELEK. Budapest 1950. 292.

⁷⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 147. — SAINT-SIMON: Írásai. 243.

⁷⁶ COMTE: Értekezések. 127.

⁷⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 147. — SAINT-SIMON: Írásai. 244.

között; . . . A tapasztalat jó tanácsadó, de tudni kell megkérdezni és nem csupán vakon engedelmeskedni neki, mert akkor árt, ahelyett, hogy segítene, ahelyett, hogy irányítana, tévútra vezet”.⁷⁸

* * *

Helyes arány csakis elméleti, tudományos és filozófiai alapon adható meg és erre vállalkozott a társadalmi fizika és a pozitívizmus. A társadalmi fizikával teljessé vált a tudományok enciklopédikus és hierarchikus sora.⁷⁹ A matematikából kisarjadó logikával az emberi szellem megalapozta „. . . az égi fizikát, a földi fizikát, úgy a mechanikusat, mint a kémiai, az organikus fizikát, úgy a növényit, mint az állatit, most csak az van hátra, hogy a megfigyeléseken alapuló tudományok rendszerét a *társadalmi fizika* megalapozásával fejezzék be”.⁸⁰ A fizika szót a görög *physis* szó eredeti tartalmának megfelelően a pozitívizmus úgy értelmezte, mint amelynek lényege: mozgás, változás, fejlődés, csírájában meglévőnek kibontakozása saját törvényeinek engedelmeskedve.⁸¹ A társadalmi fizikát tehát „sajátos fizikának kell tekinteni, amelynek alapja az emberi nem kollektív fejlődésével kapcsolatos jelenségeknek közvetlen megfigyelése, tárgya a társadalom múltjának rendezése, eredményeképpen pedig meghatározott arculatot nyer ama rendszer, amely ma – hangzik a meghatározás 1822-ben – a civilizáció fejlődése nyomában születőben van”.⁸²

Az új tudomány módszere: az összehasonlítás, amellyel az ember kezdettől fogva eleget kívánt tenni vágyának, hogy megismerje a kapcsolatot „amely az őt éppen foglalkoztató tárgy és a dolgok összessége között fennáll . . .”.⁸³ Az összehasonlításnak valóban tudományos módját a matematika tárta fel a belső összefüggéseknek absztrakció útján való megismerésével és kifejezésével.⁸⁴ A matematika nemcsak az első absztrakt tudománynak, vagy pozitívista elnevezéssel alaptudománynak tekinthető, hanem példamutató abból a szempontból is, hogy bebizonyosodott, hogy a tudományosság mércéje nem ősök vagy végső ok feszegetése, hanem a törvényszerűségek kutatása. A matematika a tudományosság bölcsője volt és maradt,⁸⁵ de nem jelenthette az utolsó szót a tudományok történetében. A kor tudománya: a biológia, amely minden eddiginél magasabb szintre emelte az összehasonlítást azáltal, hogy kiterjesztette az élő világra, az embert is beleértve.⁸⁶ Módszerében is újat jelentett abból kiindulva, hogy a fejlett organizmus ismerete kulcsot jelent a fejletlenebb organizmusok vizsgálatához,⁸⁷ vagyis az egészből kell kiindulni a rész felé, az általánostól a különösig.⁸⁸

⁷⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 151. – SAINT-SIMON: Oeuvres. I/II. 97.

⁷⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 57–62., 76–84.

⁸⁰ COMTE: Philosophie positive. I. 22.

⁸¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 62.

⁸² COMTE: Értekezések. 173–174.

⁸³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 105. – SAINT-SIMON: Írásai. 119.

⁸⁴ MARX: A tőke. I. 5–6., 11–19.

⁸⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 80–84., 105–111. – COMTE: Értekezések. 152–162.

⁸⁶ COMTE: Philosophie positive. III. 239–241.

⁸⁷ MARX: A tőke. I. 5–6.

⁸⁸ COMTE: Értekezések. 162–170.

A biológia gyökeres fordulatot jelentett a tudományos gondolkodás szempontjából, de sem tematikailag, sem módszerbelileg nem jelenthette az utolsó szót a tudományosságban. Mint új tudománynak meg kellett vívnia harcát a már beérkezett tudományokkal, hogy mint beérkezett tudomány a rákövetkező tudománynak: a társadalmi fizikának jogosultságát vonja kétségbe. Minden alakuló vagy kialakult tudományt főleg két irányból fenyeget veszély: a legelső tudomány és a közvetlenül megelőző tudomány részéről. Az új tudománynak: a társadalmi fizikának el kellett ismernie az első tudománynak vagyis a matematikának jelentőségét, valamint a megelőző tudománynak vagyis a biológiának fontosságát. Mind a kettőtől el kellett magát határolnia tartalmi szempontból, vagyis annak alapján, hogy mely jelenségek tartoznak kutatási körébe, de el kellett magát határolnia módszerben is. A társadalmi fizika módszere is az összehasonlítás, de a logikai összehasonlítás vagyis a matematikai módszer nem felel meg a társadalmi fizikának.⁸⁹ A biológiai összehasonlítás sem bizonyulhat használhatónak, mert amíg a szerves lényeknek, az embert is beleértve csak életük van, addig az egyes társadalmaknak illetve az emberiségnek története van, vagyis a társadalmi fizika sajátos módszere: a történeti módszer.⁹⁰

* * *

A társadalmi fizikával vagy későbbi nevén: szociológiával lehetővé vált, hogy a teológiai és metafizikai történet szemlélet helyébe a társadalmi vagyis szociológiai történet szemlélet lépjen. Felszabadító hatása a reneszánsz felszabadító hatásához hasonlítható, amikor ugyanis kiderült, hogy a világ hagyományos eszkatológia nélkül, sőt éppen annak ellenére megismerhető. A múltból felhalmozott, az ismétlésektől megkövesedett közös ideológia éppoly meddő felszínt tárt a tudományok elé, mint a sziklák a hullámok elé — írja *Hősök és eretnekek* című kitűnő könyvében Dunham —, majd így folytatja: „A hullámok persze elkoptathatják a sziklákat, a történelem pedig elkoptatja az ideológiát, de az egyiknek geológiai idő kell ehhez, a másiknak történeti.”⁹¹ Történeti összefüggésben érthető meg a XIX. század új tudományainak: a biológiának és a társadalmi fizikának szerepe a múltból felhalmozott, az ismétlésektől megkövesedett és meddővé vált gondolkodással szemben.⁹² Új világ tárult ki a kutatók előtt, új diszciplínák jöttek létre: társadalomtörténet, társadalmi néprajz, szociálpszichológia, gazdaság szociológiája, tudomány szociológiája, művészet szociológiája, irodalom szociológiája stb. Megújult a történettudomány is, amelynek létjogosultságát a pozitívista történetfilozófia nem vonta kétségbe. Arról volt csupán szó, hogy nem sorolta az alaptudományok: a matematika, a csillagászat, a fizika, a kémia, a biológia és a társadalmi fizika közé. Nem kerültek az alaptudományok közé olyan nagyrabecsült és már pozitívnak tekintett tudományok sem,

⁸⁹Uo. 152–162.

⁹⁰Uo. 152–184.

⁹¹DUNHAM, B.: *Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből.* Budapest 1968. 237.

⁹²MARX: *A tőke.* I. 5–20.

mint a növénytan és az állattan. A tudományok osztályozása ugyanis arra épült, hogy különbséget kell tenni konkrét és absztrakt tudományok között és csakis az utóbbiak jöhetnek számításba, mint alaptudományok.⁹³ A biológia alaptudomány, mert nem korlátozódik a növényvilág vagy állatvilág életével kapcsolatos jelenségeknek vizsgálatára, hanem kiterjed az élő világ valamennyi jelenségére, képes a résztudományokon túlmutató összehasonlításra, rendszerezésre, összegezésre, elméleti általánosításra és filozófiai alapozásra. A történettudomány is konkrét tudomány, amely a civilizáció történetének egy-egy szakaszával, alakulásuk szempontjából fontos népeknek történetével, a civilizáció fő elemeinek: a tudománynak, a művészetnek és az iparnak sajátos vagyis nemzeti aspektusaival, a politikai élettel és az országok egymásközötti viszonyainak alakulásával stb. foglalkozik, de mindig a társadalmi fizikának mint alaptudománynak körében, mert egyedül az alkalmas valamennyi társadalmi jelenségre kiterjedő összehasonlításra, rendszerezésre, összegezésre, elméleti általánosításra és filozófiai alapozásra. A társadalmi fizikának ezen érdemei alapján látta lehetségesnek a pozitivista történetfilozófia a társadalom jelenségeivel foglalkozó tudományok történetének, így a történettudomány történetének megírását is, abból az elvből kiindulva, hogy „mindaddig nem ismerhető meg teljesen egy tudomány, amíg nem ismerik történetét”.⁹⁴ Egy-egy tudomány története nem készíthető el a tudományok olyan rendszerezése nélkül, amely lényegében történeti, vagyis bemutatja, hogy miként épültek egymásra az alaptudományok, mivel járultak hozzá az általános tudományhoz: a filozófiához, amelynek birtokában el lehet készíteni „*az emberi nem múltjának és jövőjének történetét*”.⁹⁵

* * *

Minden tudomány első számú feladata az előrelátás és az előrelátásnak a cselekvést kell szabályoznia.⁹⁶ Így kapcsolódik egymáshoz elmélet és gyakorlat, tudomány és mesterség, társadalmi fizika és politika. Az elmélet és a tudomány emberei, de főleg a társadalmi fizika művelői nem térhetnek ki ezen összefüggések elismerése elől anélkül, hogy ne válnának pedantokratákká, vagyis ne rekedjenek meg a céhbeliség szintjén és maradjanak a tudományok közművesei ahelyett, hogy vállalnák a tudományok építészeteinek szerepét.⁹⁷ A történettudomány esetében magának a tudománynak létét fenyegetné veszély, ha művelői nem értenék meg, hogy mindaddig nem létezhet „tudományos szellemben felfogott *történettudomány*, amelynek célja az emberi nem társadalmi fejlődése feletti törvények kutatása”,⁹⁸ amíg a történettudomány elméleti alapjául nem szolgál a pozitivista szociológia és filozófiai alapjául a pozitivista filozófia. Módszer szempontjából arról volt szó, hogy az általánostól kell haladni a különös felé, az egézből

⁹³ COMTE: Philosophie positive. I. 47–88.

⁹⁴ Uo. 65.

⁹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 84. — SAINT-SIMON: Oeuvres. I/1. 111.

⁹⁶ COMTE: Philosophie positive. I. 51.

⁹⁷ GOUHIER, H.: La vie d'Auguste Comte. Paris 1931. 196–197.

⁹⁸ COMTE: Értekezések. 182.

a részek felé, az emberiségből az egyes társadalmak felé. Ily módon fokozatosan egyre pontosabbá válik a történeti kép és egyre „jobban megismerjük az emberi nem korábbi fejlődését, mind részletesebbé válik a társadalom jövőjének képe is, amelyet először általánosságban, a múlt első vizsgálata alapján határoztunk meg”.⁹⁹

A társadalmi vagyis szociológiai gondolkodással a történettudományra is érvényessé válik a tétel: „*a tudományból előrelátás; az előrelátásból akció*”.¹⁰⁰ Előre látható a jövő üzenete: az eljövendő társadalom, éspedig a történeti tényeknek logikai elemzése és történeti feldolgozása alapján. A logikai vagyis elméleti műveletnek meg kell előznie a történeti vagyis szakmai eljárást. A tényekből kell kiindulni, oly módon rendezni, összehasonlítani és rendszerezni, hogy felismerhetővé váljon két ellentétes, sőt antagonisztikus történeti sornak: a hanyatlásnak és fejlődésnek, a felbomlásnak és újjászerveződésnek tendenciája. A történelem maga is mozgás és változás,¹⁰¹ de a két tendencia önmagában még nem adna választ arra, hogy melyik érvényesül végső fokon és az mennyiben törvényszerű. Törvény megállapításához legalább három elemre van szükség, „hogy az első kettő összehasonlítása nyomán felfedezett és a harmadikkal igazolt kapcsolat hozzásegítsen a következő láncszem felleléséhez”.¹⁰²

* * *

A láncszem illetve a láncszemek felleléséhez az nyújt lehetőséget, ha a két ellentétes történeti sort a civilizációhoz vagyis az emberiség történetének egészéhez viszonyítjuk. A változás és a mozgás többé nem véletlenek sorozata, a történelemben megnyilvánuló törvényszerűségek felismerése és megismerése lehetővé teszi, hogy az ember azoknak tiszteletben tartásával javítson sorsán, vagyis optimista lehessen a szó igaz értelmében. Az ember nem élhet vissza a törvényszerűségek megismerésével, mechanikai eszközök beiktatásával könnyíthet, sőt javíthat helyzetén, de ügyelnie kell arra, hogy a mechanika ne váljon machinációvá, amint a görög eredetiben a *méchané*¹⁰³ szó nemcsak mesterséges eszköz, mesterségbeli fogást jelent, hanem cselt, furfangot, rászedést, félrevezetést, becsapást stb. Az ember nem követhet el erőszakot a természeténélkül, hogy ne járna káros következményekkel önmagára, nem lehet úrrá a természeténélkül, hogy ne lenne úrrá embereken is. Az embernek és a környezetnek – a társadalmi környezetet is beleértve – mint a különösnek és az általánosnak viszonyát a pozitívista történetfilozófia másképpen ítéli meg, mint a hegeli történetfilozófia. Hegel kegyetlen, amikor azt írja, hogy „a különösből és meghatározottból, valamint ennek negációjából adódik az általános. . . a különösnek pusztulásából ered az általános. Nem az általános eszme sodródik ellentétbe, harcba, veszedelembe; meg nem támadva és sértetlenül a háttérben marad s a különöst, . . . küldi harcba, hogy felőrölje magát. Az *ész cselének* lehet nevezni, . . . A különös több-

⁹⁹ Uo. 184.

¹⁰⁰ COMTE: Philosophie positive. I. 51.

¹⁰¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 162. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 218–220.

¹⁰² COMTE: Értekezések. 109.

¹⁰³ LIDDEL, H. G. – SCOTT, R.: A Greek and English Lexicon. Oxford 1943. 1131. – KLEMM, Fr.: A history of western technology. Cambridge, Massachusetts 1964. 24–25.

nyire túl csekély az általánossal szemben; az egyéneket feláldozzák és kiszolgáltatják”.¹⁰⁴ A pozitivista történetfilozófiában más a különösnek és az általánosnak, az embernek és az emberiségnek, az emberiségnek és a világnak viszonya. Az általános, a világ, a környezet, a természeti és társadalmi miliő nem áll ellenségesen szemben az emberrel, sőt éppen ellenkezőleg, felemelkedését szolgálja. A pozitívizmus nagy vonzóereje – többek között – abban rejlett, hogy a miliőt ígérte, ami után az emberiség évezredek óta áhítozott, amely értelmet ad életének és munkájának. A miliő értelmét kitűnően foglalja össze a pozitívizmus szellemében nevelődött ismert francia szociológus: Durkheim, amikor az *Az öngyilkosság* című könyvében a következőket írja: „az egyének nemcsak időről időre, hanem életének minden pillanatában tisztában kell lennie azzal, hogy tettei valamilyen célt szolgálnak. Csak akkor nem érzi hiábavalónak életét, ha folyamatosan tudatában van annak, hogy őt közvetlenül érintő cél szolgálatában áll”.¹⁰⁵

A célt kívánta meghatározni a pozitívizmus a történelem segítségével – és ez volt első szakaszának: a fizikai vagy objektív szakasznak sajátos vonása. A cél: az ipari társadalom, megvalósítása küszöbön áll, mert csak „... egyetlen lépés szükséges még az ipari rendszer megteremtéséhez, amellyel elérjük azt a célt, amelyre a civilizált nemzetek minden erőfeszítése több, mint *hat évszázad* óta irányul, s amely betetőzi a réges-rég készülő nagy *európai* forradalmat”.¹⁰⁶ Az ipari társadalommal tetőződik a civilizáció és léphet az emberiség fejlődésének végső szakaszába: a pozitivista szakaszba.¹⁰⁷ A pozitívista szakasz a civilizációnak harmadik szakasza, amelyben a pozitív tudományokra támaszkodva „anyagi tekintetben uralkodó szerepet játszik az ipar. Minden sajátos viszonyt fokozatosan ipari alapokra helyeznek. A társadalom mint egész, szintén ugyanígy szerveződik meg, tevékenysége egyetlen állandó céljának a termelést tekinti”.¹⁰⁸ A termelés az ipar eredeti fogalmának felel meg és ebben az értelemben „az *Ipar* egy; minden tagját a termelés általános érdekei, a munka és a csere szabadságának szükségletei fogják egy-egybe”.¹⁰⁹ A társadalom minden tagját átfogó egységgel új korszak kezdődik az emberiség történetében, mert – hangzik a tétel 1822-ben – „az önkényuralom tehát szükségképpen megszűnik. Dolgok kormányzása lép az emberek kormányzása helyébe”.¹¹⁰

* * *

Az iparral akarati konszenzus jön létre, támaszkodva a tudománnyal megteremtett értelmi konszenzusra, de az ember természetének és a civilizáció eszméjének megfelelően gondoskodni kell érzelmi konszenzusról is. Ez a feladat a művészekre hárul a köz

¹⁰⁴ HEGEL, G. W.: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Fordította: SZEMERE Samu. Budapest 1966. 77.

¹⁰⁵ DURKHEIM, É.: Az öngyilkosság. Budapest 1967.

¹⁰⁶ ZSIGMOND: Saint-Simon. 139. – SAINT-SIMON: Írásai. 290.

¹⁰⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 98–99. – SAINT-SIMON: Írásai. 192. – COMTE: Értekezések. 136–139.

¹⁰⁸ COMTE: Értekezések. 139.

¹⁰⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 145. – SAINT-SIMON: Oeuvres. II/III. 47.

¹¹⁰ COMTE: Értekezések. 117.

ünnepeinek: a remény és az emlékezés ünnepeinek rendezésével. „A remény ünnepein a szónokok ismertetik a néppel azokat a munkaterveket, amelyeket a parlament elfogadott, és ösztönzik az állampolgárokat, hogy lelkesedéssel dolgozzanak, éreztetvén velük, hogy sorsuk mennyire megjavul, ha valóra váltották ezeket a terveket. — Az emlékezésnek szentelt ünnepeken a szónokok arra törekcszenek, hogy megértessék a néppel, hogy helyzetük különb, mint őseié volt.”¹¹¹ A társadalmi ünnepekkel nem merül ki az érzelmek formálása és a művészekkel együtt abban szerepet kell vállalniok a közíróknak, a publicistáknak is. A publicistáknak arra kell törekedniök, hogy a közvéleménnyel megértessék „milyen irányban haladhat a társadalom a jövő felé, s rá is vegyék ezen irány követésére”.¹¹² A közírók hatása kétségtelenül nagy lesz, de fokozhatják a művészetek, ha „a rendelkezésükre álló képzeleterővel elegendő hatást gyakorolnak a köznépre, hogy rábírájk arra, visszavonhatatlanul abban az irányban haladjon és természetes vezetőinek ebben a nagy kooperációban segítségére legyen”.¹¹³ A művészek hozzájárulása abban fog megmutatkozni, hogy „a jövőbe helyezik a földi paradicsomot, amelyet az új rendszer eredményeként ábrázolnak, mely rendszer hamarosan el is következik”.¹¹⁴

A paradicsom nem az ember mögött áll, hanem előtte van.¹¹⁵ Szakítani kell a paradicsomból való kiűzetésnek nemcsak teológiai, hanem metafizikai változatával is. Az emberi természet elfajzásának rousseau-i elmélete ugyanis nem más, mint „metafizikai ellenpárja annak a teológiai gondolkodásnak, hogy az emberi nem az eredendő bűn folytán indult hanyatlásnak”.¹¹⁶ A civilizáció mint az emberiség története éppen azt igazolja, hogy elemei: a tudomány, a művészet, az ipar állandóan fejlődnek és fő állomásai helyes osztályozással, vagyis periodizációval pontosan felismerhetők. Az osztályozás ugyanis nem más, mint „csupán a tudomány filozófiai kifejeződése, s annak fejlődését követi. Ha ismerjük az osztályozást, ismerjük a tudományt, vagy legalábbis annak legfontosabb részét”.¹¹⁷ Ez a megállapítás érvényes minden tudományra, így a társadalom tudományára is, az osztályozás annyit jelent, hogy „az emberi nem általános történetében a civilizáció különböző korszakait a köztük fennálló természetes kapcsolatok szerint”¹¹⁸ rendezzük. A periodizációval olyan táblázat dolgozható ki, hogy „önmagában is rövidített formában kifejezze az egész művet”,¹¹⁹ vagyis tartalmazza a történelmet dióhéjban.

* * *

¹¹¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 159. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 53–54.

¹¹² ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. — SAINT-SIMON: Írásai. 309.

¹¹³ ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 166.

¹¹⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 161. — SAINT-SIMON: Oeuvres. II/IV. 166.

¹¹⁵ ZSIGMOND: Saint-Simon. 38. — SAINT-SIMON: Írásai. 69–70.

¹¹⁶ COMTE: Értekezések. 81.

¹¹⁷ Uo. 134.

¹¹⁸ Uo. 134.

¹¹⁹ Uo. 136.

A történettudomány mindeddig nem tudott megbirkózni a népek közötti különbségekkel, mert nemzeti különbségekkel „magyarázták a népek közötti különbségeket, holott azok oka mindig a civilizáció egyenlőtlen fejlődése”.¹²⁰ Az emberiséget organikus egységnek kell tekinteni, amelynek élén egykor a Földközi-tenger térségének népei álltak, hogy helyükbe Nyugat-Európa országai lépjenek. Európai jelenség volt az egyetemességre irányuló feudális és teológiai rendszer, de mindkettőnek eltűnésével úr keletkezett és a Szent Szövetség intézménye sem tudja kárpótolni.¹²¹ Szükség van a népek közötti tényleges konszenzusra, és pedig olyan alapon, amely már kezd kialakulni a fejlett országok tudósai között.¹²² A kritikai vagy forradalmi szakaszban jogosult volt az egyéni szuverenitás vagyis a lelkiismereti szabadság, a kollektív szuverenitás vagyis a népszuverenitás elve valamint gyakorlata, de idejélműlttá kellett válniok, a pozitivista történetfilozófia szerint, a nemzeti szuverenitással együtt az organikus és építő periódusban.¹²³ Sejtését jelentette a Szent Szövetség eszméje, amelynek kezdeményezője I. Sándor orosz cár volt,¹²⁴ jelezvén – hangzik az indokolás –, hogy az uralkodók messzebb jutottak a felismerésben, mint a népek. Igen sajnálatos, hogy éppen a népek szószólói „mint általános elvet hirdetnek, hogy egyes államoknak nincs joguk beavatkozni egymás reformjaiba. Ez az elv azonban, mely nem egyéb, mint a kritikai tanítás alkalmazása a külpolitikai viszonyokra, éppúgy teljesen téves, mint a fenti doktrínát alkotó valamennyi többi dogma; mint amazok, ez sem egyéb, mint egy átmeneti tényállás téves általánosítása – azé a tényállásé, hogy felbomlottak azok a kapcsolatok, melyek a régi rendszer uralma alatt alakultak ki az európai nemzetek között. Világos, hogy Nyugat-Európa népei, civilizációjuk közös jellege és összefüggő volta miatt, akár fejlődésüket, akár jelenlegi állapotukat tekintve, egyetlen nagy nemzetet alkotnak, melynek tagjai kölcsönösen olyan – természetesen kiterjedt, de ugyanolyan természetű – jogokkal bírnak, mint egyetlen állam különböző alakulatai”.¹²⁵

* * *

A társadalmi válság jelei nemcsak Franciaországban jelentkeznek, hanem Nyugat-Európa főbb országaiban, jelezve, hogy nem partikuláris jelenségről van szó, hanem olyan tünetekről, amelyek arról tanúskodnak, hogy a civilizáció legfejlettebb állapotának megfelelő társadalmi organizmus még nem tudott teljesen kibontakozni és spontánul arra törekszik, hogy „megszüntesse a szervezetében esetleg fellépő zavarokat”.¹²⁶ A zavarokból következtetni lehet a zavartalan állapotra, a betegségből az egészségre, a patológikus-

¹²⁰ Uo. 166–167.

¹²¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 175. – SAINT-SIMON: Oeuvres. III/VI. 55.

¹²² COMTE: Értekezések. 61.

¹²³ Uo. 18–24.

¹²⁴ ZSIGMOND: Saint-Simon. 175. – SAINT-SIMON: Oeuvres. III/VI. 54–55. – DUROSELLE, J. B.: L'idée d'Europe dans l'histoire. Paris 1965. 175–205.

¹²⁵ COMTE: Értekezések. 62–63.

¹²⁶ Uo. 90.

ból a normálisra, a tünetekből az okokra, a szervezet elváltozásából a szervezet természetére. Ezt az utat követte az orvostudomány, mert az ember ott is „hosszú ideig abban reménykedett, hogy kénye-kedve szerint orvosolhatja szervezetének rendellenességeit, sőt, hogy korlátlanul szembeszegülhet a rombolás okaival, míg végül felismerte, hogy hatása a semmivel lenne egyenlő, ha nem esne egybe a szervezet természetes működésével, főleg ha azzal ellentétes volna”.¹²⁷ Az orvostudományban is bebizonyosodott ugyanúgy, mint a pozitív tudományokban általában, hogy a pozitív gondolkodás abban különbözik a teológiai és metafizikai gondolkodástól, hogy amíg az utóbbiak kitalálnak, az előbbi felfedez.¹²⁸ Hiábavalónak bizonyult minden olyan erőfeszítés, amely arra irányult, „hogy kitalálja a gyógyszert, eközben figyelmen kívül hagyja a betegség természetét. A másik, meggyőződés arról, hogy a gyógyulás alapvető oka a beteg életereje, arra korlátozódik, hogy a megfigyelések segítségével előre lássa természetes lefolyását, s így az empirikusból eredő akadályok elhárításával megkönnyítse”.¹²⁹

* * *

Szándékosan idéztem oly sok részletet Saint-Simon és Comte azon írásaiból, amelyek mindkettőjüknek első szakaszából: a fizikai vagy objektív szakaszból valók. Megállapításaik tükrében még kirívóbbá válik az az igazságtalanság, amelyet a saint-simoni pozitívizmussal és abból kisarjadó saint-simonista és főleg comte-i irányzatával követek el és követnek el napjainkban is. Saint-Simon jobban jár mint Comte, mert amíg Saint-Simont leereszkedő vállveregetéssel legfeljebb naiv utópistaként és hóbortos dilettánsként kezelik, addig Comte helyét végső fokon a tébolydában jelölik ki. „Egy tébolyda – írja *A presztizs* című könyvében a kiváló magyar szociológus Leopold Lajos – úgymond a kor tükre, mely visszacsillogtatja mindazt, ami izgatja.”¹³⁰ A pozitívizmus érdeme: vállalkozott, hogy választ adjon mindazon kérdésekre, amelyek a forradalmi korszak kimenetelében csaldott nemzedékeket izgatták. Növelte a pozitívizmus érdemeit, hogy a történelmet hívta tanúul az első szakaszban: a fizikai vagy objektív szakaszban, de a történetiség elhalványult a második, azaz szociológiai vagy szubjektív szakaszban, amikor a történeti valóság helyébe szociológiai kategóriák léptek, hogy azután a harmadik, azaz esztétikai vagy poétikai szakaszban a történetiség teljesen eltűnjön és a történelem pozitívista naptárrá egyszerűsödjön.¹³¹

A pozitívizmus színeváltozása előbb Saint-Simonnál, majd Comte-nál összefüggött a társadalmi fizikának illetve szociológiának tételes tanná, azaz dogmává nyilvánításával.¹³²

¹²⁷ Uo. 77–78.

¹²⁸ Uo. 113.

¹²⁹ Uo. 113.

¹³⁰ LEOPOLD Lajos: *A presztizs*. Budapest 1912. 243.

¹³¹ COMTE, A.: *Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de la religion universelle en treize entretiens entre une femme et un prêtre de l'HUMANITÉ*. Oeuvres d'Auguste Comte. XI. Paris 1970. 344–345. oldalak között.

¹³² ZSIGMOND: *A comte-i pozitívizmus színeváltozása*. 3–39. – Auguste Comte. *Du pouvoir spirituel*. Choix de textes établis, présentés et annotés par Pierre ARNAUD. Paris 1978. 55.

Első áldozata a történetiség lett, a történetiség fokozatosan az idejétműltnak és károsnak minősített kritikai gondolkodással azonosult, pedig éppen ebben rejtett a Kommunista Kiáltványban kritikai – utópistának nevezett irányzat fő ereje. A kritikai és az utópista közötti arány idővel módosult és fordított viszonyba került „a történelmi fejlődéssel”.¹³³ A kritikai elemek érintették „a fennálló társadalom összes alapjait. Rendkívül értékes anyaggal járultak hozzá a munkások felvilágosításához. A jövő társadalmára vonatkozó pozitív tételek, például a város és a falu közötti ellentéteknek a megszüntetése, az államnak a termelés puszta igazgatásává változtatása . . .”¹³⁴ – külön-külön és együttesen olyan feladatok voltak, amelyeknek a megoldása a XIX. századra és legfeljebb a XX. századra várt volna. A kritikai és egyben történeti elemek háttérébe szorulásával, majd eltűnésével jelentkeztek valóban azok az utópisták – Saint-Simon valamint Comte nem tartoztak közéjük –, akikre érvényesek a Kommunista Kiáltvány megállapításai, „hogy pedantériájuk rendszeresebb, s hogy fanatikus, babonás hittel bíznak tudományuk csodahatásaiban”.¹³⁵

* * *

A pozitívizmus az embernek és az emberiségnek önmagában vagyis az értelemben, az elméletben és a tudományban való hitét¹³⁶ akarta helyreállítani, számolva az emberiségnek már elért és elérendő érettségével: nagykorúságával. A közvélemény togoama a pozitivisták történetfilozófia gyakran használt fogalmai közé tartozott és értelmezését a következő hasonlattal lehetne érzékeltetni. „Képzeliünk el egy népes karavánt, amelynek tagjai azt mondják vezetőiknek: *vezessetek oda bennünket, ahol legjobban érezzük magunkat!* Ettől a perctől kezdve a vezetők jelentenek mindent, a karaván tagjai semmit. A karaván vaktában halad előre, mert ahhoz, hogy akár egy huszonnégy óráig is folytassa útját, tagjainak fenntartás nélkül meg kell bízniuk a vezetőkben, vakon engedelmeskedniük kell nekik. Egyetlen joguk marad csupán: kijelenthetik, hogy nem tetszik nekik az a sivatag, ahová vezették őket, tessék a karavánt máshova vinni; de ez a joguk arra jó csupán, hogy saját kárukon egy csomó tapasztalatra tegyenek szert, s e tapasztalatokkal sem tudnak mit kezdeni mindaddig, amíg kalauzokra bizzák az utazás céljának meghatározását”.¹³⁷ Lehetséges azonban egy másik helyzet – folytatódik a példabeszéd – amikor „a karaván tagjai azt mondják a vezetőknek: *ti tudjátok, melyik út visz Mekkába, vezessetek bennünket oda!* Ebben az új helyzetben a vezetők nem vezérek többé, hanem csupán kalauzok; szerepük nagyon fontos ugyan, de azért alárendelt jellegű: fő feladat a karaván egészére hárul. Mindegyik utasnak jogában áll, hogy valahányszor csak szükséges-

¹³³ MARX, K.–ENGELS, F.: A Kommunista Kiáltvány. MARX–ENGELS MŰVEI. IV. Budapest 1959. 468.

¹³⁴ Uo. 469.

¹³⁵ Uo. 469.

¹³⁶ ZSIGMOND: A comte-i pozitívizmus színélváltozása. 3–39.

¹³⁷ ZSIGMOND: Saint-Simon. 163. – SAINT-SIMON: Írásai. 311–312.

nek érzi, kritikai megjegyzésekkel illesse a követett útvonalat, s ismereteinek megfelelően az út megváltozását javasolja, ha ezt látja helyesnek. Minthogy a viták egészen konkrétan és könnyen eldönthető kérdés fölött folynak (*távolodunk-e Mekktól, avagy közeledünk-e hozzá*), a karaván, ha valamelyest ismereteket tételezünk fel róla, már nem a vezetők akarátának engedelmeskedik, hanem *saját meggyőződését követi*, amelyet az eléje terjesztett bizonyítékok alapján alakít ki”.¹³⁸ A társadalmi funkcióval megbízottak helyzete és szerepe tehát megváltozik, mert „ugyanúgy, mint a társadalmat érintő minden kérdést magától értetődő módon a lehető legjobban fognak eldönteni az ismeretek mindenkor állásához képest, ugyanúgy minden társadalmi munkakört szükségképpen azokra fognak ruházni, akik a társulás általános céljának megfelelően a legjobban tudják betölteni. Ily módon ebben a társadalmi rendben — hangzik az 1819–1820 folyamán megjelent írásban — megszűnik a jelenlegi rendszer három legfőbb hátránya: az önkény, a hozzá nem értés és az intrika”.¹³⁹

* * *

Azóta több, mint másfél évszázad múlt el, még nem tűnt el a három hátrány: az önkény, a hozzá nem értés és az intrika, nem szűnt meg a legnagyobb hátrány sem: a háború. Franciaországnak és egyben egész Európának legválságosabb évében: 1813-ban fogalmazta meg Saint-Simon a természettudományok, a matematika és műszaki tudományok művelőinek szánt felhívását, amely így hangzott: „Szervetlenek, differenciál- és integrálszámítással foglalkozók, algebristák és aritmetikusok, milyen alapon foglalják el Önök jelenleg a tudományos élgárda posztját? Az emberi faj belesodródott létezésének kezdete óta valaha is megélt legsúlyosabb válságába; milyen kísérleteket tesznek Önök ezen válság befejezésére? Milyen eszközökkel rendelkeznek Önök, hogy az emberi társadalomban a rendet helyreállítsák? Egész Európa önmagát pusztítja, mit tesznek Önök a mészárlás megállítására? Semmit. Kimondjam? Önök azok, akik a pusztítás eszközeit tökéletesítik; Önök azok, akik használatát irányítják; minden hadseregben Önöket látni a tüzéség élén; Önök irányítják az erődök elleni munkákat! Mit tesznek Önök, ismétlem, a béke helyreállítására? Semmit. Mit tudnak tenni? Semmit. Az emberről szóló ismeret az egyedüli, amelynek segítségével föl lehet fedezni a népek érdekeinek egyeztetési módját, de Önök nem tanulmányozzák ezt a tudományt, Önök csak egy dolgot figyeltek meg: ez pedig az, hogy ha a hatalom birtokosainak hízelgünk, elnyerjük kegyeiket és részesedünk bőkezűségükben. Engedjék át a tudományos műhely irányítását, hadd hevítsük fel szívét, amely az Önök vezetése alatt kihűlt, és hadd fordítsuk figyelmét azon munkák felé, amelyek a társadalom újjászervezésével visszahozzák a békét. . .”¹⁴⁰

A tudósokhoz, a tudományokhoz fűződő remények a XVIII. század öröksége volt, a Direktórium idején 1795-ben elfogadott alkotmány értelmében a különböző akadémiák-

¹³⁸ ZSIGMOND: Saint-Simon. 164. — SAINT-SIMON: Írásai. 311–312.

¹³⁹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 164. — SAINT-SIMON: Írásai. 314.

¹⁴⁰ ZSIGMOND: Saint-Simon. 110–111. — SAINT-SIMON: Oeuvres. V/XI. 39–40.

ból létrehozott *Institut*: az Akadémia feladata az lett volna, hogy a tudomány temploma legyen a társadalomtudományok kiválóságaiból álló osztály elsőségével. Az *Institut* átszervezésével 1803-ban a második osztály tagjait szétszórták vagy Talleyrand szavaival élve deportálták a különböző osztályokba, történésztagjainak tevékenységét arra korlátozva, hogy a történelemmel, mint annak krónikásai foglalkozzanak, de a történelem alakítására ne tartsanak igényt. Az *Institut* vezető osztálya az első osztály, vagyis a matematikai, természettudományos és műszaki kutatással foglalkozók osztálya lett. Az első osztály tagja volt Bonaparte Napóleon azon szolgálataért, amellyel sikerült elhárítania a Direktóriumot fenyegető egyik államcsínyt. Bonaparte Napóleon hamarosan az első osztály élére került, majd mint konzul az *Institut* teljhatalmú urává vált.¹⁴¹ A tudományoknak és a tudósoknak közvetlenül gyakorlati célokat kellett szolgálniuk, rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta a francia tudományos életet az is, hogy egyre egészségtelenebb lett az arány a műszaki tudományok és a társadalomtudományok között. Nem lett fogantatja a bírálatnak, amely 1799-ben jelent meg a *Décade*-ban, az *Institut* vagyis az Akadémia második osztályának többségét jelentő ideológusok folyóiratában. A társadalomtudományok művelői nevében a cikk írója megállapítja, hogy „... minden szellemi ismeretet elhanyagolnak; a szépirodalom művelésének nincs becsülete; egyedül a matematikával foglalkoznak. Mi az oka ennek a megkülönböztetésnek? Miért látjuk virágozni az egzakt tudományokat és a velük kapcsolatos mesterségeket, miközben az oktatás más ágai elsorvadnak és élettelenek? ... Tegyük meg a szellemi tudományokért, amit megtettek a fizikai tudományokért. ...”¹⁴²

* * *

A civilizáció három fő elemének: a tudománynak, a művészetnek és az iparnak az emberiség érdekeit kell szolgálnia, ez volt a pozitivistá történetfilozófia egyik alaptétele. Nem szabad bekövetkeznie, hogy a tudomány és az ipar forradalma a tudomány és az ipar ellenforradalmává válhasson és a művészet is elbortelenedjen. Az elbortelenedés tünetei szaporodtak és egyre nőtt a XIX. század első évtizedeiben azoknak száma, akik meg hasonlottak környezetükkel és önmagukkal, vagyis francia kifejezéssel *aliéné*-vé váltak. A francia *aliéné* szónak két értelme van, nemcsak azt jelenti, hogy elidegenedett, hanem azt is, hogy elmebeteg, őrült, tébolyult, akiknek helye a *maison des aliénés*, azaz az elmeegógyintézet, őrültek háza, tébolyda.¹⁴³ Az *aliénation* vagyis elidegenedés kifejezés belekerült a pozitívizmus szóhasználatába, mint olyan kóros elváltozás, amelynek okai abban keresendők, hogy felborult az egyensúly az ember szellemi és fizikai élete között, nem állnak arányban az ember egyéni képességei és társadalmi feltételei, megbomlott a harmónia az ember és milió között, különös tekintettel a társadalmi környezetre.¹⁴⁴

¹⁴¹ ZSIGMOND: Saint-Simon. 41–44., 52–54.

¹⁴² Uo. 42.

¹⁴³ GRAND LAROUSSE ENCYCLOPÉDIQUE. I. Paris 1960. 248.

¹⁴⁴ COMTE: Politique positive. II. 456–458.

Ennyiben a pozitivizmus a XVIII. század francia materializmusa azon irányzatának örököse volt, amely nem olvadt be a természettudományokba, hanem a XIX. század szociális mozgalmába torkolt, állapítják meg 1845-ben önmaguknak is filozófiai mérleget vonva Marx és Engels *A szent család* című írásukban, a következőket írván: „Ha az ember az érzéki világból és az érzéki világban szerzett tapasztalataiból alakítja ki minden ismeretét, érzetét, stb. akkor az a feladat, hogy úgy rendezzék be az empirikus világot, hogy valóban emberit tapasztaljon benne, ahhoz szokjon, hogy embernek tapasztalja magát . . . Ha az embert a körülmények alakítják, akkor a körülményeket emberiekké kell alakítani.”¹⁴⁵

Minden a társadalmon múlik: ez volt a XIX. század fő gondolata és marad a XX. század nagy öröksége. Sok minden utópiának vagy éppenséggel tébolynak tűnik a XX. század utolsó évtizedeiben és a XXI. század felé közeledve. Mi minden vált utópiává évszázadunkban, mi minden izgatja az embereket napjainkban is, és teszi őket *aliéné*-vé a francia kifejezés mindkét értelmében, azaz elidegenedetté vagy éppenséggel tébolyulttá. Legyünk szerények, és nézzünk magunk is a kor tükrébe, amely most is visszatükrözteti mindazt, ami az embereket izgatja. A pozitívista történetfilozófia annak idején a maga módján igyekezett választ adni a kérdésekre. Sok minden volt és maradt kezdettől fogva vitatható vagy lett azzá, de sok minden vált a XIX. és XX. század szellemi tárházának kincsévé, és aktuális napjainkban is. Lehet vitatkozni a civilizáció fogalmán, de érdemes elgondolkozni a meghatározáson, hogy első és legfontosabb eleme: a tudomány. Ebből a tételtől következik a tudósok felelőssége, és érzékeltetésére hadd idézzem Bertolt Brechtnek *Galilei élete* című drámájából a kérdést, amelyet főhőse tesz fel a tudósoknak és a választ, amelyet reá ad: „Minek dolgoztak tehát? Én azt tartom, a tudomány egyetlen célja megkönnyíteni a fáradságos emberi létet. Ha az önző hatalmasoktól megfélemlített tudósok azzal töltik kedvüket, hogy tudást csupán tudásért halmoznak – megnyomorítják a tudományt, és kárpád lesz minden új gép. Idővel mindent felfedezhettek, amit felfedezni egyáltalán lehetséges, de ez a haladás egyszersmind eltávolíthat az emberiségtől. Egy napon oly nagy szakadék támadhat köztetek és köztük, hogy egy-egy új vívmány feletti örömkialtásokra a rémület egyetemes jaja lesz a válasz.”¹⁴⁶

¹⁴⁵MARX–ENGELS: *A szent család*. 129.

¹⁴⁶BRECHT, B.: *Galilei élete*. Színművei. II. Budapest 1964. 233.

MÓCSY ANDRÁS AVATÓBESZÉDE

Tisztelt nyilvános osztályülés!

Megköszönöm Zsigmond László tagtársunknak mélyebb filozófiai értékekben is gazdag történettudományi előadását, amely valóban példaként szolgálhat arra, miként lehet a szűkebb szakstúdiumok határain jelentősen túllépve modern, sokoldalú megközelítéssel foglalkozni az esztörténeti jelenségekkel.

Tisztelt Hallgatóság!

Most, amikor tisztemül jutott, hogy Zsigmond László kiemelkedő történetírói teljesítményét méltatva, jelképesen is Akadémiánk sorába iktassam őt, engedtessek meg, hogy e történetírói pálya néhány – igazán csak jelentősebb – állomását felidézzem.

Zsigmond László 1907. december 3-án született. Tanári oklevelet 1931-ben Pécsen szerzett. A munkásmozgalomban 1936 óta vesz részt. 1945-ben belép a Magyar Kommunista Pártba. A felszabadulás után a Pártfőiskola tanára, majd tanszékvezetője lett. 1953-tól a Történettudományi Intézetben dolgozott, előbb az egyetemes történeti osztályt vezette, majd az Intézet igazgatóhelyettesi teendőinek ellátásával bízták meg. 1960-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorává nevezték ki, és az Újkori Egyetemes Történeti Tanszék vezetésével bízták meg.

1970-ben a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése levelező tagjainak sorába választotta. Időközben Zsigmond László nyugdíjba ment, történetírói munkásságának sikeres és eredményes folytatása alapján az 1979. évi közgyűlés őt az Akadémia rendes tagjává választotta.

Zsigmond László tudományos és tudományszervezői tevékenysége az új- és legújabb kori egyetemes történet hazai művelésével fonódott szervesen egybe. Kutatásai főképp az új- és legújabb kori német, francia és amerikai történelem problémáira irányulnak, érintve azok gazdasági politikai, külpolitikai és ideológiai területeit egyaránt. A német kérdéssel foglalkozó, terjedelemben is tekintélyes monográfiájában (1961) kimutatta, hogy az imperializmus és militarizmus regenerálódását részint a gazdasági, társadalmi és politikai struktúra alapjainak érintetlenül hagyása, részint a győztes nagyhatalmak egymásközötti ellentétei és a német kérdésnek az ún. orosz kérdéssel való junktimba hozására irányuló törekvések segítették elő. A német nyelven is megjelent (1965) munkát a nemzetközi szakirodalom a világháború utáni német történelem kiváló szintéziseként tartja számon. A német történelem területén végzett alapozó jellegű munkálatai mellett maradandó értékű kutatásokat végzett az Egyesült Államok második világháború utáni európai politikájának tárgykörében, elsőként vonta tudományos

vizsgálat körébe a politikai katolicizmus jelentkezését és alakulását a XIX–XX. században, értékes tanulmányokkal gazdagította az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával foglalkozó irodalmat, és megírta Franciaország újabb kori történetét.

Zsigmond László a magyarországi tudományos forráskiadás területén is érdemeket szerzett. Ő indította meg a Horthy-korszak külügyminisztériumi iratainak publikálását, a külpolitikával kapcsolatos monografikus munkálatok jelentős része is tőle nyert indítást. A világtörténelem kutatása elhanyagolt területnek számított a felszabadulás után még jó ideig. Zsigmond László azon kevesek közé tartozott, akik kezdettől fogva vallották az önálló hazai egyetemes történeti kutatások létjogosultságát. Tevékenységének kiemelkedő része van abban, hogy az utóbbi két évtizedben az egyetemes történet művelésére felkészült kutatógárda növekedett fel.

Levelező taggá választása óta az újkori eszmetörténet terén fejtett ki értékes tudományos tevékenységet.

Folytatta és elmélyítette a politikai katolicizmus történetének kutatását. Vizsgálatai központjában a XIX. század végén meghirdetett *ralliement*-nal jelentkező kérdések állottak. Sokoldalúan elemezte a szociális kereszténység és a kereszténydemokrácia fogalmát, feltárta a kereszténydemokrácia értelmezése körüli ideológiai vita jelentőségét a XX. század katolikus pártjai jelentkezésének és sorsának alakulása szempontjából.

Kutatásainak újabb témakörét a XIX. századi francia politikai gondolkodás története jelentette. Saint-Simonról közzétett könyve és August Comte-ról szóló, megjelenés előtt álló monográfiája jelzik e téren elért jelentős eredményeit. Kimutatta, hogy Saint-Simon műve nagyszabású gondolati kísérlet volt az előző korszak – a felvilágosodás és a francia forradalom – szellemi eredményeinek megőrzésére és egy, a társadalmi gyakorlatot szolgáló tudomány megteremtésére a forradalmi korszak lezárulta idején. Zsigmond László könyve fontos hozzájárulás a marxizmus előtörténetének tanulmányozásához is.

Mélyreható eszmetörténeti kutatásai mellett továbbfolytatta a magyarországi ellenforradalmi korszak diplomáciai iratainak kiadásával kapcsolatos szerkesztői tevékenységét. Mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető professzora, egészen az utóbbi esztendőig, sokat tett az új- és legújabb kori egyetemes történeti oktatás és kutatás fejlesztéséért. Mint a Századok c. folyóirat szerkesztő bizottságának elnöke, a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság alelnöke és több tudományos bizottság tagja aktívan vesz részt a tudományos közéletben.

Most, amikor az akadémiai rendes tagságról szóló oklevelet átnyújtom, kívánok Zsigmond elvtársnak további történetírói tervei megvalósításához kellemes, nyugodt légkört és a legfontosabbat: erőt, egészséget, még sok-sok évi töretlen alkotó kedvet.

MÉREI GYULA AKADEMIAI RENDES TAG SZÉKFoglalója

Mérei Gyula, az MTA rendes tagja 1980. április 17-én tartotta meg székfoglaló előadását. A nyilvános osztályülést Mócsy András levelező tag, az MTA II. Osztályának helyettes elnöke nyitotta meg, és az előadás elhangzása után átnyújtotta az akadémiai tagságot jelképező diplomát, majd avatóbeszédet mondott.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÜLKERESKEDELME 1790– 1848

MÉREI GYULA

Nyugat-Európának – Svájc és Németország kivételével – elsőként a tőkés gazdálkodás, társadalomszerveződés útjára lépő országai a 16–18. században társadalmuk teljesítőképességének felső határát megközelítő erőfeszítéssel, az egyre izmosabb preindusztriális tőkés gazdálkodás előrehajtó ereje révén már képesekké váltak a tulajdonképpen még a természeti erőforrások közvetlen felhasználásán és átalakításán nyugvó szétszórt, fejletlen, lényegében véve agrártársadalom szintjének meghaladására és hozzáláthatnak a magasfokú munkamegosztásra épülő új társadalomszerkezet kialakításához. Ennek a mozgásnak fő hajtóereje a társadalom mindennapos használati tárgyainak tömegmértű termelése és az ezt végző feldolgozó ipar. A döntő lépés megtételének, az agrártársadalmakra jellemző társadalmi viszonyokból való kiszakadásnak mindenképpen *szükséges* történelmi előfeltétele volt mindaz, ami Nyugat-Európában a 16–18. sz. folyamán végbement, ámde *nem volt elégséges* a forradalmi változás küszöbének az átlépéséhez. A szakirodalom ingadozó nézetei szerint 1740 és 1780 között Angliában elkezdődő ipari forradalom és az 1789. évi francia forradalom adta meg a döntő – minőségi változást előidéző – lökést, amely lehetővé tette a küszöb átlépését, a modern tőkés társadalom kialakítását, a gazdaságban a gépi nagyipari termelésre áttérést, és 1800–1840 között az „önfenntartó növekedés” elérését.

Angliában az ipari forradalom komplex folyamata az 1820-as évekre befejeződött. A kontinens államai közül Franciaország, a flamand és vallon Németalföld, Svájc a 19. sz. első évtizedeiben jutott el eddig, míg Németország és a Habsburgok ausztriai, cseh-morva, sziléziai, stájer és részben a szlovéniai örökös tartományai is a 20-as évek kezdetei ellenére csupán a század közepe tájára érkeztek el a minőségi gazdasági-társadalmi változást jelentő fordulóponthoz.

A jelzett folyamat már a 15. sz. végétől, az ipari forradalom idején pedig fokozottabb mértékben és gyorsuló ütemben, mind nagyobb mezőgazdasági termék-, és más eredetű nyersanyag-szükséglettel járt együtt, amelyet az egyes nyugat-európai országok az ipari forradalom időszakában – országonként eltérő időben és termékszerkezettel, történelmi előzményeiktől és földrajzi adottságaiktól is meghatározottan – a 19. sz. közepe felé haladva egyre számosabb termék vonatkozásában saját termelésükből már nem tudtak kielégíteni.

Anglia, amely a 18. században még minden mezőgazdasági termékből, sőt egyes ipari nyersanyagokból is önellátó volt, már a 19. sz. első másfél évtizedében is nagyobb mennyiségű gabonát importált, főként Észak-Kelet-Európából, továbbá az Egyesült Államokból és Kanadából, gyapjút pedig – amíg Napóleon seregei meg nem szállták a félszigetet – Spanyolországból is, amely addig az európai piacon e tekintetben a hegemon szerepét töltötte be. A többi nyugat-európai ország az alapvető élelmiszerek terén a 19. sz. első felében önellátó volt, egyeseknek még tekintélyes exportra is futotta. Mezőgazdasági és más eredetű nyersanyagok terén azonban egyes országok már közülük is importra szorultak.

Anglia gabonaellátásában a 19. sz. második évtizede óta az ún. odesszai gabona játszotta a fő szerepet, amellyel olcsósága miatt mind az észak-amerikai, mind az észak-németországi gabona nehezen tudta állni a versenyt nemcsak Angliában, hanem a kontinensen is. Marseille-ben ekkor az ún. odesszai gabona egytizedébe került a franciaországinak.

Sokkal jobb volt a kelet-közép-európai, ezen belül az szászországi, a poroszországi gyapjú helyzete mind az angliai, mind a kontinentális piacokon. Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy elektorális illetve ausztriai gyapjú néven jelentős mennyiségű, különösen az utóbbi elnevezés alatt igen nagy tömegű magyarországi gyapjút is forgalomba hoztak. Az ipari forradalom elterjedésének a juhtenyésztésre és nemesítésre gyakorolt ösztönző hatása és a termelt egyre nagyobb mennyiségű áru elhelyezése az 1830-as évek végéig csaknem zavartalan volt. Addigra azonban az ausztriai gyapjú olyan helyzetet vívott ki, elsősorban az angliai piacon, mint korábban az odesszai gabona. Az 1840-es években már jelentősen megcsappantak a németországi és más kelet-közép-európai államoknak a gyapjú világpiaci forgalmát, áralakulását meghatározó Angliában és más nyugat-európai államokban is a gyapjú elhelyezési lehetőségei.

Nyugat-Európa tőkés államai piacainak a kelet-közép-európai mezőgazdasági termékekre gyakorolt szívó hatása más áruknál is észlelhető (élő állat, nyersbőr, italok stb.), ám kisebb mértékben és szűkebb hatásrádiusszal mint a gabona, főként pedig a gyapjú esetében. Emiatt tekintünk el más mezőgazdasági termékek nyugat-európai piaci lehetőségeinek a jelzésétől. Kelet-Közép-Európa egyes államai nem mezőgazdasági eredetű

nyersanyagot is szállítottak Nyugat-Európába, ám ez a forgalom jelentőségében szintén elmaradt mezőgazdasági termékexportjuknak volumenétől, értékétől és emiatt ezeknek a felsorolásától is eltekintünk.

A Nyugat- és Kelet-Közép-Európa országai között történelmileg kialakult munkamegosztásban az utóbbiaknak, köztük a Magyar Királyságnak is már a 15. sz. végétől – egészen a mezőgazdaság forradalmi átalakulásáig –, elmaradott munkaerőfelhasználása, kezdetleges technikája és munkaeszközei, még inkább az elavult feudális társadalmi kötelékek miatt – alárendelt, gazdaságilag függő helyzet, a mezőgazdasági termék és más eredetű nyersanyagszállító szerepe jutott. Ámde ez a helyzet ugyanakkor – mindenekelőtt az országonként egymástól jócskán eltérő időben létrehozott, robotra alapozott, nagybirtoküzemek révén –, a világgazdaságba illeszkedést, a tömegmértetű árutermelésre áttérést is jelentette.

A 18. sz. 80-as éveinek két forradalma a nemzetközi kereskedelem ütemének, méreteinek jelentős megnövekedése révén felgyorsította eme régió államainak gazdasági, részben a feudalizmusból a kapitalizmusba tartó társadalmi mozgását is. A régió államai közül a Magyar Királyság, az Erdélyi Nagyfejedelemség, Lengyelország és Oroszország saját belső, spontán társadalmi-gazdasági fejlődése aligha lehetett volna elegendő ahhoz, hogy a nemzetközi kereskedelem külső lökése nélkül megvalósíthassák a tőkés gazdasági-társadalmi viszonyokra való áttérést. Ezeken a területeken a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet – Nyugat-Európában több évszázadon át tartó folyamata – viszonylag rövid idő, csaknem egy század alatt, regionálisan és az egyes államok vonatkozásában is sajátosan, torzultan, befejezetlenül, és akkor ment végbe, amikor Nyugat-Európában már elkezdődött az ipari forradalom, ami sürgetően hatott az ebbe az irányba tartó lépések megtételére.

A 18. sz. második felétől a 19. sz. első felének végéig eltelt évtizedekben Kelet-Németország és a Habsburgok Lajttól nyugatra fekvő örökös tartományai – a jelentősen megnőtt nyugat-európai piaci lehetőségek ösztönzésére – időben és mértékben eltérően ugyan, de a korszerűsödés jegyében folyó agrárátalakulás színtereivé lettek. Kumulatív tényezőként járult hozzá ehhez a német területen és a nyugati örökös tartományokban az ipari forradalom megindulása.

A Magyar Királyságban a 18. sz. második felében kezdett a végéhez közeledni a kései feudalizmusnak a feudális viszonyok megszilárdulásával lefékezett ütemű gazdasági életében – az alföldi mezővárosokat kivéve – lényegében véve a leginkább növényi eredetű feudális terményjáradék úgyszólván kizárólagos forgalmazása által jellemezhető távolsági kereskedelem állapota. Ettől az időtől számítható a robotra alapozott majorsági nagybirtoküzemek kiépítése, majd évtizedek múltával ezeken és a paraszti gazdaságok kis részében is a külső piac megkövetelte tömegmértetű árutermelés igényeinek minél jobb kielégítése érdekében a korszerűsítés felé vezető és immár a feudális gátakat is lazítani kezdő első lépések megtétele. A Magyar Királyság külkereskedelme számára és – ennek az emelőnek a segítségével – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenete szempontjából, a tőkés fejlődés útjára térőben levő országok közül – földrajzi viszonyaiból következően – döntő fontosságú volt a Habsburgok nyugati örökös tartományainak tőkés ipari fejlődése és ezzel összefüggésben belső piacának, mindenekelőtt élelmiszer- és mező-

gazdasági termék, valamint egyéb eredetű nyersanyag felvevőképességének alakulása. Ezek az örökös tartományok a Magyar Királyságnak a világpiaci forgalomból való részese-sége szempontjából az államjogi kapcsolatokról következően ellentmondásoktól nem mentesen ugyan, ám a jelzett természeti-földrajzi adottságok révén mindezek ellenére is bizonyos fokig hasonló szerepet töltöttek be, mint Anglia egész Észak- és Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmében.

A Habsburgok nyugati örökös tartományai és az agrárjellegű Magyar Királyság gazdaságának a természeti körülményekből adódó, egymásat kiegészítő jellege, a magyarországi mezőgazdasági termékeknek a Habsburgok birodalmának határain kívül eső piacokon történő értékesítési nehézségei (főként a nagy távolságok és a szállítási nehézségek, a magas fuvar költségek miatt, különösen a dunai gőzhajózás elterjedéséig), a szultán délről közvetlenül határos birodalmának viszonylag csekély értékű és nem is elsősorban a Magyar Királyság fő kiviteli tömegtermékeit érintő árut felvevő képessége, mind-mind az örökös tartományok piacain kínálózkodó állandó, biztosított elhelyezési lehetőségek kihasználását ajánlották a Magyar Királyságnak. A Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai azonban – lényegében véve fejlődésbeli előnyük, kisebb mértékben és az előbbinek a hatását elmélyítő, súlyosbító körülményként, a bécsi kormány nyújtotta merkantilista, protekcionista, nem egyszer prohibítív gazdaságpolitikai támogatás révén is – az uralkodó gazdaság helyzetébe jutottak és a terms of trade minden előnyét élvezhették.

A nyugati örökös tartományok már a 18–19. sz. fordulójáig nagy lépésekkel haladtak előre a kapitalizmus preindusztriális szakaszában. Az 1820-as évektől 1848-ig pedig az ipari forradalom terén is elérték bizonyos eredményeket. Emiatt mezőgazdasági termék és más eredetű ipari nyersanyag felvevő képességük jelentősen megnőtt.

A Magyar Királyságnak az 1790 és 1815 között eltelt években – inflációtól súlyosbított – időleges háborús konjunktúráról felfűtött gazdasági viszonyai, ezen belül külkereskedelmi forgalmának alakulása a szakirodalomból jól ismert. Erre való tekintettel mellőzhetőnek véljük ezeknek a tényeknek az ismétlését. Ehelyett hasznosabbnak tűnik – túlnyomórészt még fel nem tárt adatok segítségével – az 1815 és 1848 között eltelt évtizedek külkereskedelmének bemutatása legalább a fő vonások jelzésének a szintjén.

A bécsi kongresszus után, megközelítően az 1830-as évek első harmadának a végéig a gazdasági élet országonként változó erősségű hullámozása világpiaci jelenség volt. A háborús pusztítások emberéletben és anyagi javakban, a pótlás szükségességéből következő fellendülést indukáltak. Egyes államokban a rossz termések, a sűrűn ismétlődő járványos állatmegbetegedések gátolták a javulást, ugyanakkor behozatalra ösztönöztek. A gazdasági mozgást élenkítő állami intézkedések, egyes kormányoknak, köztük a bécsinek is, a belső termelést és a kivitelt a mezőgazdaságban ösztönző, az ipart védő gazdaságpolitikai rendszabályai, a gazdasági életnek az 1810-es évek végén és az 1820-as évek első harmadában észlelhető, meglehetősen egyenetlen, egyes áru-féléknél különösen erősen hullámozó javulása, nemkülönben az 1825–1827. évi gazdasági válság hatásai, amelyek egyes országok gazdasági életét időben is, súlyukat tekintve is némileg eltérően, nem is mindig a gazdaság azonos területén érintették, a külkereskedelmi forgalomban is

érzékelhetők voltak. A Szent Szövetség egyes tagjainak háborúi, háborús készülődései az 1820-as években tartósabb, járulékos konjunkturális ösztönzést nem hoztak.

A bécsi kormánynak az 1816. évi második devalvációt követő években sikerült megszilárdítania a valutát, amely — kisebb, viszonylag rövid ideig tartó ingadozásoktól eltekintve —, az 1847–1848. évi gazdasági válságig szilárd maradt. Ebből következően ennek a három évtizednek külkereskedelmi forgalmát vizsgálva már sokkal kevésbé ingoványos talajon mozoghatunk, mint a nagy infláció és a háborúk évtizedében. (Statisztikai felvételek is rendelkezésre állnak, amelyek noha több szempontból is megbízhatatlanok, a fő nagyságrendek és tendenciák jelzésére alkalmasak.)

Eddigi ismereteink szerint csak az 1817 és 1828 között eltelt évekre vonatkozólag áll rendelkezésre olyan hivatalos statisztika, amely a Magyar Királyságnak nem csupán az örökös tartományokkal, hanem a Habsburgok uralma alá nem tartozó országokkal is folytatott külkereskedelmi forgalom adatait is tartalmazzák, még hozzá pontosabban, részletesebben és egy évvel még tovább is haladva, mint a nádor rendelkezésére a cs. kir. Általános Udvari Kamara Számvevősege által az 1825–1827. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi bizottság munkálatához nyújtandó segítségként elkészített összeállítás.

A Magyar Királyságnak az örökös tartományokkal lebonyolított kivitele 1789-hez viszonyítva az 1819 és 1828 között eltelt tíz év átlagában több mint kétszeresére, behozatala csaknem két és félszeresére növekedett. A tíz év átlagában számított kereken 79 millió ft. C. M. értékű teljes külkereskedelmi forgalom 87,25%-át az örökös tartományokkal bonyolította le és csupán 12,75%-át más országokkal. Az exportarányok még kedvezőbbek az örökös tartományok számára: 91,26% áll szemben a 8,74%-kal. A behozatalból 82,96%-kal részesedtek az örökös tartományok, 17,04%-kal más országok.

Az örökös tartományok közül Alsó-Ausztria dominált a külkereskedelmi forgalomban (az export 61,84%-a irányult oda, az import 51,54%-a származott onnan). Morvaország és Szilézia az Alsó-Ausztriával folytatott kereskedelemnek a kivitel terén alig több mint egyharmadát, a behozatalban alig valamivel több mint a felét érte el (23,01%, ill. 32,47%), míg Stájerország, Illíria és a Magyar Tengerpart az örökös tartományokkal folytatott teljes külkereskedelemből még kisebb arányban (12%, ill. 7%-kal) részesedett. Galícia a teljes kivitelből csupán 4%-kal, a teljes importból 9,6%-kal részesedett, míg a többi örökös tartományé egyik vonatkozásban sem érte el az 1%-ot.

Más országok közül a szultán uralma alatt levő területek játszottak ugyanolyan hegemon szerepet a Magyar Királysággal folytatott kereskedelemben (45,59%, ill. 86,93%), mint Alsó-Ausztria az örökös tartományok között. A többi ország közül csak a Poroszországgal és a Délnémetországgal lebonyolított export haladta meg a teljes kivitel 10%-át (12,12, ill. 11,61%), míg a Magyar Királyság egyéb külföldi területekről származó importjának értéke jóval a teljes érték 5%-a alatt maradt.

Az export túlnyomó részét a gyapjúárak tették, ezeken belül azonban a nyers gyapjú részaránya néhány századrész híján a teljes kivitel értékével volt egyenlő. Alsó-Ausztria volt a legnagyobb vevő (évi átlagban 6–10 millió ft. C. M.). Szorosan a nyomában haladt Morvaország és Osztrák-Szilézia (4–7 millió ft. C. M.), míg Csehországba és Stájerországba az előbbiekének még a tizedrésze sem jutott el (100–400 ezer ft. C. M.).

A kivitelben a második helyen az élőállatexport állt. Itt is Alsó-Ausztria volt a fő vásárló (4–5 millió ft. C. M.). Ez esetben már Morvaország és Szilézia is, nem csupán Stájerország alig egytizedét vette át annak, ami Alsó-Ausztriába került, mert saját termeléséből csaknem teljesen önellátó volt.

Az export értékét nézve a gabona 1819 és 1828 között csupán a harmadik helyre szorult. Alsó-Ausztriától (1–4 millió ft. C. M.) a gabonafelvevőképességben legalább akkora mértékben maradt el Illíria, a többi örökös tartomány pedig még nagyobb arányban, mint az élőállatexport esetében (200–400 ezer ft. C. M., ill. 100–400 ezer ft. C. M.). Különösen szembetűnő az adriai kikötők felé irányuló gabonaszállítmányok viszonylag csekély értéke, amit a magas szállítási költségek, részben pedig — elsősorban Trieszt esetében — az odesszai gabona versenye okoztak.

Évenként 1–2 millió ft. C. M.-et meghaladó értékű ital, főként bor került Alsó-Ausztriába, az évtized folyamán csökkenő tendenciával. Szilárd, ám az alsó-ausztriainak csupán 20–50%-át felvevő piacnak bizonyult Morvaország és Szilézia, 10%-át vette át (évenként 100–200 ezer ft. C. M. között mozgó értékűt) Stájerország. A magas szállítási költségek és a vám következtében mire a magyarországi bor elért rendeltetési helyére, kétszer, háromszor annyiba került, mint a Magyar Királyság vásárain, ami nehezítette exportját. Trieszten át szerémségi szilvapalinka jutott más országokba nagyobb tételekben.

Az állami dohányfelvásárló szerv, az Abaldo működése révén a dohánykivitel túlnyomó része az alsó-ausztriái és a stájerországi dohányfeldolgozó üzemekbe került (évi átlagban 900 ezer és 1 millió ft. C. M. értékben).

Külön figyelmet érdemel az eddig fel nem derített összetételű természeti termék áru kategória, amelyből Alsó-Ausztria évi átlagban 800 ezer és 1 millió ft. C. M. értékűt vett át.

A többi exportáru közül csupán a török birodalomból nagyjából átmenő áruként érkezett fűszer- és gyarmatáru kivitele érte el az évenkénti 900 ezer és 1 millió ft. C. M. közötti értéket. Minden más még számottevő kiviteli áru értéke már csupán 100 ezer és félmillió ft. C. M. között mozgott. Ezek sorában külön érdekességként említhető a durva minőségű gyapjuszövet (takaró, posztó), amelyet rendszeresen szállítottak Galíciába.

Más országok közül a szultán uralma alatt levő területek voltak a legjobb vevők. Leginkább ríkító vörös, sárga, zöld, valamint barna színű durva posztót, ezenkívül takarót, pokrócot szállítottak oda a Magyar Királyságból (közelebb az egymillió, semmint a félmillió ft. C. M. értékhez). Az ide került gyapjuszövetek értéke a más államokba irányuló teljes kivitel értékének 18,6%-át tette. Figyelmet érdemel még az ugyanoda irányuló (és évenként 100 ezer ft. C. M. körüli értékű) bányatermék-export is.

1825-ig Délnémetország és Szászország vett át évi átlagban 100 és 400 ezer ft. C. M. között mozgó értékű gyapjút. Azután — a szászországi gyapjútermelés hatalmas méretűre növekedése óta — erősen hanyatlott a németországi gyapjúkivitel.

Az egykorú sajtó arról tudósít, hogy a statisztikában szereplő államokon kívül a gyapjú közvetlenül eljutott Franciaországba, olykor Németalföldre, Angliába is. Ágytollat szállítottak Svájcba, Franciaországba, Hamburgba, rongyot az olasz államokba.

Az importnak csaknem ugyanolyan hányadát tette az örökös tartományokból származó gyapjú-, pamut-, kender- és lencsöveté, mint amekkora a Magyar Királyság gyapjúáruexportjából a nyers gyapjú részesedése volt. A csekély értékű (3%) selyemszövetimport arról vall, hogy 1819 és 1828 között még aránylag kevés pénz futotta luxuscikkek vásárlására.

A textilárak közül a gyapjúsövetek zömét Morvaország és Szilézia (4–9 millió ft. C. M.), kisebb arányban Alsó-Ausztria, a pamutszövetek túlnyomó részét Alsó-Ausztria szállította, kisebb hányadát Morvaország és Szilézia. A selyemszövet Alsó-Ausztriából érkezett. Finom kender- és lenáru (fél- és egymillió ft. C. M. között mozgó értékben) Morvaországból és Sziléziából, a durva minőségű Galíciából került a magyarországi vásárookra (átlagosan 900 ezer ft. C. M. értékben). Nyers kendert és lent nem is kis értékben (100 és 300 ezer ft. C. M.) Morvaország és Szilézia szállított. Fűszer- és gyarmatáru Alsó-Ausztriából és Triesztből (1–2 millió ft. C. M.) érkezett, míg Fiumén át alig 10%-a az amazok által szállított értékének. Rendszerint 1 millió ft. C. M. körüli értékben importált a Magyar Királyság bányaterméket, túlnyomórészt Alsó-Ausztriából és az onnan jövő értékének fele arányában Stájerországból. Félmilliót meghaladta a Galíciából a Magyar Királyságba hajtott élő állatok értéke. A többi fontosabb importáru (kikészített bőr, szőrme, prém Alsó-Ausztriából, dalmát borok, galíciai gabonapálinka) értéke 100–400 ezer ft. C. M. között mozgott.

A más országból származó behozatal 37%-át a Moldvából, Havasalföldről és a boszniai, szerbiai területekről érkezett élő állat tette, amelynek egy részét tovább hajtották az örökös tartományokba. Finom bőrt, szőrmét, prémet a szultán uralma alatt levő területekről hoztak be és ez a más országból származó teljes behozatal értékének 20,4%-át tette. Évenként 1 és 4 millió ft. C. M. értékű bányatermék is került az országba ugyanonnan.

A kivitel mozgási tendenciáját vizsgálva egy (1827 és 1828 között), a behozatalában két szakasz észlelhető. Ez utóbbi esetében az egyik 1821 és 1823 között, a másik 1825–1826 és 1828 között helyezkedett el.

Az örökös tartományokkal lebonyolított forgalomban a gyapjú, az élő állat, a dohány, a török területre irányuló gyapjúsövet kivitele végig egyenletesen, a bányatermékeké 1825 óta emelkedett. A más országokba irányuló kivitel esetében az italok, a nyers gyapjú, továbbá 1827–1828-ban a háborús események miatt a török területre szállított pamut-, kender- és lencsövetek, 1826-ig a bányatermékek, 1825–1828 között a dohány exportja lefelé tendált.

A bors piac felvevőképességének lassú növekedését jelezve állandóan emelkedett a legtöbb textiláru és a bányatermékek importja, ellenben hanyatlott az ital behozatala. Végig lefelé tendált a más országból hozott pamut- és pamutáru értéke, szoros összefüggésben az örökös tartományok pamutszövetgyártó iparának fejlődésével.

Az első felfelé tartó időszak időpontja nagyjából megfelel a világpiaci tendenciáknak, a második esetben azonban – egy-egy áru kivételével – az emelkedési periódus a világpiaci hanyatlás idejével esik egybe. Úgy lehet, hogy a recesszió a Magyar Királyságban némi időbeli eltolódással csak 1828-tól kezdődött. Erre lehet következtetni abból a – szinte minden áru esetében észlelhető – jelenségből, amely szerint mind a kivitel, mind a

behozatal 1827-ben éri el a legmagasabb értéket, 1828-ban pedig már áruajtánként változó mértékben ugyan, de lefelé tendál. Ez a piaci irányzat eltart az 1830-as évek első harmadának legnagyobb részében is. További kutatások deríthetik fel majd azt, melyik áru esetében mikor világgpiaci, ezen belül pedig mikor regionális tényezők, esetleg időjárási, egészségügyi, vagy politikai körülmények voltak a fellendülés, illetve a visszaesés forrásai.

Ámbár az ipari forradalom a Habsburgok nyugati örökös tartományaiban az 1820-as évek vége felé és az 1830-as évek első felében — az említett hátráltató körülmények ellenére — lassan kezdte éreztetni hatását a Magyar Királysággal folytatott külkereskedelemben is, szoros összefüggésben a közlekedés szintén — és elsőként a hajózásban — meginduló forradalmával, az egymással folytatott kereskedelem igazában az örökös tartományokban az 1830-as évek első felének végétől nekilendülő és 1847-ig tartó gazdasági konjunktúra hatására nőtt meg jelentős mértékben. Két esemény rövid időre megzavarta ugyan a gazdasági életet, de a fellendülés tendenciáját megtörni nem tudta.

Az egyik az 1830-as évek végétől ismét jelentkező és még 1842 első felében is érezhető gazdasági válság volt, amelynek hatása egybeesett az évtized végén fellobbanó ún. keleti válsággal, noha kétségtelen, hogy a gazdasági visszaesés volt az alapvető tényező. Az 1839-ben kezdődő válság 1841-ben csaknem egész Európa gazdaságát megrázta és a Habsburgok valamennyi örökös tartományában is elterjedt. Így a Magyar Királyság sem maradhatott érintetlen. 1842-ben az aratásig rossz volt az üzletmenet és csak készpénzfizetés ellenében lehetett árut vásárolni a nagykereskedőktől.

A másik — csupán az örökös tartományok és a Magyar Királyság egymással folytatott kereskedelmét érintő, igen rövid ideig tartó és gazdasági szempontból nem jelentős hatású — esemény volt a magyarországi védegyleti mozgalom.

A Magyar Királyság gazdasági viszonyai az 1830-as évek második felétől az 1847–1848. évi gazdasági válságig minden téren és fokozódó mértékben az örökös tartományok, mint uralkodó helyzetben levő, első helyen álló vásárlók gazdasági fellendülésétől, növekvő mezőgazdasági termék és más eredetű nyersanyag felvevőképeségétől meghatározottan alakultak. Ugyanakkor az örökös tartományok iparának, elsősorban textil- és vasipari vállalatainak elemi érdekük volt a magyarországi belső piac minél gyorsabb és minél nagyobb méretű tágulása. A bécsi rendőrfőnök egyik 1841-ből származó jelentésében utalt is arra, hogy, ha a Magyar Királyságban — ebben a bécsi ipar számára legfontosabb „tartományban” — bedugulnának az elhelyezési források, az ausztriai gyárosoknak korlátozniuk kellene tevékenységüket.

A már a korábbi évtizedekben is észlelhető kettős tendencia így továbbra is érvényesült, természetesen más — a külkereskedelem alakulását még ellentmondásosabbá tevő — külső piaci hatóerőkkel együtt.

A Magyar Királyság 1789 és 1847 között lebonyolított és sokszorosára, kereken 21 millió konvenciósi értékű forintról 107 millió forintra nőtt külkereskedelmi forgalmát vizsgálva szembeötlők az 1840-es évek kiviteli és behozatali értékeinek jelentős gyarapodása. Míg az 1830-as években a kivitel értéke 1836 és 1839 között emelkedett a legmagasabbra és évi átlagban elérte a 22,5%-ot, 1844 és 1847 között további 13%-kal növekedett. Az import értéke 1831-hez képest 1832 és 1835 között egyharmadával, 1836 és 1839 között több

mint kétharmadával növekedett. Ez a tendencia érvényesült — az 1839 és 1842 között észlelhető és az 1845. évi átmeneti visszaesés ellenére — az 1840-es években is.

A legfontosabb külkereskedelmi partner továbbra is Alsó-Ausztria maradt. Morvaország, Szilézia és a Tengerpart részesedése ellenben alaposan visszaesett. További kutatások hivatottak annak felderítésére, mi volt ennek az oka. A kivitel értékéből Alsó-Ausztria részesedése volt a legjelentősebb. Az 1819—1828. évihez képest jelentősen elmaradt Morvaország, Szilézia, Stájerország, Illíria és Galícia részaránya. A Csehországba irányuló export az 1819—1828. évinek a felénél is kevesebbre csökkent, a Tengerpart felé szállított áruké jelentéktelen méretűre zsugorodott össze. A Stájerországból, Csehországból, Morvaországból, Sziléziából, Galiciából származó import értéke végig emelkedett. Alsó-Ausztriáé híven követte az európai piac ingadozásait. A Tengerpartról jövő behozatal — egy évet kivéve — szintén nőtt.

Az abszolút számokra figyelve kitűnik, hogy pusztán az arányszámokra hagyatkozva torzképet nyernénk. Az export visszaesése Morvaország, Szilézia esetében milliós nagyságrendű, a Tengerpart vonatkozásában meghaladta az évi 350 ezer ft. C. M.-et. Az emelkedés viszont ott, ahol az arányszámok egy országnál tízszeres, három esetben negyvenszeres értéknövekedést mutatnak, az abszolút szám egyedül Csehország esetében múlta felül a 100 ezer ft. évi átlagot, a többi esetében még az évi 10 ezer ft. C. M.-et is alig haladta meg.

A termékszerkezetben meglepő, hogy a természeti és a mezőgazdasági termékek kivitele 1841 és 1846 között az 1831—1834. évi átlag alá esett vissza, míg a más eredetű nyersanyagok és ipari segédanyagok kivitele kisebb (9,12%), a féglyártmányoké és késztermékeké jelentős (74,0%) arányban nőtt. A behozatalban a természeti és mezőgazdasági termékek értékének tetemes emelkedése (53,89%) feltűnő. Nem meglepő ugyanez a nyersanyagok és ipari segédanyagok (51,42%), valamint a féglyártmányok és késztermékek importja esetében (113,1%), bár ez utóbbi két esetben — látni fogjuk — nem kis részben más a behozatali érték gyarapodásának a forrása, mint 1819 és 1828 között, vagy a francia háborúk idején.

A legfontosabb kiviteli cikk változatlanul a gyapjú, amelynek elhelyezési lehetőségei az örökös tartományokban az ausztráliai gyapjú versenye ellenére sem csökkentek, sőt a finom egynyiretű, különösen pedig a közepes minőségű kétnyiretű téli és nyári gyapjú esetében javultak. Ez a mozzanat amiatt figyelemre méltó, mert az ausztráliai gyapjú beözönlése, főként az angliai piacra, leszorította az árakat és így nagyobb mennyiség szállításával kellett kiegyenlíteni az árcsökkenést.

A gabonafélék átlagárai az európai átlagárral lépést tartva emelkedtek. Az exportált gabona értékösszegét, amely az 1841—1847 évek átlagában 1831—1840-hez viszonyítva 59,57%-kal emelkedett, a kiszállított mennyiség gyarapodása is növelte. Nem csekély mértékben játszott azonban közre ebben a Morvaországban és Csehországban 1843-ban, 1845—1846-ban pedig az Európa-szerte észlelhető rossz termések árfelhajtó hatása is.

Az élőállat-kivitel értéke az 1819 és 1828 között eltelt tíz év átlagához viszonyítva csaknem kétszeresére emelkedett. Továbbra sem állapítható meg, hogy a jelentős érték-

növekedés mekkora hányada származott az országban tenyésztett állomány kiviteléből és mekkora más országokból jövő és áthajtott állatmennyiségből.

A dohánytermelés az 1819. és 1830. évi becslült átlaghoz képest 1841–1847 között 41,23%-kal nőtt. A kivitel ellenben 1840 és 1847 között évi átlagban csupán 9,85%-kal múlta felül az előző évtizedét. A termelés jelentős gyarapodásához képest csekély export-érték-növekedés egyik magyarázata a dohány árának esése a nemzetközi piacon, amit a virginiai, a német- és olaszországi dohány versenye okozott. A másik ok az volt, hogy még mindig nem vált általánossá a dohány korszerű kezelése. Minősége emiatt gyengébb volt amazokénál és ez az árakban is tükröződött.

Az ország bortermelése és exportja évtizedeken át alig változott. A Zollvereinek a rajnai borokat védő vámjai azonban gyakorlatilag megfosztották a magyarországi – és a változó fogyasztói ízléshez igazodó – könnyű asztali borokat – néhány, a Zollvereinen kívül maradt délnémet államot kivéve – németországi piacuktól, közvetve pedig nehezítették más, korábbi európai elhelyezési lehetőségeit is.

A hagyományos mezőgazdasági termékkivitelnél nagyobb figyelmet érdemel – nem elsősorban értékének nagysága, mint inkább az áru fajtája miatt – a nyers- és félkész-vas-kivitel – annak jeleként –, hogy a Magyar Királyság vasipara különösen az 1830-as évek utolsó harmada óta erőteljesen fejlődött, bár egyelőre még csak nyers- és törtvasból, továbbá durva, friss és nyújtott vasból volt képes jelentősebb exportra. (Nyers- és törtvasból 1846-ban félmilliót megközelítő, durva, friss és nyújtott vasból félmilliót meghaladó értékben.)

A közvetlen fogyasztási célokat szolgáló készáruimport szerkezete magasabb értékkel, mint 1818 és 1829 között, de azonos maradt. A vas- és acélárak választéka ellenben 1841 és 1846 között bővült elsősorban annak jeleként, hogy az élesedő világpiaci konkurrencia és a mezőgazdasági termékek fő átvevőjének, az örökös tartományoknak növekvő mennyiségi és minőségi igényei kikényszerítették a mezőgazdasági termelés korszerűsítésének irányába fordulást, a belső piac lassú növekedése pedig az előrelépést a tőkés preindusztriális termelési szektorban is. Mindezek együttevén az infrastruktúra, ezen belül is elsősorban a közlekedés, ezen kívül, ha kisebb mértékben is – a szerszám- és eszközgyártás, valamint a – mezőgazdasági profilú – gépipar fejlesztését követelték meg. A vas- és acélárak behozatalának növekedése, választékának bővülése ennek az igénynek a kifejezője. 1846-ban a vas- és acéltermékimportban olyan áruk is szerepeltek (vasúti sín, gép, gépalkatrész), amelyekről az 1841. évi statisztika még nem adott számot. Más, finomabb vasárak esetében, amelyekből már 1841-ben is eléggé jelentős volt az import értéke, további növekedés észlelhető. Mindez arról vall, hogy a Magyar Királyság gazdasági élete, ezen belül is ipara csak az 1840-es években, akkor is 1843 után tudott valóban gyorsuló lépésekkel haladni a modern tőkés gazdaságtól és társadalomtól elválasztó küszöb felé.

A Magyar Királyság külkereskedelmi mérlege az örökös tartományokkal évtizedeken át aktív volt. Az export és import értékkülönbsége az 1830-as évek második fele óta csökkent. Egyes adatok szerint 1846–1847-re azonban már passzívra fordult.

A külkereskedelmi mérleg hiánya önmagában véve még nem negatív jelenség, ha fő forrása a termelő beruházást szolgáló import. A vasárak szerkezetének változása, a nyersanyagok, és ipari segédanyagok, továbbá félgyművek behozatalának az

1831–1842. évi átlagához mérve 1841 és 1846 között észlelhető 45,4%-os gyarapodása megerősíti azt a nézetet, amely szerint a külkereskedelem passzívra fordulása ez esetben még akkor sem egyértelműen hátrányos, ha tekintetbe vesszük a közvetlen fogyasztást szolgáló és magas értékű késztermékek jelentős részesedését a teljes import értékéből.

Aligha vitatható, hogy a Magyar Királyság mezőgazdasága adott állapotában számos esetben már nem volt képes maximálisan élni a piac kínálta lehetőségekkel. A Magyar Királyság gazdasága és társadalma az 1840-es években eljutott addig a pontig, amelyen túl már elviselhetetlenné vált a létező gazdasági és társadalmi rend. Mindkét területen megindult a változás. A gazdaságban, addig is, amíg a politika nem teremtette meg a döntő minőségi fordulatot, az adott szűkös lehetőségek határain belül láttak hozzá az új rend elemeinek a létrehozásához. Ez tükröződött bizonyos hányad erejéig a passzív külkereskedelmi szaldóban.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma az örökös tartományokkal 1831 és 1842 között 22%-kal, a Habsburgok örökös tartományainak a külfölddel lebonyolított külkereskedelme ugyanebben az időszakban 48%-kal növekedett. Ez a Magyar Királyság gazdasági gyengesége mellett érvel, noha az örökös tartományok külkereskedelmi forgalmi értékének a növekedési arányait és abszolút számait egybevetve a Zollvereinbe tömörült német államok vagy Franciaország azonos adataival, a Habsburg örökös tartományok külkereskedelmi forgalmának növekedési arányai eltörpülnek az említettekéi mellett.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma 1839 és 1842 között évi átlagban 91 850 000 ft. C. M. volt. Kevesebb, mint Trieszt tengeren át lebonyolított évi átlagos külkereskedelmi forgalma és az egyharmada sem annak, amit Cseh- és Morvaország bonyolított le a Habsburg uralom alatt levő többi területtel (a Magyar Királyságot és az Erdélyi Nagyfejedelemséget is beleértve). 1840 és 1847 között a Magyar Királyság külkereskedelmi forgalma évi átlagban már elérte a 107 383 655 ft. C. M.-et, ámde az arányok – bár egyes örökös tartományok vonatkozásában – mint erre már utalás történt – változtak –, összességükben véve az örökös tartományok és az említett európai államok külkereskedelméhez viszonyítva lényegesen nem javultak. Az 1789 és 1846 között elért, 400%-ot felülmúló növekedés azonban még így is tiszteletreméltó előrelépést jelez az elmaradottság csökkentésének útján.

MÓCSY ANDRÁS AVATÓBESZÉDE

Tisztelt nyilvános osztályülés!

Megköszönöm Mérei Gyula tagtársunknak a XIX. század első felének külkereskedelem-történetét feltáró összefoglaló előadását. A magyar történelem egyik kivételesen fontos fél évszázadának hallatlanul gazdag problematikát magában rejtő korszaka volt ez: a feudális termelési mód elmélyülő válságának ideje, amely a századelőn beköszöntő átmeneti konjunktúra után már a teljes társadalmi berendezkedés válságává mélyült, és amely időszakban már, ha felemás formákban is, ha kelet-európai nyomorúsággal is, de érik és készül a polgári átalakulás, a jövő társadalma. Ebben a problematikában – mint hallhattuk az előadásból – sajátos és igen fontos mozzanat a külkereskedelem, hiszen jórészt ebben a szférában vált nyilvánvalóvá a termelés elavultsága, s egyben a formáció-váltás felé haladó magyar társadalom érlelődése a polgári átalakulásra.

Tisztelt Hallgatóság!

Mérei Gyulát az MTA 1979. évi közgyűlése választotta meg az Akadémia rendes tagjává.

Tagtársunk 1911-ben született a fővárosban. A budapesti tudományegyetemen – nem utolsósorban – Szekfű Gyula történész professzor hatására korábbi érdeklődése a történelem iránt elhatározássá érlelődik: a modern kor történetkutatójává válik. Doktori disszertációját Szekfűhöz nyújtja be, témája: A magyar polgári pártok programjai 1867 és 1918 között.

Egyetemi tanulmányai után ösztöndíjasként dolgozott, majd a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Könyvtárába került, ahol elmélyítve közgazdasági ismereteit, készült a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokra.

Tudományos pályája a felszabadulás után bontakozott ki. Több műve jelent meg a XIX. és a XX. század magyar történelméből; gazdaság- és társadalomtörténeti témákban, de nem lett hűtlen az induláshoz sem: politikai és eszmetörténeti könyvei tanúskodnak erről.

1952-ben kandidátus, 1967-ben a történettudományok doktora, 1973-ban az MTA levelező tagja. A hazai marxista történettudomány itthon és külföldön ismert képviselője. A politikai, gazdasági és társadalmi kérdések mellett, főként az utóbbi másfél évtizedben sokat és eredményesen foglalkozott a történelmi metodológia és a historiográfia egyes fontos kérdéseivel, a jelenkori polgári történetírói irányzatok beható bírálatával.

Levelező taggá választása óta változatlanul és széles körű érdeklődéssel folytatta tudományos munkáját, jelentős tudományos közéleti tevékenységet is kifejtett. Kutató-

munkára fordított idejének nagyobb részét az utóbbi években a magyar történettudomány reprezentatív szintézise, a tízkötetes Magyarország története V. kötetének (1790–1848) – a sorozatszerkesztőség által példamutatónak minősített – szerkesztése, továbbá a kötet gazdaságtörténeti fejezete túlnyomó hányadának a megírása, kisebb részének átdolgozása vette igénybe. Emellett tovább folytatta kutató és publikáló tevékenységét korábbi érdeklődési területén, a historiográfiában és a metodológiában is. Elemezte a nyugatnémet polgári történetírás struktúratörténet-kutatásának néhány problémáját, továbbá e történetírásnak a politikumhoz kapcsolódó historizáló törekvéseit. Eszmetörténet és munkásmozgalomtörténet címmel metodológiai kérdéseket tisztáz, s ugyancsak elméleti-módszertani problémákat fejteget a történettudomány és a társadalomtudományok kölcsönhatásos kapcsolatairól készített, s expertként a San-Francisco-i XV. Nemzetközi Történész Kongresszuson előadott tanulmánya is.

Mérei Gyula munkásságában egységet alkot kutatás és oktatás. Immár több mint negyedszázada vezeti a szegedi tudományegyetemen az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéket. Tanár- és kutatógenerációk szemléletét alakította, s tanszéke körül egész iskola alakult a helytörténet és a helyi munkásmozgalom története kutatására.

Számos akadémiai és minisztériumi testület tagjaként végez tudományos közéleti tevékenységet, legutóbb a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöki tisztére választotta meg az MTA II. Osztályának ülése.

Kutatói, oktatói és tudományos közéleti tevékenysége, eredményei alapján lett Akadémiánk rendes tagja.

Most, amikor az erről szóló oklevelet Mérei Gyula tagtársunknak átnyújtom, Osztályunk nevében kívánok erőt, egészséget és további sikeres alkotótevékenységet.

Az Osztály életéből

VITÁK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK TERÜLETÉN AZ 1970-ES ÉVEKBEN*

KOSÁRY DOMOKOS

A MTA Elnökségnek határozata értelmében a társadalomtudományi osztályoknak meg kellett vizsgálniuk, hogy a hozzájuk tartozó tudományterületeken a hetvenes években milyen fontosabb szakmai-ideológiai viták folytak, s ezek milyen eredménnyel zárultak.

A jelen beszámoló a II. Osztály elnökének felkérésére a Filozófiai és Történettudományok Osztálya körébe tartozó diszciplínák vitáit próbálja röviden jellemezni. Ehhez felhasználta azokat a külön, bővebb, kézíratos jelentéseket, amelyek a történettudomány,¹ az ókori történet,² a régészet,³ a művészettörténet⁴ vitáiról készültek. Érintőleg a neveléstudományi⁵ és a pszichológiai⁶ vitákat is megpróbálta figyelembe venni – a filozófiáról még nem készült jelentés.** A beszámoló tehát főleg a történeti tudományok körén belül marad. Részint azért, mivel történész-szerző itt tud jobban tájékozódni, bár még e kör egészét sem könnyű átfognia. De részint azért is, mivel a vizsgálat a II. Osztály területén éppen a történeti tudományok vitáiról hozta a legtöbbet napvilágra. Hozzá kell

*A Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1979. szeptember 24-i ülésén tárgyalta meg az általa gondozott tudományágakban az 1970-es években lezajlott tudományos viták természetét, eredményeit és tanulságait. Az osztályülés elé a tudományági bizottságokban megtárgyalt szakértői jelentések és a bizottságok állásfoglalásai alapján Kosáry Domokos által készített összefoglaló került megvitatásra. Az alábbiakban közzéteszük Kosáry Domokos tanulmányát. (Szerk.)

**Jelen összefoglalás elkészülte után küldte meg Osztályunknak a filozófiai vitákról készült jelentését a Filozófiai Bizottság. L. MTA II. Osztályának irattára. (Szerk.)

¹Balogh Sándor, Benda Kálmán, Erényi Tibor, Glatz Ferenc, L. Nagy Zsuzsa, Szász Zoltán: Viták a történettudományban az 1970-es években (1.1.) Külön is: Glatz Ferenc: Viták, új jelenségek történetírásunkban az elméleti és módszertani kérdésekről (1.2.) Benda Kálmán: A feudális-kori történet kérdéseivel foglalkozó jelentősebb viták. (1.3.) Erényi Tibor: A munkásmozgalom történetírásáról (1.4.) Balogh Sándor: Viták a magyar népi demokráciák történetéről (1.5.), valamint: Niederhauser Emil: Viták Kelet-Európáról (1.6.), Kővágó László: Jelentés a kelet-európai és nemzetiségi történetírás vitáiról a hetvenes években (1.7.). Mindezen jelentések, az alább felsoroltakkal együtt, az MTA II. Osztályának irattárában találhatók.

²Hahn István: Tudományos viták az ókori történet területén (2.1.); Kákossy László: Szakmai viták az egiptológiában (2.2.).

³Vékony Gábor: Szakmai, elvi és módszertani viták a hetvenes évek magyar régészetében (3.1.).

⁴Molnár László: A művészettörténeti viták helyzete az 1970-es években (4.1.).

⁵Zrinszky László: Neveléstudományi viták a 70-es években (5.1.).

⁶Buda Béla, Hegedűs András, Lénárd Ferenc és Hunyady György (bizottsági titkár) jelentése (6.1. – 6.4.).

tennünk viszont, hogy ezzel tulajdonképpen még nem fogtuk át a történeti tudományok teljes körét, hiszen ezek egy része, mint az irodalomtörténet, a történeti néprajz, vagy a jogtörténet az I., illetve a IX. Osztály körébe tartozik, és így itt nem tárgyalható, bár a történettudománytól vitáiban sem választható el teljesen.

A viták jellege

Az egyik beszámoló (1. 3.) némileg túlzott ügybuzgósággal azt állapítja meg, hogy „az 1960-as évekhez képest a vitaszellem megélnéült”, továbbá „történelmünk egyes jelenségeinek, eseményeinek politikai megítélése” helyett „főként elméleti és módszertani kérdések felé fordult” az „egyedi jelenségek helyett az általános került az előtérbe”.

Nézetünk szerint bizonyos tekintetben fordítva történt.

Az utolsó két évtized legjelentősebb, legszélesebb körű és talán egyetlen valóban nagy vitája a 60-as évek első felében bontakozott ki, Molnár Erik kezdeményéből a történetiszemlélet nacionalista maradványairól. Ennek a kihatása volt elméletileg is a legáltalánosabb, bár eredetileg főként a XVII. századi és XVIII. század eleji Habsburg-ellenes mozgalmak értékelésének, a függetlenségi küzdelmek és az osztályharc összefüggéseinek vizsgálatából indult ki. A hetvenes évek elején tulajdonképpen még e nemzeti vita „harmadik menete” zajlott. Azóta viszont inkább sok különféle, kisebb vita folyt mindenfelé, rendszerint szűkebb témakörben. E viták, bár összehatásuk jelentős, már nem álltak valami ilyen nagyobb egységbe össze. Külön folytak az újabb eredmények természetét betakarító nagyobb vállalkozások, így a tízkötetes Magyarország Története egyes részeiről, más sorozatokról, monográfiákról, kéziratokról. Emeljük ki mindjárt: történettudományunk nem kis előrelépését, témakörének szélesedését, új kérdések felvetését is jelezték, nemegyszer igen fontos általános jellegű elméleti problémákat hordoztak magukban. Az a kedvezőbb közeg azonban, amely a hetvenes években lehetővé tette ily szakmai problémák tovább érlelését, nem kis mértékben volt annak is köszönhető, hogy az előző évtized csatái hol, mennyiben végződtek sikerrel.

A Molnár-vita érdemét, mondanunk sem kell, nem az szabta meg, hogy az új, konkrét megoldási javaslatok mennyiben voltak hibátlanok. Korántsem voltak hibátlanok. A vita azzal vált jelentőssé, hogy elsőnek sikerült azon a merev szemléleti képződményen érdemben áttönnie, amely az ötvenes évek elején a marxista történetírás dogmatikus változatának és a polgári történetírás bizonyos polgári-nemesi nacionalista elemeinek ötvözetéből létrejött.

A historiográfia kutatói tudják, hogy a történettudománynak minden nagy irányzaton belül lehet többféle szintje és válfaja. Ha jelekkel dolgozunk, és az M a marxista, a P pedig a polgári történetírást jelenti, akkor az M az ötvenes évek küszöbén a valóban pályafutása végéhez ért P változatai körül elsősorban a P₁, vagyis az ellenforradalmi időszak fontosabb, színvonalasabb irányzata, és annak elődje: a dualizmus-kori 67-es felfogás ellen támadott. Nem részesítette viszont hasonló kritikában a dualizmus-kori 48-as felfogást – bár az is nemesi-polgári bázison nyugodott, – sem annak későbbi folytatását, a P₂-t, sőt ennek bizonyos elemeit átvette, utilizálta. Ez akkor sok minden-

ből érthető volt, így nem utolsósorban a nemzeti momentummal kapcsolatos politikai taktikából és egyúttal abból is, hogy akkoriban a marxista történetírás, mondjuk, hogy: M_2 állapotban, közvetlenül alárendelődött a dogmatizmus politikai taktikáinak. Ha viszont utóbb változott, kedvezőbb viszonyok között, a történészek a magasabb szintű M_1 megvalósítására igyekeztek, akkor ennek érdekében nyilvánvalóan túl kellett jutniok az $M_2 + P_2$ képletén. Ennyi akkor is megállapítható, ha nem vonjuk kétségbe, hogy eredmények, nem is csekélyek, akkoriban is születtek. S azóta kiderült, hogy a nagy vita sem a nemzeti hagyományoknak, sem a marxista történetírásnak nem ártott, sőt a közvetlenül nem érintett területeken is elősegítette a jelentős előrehaladást.

Az egyik jó megfigyelés (1. 2.) szerint az utóbbi évtized magyar történetírásának egyik jellemzője azonban éppen az, hogy az „új nézetek, új eredmények korántsem szembesülnek viták formájában a korábbi felfogásokkal”. Az persze, hogy egy-egy új koncepció jelentkezése nem vezet összeütközésekre – olvassuk tovább, – „részben szerencsésnek mondható, jelzi a szakmai megújulást eredményező, kiegyensúlyozott, türelmes tudománypolitika eredményességét”. Ugyanakkor azonban „az, hogy az új felfogások nem tartalmazzák a korábbiak kritikáját, hanem elmennek azok mellett, hátráltatják kutatásunk elméleti végiggondolását”. Így azután látszólag zökkenőmentesen haladhatunk, és simává kerekíthetők beszámolóink.

Valóban: a történettudomány haladása, új eredmények elérése kedvező feltételek közt olyan széles, megrázkódtató viták nélkül is elképzelhető, mint a hatvanas évek csatái. Sőt talán könnyebben elképzelhető – hangsúlyozzuk: kedvező feltételek között. Az adott előzmények után azonban a kedvező vagy kedvezőbb feltételekért külön meg kellett küzdeni. S a problémák még nem szűntek meg minden vonatkozásban azzal, ha az eltérő nézetek „elmennek” egymás mellett, hallgatólag, mivel olyankor jobbnak látszik a párbeszédet nem folytatniok.

Az M_2 és a P_2 hagyományai bizonyos fokig ma is folytatódnak, de inkább külön-külön, változott feltételek között. Az eredeti, együttes képlet talán utolsó látványos, szenvédeyes védelmét, nagy arzenállal, alighanem 1973-ban kísérelte meg egyik irodalomtörténészünk (Király István), aki ugyan rugalmas védekezéssel maga is elítélte a dogmatizmust, de mégis posztulátumként állította fel a múlttal szemben a – szerinte – eszményi nemzeti hagyomány modelljét, és megróttá azokat a történész szakembereket, akik a múltban, a maguk területén, nem mindig e posztulátumot találták. Hangsúlyozzuk: nem teszünk egyenlőségi jelet az M_2 és a P_2 közé. Kétségtelen azonban, hogy a történelmet valamiképpen mindegyik saját óhajai szerint szerette volna visszamenőleg módosítani, és mindkettő hajlamos volt arra az elfogadhatatlan és félrevezető vitaalapra helyezkedni, hogy joga, sőt kiváltsága van „marxistának” vagy „nemzetinek” kizárólag saját nézeteit deklarálni.

A valódi tudományos viták sorából alapjában véve még le kell számítanunk azokat az álvitákat, amelyek nem azonos szintű, tudományos álláspontok konfrontálásából adódtak, hanem abból, hogy a szakma itt vagy ott kénytelen olyan tudománytalan tendenciákkal megküzdeni, amelyek nem tartják magukra nézve kötelezőnek a szakmai szabályokat, félrevetik az érveket és ugyanazt ismétlik újra. Alapjában véve tehát azt jelzik, hogy társadalmunk történeti tudatában, elváltozásként, helyenként vannak olyan

emocionális, irracionális gócok is, amelyekben igazi vagy vélt sérelmek, torzult nosztalgia, szorongó nacionalista vagy más hangulatok, egyebek közt például a P_2 , vagy az M_2 leszállt maradványai rakódtak egymásra, és hogy ezek meg is szerzik a kifejezés eszközét. Az alábbiakban ennek tüneteivel több ponton találkozunk. Vagyis a vitabeszámolóknak nem két, hanem három dimenzióban kellene mozogniuk. E tünetek megszólaltatóit, a naivakat vagy a feltűnést keresőket, történettudományunknak szakmailag nem nehéz, legfeljebb fárasztó megcáfolnia. De maga a jelenség pusztán szakmai érvekkel nem kezelhető. Pedig mindenesetre odafigyelést, diagnózist, orvoslást érdemel. Azzal az itt-ott előforduló sajátos jelenséggel együtt, hogy a véleményszabadság szép jogcímén olykor nyilvánosságot kaphat az olyan tudománytalan, valótlan feltételezés is, ha elég érdekesnek találtatik, amelyre kár papírt pazarolni, viszont ugyanakkor a megérdemelten kemény, szakmai bírálat közzétételére már kevésbé szívesen vállalkoznak folyóirataink. Az ilyesmi sincs hatás nélkül a szaktudomány fejlődésére, munkájára, érdemi vitáira.

Ókori történet

Kezdjük az áttekintést a nagy történeti folyamat elején.

Az ókori történet magyarországi kutatói apparátusa nem nagy, de a nemzetközi tudományosság problémáira frissen reagál. Vitái, mint a róluk készült, szép összefoglaló (Hahn István) is jelezte, szemléltetően mutatták, hogy a többféle szintnek az a problémája, amelyről fent beszéltünk, itt is jelentkezett.

Az egyik oldalon a viták olyan, nemzetközileg is jelentős elvi-szakmai kérdések körül folytatódtak, amelyek a marxi formáció-elméletnek az ókor társadalmaira való alkalmazásával kapcsolatosak. Három vonatkozásban is. Az egyik az ókor korai, keleti, potamikus társadalmainak beillesztése a társadalmi formációk rendszerébe. A másik a görög-római „klasszikus” rabszolgatartás pontosabb meghatározása. A harmadik pedig a rabszolgatartó társadalom felbomlásának, a feudalizmushoz vezető átmenet változatainak körvonalazása.

Különösen az elsővel kapcsolatban bontakoztak ki élénk viták. A korábbi, sokban dogmatikus felfogással szemben, amely szerint az egész antikvitásban egységesen rabszolgatartó társadalmakat találunk, magyar részről Tőkei Ferenc nemzetközileg is az elsők között fejtette ki, már a hatvanas években, azt a Marx eredeti szövegeire alapozott koncepciót, hogy az ókori keleti társadalmakat nem a klasszikus rabszolgatartás, hanem az ázsiai termelési mód jellemezte. Most a hetvenes években e koncepció további vitája, pontosítása folyt, beleértve e fogalom talán túlságosan széleskörű használatának bírálatát. Felmerült, hogy ez a termelési mód stadiálisan értelmezendő-e, mint a rabszolgatartást megelőző fejlődési szakasz, vagy pedig az európai típusú fejlődési modellől eltérő, és vele részben szinkron „ázsiai” modellt kell-e benne látnunk. Az ázsiai termelőmód kérdésével 1974-ben külön vitautlás foglalkozott. Itt akadt, aki az egész koncepciót megkérdőjelezte. A vitát aligha lehet még összegezni. A hazai kutatók azonban úgy látszik abban talán többé-kevésbé egyetértenek, hogy a keleti társadalmak nem voltak a klasszikus társadalmakkal egészen azonos jellegűek, és hogy az elvi viták során felmerült új kérdésekre újabb, konkrét részletelemzések útján lehet választ keresni.

A másik oldalon viszont a szaktudománynak az állítólagos sumer–magyar rokonság dilettáns „elméletével” szemben kellett végre kritikailag állást foglalnia. Ez szakmailag ugyan tarthatatlan, de nagy visszhangot keltett főleg a tengerentúli magyar emigrációban, és valamennyit itt a Duna-medencében is. Egyik gócpontja lett ugyanis azoknak a torzult, sértett nacionalista emócióknak, amelyek azt hiszik, hogy a valóságot félretolva irracionális, önkényes úton lehet és érdemes valamilyen, mások igazi vagy vélt múltjánál régebbi és fényesebb múltat kreálni. A kritikával, szakembereink szerint, a vita lezárult. De vajon a szaktudományon kívül is? Ez ugyanis itt sem annyira szaktudományi kérdés, mint inkább bizonyos, a társadalmi tudatban jelentkező elváltozás tünete, amelynek *mai* feltételeit kell megvizsgálni.

Régészet

A régészet területén is többnyire 1970 előtt indult viták folytatódtak. Ezek főleg a hazai neolitikumot, különösen a korai szakasz, az élelemtermelésre való áttérés, továbbá a késő bronzkor, a korai vaskor és a La Tène kor problémáit érintették. A hetvenes években bontakozott ki viszont, az ókori történetet és érintően, az a vita, amely a dunántúli római provinciának részint kezdeteivel, részint pedig fennállása utolsó szakaszával, illetve feladásával foglalkozott. Ez utóbbi vonatkozásban egy 1969-ben megjelent monográfia túlzóan minősített nézeteit, és egyben a római uralomnak lényegében az egész V. századra való kiterjesztését kérdőjelezte meg. A vita azonban meg is könnyítette egy sor probléma és például a régebben „hun-korinak” minősített leletanyag árnyaltabb megítélését. Egyébként abban is része volt, hogy újra vizsgálni kezdték az esetleges dunántúli római kontinuitás kérdését. Kutatóink többsége azonban nem tartja valószínűnek itt a római népesség érdemleges továbbélését. Hozzátehetjük, hogy Fenékpusztá–Környe római kontinuitásának, illetve Pannonia valamiféle VI. századi bizánci megszállásának feltevéseit, a kialakuló vita során, a hazai és a külföldi kritika általában elvetette. Nem tartják kutatóink bizonyíthatónak a még távolabbi Erdélyt illetően sem a dák-római kontinuitásnak a román kutatók által képviselt elméletét. Többen rámutattak arra, hogy e korai időszakban kultúrák és etnikumok nem minden esetben kapcsolhatók össze világosan, és hogy a kontinuitás feltételezésének mind a régészeti, mind a bázisforrások inkább ellentmondanak.

A régészet területén is akadt olyan hazai vitakérdés, amely a szakma körein úgy terjedt túl, hogy romantikus elképzeléseket is táplálhatott. Az ún. „kettős honfoglalás” elméletére gondolunk, amely szerint a Kárpát-medencében már jóval Árpád előtt, a „késő avar” korszakban is jelentős tömegben éltek volna magyarok. Ennek felvetője persze sokkal jelesebb szakember, semhogy határozottan állítana olyasmit, amiről tudja, hogy nem bizonyítható. Csak feltevésről és, joggal, töprengésről, hangosan gondolkozásról beszél, de főleg népszerűen, szélesebb közönség előtt. Az utóbbi viszont a régész és történész szakemberek szűk körében elhangzó cáfolatairól már kevésbé értesül. S a magyar őstörténet sajátosan allergikus területén mindez önkéntelenül is elősegítheti érzelmi úton a megkérdőjelezett szakmai eredmények helyett más, nem szakmai elképzelések terjedését.

A feudális kor

A 60-as évek nagy vitáival megindult kibontakozás egyik legpozitívabb szakmai eredményének tekinthető az a részletes vizsgálat és vita, amely a hazai feudalizmus hosszú időszakának első, középkori részén alkalmazta az új eljárásokat és elemezte széles nemzetközi, európai kereten belül a magyar társadalom etnikai és nemzeti tudatának kérdéseit (Szűcs Jenő). Meggyőzően bebizonyosodott, hogy a középkori ember más gondolati és fogalmi körben élt, és hogy messzemenően helytelen volt, korábban, olyan újabb kori, mai fogalmakat a távolabbi múltba változtatlanul visszavetíteni, mint a nemzet, haza, hazafiság. Öröndetes, hogy e vitának e magas színvonalon, szélesebb körben is nagyrészt jó visszhangja volt. Elgondolkodtató viszont, hogy azt a szerzőt, akinek szép tanulmányai a vita magját képezték, mégis történészek segítségével érthette szakmán kívüli durva és értelmetlen támadás, itt is tünetként, jellemző módon éppen Kézai, mint a nemesi szittyá-hun hagyomány képviselője „védelmében”.

Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmat adott az 1514-i magyarországi parasztháború kérdéseinek megvitatására, korábbi álláspontok esedékessé vált felülvizsgálására is. A vitaülés, amelyen fiatalabb kutatók és külföldiek is részt vettek, szélesebb, nemzetközi keretben elemezte a parasztság egykorú gazdasági-társadalmi viszonyait, majd a parasztfelkelések ideológiáját és különösen a Dózsa-háború társadalmi-politikai elképzeléseit. Ennek eredményeként ma jóval világosabban látjuk például az obszerváns ferences hatások szerepét, meg a székely közösségi kiváltságokét, eszményi célkitűzésként a parasztháború résztvevőinek gondolkodásában. A vitaalkalom tehát kétséggel kívül elősegítette, hogy új eredmények kerüljenek napvilágra, bármennyire próbálták olykor a régi felfogás folytatói ezeket egyszerűen negligálni.

Történetírásunk a mohácsi csata szélesen vett kérdéskomplexumáról is megfogalmazta új mondanivalóját a hetvenes évek közepén, és egyebek közt a katasztrófa 450. évfordulója alkalmából 1976-ban rendezett ülészakon. Ekkor azonban már javában tartott, a szakma határszélein és azokon túl is, a máig zajló, heves vita. 1966-ban ugyanis egy irodalmár szerző, a szakmai fellépést megelőzve, maga próbálta a revideálást végrehajtani, eredetileg nem rossz irányban, társadalomkritikával, csak éppen elégtelen szakmai eszközökkel. Hogy jól felismerte a közönség igényét az új iránt, az a nagy zömmel kedvező visszhangból is kitűnt. Mindjárt akadtak viszont ellenzői is, akik egyike vele szemben a „nemzeti önértet” (közelebbről inkább a magyar feudális uralkodó osztály) védőjeként lépett a nyilvánosság elé, majd pedig maga próbált egy másik, szakmailag még megalapozatlanabb elméletet népszerűsíteni, amely szerint a török békét ajánlott, Magyarországot nem is tudta (?) meghódítani, hanem csak a Habsburgok ellen védekezett. E ponton túl azután a történészek, akiknek bíráló szavait a nagy hangzavarban néha alig lehetett hallani, mindinkább kezdték magukat szembetalálni az irracionális, az indulat és az érvek nem reagálás más előzőleg említett tüneteivel.

Ettől függetlenül megállapítható, hogy történészeink a XVI–XVII. század politikai problematikáját, tehát éppen azt, amelyből előzőleg a nagy vita kiindult, nem tudták oly átfogóan újjáértelmezni, mint a középkorét. Mintha Molnár Erik halála után egy kissé kerülgetni kezdték volna ezt, vagy éppen olykor visszatértek volna korábbi, téves, de

kevesebb feltűnést keltő nézetekhez. Pedig gazdaságtörténészeink jelentős eredményeként ekkor már rendelkezésünkre állt az a gazdasági-társadalmi modell, amelyhez az újat hozzá lehetett építeni: a nyugati fejlődéstől elmaradó kelet-európai késő feudalizmusé. Történetek persze kísérletek. De például a parasztság és honvédelem problémája új elemzésének, valamint a „vitélző rend” politikai és társadalmi funkciójának vizsgálatából született, új eredmények figyelembevétele nélkül folyt a másik oldalon a „népi kurucság” problémájának túlfejlesztése is. Igaz, az I. Lipót-féle abszolutizmus és magyar rendiség viszonyának gazdag levéltári anyagon nyugvó elemzése olyanféle pozitív vitát eredményezett, amelynek hatása a továbbiakban talán szélesedni tud. Az is igaz, hogy a feltételek közt is sok új anyag és hasznos eredmény került napvilágra, például a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi vonatkozásait illetően. Ülőszakokon emlékeztek meg történészeink a Thököly-felkelésről, megindításának 300. és az annál lényegesen, összehasonlíthatatlanul magasabb szintű és pozitívabb Rákóczi-szabadságharcról, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából. Az utóbbi esetekben az országos ünneplés valóban indokolt, bár, főleg helyi viszonylatban, olykor elkerülhetetlenül hagyományos kuruckodó motívumokat is újra felidézett. Abban a kérdésben, hogy Rákóczi, egy szűkebb körrel együtt, a hazai feudális rendi struktúrán belül feltétlenül korszerűsítő tendenciát, bizonyos reformtörekvést képviselt, és hogy ez pozitívként nagy figyelmet érdemel, történészeink lényegében véve egyetértenek. Annak eldöntése azonban, hogy ez milyen mértékig juthatott el a nemzeti abszolutizmus programjához, vagy hogy a hajdúszabadságok megadása a késő feudális társadalomban meddig haladhat, és hozhat-e szerkezeti változtatásokat, még további, valódi kritikai megközelítésre és vitákra vár. Ezúttal inkább csak egy-két olyan nyilvánvaló túlzást igazítottak ki, mint hogy az adott nemzetközi és belső erőviszonyok közt a szabadságharc folytatásának 1711 után is lettek volna kilátásai.

Bizonyos előrelépések történtek a XVIII. század problematikájában. Korrekciókra került sor, éppen a késő feudalizmus modelljéből kiindulva, a „gyarmati” helyzettel, illetve az osztrák vámrendszerrel kapcsolatos, sokáig túlhangsúlyozott elképzelések terén, amelyekről kiderült, hogy XVIII. század végi nemesi gazdaságpolitikai törekvésekre mennek vissza. A XVIII. század „hanyatlásáról” szóló különböző elméleteket kezdi a felvilágosodás feltételeit megteremtő lassú, ellentmondásos, de fokozatos emelkedés képe felváltani, amely az egykorú Európa-modellbe is jobban beillik. Hasznos viták folytak több tudományág képviselői, irodalomtörténészek, nyelvészek, történészek, művészettörténészek, jónéhány külföldi szakember részvételével az időszakosan megrendezett mátrafüredi felvilágosodás-konferenciákon. Külön kiemelhetők a nemzeti ébredések párhuzamos vonásairól, valamint a felvilágosult abszolutizmusról folytatott viták. Magyar és külföldi kutatók közösen dolgozták ki a felvilágosult abszolutizmusnak mint Európa viszonylag kevésbé fejlett északi, keleti és déli zónáit jellemző politikai rendszernek XVIII. századi modelljét, amely a magyar történetírásban különösen újszerű.

Abban történészeink ma már lényegében véve egyetértenek, hogy a reformkor kezdetét 1830 körül kell keresnünk. S többé-kevésbé abban is, hogy előzőleg, 1795 után, a felvilágosult politikai tendenciák alulmaradása következtében, a haladó törekvések jődőre föld alá szorultak, bár a politikailag nem exponált területeken a gazdasági vagy a

kulturális fejlődés folytatódhatott. A periódushatárok megvonása, vagyis a reformkor értelmezése körül a történészeknek már inkább csak néhány olyan irodalomtörténéssel volt vitája, aki az irodalmi romantika bizonyos tünetei alapján még mindig, az egykori nemesi hagyománynak megfelelően inkább 1825-nél szeretné a határt megvonni. A reformkor kérdéseiről viszont kissé más okokból nem folytak az utóbbi időszakban nagyobb, nyílt viták. Itt ugyanis mind az M_2 , mind pedig a P_2 , együtt, de külön is az eredetileg széles, több ágú reformmozgalomnak egy olyan, kissé leszűkített értelmezését tette dominánssá, amelyből a legfőbbnek tartott irányzatokon kívül többé-kevésbé kiszorultak más, olyan irányzatok, amelyek az előzőkkel vitázva haladtak az átalakulás felé, a széles medren belül. Meg is mondhatjuk, hogy elsősorban Széchenyre gondolunk, akinek értékelése azonban, ha a legutóbbi Napló-válogatás visszhangjából ítélnünk, e mostoha időszakon úgy látszik már túljutott. Mint ahogy a reformmozgalom árnyaltabb képe, több ágú, összetett voltának tudomásulvétele is kezd helyet kapni a szakmai közvéleményben, ha nem is ellentmondásoktól mentesen.

A polgári korszak

1969-ben zajlott le Magyarország kapitalista fejlődéséről az a „műhelyvita”, amely a készülő, új szintézis, de egyben további eszmecserék, viták előkészítését is szolgálta.

Az egész korszak vizsgálatának és az ezzel összefüggő vitáknak fő eredményét a jelentések joggal tartják abban összegezhetőnek, hogy azzal a Magyarországot önmagában, izoláltan néző szemlélettel szemben, amelyet közvéleményünk oly hosszú időn át megszokott, most végre történeti fejlődésünket sikerült a Habsburg monarchia, Közép-Kelet-Európa és ezzel együtt az európai kapitalista fejlődés egészébe beilleszteni. A hazai gazdasági, társadalmi, politikai és részben ideológiai problémák elemzését most már e modell birtokában lehetett pontosabban megvizsgálni.

A már az előző évtized küszöbén elindult, de rejtettebb formában nemegyszer máig tartó viták során háttérbe szorult a korábbi, politikai-központú felfogás, a gazdaságtörténeti elemzések fényében pedig ugyanakkor tarthatatlanná vált az a Magyarország „gyarmati”, illetve 1867 után „félgyarmati” helyzetét inkább deklaráló, mint bizonyító, politikai-történeti indíttatású koncepció, amely az ötvenes évek elején az $M_2 + P_2$ képletének oly jellemzően megfelelt. E folyamathoz tartozott az az elhúzódo vita is, amely a reformkori falusi textilkészítés fokozatos elsorvadását végül is a reális és nem a tévesen, bár makacsul feltételezett okokra (a szabadságharc leverésére) vezette vissza.

A gazdasági növekedés vizsgálata kimutatta, hogy az ország gazdasági fejlődése a dualizmus korában európai viszonylatban is igen jelentős volt, és hogy a monarchia nagy piacába való integrálódás lényegében véve ösztönző szerepet játszott, minden negatív tényező ellenére. A modern kapitalista gazdaság kiépítésében szükséges külföldi tőke indukáló szerepet is betöltött, meggyorsította a hazai felhalmozást. Így azután a korszak végére a külföldi tőke részarányainak csökkenése is bekövetkezhetett.

A gazdasági-társadalmi fejlődés vizsgálata elősegítette az 1849 utáni politikai folyamatok új megvilágításba helyezését is. A neoabszolutizmusról kiderült, hogy alapvetően

sértette a birodalom másik, Lajtán túli felét modernizáló erők érdekeit is. Ismétlődő, nem egyszer kemény viták folytak, már 1869-től kezdve, több szakaszban, a birtokos magyar nemesi vezető rétegek politikai szerepéről. Kitűnt egyrészt, hogy az 1859–1861 közötti nemzetközi politikai válság nyomán átmenetileg újra fellendült nemzeti mozgalomban a magyar nemesség soraiban a 48-as politika következetesebb folytatásának több híve volt, mint korábban feltételezték. De kitűnt másrészt az is, hogy alapvetően a magyar nemességet a forradalom tartós sokkhatása végül éppúgy a kompromisszum felé tolta, mint a nemzetközi helyzet. S e két tényező együtt, alapjában véve, a Kossuth-emigráció mozgásterét is meghatározta.

E viták színvonalához mérten különösen feltűnő volt viszont, hogy időnként felbukkantak, helyet kaptak – sajnos néha még vezető napilapunk hasábjain is – olyan tudománytalan és hitelt nem érdemlő „nézetek”, amelyek a magyar történelemben mindenütt orgyilkosokat keresve próbálnak rég letűnt „szenzációkat” újra felfedezni, nemcsak Zrínyi balesetével, hanem, éppen az itt tárgyalt időszakban, Széchenyi vagy Teleki László öngyilkosságával kapcsolatban is – méghozzá valamiféle sajtós, gyanúsító hangnemben, mintha a történészek mind arra fogtak volna össze, hogy elkendőzzék e rémtetteket. Ez persze a mesék világába tartozik, hogy finom szóhasználatral éljünk. Szeretnénk azonban hinni, hogy a történészek, a szakma képviselői, azok is, akik egymással esetleg vitában állnak, abban valóban egyetértenek, hogy a történelemmel való felelőtlen játszadózást egyként elítélik.

A valóban szakmai viták eredményeként ma már elfogadott álláspontnak tekinthető, hogy az 1867-i kiegyezés a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett Magyarország tőkés fejlődése számára. Továbbra az is, hogy politikai mozgásterét megnövelte, és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában Magyarország szerepe fokozatosan növekedett, bár ugyanakkor a hadügyek irányításában érdemben szóhoz nem jutott. A viták során még mindig akadtak, akik, valahogy a P_2 hagyományainak továbbfejlesztőiként, a kiegyezés pozitívumait mindenestől kétségbe vonták. De részben az ő érvelésük is elősegítette annak felismerését, hogy a magyaránú gazdasági fejlődés, későbbi előrevívő társadalmi kihatásaitól függetlenül, némileg megkönnyítette az adott társadalmi struktúra nemesi jellegének, feudális eredetű viszonylatainak konzerválódását is. Itt említhető, hogy a regionális struktúravizsgálatok eredményei szerint a nemzetiségek politikai elnyomása nem jelentette gazdasági elnyomásukat, és hogy gazdasági viszonyaik fejletlenebb jellege, ahol ilyesmi kimutatható, alapvetően nem politikai rendszabályok következménye volt. Végeredményben a Habsburg monarchiát ma olyan, a politikai egyensúlyt és a nagyobb gazdasági keretet az adott feltételek közt valamennyire biztosító, történetileg kialakult, sokféle érdeket egyeztető és sokféle más érdeket elnyomó képződménynek tekinthetjük, amely valaminő mértékben minden benne élő nemzet számára lehetővé tette a gazdasági és korlátozottabban, egyenlőtlenebbül, a politikai fejlődést. A kelet-európai átlagnál kedvezőbb feltételeket teremtett olyan új társadalmi-politikai erők kifejlődéséhez, amelyek azután megerősödve, az első világháború végén beállt nemzetközi helyzetben, a forradalmak időszakában, lényeges szerepet vittek a birodalom szétrobbantásában.

Viták folytak a szocialista munkásmozgalom problémáiról is, egyebek közt a nemzeti kérdés viszonylatában. Voltak bizonyos, bár nem messzemenő kísérletek arra,

hogyan a korai szocialista mozgalmat erősebben bírálják a magyarországi társadalmi fejlődésből adódó, polgári demokratikus feladatok jelentőségének kellő fel nem ismerése miatt, vagy éppen arra, hogy egyes kispolgári, polgári demokratikus mozgalmakat túlzottan kiemeljenek. A jelentősebb tanulmányok azonban elvi alapon, többnyire mértéktartóan foglaltak állást ebben a kérdésben. Ebben az évtizedben alakult ki a szocialista mozgalom „kettős kötöttségéről” szóló, lényegében helyes felfogás is, amely szerint a szocialista mozgalom szerves része mind a nemzeti történetnek, mind ugyanakkor a nemzetközi munkásmozgalom történetének. Figyelmet érdemlő vita folyt az agrárszocializmus kérdéséről is. Egyesek joggal emlékeztettek arra, hogy az adott időszak sok szempontból szocialista jellegű szegényparaszti szervezkedésében sok volt az érzelmi momentum és az ösztönösség. Ezt a megfelelő mértékben figyelembe véve is megállapítható volt azonban, hogy a szocialista munkásmozgalom magyarországi úttörése nélkül a századforduló agrárszocialista mozgalmaira nem kerülhetett volna sor.

Míg korábban az $M_2 + P_2$ hajlamos volt messzemenően túlhangsúlyozni a XX. század eleji koalíciós időszak függetlenségi politikájának progresszív vonásait, most több figyelem fordult a polgári radikalizmus és a szocialista mozgalom, a szociáldemokrácia felé. Azon a címen, hogy a polgári progresszió bizonyos polgári demokratikus törekvéseknek (agrárkérdés, nemzeti kérdés) nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a szociáldemokraták, volt bizonyos törekvés a polgári radikalizmusnak és a független szocializmusnak túlzott előtérbe helyezésére, a szocialista munkásmozgalom elé. Többféle álláspont jelentkezett az egykorú szociáldemokrata mozgalom megítélésében is, nem utolsósorban a vezetés centrista, illetve a másik oldalon, kétségtelenül erős reformista tendenciáinak mérlegelése körül. Mindezen viták bizonyára jó előkészületei voltak a további eszmecseréknek.

Világháború, forradalmak

Az 1917–1919-i forradalmi periódussal kapcsolatos újabb viták központi kérdése a polgári demokratikus és a szocialista forradalmi tendenciák és szakaszok egymáshoz való viszonya volt. Ezekben, nemcsak történészek részvételével, fellelhetők voltak a polgári demokratikus erők túlbecsülésének, vagy éppen idealizálásának nyomai. Az e vitákat összefoglaló jelentés hangsúlyozza, hogy 1918–1919 magyar története összefüggő forradalmi folyamat, de ennek bemutatása – mint éppen a viták során rámutattak – nem homályosíthatja el 1918 októberének és 1919 márciusának minőségi különbségeit. A specialisták megítélése szerint a most született, főbb munkák már a kérdés mind a két oldalát megfelelően figyelembe veszik, és a nagy forradalmi folyamatok összefüggéseivel és belső eltéréseivel együtt ábrázolják.

Az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatos viták összefüggtek a kutatási tematika bővülésével, a nyugati levéltárakban újabban hozzáférhetővé vált adatok értékelésével, és azokkal a nemzetközi szakmai vitákkal, amelyekbe a magyar kutatás is bekapcsolódott. Ezzel együtt megnöttek a szakmai igények is.

A viták egyik csomópontja a fasizmus problémája és a Horthy-rendszer jellege körül alakult ki. A fasizmus behatóbb elemzése idehaza főként csak az 1970-es moszkvai

nemzetközi történettudományi kongresszus időszakában indult, de azóta, időnként viták tüzeiben, máris igen figyelemreméltó eredményeket ért el. A történettudomány természetesen nem vitatja a fasizmus Dimitrov-féle definíciójának történelmi-politikai jelentőségét a fasizmus elleni általános, népfrontos küzdelem megindításának időszakában. De a korszak feltárásában mindinkább előrehaladva azt a feladatot sem kerülhette ki, hogy a problémát a maga eszközeivel is megközelítse, és vizsgálódását addig kevésbé számbavett kérdésekre és területekre is kiterjessze. S még az a kérdés is felmerült, hogy napjaink viszonyai közt e második világháború előtt kialakult fogalomnak valami módon szembe-sülnie kell a mostani szélsőséges burzsoá diktatúrák jellemzésére használt politikai fasizmus fogalmával.

Az új vitakérdések sorában az elsők és lényegesebbek közt szerepel az, hogy a két világháború közötti időszakban meddig terjed a diktatúrának az a köre, amely a fasizmus kategóriájába sorolható, és hogy e kör miképpen viszonyul az európai modell különböző zónáihoz, amelyek jellemzőit, eltérő feltételeit már az előzményekből ismerjük. Ezen továbbhaladva az 1918 utáni rendszerek tipológiájának körvonalazásakor kiderült, hogy Közép-Kelet-Európa olyan sajátosságokat, egyebek közt olyan autoritativ vonásokat mutat fel, amelyeket az új típusú rendszerek, a fasizmus vizsgálata során is figyelembe kell venni. Melyek azok a tények, amelyek alapján egy adott rendszer fasisztának tekinthető? Hol a helye a magyarországi rendszernek az 1918 utáni rendszerek sorában? E kérdések megválaszolása szükségessé tette az uralkodó osztályok, elitek, az állami szerkezet, a rendszer társadalmi bázisa, valamint ideológiája behatóbb vizsgálatát.

Egységes felfogás az eredmények gyarapodása ellenére sem tudott még kialakulni. Szerzőink egy része a Horthy-rendszert továbbra is egyértelműen fasiszta rendszernek minősíti. Más része viszont olyan ellenforradalmi, diktatórikus rendszernek, amely a hagyományos parlamenti elemeket a kelet-közép-európai autoritativ és az újabb, fasiszta motívumokkal együtt tartalmazza. Eltérő nézetek mutatkoznak a magyarországi finánc-tőke ismert jellemzők által motivált szerepét, valamint a középrétegek egyes hatalomba bekerülő szélsőjobboldali agresszív csoportjainak jelentőségét, a kispolgári bázis mértékét, nagyságát illetően.

A munkásmozgalom egykorú történetén belül főleg az illegális kommunista és Magyarországon ekkor is legalisan működő szociáldemokrata párt szerepének, viszonyának, a reformista és a forradalmi irányzat elterjedésének problémái körül folytak érdemi jellegű viták. Ezek során ugyancsak mutatkoztak eltérő megítélések, de nem szélső formák közt. Vita folyt annak megítéléséről is, hogy mennyiben tudott a munkásmozgalom – elméletileg is – megfelelni a Magyarországon felmerült kérdéseknek.

A viták egy másik csomópontja a második világháború és benne Magyarország szerepe körül alakult ki. Ezeknek az eszmecseréknek nagyobb nyilvánosságot biztosított az, hogy a második világháború történetének nemzetközi bizottsága két alkalommal (1973, 1978) is Magyarországon, Budapesten rendezett nemzetközi konferenciát.

Az a vita, amely Magyarország második világháborús katonai szerepével, közelebb-ről a második hadsereg tragédiájával kapcsolatban elsősorban nem szakmai körökből indult ki, különös nyomatékkal figyelmeztet arra, hogy legújabb kori történetünk számos kérdése mily mélyen foglalkoztatja a közvéleményt, és mily nagy hiba, ha a történet-

tudomány kitér e „kényes” kérdések elől, ha az érdeklődés kielégítését átengedi olyan munkáknak, amelyek nem kellő mértékben veszik figyelembe a történeti kutatás eredményeit és szabályait. E kérdésről egyébként, éppen a fenti vitával kapcsolatba, szakmai vélemények is elhangzottak a Magyar Történelmi Társulat egri vándorgyűlésén, 1973-ban.

A népi demokratikus korszak

A történelem nem áll meg, hanem a mindenkori jelenig vezet. Az évek múltával egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a népi demokratikus korszak kutatása, és mindenekelőtt a népi demokratikus átalakulással összefüggő legfontosabb elméleti kérdések tisztázása nélkül a magyar történetírás nem tud a követelményeknek megfelelni. Az e területről készült beszámoló arra is rámutat, miszerint a kibontakozó vitákat inspirálta és befolyásolta, hogy a Szovjetunióban és a szomszédos szocialista országokban is megindult a népi demokratikus forradalom problémakörének tisztázása, hogy a vitacikkek nem egyszer a magyar népi demokrácia kérdéseit is érintették, és néhány szovjet szerző pedig kifejezetten a magyarországi népi demokratikus átalakulás problematikáját vizsgálta. A több mint egy évtizeden át zajló vitában itthon nemcsak történészek, hanem filozófusok, közgazdászok, jogászok, valamint publicisták is kifejtették nézeteiket. Ennek kétségtelen előnye volt, hogy a vita új szempontokkal és megközelítési módokkal gazdagodott, bár a vitázók különböző szintű felkészültsége nem minden esetben használt az eszmecserék színvonalának.

A népi demokratikus forradalomról kialakult felfogások – itthon és külföldön egyaránt – az illetékes beszámoló (1.5.) szerint nagyjából a következő csoportokra oszthatók: (1) Az egyik felfogás szerint a népi demokratikus átalakulás a szocialista forradalom egyik válfaja. E nézet a munka és a tőke közti ellentmondást feloldó, szocialista feladatokon kívül lényegében véve semmi más, a forradalmi átalakulás jellegét befolyásoló tényezőkkel nem számol. (2) A másik felfogás szerint Közép-Kelet-Európa népeinek a munkásosztály által vezetett antifasiszta, nemzeti felszabadító harca a második világháború idején népi demokratikus forralomba ment át, amelynek győzelmével azonban mindjárt kezdetét vette a szocialista forradalomban való átnövés folyamata. E felfogás tehát valójában két egymást követő forradalommal számol. (3) A harmadik felfogás a népi demokratikus forradalom fogalmát kiterjeszti a második világháború nyomán létrejött történelmi feltételek által meghatározott átmenet egész időszakára. Ezen az egységes folyamaton belül kell azután megkülönböztetni két, egymást követő szakaszt: az első lényegében véve a polgári demokratikus forradalom feladatait oldotta meg, és a másodikban kerültek csak túlsúlyra a szocialista forradalomra jellemző célkitűzések.

Elsősorban a vita nemzetközi jellegével magyarázható, hogy benne főleg a népi demokratikus forradalom általános jellemzői kerültek előtérbe és jóval kisebb figyelemben részesültek a helyi sajátosságok. Ez utóbbiakat illetően Magyarországon főleg a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek érlelődése, a forradalom „késése”, a Szovjetunió szerepe és a népi demokratikus forradalom kibontakozása közti kapcsolat voltak azok a problémák, amelyek körül vita zajlott.

E viták során érezhetően megnövekedett az érdeklődés a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elméleti kérdései iránt. A kutatók behatóbban tanulmányozták Leninnek a demokratikus és a szocialista forradalomról szóló munkáit. Személyes véleménycserék alakultak ki magyar és szovjet történészek között. Mindezzel együtt háttérbe szorultak azok a nézetek, amelyek kétségbevonják a népi demokratikus forradalom feltételeinek létrejöttét, és magát a forradalom kibontakozását. Külön említést érdemel, hogy a korszak kutatóiban felülkerekedett a meggyőződés: a vitás kérdések megoldásának legcélravezetőbb módja a további anyagfeltáró munka és az arra épülő, elvszerű megközelítés.

Az utóbbi évek vitái jórészt munkaértekezleteken, szűkebb nemzetközi tanácskozáson folytak, viszonylag nyugodt légkörben. Főleg olyan kérdéseket érintettek, amelyek a népi demokratikus korszak első 1944–1948 közti periódusára vonatkoztak, – mint az új, demokratikus hadsereg létrehozásának feltételei, az 1945. évi földreform jellege, a Kisgazdapárt szerepe, a termelőszövetkezeti dolgozók osztály-hovatartozása, vagy a gazdag parasztság helye és szerepe a magyar mezőgazdaságban a szocialista átszervezésig. Az időbeli korlátozottság nem véletlen dolga volt. A későbbi szakaszok történetének kutatása ugyanis a levéltári iratok hozzáférhetetlensége miatt még igen nagy mértékben esetleges. A levéltárak anyaga ma nem egyszer nehezebben hozzáférhető, mint egy-két évtizeddel korábban. Még régebbi, „nyitott” időszakok vonatkozásában is. Ez időszakra nézve pedig különösen.

A témakörök bővülése

A történelem totális, mert az egész múlt, a társadalom és annak minden: gazdasági, politikai vagy kulturális funkciója beletartozik. Éppen az újabb viták során tisztázódott, hogy e vonatkozásban történészeink közt nincs lényeges véleménykülönbség, hogy sem a politikai történet, az eseménytörténet egykor szinte kizárólagos uralmát nem tartják többé elfogadhatónak, hanem a politikai történet olyan mellőzését sem, a többi funkciók vizsgálata közben, amely sok útmutató érdeme mellett, a francia történészek egyik fontos irányzatát jellemezte. Az újabb viták során az az álláspont is előretört, hogy a társadalom különböző funkcióinak történetén kívül szükség van külön társadalomtörténetre is, amely a struktúrákat, az osztályviszonyokat, és egyben az életformákat és azok változásait kíséri figyelemmel. Ennek kibontakoztatása is a feladatok közé tartozik, más funkciók kutatásával együtt, hogy a gazdaságtörténet előrelendülését, az elmúlt évtizedek során a többi diszciplína is követni tudja. A hetvenes években különösen a művelődéstörténet problémáját vitatták több alkalommal is: 1969-ben külön ülésszakon, utóbb vitacikkek sorában, majd 1977-ben a tihanyi magyar–francia konferencián. Közben azonban, a viták során, bizonyos tisztázódás is végbement. 1969-ben a főbb referátumok – bár néhány hozzászóló helytelenítése közben – egy olyan, igen széleskörű, igen heterogén, az anyagi eszközöktől a művészetig mindent magába foglaló „művelődéstörténet” gondolatát képviselték, amelyből éppen csak a politika hiányzik. Ilyen diszciplína azonban, mint egység, aligha képzelhető el. A későbbiek során kiderült, hogy világosabban meg kell különböztetni

egymástól két eltérő fogalmat. Az egyik az a „kultúra”, amelyet egy vagy több, egymáshoz kapcsolódó társadalom történetileg a maga *egészében* képvisel. Ennek áttekintő vizsgálata során természetesen minden szektort figyelembe kell venni, beleértve a politikát. Ez azonban a történetírás feladata általában. A másik fogalom a művelődés, mint az adott „kultúra”, illetve társadalom egyik funkciója. A társadalom életén belül ugyanis külön, speciális vizsgálat tárgyát képezheti valamennyi szektor, illetve funkció. Művelődéstörténetnek mint külön diszciplínának az egyik funkció, a művelődés speciális vizsgálatát kell tehát neveznünk.

A történelem totalitása nem azt jelenti, hogy a történéseknek kell közvetlenül vizsgálniuk a társadalom minden speciális funkcióját. Azt azonban mindenképpen jelenti, hogy a történéseknek figyelembe kell venniük olyan más, történeti jellegű, de önálló és saját problémákkal és módszerekkel is rendelkező diszciplínák eredményeit, mint az irodalomtörténet, a művészettörténet, vagy a néprajz. A figyelembevétel kötelezettsége persze kölcsönös. Amiből viszont máris adódott az a feladat, hogy a történettudomány és más, vele párhuzamosan, de nemegyszer teljesen külön futó tudományágak között jobb kapcsolatot, együttműködést kell teremteni. E feladattal is több vita foglalkozott. Ezek közül külön említendő a Magyar Történelmi Társulat 1978. évi szegedi vándorgyűlése, amely három irányban próbált több szomszédos társadalomtudománnyal párbeszédet kezdeni, együttműködést keresni, napirendre tűzve a gazdaságtörténet és a közgazdaságtudomány, a társadalomtörténet és a szociológia, valamint a művelődéstörténet és a művészetek, (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái viszonyának problémáit. S már az ott elhangzottakból is kitűnt, hogy a művészettörténet területét az utóbbi évtizedben sokkal konkrétabb, fontosabb és a történettudomány számára is lényegesen hasznosabb tudományos viták jellemezték, semmint ez az erről szóló jelentés (4.1.) kissé fellengzős általánoságaiból kitűnnék. E vitákban ugyanis igen kézzelfoghatóan szó volt a különböző stílusok kibontakozási feltételeinek és egymásmellettségének problémáiról (Németh Lajos), valamint az újabb művészettörténeti összefoglaló előkészítéseként, részint a periodizáció lehetőségeiről, részint pedig műhelytanulmányokban és megbeszélésük során, egy-egy nagyobb időszak jellegzetes vonásairól, újabb eredmények alapján. (Entz Géza, Garas Klára, Zádor Anna.) Azt is ki szeretnénk emelni, hogy az iparművészeti kutatás részéről javaslatként már felmerült a népművészet beemelése művészettörténetünkbe (Szabolcsi Hedvig), amit a történész éppen úgy helyesnek tekint, mint az irodalomtörténészek álláspontjának olyan irányú változását, hogy a folklórt sem kellene kirekeszteni a magyar irodalom történetéből. S ezt zárjuk le egyetlen rövid utalással arra, hogy a történész a néprajz történeti megközelítését, a történeti néprajz erősebb fejlesztését is fontosnak tartaná.

A témabővítés címszava alatt kellene felsorolnunk még egy sor más momentumot is: néhány elméleti és módszertani eszmecserét, vitát, kvantitatív, statisztikai, számítógépes módszerek alkalmazásáról, a forrásbázis (és vele a forráskiadványok!) kibővítéséről és a szakmai felszerelkedés más szükségleteiről, a nálunk is egyre erősödő helytörténet pozitívumairól és néhány negatívumának kiküszöböléséről, valamint nem utolsósorban a historiográfiáról. Annak következtében, hogy a fellendülő historiográfia a polgári történetírás koncepcióit vizsgálva fokozott figyelmet kezdett azok társadalmi-politikai feltételeinek

feltárására, az egykorú ideológiai alaptézisek és a tudományos eredmények összeötvöztetésének elemzésére fordítani, több lehetőség nyílt a polgári történetírás örökségének realisabb mérlegelésére is.

Itt kapcsolhatjuk be végül fejtegetésünkbe a II. Osztályhoz tartozó neveléstudomány (5.1.) és pszichológia (6.1.–6.4.) vitáinak beszámolóit, — már amennyire a történész a maga szempontjaiból kiindulva ezt megtenni képes. A neveléstudományi vitákon a „hogyan” problémáinak érdekes felvetése közben, benyomásunk szerint, mint ha a „mit” problémája valamivel kevesebb figyelemben részesült volna. Szó esik ugyan egyebek között az integrált történelemtanítás (Berend T. Iván javasolta) koncepciójáról, de vele szemben az ellenzők azon gyakorlati jellegű ellenérvéről is, hogy erre a tanárok felkészületlenek. Ily megfontolással annak idején, pontosan tudjuk, a Ratio Educationist is meg lehetett volna opponálni. S hadd említsük meg ezzel kapcsolatban, kiegészítésül, a történészek e téren szinte közös frontjának megnyilatkozását, vagy inkább vitáját az oktatásügyi reform ügyében. Ez a fellépés az ellen a törekvés ellen irányult, amely a történelemtanítás helyét, szerepét az egész oktatási rendszerben lényegesen csökkenteni kívánta. A szakma képviselői ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a történelemtanítás alapvetően fontos szerepet játszik a társadalmi és ezen belül a történelmi tudat kialakításában, és hogy a nemzeti és az egyetemes történet kellő ismerete nélkül aligha lehet kialakítani a szocialista hazafiság és az internacionalizmus harmóniáját. Éppen ezért, a korszerűsítés érdekében született meg a társadalomtudományok és a történelem oktatását szervezőbb összekapcsoló integráció fent említett programja. Hozzátehetjük, hogy bár a történészek e fellépése bizonyos kedvezőtlen intézkedéseket megakadályozni már nem tudott, mégis szerepe lett további hasonlóak — reméljük: nemcsak átmeneti — meggátolásában, valamint az intézkedések felülvizsgálatának és korrigálásának megindulásában is.

Feltűnőnek találtuk a jelentésben a neveléstörténet mint fontos diszciplína problematikájának mellőzését, vagy olyan vitákét is, amelyek például a Ratio Educationis kétszáz éves fordulója alkalmából 1977-ben történészek, pedagógusok, jogászok együtt vitatták meg a felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformját. Sőt, említést érdemel olyan viták hiánya is, amilyeneket — nézetünk szerint — a pedagógusoknak nem ártott volna interdiszciplináris keretben rendezniök, mielőtt, az Akadémia égisze alatt, a magyar neveléstörténet új szintézisének munkálatait elkezdték.

A pszichológia területén, saját beszámolóik szerint, nemigen folytak érdemleges viták. Hadd említsünk meg talán mégis egyet, újabbat, a szociálpszichológia köréből, amelyen a pszichológia tudománytörténetének problémája is felmerült. És, ismét történész-ként, hadd vessünk fel két olyan további vitatémát, amely talán bizonyos érdeklődésre számíthatna. Az egyik a történeti pszichológiáé, elmúlt korokat illetően. A másik pedig, a nevelésséggel is kapcsolatban, a történelemoktatás szerepének kérdéséé a személyiség nevelésében.

Egyetemes történet, Kelet-Európa

Nem szeretnénk itt arra a régi, de ma is tartó vitára kitérni, hogy az egyetemes történet tanulmányozását miként lehetne Magyarországon jobban elősegíteni. Arra

azonban éppen néhány, az előzőkben idézett vita egyik tanulságaként rámutattunk, hogy történészeink akkor és ott tudták a legtöbb sikerrel, a legeredményesebben saját múltunk ábrázolását teljesebbé, magasabb színvonalúvá tenni és a hagyományos hibáktól megszabadítani, amikor és ahol a magyar modellt az európai modell egészében, annak összefüggéseiben annak, illetve azon belül a kelet-európai modell részeként tudták bemutatni. Ha e három eltérő nagyságrendű modell megfelelően egymásba illeszkedik, biztosak lehetünk abban, hogy jó nyomon vagyunk, és hogy nyugodtan folytathatjuk a részletek kidolgozását. Ha végiggondoljuk a XVI–XVII. századi kelet–nyugati gazdasági munkamegosztás és a kelet-európai késő feudalizmus modelljét, azután a XVIII. századi fokozatos emelkedést, a fejlettebb epicentrum és a viszonylag fejletlenebb zónák északon, keleten és délen megfigyelhető félkörívét, és a kettő dialógusát, kölcsönhatását az európai modell egészen belül, és végül a XIX. századi gazdasági, ipari fejlődés európai modelljét, a „centrum” és a „perifériák” kölcsönhatását, a fejlettebbek szívó-nyomó hatását és a fejletlenebbek felzárkózási igyekezetét, ahogy ezt egy újabb, fontos tanulmány (Berend T. Iván–Ránki György) kidolgozta, máris megértjük, hogy miért jelentős az ilyen modellezés nemcsak saját történelmünk, hanem az egyetemes történet szempontjából is. És e sor még bővíthető a középkor feudalizmus-modelljével (Makkai László), amelyről szintén folyt vita hazai és külföldi történészek között, vagy a fasizmus-modell kísérletével, amelyről fent már szintén szó esett.

A tanulság, amelyet az Annales-iskola neves francia szerzői vontak le és közöltek velünk, nem kevesebb, mint hogy a magyar történettudomány saját történetének az európai és kelet-európai modell összefüggésében való bemutatásával nemzetközileg exportképes. Igaz, hogy ennek jobb kihasználásához, nyelvi okokból, a jelenleginél jóval bővebb, mozgékonyabb és színvonalasabb közvetítői-kiadói tevékenységre volna szükség, mint amilyenel, kevésel, ma rendelkezünk. A történettudomány exporttevékenysége azonban még akkor is a legolcsóbb marad, ha erre több időt és energiát fordítunk, viszont bizonyára nem lesz a leghiábavalóbb.

Mindehhez, ismételjük, a Kelet-Európa-kutatás is szükségeltetik. Erről szintén elég régóta folytak már hosszú eszmecserék, mint ahogy az itt különösen jónak ígérkező összehasonlító módszer alkalmazásáról is. A nehézségek belső okai közül a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság elnökének beszámolója (1. 6.) azt emelte ki, hogy a kelet-európai kutatásban érdekelt, különböző diszciplínák (a történettudomány mellett az irodalomtörténet, a nyelvészet, a néprajz) mindegyik más Kelet-Európa-fogalommal dolgozik. Ez derült ki egyebek között, az 1978-i akadémiai közgyűlés idevágó Kelet-Európa ülésszakán is, ahol mindegyik szakma képviselője a maga felfogását fejtette ki. Erre azonban azt mondhatjuk, hogy történeti modell esetében, amelyről itt alapvetően szó esik, a történészek ettől függetlenül alkalmazhatják a maguk elképzeléseit, egy nagyobb, szélesebb Kelet-Európáról, és azon belül annak nyugati zónájáról, amelybe Magyarország is tartozik, és amelyet, akár Közép-Kelet-Európának, akár Kelet-Közép-Európának nevezünk, a nagy Kelet-Európán belül külön jellemzőkkel bíró változatnak kell tekintenünk. Ebben egyébként az 1971. decemberi szovjet–magyar konferencián, Moszkvában, magyar és szovjet történészek egyetértettek. Egy másik nehézség, nem is kicsiny, abból származhatik, ha azt képzeljük, hogy nekünk kell egész Kelet-Európa részletes történetét

feldolgozni és megírni. Úgy gondoljuk, hogy *nem* ez a fő teendőnk, hanem az, hogy a mindenütt folyó kutatásokat figyelve, elemézve, kiegészítve ha kell, kidolgozzuk és használjuk Kelet-Európának azt a *modelljét*, amelyről fent szó esett.

A lényegesebb probléma, nézetünk szerint, nem itt van, hanem abban a latens, de olykor nyíltan feltörő vitában, amelyről a bizottsági beszámoló megemlékezik, és amelyről itt, mi sem hallgathatunk. A beszámoló szerint „ennek alapvető okát abban kell keresnünk, hogy talán a szlavisztika kivételével minden országban, az utóbbi egy-két évtizedben megerősödött és kiépült az illető ország, pontosabban nemzet történeti fejlődésének egy fajta nemzeti koncepciója”, amely a történettudományra is kihat. E koncepciók fő jellegzetessége, a beszámoló abban pillantja meg, hogy mind a jelen politikai és területi helyzetből indulnak ki, onnan haladnak visszafelé. Tehát azt a területet, amelyen fejlődésüknek minden gazdasági, politikai, kulturális mozzanata végbe ment, azonosnak tartják a mai területtel, s ha valaha ez másképp volt, azt csak ideiglenes, mellékes és így mellőzhető kitérőnek minősítik. A magyar vagy a bolgár történeti koncepció persze nem ezt vallja. „Ebből adódnak az eltérő felfogások, a szembenálló nézetek.”

Mindez nagyrészt valóban így van, és alátámasztható a példák egész sorával, amelyekből szintén idéz néhány főbbet a beszámoló. Ilyen a történeti Magyarország kialakulása és korai története, beleértve azt, hogy milyen népesség élt itt a honfoglalás előtt. Itt nemcsak a sokat emlegetett dáko-román kontinuitás kérdése kerül elő, hanem például a szlovák etnikum kialakulásáé, a nagy-morva birodalom, vagy a magyar állam keretei közt. Neuralgikus pont természetesen, az 1848-i forradalom is, bár itt arra is történetek kísérletek, hogy a haladás jegyében lehetővé váljék a jobb párbeszéd. Ide lehetne sorolni a dualizmus-kori elnyomás kérdését is, ahol a szomszéd országok történetírása nemigen ismeri el a természetes asszimilációt, hanem csupán az erőszakos magyarosítást látják mindenütt és a nemzetiségek ellen irányuló diszkriminációra vezetik vissza az országon belül magából a gazdasági fejlődésből fakadó, regionális eltéréseit. Vagy az első világháború utáni rendezés ügyét, amelyet szomszédos történészek hajlamosak beható elemzést nemigen érdemlőnek, olyannak tekinteni, mint amely nagyobb problémák híján kritikai vizsgálat alá nem tartozik, míg magyar kollégáik, természet szerint, számos olyan, vitatható problémát látnak benne, amely, mint az önrendelkezés mellőzése, kész tények fegyveres létrehozása, kommentár nélkül aligha hagyható. S a listát, ha ez volna a szándékunk, megtoldhatnánk olyasmivel, mint a szlovák Tanácsköztársaság eltérő megítélése és néhány más kisebb vita.

De nem ez a fő célunk, mert nem ezt tartjuk itt az igazán lényegesnek. Ellentétes álláspontok kialakulása az adott fejlődési feltételekből következőleg e vonatkozásban történetileg érthető. És nem baj, ha közös elvi-szakmai platformon, az őszinte együttműködés és kölcsönös megbecsülés jegyében ilyesmiken vagy még más problémákon is vitatkozunk. Tegyük és tehetjük ezt, amíg ez pusztán szakmai vita marad, a meggyőzés érveivel és azok nyitott, figyelmes meghallgatása közben. S hogy nem egészen eredmény nélkül, az kitűnt például azon a nemzetközi konferencián is, amely 1977-ben, több érdekelt nemzet képviselői részvételével elemezte a budai Egyetemi Nyomda 1777–1848 közti működését és szerepét a kelet-európai népek kulturális fejlődésében. S idézhetnénk

más, többé-kevésbé pozitív tapasztalatokat is. A valódi probléma másutt van. A valóban lényeges nehézség ott kezdődik, ha pusztán szakmai álláspontok politikai színnel ruházódnak fel, vagy éppen politikai támadásnak minősülhetnek, amelyek ellen védelmi rendszabályok: ellentámadások, eltiltások, kiadványok be nem engedése vagy éppen elkobzása és egyéb lépések következhetnek. Hozzá kell tennünk, hogy ez korántsem általános, de az őszinteséghez és nyíltsághoz az is hozzátartozik, ha az ilyen, olykor jelentkező tünetekről is beszélünk, s ezekről sem hallgatunk félénken vagy zavartan.

Ismételjük: legfőbb célunk a minél jobb, minél közelebbi együttműködés, a közös nagy feladatok, a haladás, mint mondtuk, a magas színvonalú elvi-szakmai igényesség s egyúttal a kölcsönös megbecsülés és egyenjogúság, egymás véleményének tiszteletben tartása jegyében.

De ehhez természetesen saját véleményünk kimondása is hozzátartozik. Nézetünk szerint a nyílt, tiszta, határozott álláspont kimondása még taktikának is egészségesebb, mint a hallgatás, amely inkább a saját véleményükben bizonytalanok, gyengék sajátja, és amely társadalmunk nemzeti érzékenységét is sértheti.

Ez az elvi-szakmai történész álláspont a következő:

1. Egyetlen ország történettudományát sem lehet kívülről arra korlátozni, hogy csak saját határán belüli területek történetével foglalkozzék. A magyar történészek foglalkozhatnak Afganisztán, az Egyesült Államok, és még sokkal természetesebb indokokból például Erdély történetével.

2. A történészek eltérő szakmai nézeteit nem lehet más országok ellen irányuló politikai akcióként elbírálni. Senki nem képzelheti, hogy a mai nemzetközi politikai rendszer biztonsága a legcsekélyebb mértékben is attól függene, hogy az adott területen melyik történész milyen lakosságot talál mondjuk a XI. században. A magyar történészeknek idehaza senki nem írja elő, hogy ilyen szakmai kérdésekben mit hangoztassanak. Aligha képzelhető, hogy ezt bárki kívülről előírhatja nekik.

3. A különböző szakmai nézetek megismerése, barátságos konfrontációja, mindannyiunk előrehaladása érdekében helyesnek tartjuk a kutatók, levéltári adatok, kiadványok, szakmai információk akadálytalan cseréjét és áramlását, a helsinki határozatok értelmében általában, és a szocialista országok közti együttműködés értelmében különösen.

4. A magyar történészek messzemenően, őszinte készséggel készek a maguk részéről mindent megtenni a fentiek alapján az elvi-szakmai együttműködés, egymás munkájának és országának megbecsülése, támogatása, békés haladása érdekében.

Konklúzió helyett

A hetvenes évek szakmai vitái előrehaladásról, jó irányú fejlődésről tanúskodtak, ha ez nem is lehetett minden területen egyenletes. A történettudomány azonban csak egyike a társadalmi tudatot alakító faktoroknak. Ezek összességét, eredményes munkájuk lehetőségeit, a nehézségek orvoslásának módjait a tudománypolitika irányítóinak kell tekintetbe venniük.

BESZÁMOLÓ

A Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1976–1980. évi működéséről*

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya hat tudomány tudomány-politikai és tudományszervezési, valamint tudományos és elvi-módszertani irányítását, akadémiai (testületi) felügyeletét látja el. (Filozófia, történettudomány, régészet, művészettörténet, pszichológia, pedagógia.) E tudományok – a pszichológia sajátos tárgyától és rendszertani helyétől eltekintve – mind a társadalom történeti és elméleti elemzésével foglalkoznak, összekapcsolásuk ennyiben nem csupán az Akadémia történetében lezajlott szerveződések mesterséges eredménye.

Az Osztályhoz tartozó tudományok – vizsgálatuk tárgyát és módszereit tekintve – ugyanakkor rendkívül heterogének, a másik két társadalomtudományi osztály tudományterületeihez képest talán a legkevésbé egységesek.

Az Osztálynak 10 rendes, 9 levelező, 8 tiszteleti és 3 tanácskozási jogú tagja van; az ide tartozó tudományágakban a tudományok doktora 105 (ebből: filozófia 15; történettudomány: 50; művészettörténet, régészet, építészettörténet: 24; pszichológia: 10, pedagógia: 6), kandidátus 671 (ebből: filozófia: 161; történettudomány: 295; művészettörténet, régészet, építészettörténet: 54; pszichológia: 57; pedagógia: 104).

Az Osztály 7 tudományági bizottság, 2 komplex bizottság, 8 történész vegyes-bizottság, 21 albizottság, 9 nemzeti bizottság és 11 folyóirat-szerkesztőbizottság tevékenységét irányítja. Ellátja ezen kívül 4 tudományos társaság felügyeletét is.

Az 1976. évi tisztújító közgyűlés nyomán Osztályunk akadémikusainak száma három új levelező taggal nőtt, két filozófus és egy történész tag került a testületbe. 1979-ben két új tag beválasztására került sor: ismét egy történészre és egy tudománytörténészre. Ily módon – a korábbi egyoldalú hagyományoknak megfelelően – ismét a történettudomány képviselte erősödött. Az Osztály 19 tagja közül 12 történész, 4 filozófus, 2 régész, 1 művészettörténész. A pszichológiának és a pedagógiának tehát továbbra sincsen akadémikus képviselte. A három tanácskozási jogú tag közül egy a pszichológiát, egy a pedagógiát és egy a művészettörténetet képviseli.

Az Osztály tevékenysége

Az Osztály a maga sokrétű (tudományos, tudománypolitikai és tudományszervezői elvi irányító ill. részben operatív) tevékenységét jórészt természetesen mint tudósok

*A beszámoló az ún. Fehér Könyv számára készült, a bizottságokról és a tudományos társaságokról szóló rész a bizottsági titkárok, illetve a társaságok főtítkárai jelentéseinek összefoglalása útján.

testülete végzi osztályülések, aktivaülések, adott esetben bizottságokkal közösen szervezett ülések, akadémikusokból álló alkalmi bizottsági ülések, másrészt önállóan, vagy bizottságokkal, illetve tudományos társaságokkal együtt szervezett tudományos ülések formájában. Szaktudományos és elvi irányító munkásságának nagyobb részét azonban – a testületi működés alapelveinek megfelelően – bizottsági hálózatán keresztül látja el.

A 4 éves beszámolási időszakban folytatott osztálytevékenység részletes, minden (akárcsak fontosabb) területére kiterjedő ismertetésére – az adott keretek között – nem vállalkozhattunk. Az Osztály – és a későbbiekben a bizottságok, társaságok – működésének csupán legfontosabb mozzanataira, eredményeire térhetünk ki. Előljáróban általános jellemzőként talán azt állapíthatjuk meg, hogy az Osztály tevékenységét az Osztály vezetésében beállott személyi változások ugyan befolyásolták, a folyamatosságot azonban sikerült biztosítani, sőt a társadalomtudományi osztályokkal való együttműködésben, különösen, ami a közgyűlési tudományos programokat illeti, bizonyos kezdeményező készséget és szerepet is vállalhat a II. Osztály magáénak.

Az Osztály életében – egyébként már hosszú évek óta, szinte hagyományszerűen – kiemelkedően jelentős mozzanat a közgyűlési tudományos program. 1976 és 1979 között is jól sikerült tudományos ülések szervezésére került sor a közgyűlések keretében. 1976-ban Gazdaság, műveltség, társadalom, 1977-ben Szakmai kritika és értéktrend a filozófiai és a történeti tudományokban, 1978-ban (az MTA I. Osztályával közösen) Kelet-Európa képe társadalomtudományainkban, 1979-ben (az MTA IX. Osztályával közösen) A gazdasági válságok problematikája a XX. században címmel zajlott le olyan mindig bizonyos fokig aktuális, új megközelítéseket eredményező, új kérdéseket felvető és egyben magas színvonalú – tudományos ülés, amelynek visszhangja igen kedvező volt, s amelyek hatása – különböző összefüggésekben – jórészt a későbbiekben is jelentőssé vált. Ezek az osztályrendezvények önmagukban is reprezentálták az Osztálynak a gondozásában álló tudományterületekre gyakorolható szakmai, egyben elméleti orientáló hatását, ugyanakkor jelentős tudománypolitikai, sőt tudományszervezési funkciót is betöltöttek. Nemkülönböztetve mutatkozik az – ugyancsak a II. Osztály által kezdeményezett – 1980. évi nagyszabású közgyűlési program is, amelynek keretében a három társadalomtudományi osztály együttes tudományos ülésen vizsgálja majd az 1970-es évtized Magyarországnak legfontosabb gazdasági, társadalmi, ideológiai és művelődési kérdéseit. Az előkészítő munkálatok már 1979 második felében megkezdődtek.

Az akadémiai osztály-munka alapvető színtere: az *osztályülés*. A beszámolási ciklusban összesen 25 osztályülésre került sor, és az ún. rutin feladatokon (pl. a doktori pályázatok véleményezésén, vagy bizottsági szervezeti kérdéseken) kívül mintegy 50 fontosabb téma megtárgyalására.

Az osztálynak, mint tudósok testületének egyik legsajátlagosabb feladata az egyes tudományágak helyzetének figyelemmel kísérése, felmérés készítése az adott terület fejlődéséről és problémáiról. 1976–1979 között négy tudományági helyzetelemzést dolgoztak ki az illetékes tudományági bizottságok az Osztály irányításával. (Történet-tudomány: 1976; régészet: 1977; művészettörténet: 1979; és pedagógia: 1979.) A helyzet-elemzéseket osztályülés tárgyalta meg, majd az osztályülésen kialakított állásfoglalásokkal és javaslatokkal az Osztály az MTA Elnöksége elé terjesztette őket. Az Elnökség a

történettudományi és a régészeti helyzetelemzés első változatait részbeni átdolgozásra, illetve kiegészítésre visszaküldte az Osztálynak. (A történettudományi helyzetelemzést végül megtárgyalta és elfogadta az MSZMP KB Agitprop. Bizottsága is.) A helyzet-elemzésekben kidolgozott ajánlások java részének — különböző szinten és eltérő módon ugyan, de — volt és főként: van fogantatja az egyes tudományágak további fejlődésében-fejlesztésében. (Publikálásuk folyamatos a II. Osztály Közleményeiben.)

Ugyancsak jelentős, közel féléves osztály- (illetve mögötte álló bizottsági) munkálatok révén került sor az Osztály 1978–1985. évi könyvkiadási koncepciójának kidolgozására és a folyóiratok publikációs tevékenységének felmérésére. (1978) Társadalomtudományokról lévén szó, amelyeknél a társadalmi gyakorlat elsődleges igényeinek kielégítése végső fokon éppen a szaktudomány belső fejlődése eredményeinek a közművelődés gyarapításában, a társadalmi méretű nevelés intenzívebbé és eredményesebbé tételében betöltött szerepe révén valósulhat meg, a programot rendkívüli fontossággal kezelték és igazán körültekintő, színvonalas elemzésekkel valósították meg testületi fórumaink.

Fontos állomás volt az Osztály életében annak a beszámolónak az elkészítése, amelyben az Osztály az MTA Elnökségének bemutatta, hogy milyen körülmények között, milyen lehetőségekkel, eszközökkel és milyen eredményességgel képesek testületeink szakterületeik elvi, módszertani és szaktudományos szempontú fejlődését-fejlesztését elősegíteni, hogy az Osztály milyen koordináló tevékenységet fejt ki a szerteágazó irányítású tudományos kutatások összehangolásra oly igen rászoruló együttesében, s hogy mit tesz az Osztály a tudományos eredmények gyakorlati felhasználása (közzététele, oktatása) irányításában. Az Elnökség az Osztály 1978. évi beszámolóját magas színvonalúnak értékelte, határozati javaslatait elfogadta. A dokumentum hangsúlyozta — többek között — olyan átfogó vizsgálatok szükségességét is, amelyek tisztáznák, miként juthatnának hatékonyabban érvényre a bizottsági ill. egyéb testületi állásfoglalások és ajánlások a cselekvési lehetőségekkel rendelkező hatóságok, intézmények munkájában.

Ugyancsak az MTA Elnökségének megkeresésére részletes felmérésen alapuló előterjesztés készült az Osztály tudományterületein működő társadalomtudományi társaságok közművelődési tevékenységéről. (1977). Az anyag megállapította, hogy bár a tudományos társaságok kiterjedt és sokoldalú tevékenységet folytatnak, hiszen demokratikus szakmai vitafórumként is funkcionálnak, bizonyos érdekképviselői tevékenységet is ellátnak, továbbá — különösen azokon a területeken, ahol nincs intézményesített kutatóhelyi háttér — a szaktudományok fejlődését műhely-munkával is elősegítik, szakmai továbbképző tevékenységük számottevő, ugyanakkor jelentős szerepük van az ismeretterjesztésben is, mégis igazi területük a közművelés, méghozzá az általános alap- és középszintű műveltséggel rendelkező rétegek állandó, folyamatos, esetenkénti aktív részvételükön keresztül megvalósított szakszerű művelődésének biztosítása. (Felolvasó ülések, vitakörök, kerekasztal-fórumok, ankétok, továbbképző előadások stb. formájában közvetítik a szaktudomány eredményeit szélesebb rétegek számára.)

A tudományos társaságok fő funkciója ily módon határolható el egyik oldalról a tudományos kutatómunkától, a másik oldalról pedig a TIT ismeretterjesztő tevékenységétől.

Osztályülés tárgyalta meg 1979-ben a társadalomtudományokban az 1970-es években lezajlott legfontosabb szakmai, elvi és módszertani vitákat. Az előterjesztés ugyancsak a tudományági bizottságok előmunkálataira épült, és az osztályülés határozatának megállapítása szerint is igen lényeges elvi kérdéseket tárgyalva mutatta be a marxista történeti tudományok 60-as, 70-es évekbeli, az elvi, módszertani és szaktudományos viták kereszt-tüzében is fogant megújulását. A vitákról szóló elaborátum — anélkül, hogy erre kifejezetten utalt volna — tartalmi szempontból szerves folytatása volt az Osztály egyik korábbi nyilvános tudományos ülésének, amelyen a szakmai kritika és az értékrend kérdései szerepeltek. (Az osztályülés által elfogadott, méltán értékelt tudománytörténeti jelentőségű anyagot l. az Osztályközlemények jelen kötete 119–136. lapjain.)

1979 telén kezdődött meg az akadémiai intézetekben folyó reprezentatív kutatások testületi véleményezése. Az Osztály elsőként — két-két írásos szakértői vélemény birtokában — a Pedagógiai Kutatócsoport két beszámolóját vitatta meg. A vita méltányolta a kutatócsoport témakoncentrált törekvéseit, módszertani fejlődését, a neveléstudomány konceptuális kereteit és irányultságát megújító igényét, ugyanakkor mindkét beszámolóhoz és — közvetve — a kutatócsoport egész munkájához számos kritikai megjegyzést fűzött. Az intézeti kutatások testületi véleményezésének következő állomása 1980 áprilisában a Pszichológiai Intézet két témabeszámolója lesz.

Az osztály tudománypolitikai és tudományszervezői feladatköréből az osztályülésen tárgyalt számos téma közül két jelentősebbnek említésével zárjuk az Osztály tevékenységének ismertetését.

Fontos állásfoglalás, osztályülési határozat született — nem utolsósorban a legutóbbi tiszteleti tagválasztások össz-akadémiai tanulságaiból fakadóan — az Osztály tiszteleti tag-ajánlásainak jobb megalapozására (1979). Az osztályülés kritérium-rendszert fogadott el, konkrétan számításba vette és rangsorolta a szóba jöhető személyeket a következő mintegy 10 év távlatában.

Végül — de nem utolsósorban — említjük meg, hogy Osztályunk — éppen az Elnökségnek benyújtott beszámolója, s annak jóváhagyott határozati javaslatai alapján — megkezdte bizottsági rendszerének felülvizsgálatát. A felülvizsgálat célja az, hogy a bizottsági hálózat fejlesztésével, a bizottságok hatáskörének újszerű megfogalmazásával (majd az 1980. évi tisztújítások révén is) az Osztály számára a tanácsadó testületek olyan rendszerét alakítsa ki, amellyel a testületi munka lényegi sajátosságainak jobban megfelelő, bővített eszköztárral rendelkező, élő és presztízs-teremtő, hatékonyabb tevékenység biztosítható az Akadémia országos hatáskörét és a belső feladatokat illetően is. A javaslatot az Osztály 1980. január végi ülése tárgyalta, és határozatában a következők megvalósítását írja elő.

1. A bizottságok törekedjenek olyan állásfoglalások, ajánlások és egyéb munkaformák megteremtésére, amelyek a testületi tevékenység központi, legsajátabb lehetőségét, a tudomány szakmai és társadalmi normáját jelentő szellemi tekintélyt valószínűsítik meg. E cél elérésére a bizottságok tartsák kötelességüknek, hogy szakterületük minden kérdésével folyamatosan foglalkozzanak; alakítsanak ki hosszabb távú munkatervet ennek megalapozására.

A bizottságok dolgozzanak ki érvelő és nyilvánosságra alkalmas állásfoglalásokat. Közölje ezeket a szakma központi magyar nyelvű folyóirata és egyben tájékoztasson rendszeresen a bizottsági munka valamennyi közérdekű tényéről. A titkárok gondoskodjanak arról, hogy a bizottsági állásfoglalások és határozatok az Osztályon keresztül eljussanak az érintett fórumokhoz. Fogadtatásukról és hatékonyságukról tájékozódjanak, és tájékoztassák a bizottságot.

Az így felfogott bizottsági munka támogatását az Osztály egyik legfontosabb folyamatos feladatának tekinti, és a testületi tisztségek és tagságok soron következő megújításakor határozottan ezt az elvet követi.

2. Interdiszciplináris kapcsolatok kiépítése, különböző részterületekkel való beható foglalkozás vagy más sajátos — hosszabb vagy rövidebb távú — feladat ellátása céljából, külső szakértőket is bevonva, szervezzenek a bizottságok albizottságokat, munkabizottságokat, problémabizottságokat, s ezek tevékenységéről kérjenek rendszeresen beszámolót.

3. A bizottsági munka fejlesztése és megosztása érdekében alakítsanak ki a bizottságok olyan vezetési alakzatot, amely három ténylegesen működő vezetőből áll.

A bizottsági munka nagyobb rangja és hatékonysága érdekében a bizottságok tagjainak száma ne érje el a húszat. Ugyanakkor — a tárgyalat kérdéseknek megfelelően — a bizottság alkalmanként vonjon be munkájába külső szakértőket.

Ügyelni kell arra, hogy a kölcsönös tájékoztatás és az együttműködés érdekében a szakterületek legfontosabb intézményei és testületei képviselve legyenek a bizottságokban, de az ilyen képviselő aránya ne haladja meg a teljes létszám egyharmadát.

Az Osztály szükségesnek tartja rögzíteni:

- a bizottsági, a társasági, a (bizottsághoz, illetve a társasághoz tartozó folyóirat) szerkesztő bizottsági, a TBM szakbizottsági, illetve az akadémiai intézeti vezető tisztségek egymással összeférhetetlenek, amiktől csak egészen kivételes esetben lehet eltekinteni;
- a bizottsági, társasági elnökségi, szerkesztő bizottsági, illetve TBM szakbizottsági tagságok személyenként lehetőleg ne lépjék túl a kettőt;
- a bizottsághoz, illetve a megfelelő társasághoz tartozó folyóirat(ok) szerkesztő bizottságának tagjai legfeljebb egyharmadrészt legyenek a bizottság tagjai is.

4. A bizottságok elnökei, amennyiben nem tagjai az Osztálynak, kapjanak állandó meghívást az osztályülésre.

(Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy 1979-ben osztályülés módosította a rendszeresen ismétlődő teendők ellátásának rendjét, s az ez alkalomból elfogadott határozat már bizonyos fokú előkészítése volt a bizottsági rendszer megújításával kapcsolatos teendőknek is.)

Az Osztálynak az Akadémia egyéb testületeivel és a hivatali szervekkel kiépített kapcsolatait közvetlenség, jó légkör jellemzi. Mindenekelőtt a társadalomtudományi osztályokkal való több évre visszanyúló, immár hagyományos együttműködés tudományosan is gyümölcsöző voltát kell kiemelnünk. Az akadémiai kutatóhelyeket összefogó Társadalomtudományi Főosztállyal az Osztálynak szintén kiváló munkakapcsolatai alakultak ki az elmúlt évtizedben, noha az 1970. évi akadémiai reformot követő struktúra

1976–77. évi módosítása után létrejött egységes Központi Hivatal keretében megnövekedett néhány ügykör hovatartozásának bizonytalansága. (A tudományos társaságok ügyei, a külügyek stb.) Az Osztály és a Főosztály együttműködése e vonatkozásban elsősorban a jó személyes kapcsolatokra épül és az ügyek intézése során kialakult, megszilárdult szokásjogra. Az egyéb tárcák, főhatóságok közül továbbra is megoldatlan problémák jelentkeznek a Kulturális Minisztériumhoz fűződő nagyon laza kapcsolatainkban. Hiányzik a rendszeres együttműködés, pedig főhatósági irányítása alá számottevő történész, régész és művészettörténész tartozik, s az Országos Levéltártól, a Magyar Nemzeti Múzeumtól, legnagyobb könyvtárainktól kezdve a megyei levéltárakon keresztül a vidéki múzeumokig és könyvtárakig terjedő, hallatlanul széles körű kutató-feltáró és megőrző munkálatokat folytató intézmények egész sora, melyek kutatási tevékenységének akadémiai testületi véleményezésére az elmúlt évek folyamán a főhatóság formálisan sem tartott igényt. Az e területeken dolgozó tudományos kutatók széles körét az Osztály bizottsági hálózata igyekszik összefogni, ily módon enyhítve – a testületi tevékenység lehetőségeivel is – a társadalomtudományok meglehetősen szerteágazó főhatósági (ágazati), tehát nem diszciplináris irányításából származó gondokon.

Székfoglalók

Ránki György lev. tag: Közgazdaságtan és történelem – a gazdaságtörténet választójtjai (1976. szeptember 23.)

Hermann István lev. tag: A „kellés” (Sollen) kategóriája a klasszikus német filozófiában (1976. október 12.)

Lukács József lev. tag: Az ateizmus és a pozitív humanizmus fogalma Marx gondolatvilágában (1977. május 17.)

Berend T. Iván rendes tag: A Nagy Válság és Közép-Kelet-Európa (1979. október 1.)

Hahn István lev. tag: Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellasban (1979. november 8.)

Szabó Árpád lev. tag: A leghosszabb nap, tudománytörténeti előadás (1980. február 21.)

Zsigmond László rendes tag: A pozitivizmus történetfilozófiájáról (Szociológia és történettudomány) (1980. március 13.)

Mérei Gyula rendes tag: A Magyar Királyság külkereskedelme 1790–1848 (1980. április 17.)

A bizottságok működése

Az Osztály testületi tevékenységének jelentős részét bizottsági hálózatán keresztül végzi. A bizottságok egy-egy tudománynak legmagasabb szintű akadémiai, még homogén szakmai testületei. Mint ilyenek, a legilletékesebbek az adott tudományág fejlődésének megítélésében – a szigorúan szaktudományos kérdésektől a tudomány elméleti és módszertani problémáin keresztül annak felméréséig, hogy a társadalom igényei, a gyakorlat (társadalomtudományoknál az ideológiai és az általános kulturális, valamint a

tudomány- és kultúrpolitikai igények) mit követelnek meg az adott tudomány kutató-feltáró munkájának eredményeitől. Ezen ideális követelménynek megfelelést feltételezve úgyszintén a bizottságok képesek mindenekelőtt annak felmérésére-tudatosítására, hogy mi módon és milyen eszközökkel fejleszthető a tudományág, éppen a társadalmi elvárások és igények minél jobb kielégítése és (ezzel nem ellentmondásban) a szaktudomány állandó belső fejlődésének biztosítása céljából. A bizottságoknak kell továbbá tudniuk legpontosabban felmérni azt is, mi módon fejleszthető és orientálható reálisan – éppen a tudomány legsajátabb eszközeivel – maga a társadalmi-politikai igény. Osztály és bizottság (mint testület) tehát rendkívül szorosan egymásra tált, s az akadémiai osztály egész testületi tevékenységének egyik alapfeltételét a bizottsági hálózat jelenti. Mindehhez természetesen a bizottságoknak is meg kell találniuk a maguk helyét a magyar tudományos közélet meglehetősen szerteágazó intézményrendszerében, s munkastílusukkal, aktivitásukkal a számukra elvileg adott lehetőségek maximális kihasználásával kell megteremteniük szellemi potenciáljuk, presztizsük optimális hasznosításának módját.

Az alábbiakban – az adott terjedelmi korlátozások következtében – csak rendkívül tömören foglalhatjuk össze egyes bizottságainknak a beszámolási időszakban végzett munkáját.

A *Filozófiai Bizottság* legfontosabb munkálata a filozófiai élet helyzetéről szóló elemzés elkészítése volt. A magyar filozófiai tudomány helyzetéről és feladatairól szóló jelentés tervezetét a bizottság több alkalommal megvitatta, de a jelentés mind a mai napig nem került illetékes fórumok elé, s ez a tény – a testület saját véleménye szerint is – nagymértékben dezorganizálja a bizottsági munkát. Az eltelt időszak másik fontos feladata a düsseldorfi Filozófiai Világkongresszuson való részvétel előkészítése, majd értékelése volt. A magyar delegáció szereplése alapján megfelelő volt, filozófiai tudományunk bizonyos fokig egyoldalú – különösen a természettudományok filozófiai problémái terén hiányosságokat mutató – fejlődésének azonban mutatkoztak következményei. A bizottság négyéves működése azt mutatja, hogy kevés az önálló kezdeményezés alapján kitűzött téma, szegényes a munkaprogram. A bizottság tevékenysége nem öleli fel a magyar filozófiai tudományos közélet minden szféráját. Még az Osztály kérésére vállalt vizsgálatok teljesítése is akadozó volt. A bizottság munkájában mutatkozó zavarok természetesen a filozófiai közélet egészének általános helyzetére vezethetők elsősorban vissza, s csak kevésbé fakadnak a testületi jellegű tevékenység általános problémáiból.

A *Történettudományi Bizottság* – hagyományainak megfelelően – egyenletes szinten végezte tevékenységét az elmúlt ciklusban is. Működésének egyik fontos területe az 1980. évi bukaresti Nemzetközi Történész Kongresszuson való magyar szereplés előkészítése.

1976-ban megvitatta a történettudomány 1968–74 közötti fejlődését tárgyaló helyzetelemzést, felmérést készített a magyar történettudomány nemzetközi visszhangjáról; megtárgyalta a hazai egyetemes történeti kutatások helyzetét, ellátta a mohácsi csata 450. évfordulójával kapcsolatos szakmai irányító feladatokat. 1977-ben a történeti forráskiadás ügyét, a múzeumok történettudományi munkásságát, a vidéki akadémiai bizottságok szakmai problémáit vizsgálta. Az elmúlt két év legfontosabb témái: az

akadémiai történész folyóiratok felülvizsgálata, a történettudományi akadémiai minősítések kérdése, a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság feladatainak és működésének áttekintése, a történettudományban a 70-es években lezajlott szakmai-ideológiai-módszertani viták elemző összegezése. Felülvizsgálta a történész vegyesbizottságok működését, megkezdte a Bethlen Gábor évforduló szaktudományos előkészítését.

A *Régészeti Bizottság* az elmúlt időszakban megtárgyalta a régészeti ásatások publikálásának elhúzódását, elmaradását, elemezte ennek okait. Ülést rendezett az őskori kutatások helyzetéről, az őskori ásatások tudományos színvonaláról, majd a római ásatások helyzetéről és színvonaláról. Napirendre került a korai és késő középkori ásatások kérdése is, majd megvitatták a régészet helyzetéről szóló jelentést. Javaslatot dolgozott ki a bizottság a római és a középkori kömlékek védelmére, megvitatta a Régészeti Kézikönyv tervezetét, majd a régészetben folyó elméleti vitákról szóló elaborátumot. A bizottságban folyó munka nagyobb hányadában szervesen épült az albizottságok tevékenységére, amelyeknek állásfoglalását sürgős kérdésekben (mentőásatások indokoltsága, feltárt objektum értékelése és sorsa, numizmatikai kérdések) számos külső intézmény és hatóság rendszeresen kikéri. Több kollektív vállalkozás és forráskiadvány szervezési feladatait is az albizottságok vették át, amelyek sok esetben tudnak mozgékonyabban és hatékonyabban cselekedni, mint a bizottság.

A *Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság* 1978-ban alakult meg az I. és II. Osztály közös bizottságaként. Tagjai a történettudomány, az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a néprajz és a jogtudomány köréből kerülnek ki. Feladatának tekinti (s ez irányú tevékenységét meg is kezdte) hat kelet-európai és nemzetiségi kutatásokkal is foglalkozó kutatóhely jelenleg folyó, a középtávú kutatási tervben foglal munkálatainak áttekintését. Szakmai állásfoglalásával segítette a kis népek 1980-ra tervezett kétnyelvűségi nemzetközi tudományos konferenciájának megtervezését és programjának kialakítását, beszámolt vitatott meg az ELTE Szlav Filológiai Tanszék mellett működő kelet-európai és nemzetiségi kutatócsoportok munkájáról, tématervet dolgozott ki a nemzetiségi kérdés, valamint a Kelet-Európa történeti hazai kutatások elősegítésére és orientálására, megtárgyalta a tudományterületen az 1970-es években lezajlott vitákról szóló elemzést. Kidolgozta és véglegesítette saját sorozat és évkönyv kiadására vonatkozó tervezetét.

Ugyancsak a ciklus folyamán 1977-ben alakult meg, illetve vált önállóvá az *Ókortörténeti Bizottság*. Kialakította munkatervét és munkastílusát, a hazai ókortörténet elismert, tekintélyes bizottságává vált. Évkönyvet jelentet meg, folyamatosan megvitatja az ókortörténeti tankönyv problémáit, az ókortudományokból megtárgyalta az egyiptológia és a koptológia, valamint a római és a görög történeti kutatások helyzetét. Állásfoglalást és javaslatot dolgozott ki az egyiptológia oktatásának kérdésében. Vizsgálta a szakterület publikációs lehetőségeit, nemzetközi szimpozionot rendezett Budapesten az athéni demokrácia kérdéseiről. Megtárgyalta az ókori történet terén lezajlott szaktudományos vitákról szóló elaborátumot.

A *Művészettörténeti Bizottság* az elmúlt ciklusban elkészítette a művészet-történeti helyzetelemzést, áttekintette a magyar művészettörténészek munkájának nemzetközi visszhangját, foglalkozott a tudományterület közművelődési tevékenységével, egyes kutatóhelyek tudományos munkájával. Felülvizsgálta folyóiratait, előkészítette a

bolognai nemzetközi művészettörténeti kongresszuson való aktív magyar részvételt, meg tárgyalta a tudományterületen az 1970-es években folyó vitákról szóló összefoglalót. Foglalkozott a szakterület minősítési problémáival, a tudományterület publikációs kérdéseivel. A bizottsági munka – öröndetes módon – jelentősen javult az elmúlt két évben. Ennek egyik jeleként kell elkőnyvelnünk azt, hogy a művészettörténeti helyzetelemzés általános elismerést váltott ki az Akadémia elnökségének ülésén is.

Jelentős testületi munka folyt a *Pszichológiai Bizottság*ban is. A ciklus folyamán a bizottságnak sikerült megvalósítania azt az 1976-ban maga elé tűzött célját, hogy a szakma rendkívül szerteágazó tudánypolitikai és szervezési kérdéseinek felelősségteljes áttekintőjévé, a tudományterület fejlesztését célzó tevékenység felkészült és felelős kezdeményezőjévé váljon. A bizottság a ciklus folyamán figyelemmel kísért a kutatásokat, megkezdte az intézmény- és tudományközi együttműködés előmozdítását, értékelte a pszichológiai publikációs eredményeket, tudománya különböző területeinek tevékenységét és a nemzetközi tudományos kapcsolatokat, áttekintette a pszichológia káderhelyzetét, hozzászólt a pszichológusképzés és továbbképzés kérdéseihöz.

A bizottság az 1976. évi két előkészítő ülés után 1977–1979-ben összesen 19 ülést tartott 35 jelentősebb napirendi ponttal. Az egyes témák természetesen a fent jelölt tartalmi kérdések részét képezték. Az üléseket élénk vitaléghör jellemezte.

Amikor a felsőbb állami vezetés a pszichológia helyzetének felmérése után a tudományterület kiemelt fejlesztését határozta el, akkor került sor a Pszichológiai Bizottságra alapozott Tárcaközi Pszichológiai Munkacsoport életrehívására (1978). Ennek elnöke és titkára a bizottság elnöke és titkára lett, s feladata operatív intézkedések kezdeményezésén túlmenően a tudományág 10 éves fejlesztési programjának kidolgozása. Kétségtelen, hogy a Pszichológiai Bizottság presztízisének növekedése nem pusztán a testület belső erőfeszítéseinek gyümölcse, hanem szerencsés találkozás eredménye: az aktív bizottsági munkának és a felsőbb párt- és állami vezetés tudánypolitikai törekvéseinek találkozásáé. Azt azonban bizonyítja, hogy a testületi munka sajátlagos eszközeivel, az intézkedési jogkörrel nem rendelkező bizottsági munka révén elérhető olyan szakmai tekintély, amelyet a különböző főhatóságok nem hagyhatnak figyelmen kívül.

Továbbra sem tapasztalható – mint ahogyan a neveléstudományok területén sem indult meg „frontáttörés” az elmúlt néhány évben – jelentős változás a *Pedagógiai Bizottság* munkájában és főként helyzetében. Sajátos jelenség ez, hiszen négy albizottsága is tevékenykedik (ebből kettő egészen aktívan), s maga a bizottság is többnyire színvonalas üléseket produkál, folyamatosan és rendszeresen működik, sok fontos és aktuális kérdésben alakít ki állásfoglalást. Mégsem tudja átfogni a neveléstudomány egészét, nem képes a tudományterület hatékony elvi befolyásolására. Elégge elszigetelten működik a társadalomtudományok egyéb területeitől, a pedagógiai élet gyakorlati szakembereivel nem lép megfelelő kapcsolatba, nem alakított ki együttműködést az MTA–OM Köznevelési Bizottságával sem. A neveléstudomány hagyományos klasszikus ágain túl az újabb ágazatok problémáit, kérdésfeltevéseit és eredményeit még nem vizsgálta, és háttérbe szorult olyan fontos kérdések tárgyalása is, mint az iskola gyakorlati pedagógiai problémái, vagy néhány fontos közoktatáspolitikai kérdés. (Fakultáció, integráció, az iskola-rendszer új struktúrájának kérdései, az egységes tanárképzés stb.) Ülésein napirendre

kerültek viszont a következő fontosabb témák: a pedagógiai kritika helyzete, neveléstudomány és közoktatáspolitikai, a pedagógiai terminológia alapproblémái, a neveléstudományok helyzete, a „Magyar Pedagógia” folyóirat működésének áttekintése, a neveléstudomány interdiszciplináris kapcsolatai, az iskola és közvetlen környezete nevelési és szocializációs hatásrendszere, a szentlőrinci Kísérleti Általános Iskola tevékenysége. Ugyancsak számos fontos szakmai-ideológiai témát vitattak meg az albizottságok, és több kiemelkedő rendezvény is jelzi működésük eredményességét.

Az Osztály gondozásában működik több akadémiai tudományos osztály közös bizottságaként a *Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság*, amely a matematika- és a természettudományok történetével, a műszaki tudományok és technika történetével kapcsolatos egyre növekvő érdeklődéssel fogadott kutatások koordinálását és orientálását tekinti feladatának. Nehezebb körülmények között dolgozik, mint a megfelelő kutatóbázis-háttérrel rendelkező bizottságok, mert tevékenységével bizonyos fókig azt is pótolnia kellene. Javasatait, ajánlásait (oktatás, minősítés, folyóiratkiadás stb.) kellő megalapozottság, precizitás jellemzi, igen jelentős és eredményes hazai és nemzetközi tudományos kongresszusok szervezése jelzi sokoldalú tevékenységét.

A tudományági bizottságok működésének szinte tételes áttekintése után lehetőség kínálkozik néhány általánosabb megjegyzésre. A bizottságok diszciplináris alapon való szervezése tagadhatatlanul háttérbe szorítja az interdiszciplináris feladatok végzését. Ezeknek, valamint a fejlesztendő kutatási ágaknak gondozását az albizottságok és az ilyen célra létrehozott munkabizottságok vehetik át, mert a tényleges kutatásokhoz, a tudomány tartalmi és aktuális kérdéseire legközelebb álló képződményekként rugalmasan alkalmazkodhatnak bizottság- és osztályközi feladatok ellátásához is.

Számos bizottság működésében tapasztalhatók önértékelési zavarok, a bizottsági munka bizonyos kilátástalanságának eluralkodó érzete. Kétségtelen, hogy ez végső fokon a bizottságok tudományos közéleti szerepéből és egész tudományirányítási rendszerünkben kialakult helyéből következik. Tény az, hogy néhány bizottság – annak ellenére, hogy fontos kérdés megtárgyalásával feladatának eleget kívánt tenni – valójában nem ismerte fel mindazokat a lehetőségeket, amelyek révén a bizottsági (testületi) munka sajátos eszközeivel hatékonyabban válhatna a (szak)tudományos közélet méltán vezető országos testületi fórumává.

Nemzetközi kapcsolatok

Sajátos, egész Akadémiánkon szinte egyedülálló szint ad a II. Osztály tevékeniségének a történetész vegyesbizottságok működése. Hat vegyesbizottságunk a szocialista országok történetészeivel való együttműködés formáit gazdagítja (többen közülük immár két évtizedes múltra tekinthetnek vissza), kettő pedig (az elmúlt ciklusban alakultak) az osztrák, ill. a török történettudományokkal való kapcsolatok rendszeres formáit intézményesíti.

A *Magyar–Bolgár Történetész Vegyesbizottság* (más intézményekkel együtt) 1976-ban az Áprilisi Felkelés 100. évfordulója, 1978-ban Bulgária oszmán uralom alóli

felszabadulásának 100. évfordulója alkalmából tartott ülésszakot, és ugyancsak 1978-ban megtartotta első önálló ülését a két háború közötti magyar és bolgár rendszerek hasonló, ill. eltérő vonásairól, a fasizmus problémáiról.

A *Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság* a következő tudományos ülésszakokat tartotta: 1976 – a nemzetiségi kérdés a két világháború között és a második világháború idején Magyarországon és Csehszlovákiában; 1977 – Az osztályharc országainkban a késői feudalizmus korában; 1978 – A XVII–XVIII. századi magyarországi függetlenségi harcok problémái; 1979 – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a forradalmi hullám Közép-Európában 1917–1921.

A *Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság* bizonyos nagyobb témák korszakok szerinti folyamatos tárgyalását tűzte ki feladatául, így elsőnek az anyagi és a szellemi kultúra fejlődését a XVI–XVIII. században (1975), a középkorban (1976) és az újkorban (1977). 1978-ban kezdett egy társadalomtörténeti hároméves ciklust, első ülésszakának témája a családszerkezet változása volt a két országban, majd a migrációk, emigrációk problematikáját tárgyalta (1979).

A *Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság* mindegyik ülésszakon két témakörrel foglalkozott, az egyik konkrét történeti témát vetett fel, a másik elvi és módszertani kérdéseket. A konkrét történeti témák a következők voltak: 1976 – A szociáldemokrata mozgalom szerepe Magyarországon, Ausztriában és Németországban a XIX. században; 1977 – A feudális abszolutizmus kutatásának kérdései; 1978 – A fasizmus kutatásának kérdései. Előtörténet és fasiszta mozgalmak. Elvi-módszertani témák: 1976 – A különböző adattároló rendszerek felhasználása a történettudományban; 1977 – A munkásosztály kialakulásának kutatás-módszertani kérdései; – A legújabb kori források kiadásának problémái.

A *Magyar–Osztrák Történész Vegyesbizottság* első budapesti tudományos ülésén (1978) egy-egy bevezető előadás a déli tengerrel, mint a magyar és osztrák történelem közös mozzanatával, illetve a magyar és osztrák kultúrtörténet századforduló körüli közös vonásaival foglalkozott, a tudományos ülésszak a demográfia és az agrárstatisztika kérdéseit tárgyalta.

A *Magyar–Román Történész Vegyesbizottság* ülésein, a magyar NDK Vegyesbizottsághoz hasonlóan ugyancsak minden esetben két téma szerepelt. Ezek a következők: 1976 – A fasizmus kérdése országainkban; Az antifasiszta népfrontpolitika kérdése; 1977 – Az i. sz. I. évezred történeti problémái; A neofasizmus a tőkés országokban; 1979 – Az 1848-as európai forradalmak; A két világháború közötti haladó magyar–román kulturális kapcsolatok.

A *Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság* tudományos témái: 1976 – A magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom győzelméért és megszilárdításáért folytatott küzdelemben és a Távol-Keleten; 1977 – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentősége és magyarországi hatása; A szocializmus építésének történelmi kérdései c. 1975-ben megkezdett témakör folytatása; 1978 – Természet-emberhaladás címen a különböző történeti korszakokban vizsgálták a természet és a társadalom kölcsönhatásának egyszer már (1974) megvitatott kérdéseit, most elsősorban egyéb tudományágak, többek között a természettudományok képviselőinek bevonásával; 1979 –

A Magyarországi Tanácsköztársaság 60. évfordulója. Ha nem is a bizottsági tudományos ülésszak keretében, de a bizottság részvételével még további közös tudományos tanácskozások is lezajlottak. 1976 – Az Osztrák Birodalom szláv népeinek nemzeti felszabadító mozgalma 1790–1870 évek c. szovjet kézirat megvitatása magyar szakértők által; 1977 – A Fekete-tenger menti népek kapcsolatai a magyarországi népekkel a korai középkorban.

A *Magyar–Török Történeti Vegyesbizottság* 1978-ban jött létre, budapesti alakuló ülésén a két fél megállapodott az együttműködés távlati programjában, valamint abban, hogy az első tudományos ülésre 1980-ban, Ankarában kerül sor.

Valamennyi – már régebben működő – vegyesbizottság a felsorolt témák megvitatásán kívül az együttműködés egyéb formáit is keresi. (Tankönyv-vita, közös kiadványok előkészítése, levéltári források filmeztetése stb. a leggyakrabban felmerülő, s részben a megvalósulás felé haladó programok.)

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésében jelentős szerepet játszottak az elmúlt ciklusban is a különböző nem kormányközi nemzetközi tudományos szervezetek *magyar nemzeti bizottságai*. Ezek a testületi szervek a letéteményesei a közvetlen és élő nemzetközi tudományos kapcsolatoknak.

A Magyar Történetészek Nemzeti Bizottsága, a Magyar Filozófiai Nemzeti Bizottság és a Nemzetközi Művészettörténeti Bizottság Magyar Nemzeti Bizottsága elmúlt ciklusban végzett tevékenységéről már megemlékeztünk. A Magyar Esztétikai Nemzeti Bizottsága ugyancsak rendszeresen részt vett a Nemzetközi Esztétikai Bizottság rendezvényein, eredményesen szervezte és koordinálta a magyar delegáció tudományos szereplését. Az 1980. évi Dubrovnikban tartandó nemzetközi esztétikai kongresszusra jelenleg folynak az előkészületek.

A Nemzetközi Tudományfilozófiai és Tudománytörténeti Unió Tudományfilozófiai Tagozatának Magyar Nemzeti Bizottsága részt vett az Unió hannoveri nemzetközi kongresszusán (1978). Nagyszabású és szakmai szempontból is igen sikeres hazai nemzetközi rendezvényt szervezett a II. Világháború Története Nemzetközi Bizottság Magyar Nemzeti Bizottsága Budapesten (1978).

A beszámolási időszakban hagyta jóvá az Osztály javaslatként az Akadémia Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága Magyar Nemzeti Bizottságának megalakulását.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésében fontos szerepe volt annak is, hogy évente 4–5 tekintélyes külföldi tudós meghívására volt módunk. Az elmúlt négy év folyamán kitűnő szakembereket látott vendégül az Osztály, akik a tudományos bizottságokban, az egyetemeken, az akadémiai intézetekben, vagy a tudományos társaságokban tartottak előadásokat, konzultációt. A színvonalas, sok tanulságot hozó előadásokat az Osztályközlemények publikálja.

Utaztatási lehetőségeink az elmúlt évek folyamán egyre csökkentek. Kereteink felosztásánál arra törekedtünk, hogy mindenekelőtt a nemzetközi szervezetek rendezvényein való sikeres részvételünket, továbbá vegyesbizottságaink működését biztosítsuk. Tanulmányutakat mindenekelőtt azok számára nyújtottunk, akik munkásságukkal a nemzetközi téma-együttműködésből fakadó kötelezettségeink teljesítését mozdították elő, vagy hazai kiemelt kutatásainkban dolgoztak. A rendelkezésünkre álló szerény lehető-

ségekkel — szakmai fejlődésük érdekében — igyekeztünk támogatni a fiatal, nem akadémiai státusú kutatók utazásait is.

Az Osztály szerteágazó, gazdag nemzetközi kapcsolatainak szintentartása (esetleges továbbfejlesztése) azonban ma már mindenekelőtt anyagi kérdés, amelynek megoldásához a testületek erői természetesen korántsem elegendők.

Tudományos társaságok

Az elmúlt ciklusban az MTA elnöksége felülvizsgálta a társadalomtudományi társaságok helyzetét, akadémiai felügyeletük kérdését. E felülvizsgálat eredményeit még nem követte az elnökségi határozatok következetes végrehajtása, így a tudományos osztályokhoz való tartozásuk kérdése máig sem egyértelmű. A ciklus folyamán időnként a Társadalomtudományi Főosztályhoz is tartoztak. Ez a helyzet ugyan okozott zavarokat jó néhány ügy intézésében, egészében azonban — hála e társulatok sok évtizedes, olykor évszázados, bizonyos fókig autonóm fejlődésből fakadó nagy gyakorlatának és tapasztalatainak — a társulatok tevékenysége szerteágazó, alapvető céljaiknak és funkcióiknak színvonalasan megfelelő, eredményes tevékenység volt.

A *Magyar Történelmi Társulat* az 1975. évi közgyűlésen elfogadott iránymutató program szerint folytatja tevékenységét, amelynek három fő iránya: 1. a közművelődés és a tudomány kapcsolatának, s ezen keresztül a tudomány közvetlen gyakorlati hasznának erősítése, 2. a tudomány műhelytevékenységének az elősegítése, 3. a történelemoktatás tudományos színvonalának és hatékonyságának növelése. Tervszerű rendezvénysorozatai is a fentiek szolgálatában állnak, s elemezték a tudomány és a tömegkommunikációs szervek együttműködésének kérdéseit, a történelemtudomány interdiszciplináris kapcsolódásainak lehetőségeit, a közművelődési szervek és az oktatási intézmények együttműködésének elvi és gyakorlati kérdéseit, az oktatás hatékonyságának feltételeit. A tömegkommunikációs szervekkel való együttműködést elősegítő nagy rendezvénysorozat befejezése után „A Történelemtudomány és a Társadalomtudományok” vándorgyűléssel megkezdte a más tudományokkal való együttműködés elveinek tisztázását és (részben) gyakorlati szervezését. Ezt követte a természettudományokkal való együttgondolkodást elősegítő vándorgyűlés előkészítése. Az oktatás és a közművelődés kapcsolatát a Történelemtanítás és Múzeum, Történelemtanítás és Levéltár, Történelemtanítás és Könyvtár konferenciák vizsgálták. Az oktatásban lehetséges interdiszciplináris kapcsolatok feltárását célozzák a Történelemtanítás és Földrajztanítás és az 1980-ra előkészített Történelemtanítás és Irodalomtanítás című konferenciák. A Társulat széles körű új kezdeményezése mellett folytatta hagyományos tevékenységét is. (Üzemtörténet; Thököly-konferencia — 1978; Országos Helytörténeti Konferencia — 1979.) „Frontáttörést” jelentett a História című népszerű történeti folyóirat beindítása.

A *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* a beszámolási időszakban a korábbiaknál még inkább országos szervvé vált: a hazai régészet és művészettörténet ill. műemlékügy országos hatósugarú tudományos társaságává.

Munkájában minőségi változást jelentett a Közművelődési Törvény, ill. KB határozat értelmében megvalósított „bázis szélesítés”, amelynek értelmében a megelőző időszakhoz viszonyítva nyitottabbá tette évi vándorgyűléseit, amelyek az adott város kulturális rendezvényeinek szerves részévé váltak, a megye történeti múltjának és kortárs képzőművészetének szélesebb rétegeket érintő megismertetésével, áttekintésével. Rendezvényeinek egy részét a TIT Történelmi Szakosztálya keretében működő Régészeti Szakcsoporttal együttműködve szervezi. Szakmai tevékenységének bizonyos megújulását jelzik azok az ülések is, amelyek az ismeretszerzést interdiszciplináris módszerrel teszik lehetővé. A Társulat rendezvényeinek rendszere nem változott: tematikus ülésszakokon, vándorgyűléseken és felolvasó üléseken a beszámolási időszakban 111 előadás hangzott el. A vándorgyűlések Szolnok (1976), Szeged (1977), Debrecen (1978), Szekszárd (1979) székhellyel kerültek megrendezésre.

1978-ban fennállásának 100. évfordulóján, a Társulat a hazai – és bizonyos mértékben – nemzetközi szakmai érdeklődés homlokterébe került. A jubileumi közgyűlés ill. ünnepségsor méltó keretet biztosított a patinás társadalmi-szakmai szervezet eddigi tevékenységének áttekintésére, eredményeinek ily formában is történő elismertetésére.

A *Magyar Pszichológiai Társaság* három nagyobb itthoni rendezvényt szervezett: A Duna menti Országok Pszichológusainak Találkozóját (1977); a Magyar Pszichológiai Társulat és a Magyar Pszichológiai Szemle ötvenéves évfordulójáról emlékező ülést (1978); a gyermekotthonok kérdéseit vizsgáló tudományos ülésszakot (1979). Mindennapos szakmai munkája szekciókban folyik, melyek a ciklus folyamán a Pályaválasztási Munkacsoportok és a Délmagyarországi Szekcióval bővültek. A szakmai viták és az egységes szakmai közélet fejlesztésére a Társaság kerekasztal-megbeszéléseket szervezett, és más formák kialakításával is próbálkozik. Fejleszteni kívánja szakmai érdekek képviselőire irányuló tevékenységét éppúgy, mint a szakma nemzetközi képviselőtét, mindezt azonban sokszor nehezítette a Társaság cselekvési lehetőségeinek korlátozottsága és felügyeletének Akadémián belüli rendezetlensége.

A *Magyar Numizmatikai Társulat* a tárgyalt időszakban három feladatot tűzött maga elé: a tudományág közművelési feladatait a Társulat látja el. Munkacsoportjai rendszeres összejöveteleken tematikusan vitatják meg a tudományág legújabb eredményeit és feladatait. A Társulat havonta rendszeresen tart szakági kérdésekkel foglalkozó előadást, vitaülést. Tudományos feladatainak egy részét kiemelkedő, évfordulós témákról tartott emlék- és vitaülésekkel látja el (Körmöcbánya, Tanácsköztársaság, Bethlen Gábor). A tudományág legjobban fejlődő szakkönyvtárát a társulat tartja fenn. Ugyancsak a Társulat adja ki az egyetlen tudományos szakfolyóiratot, a Numizmatikai Közlönyt. A tudományág nemzetközi kapcsolatai szintén elsősorban a Társulaton keresztül realizálódnak. Tagjai a két numizmatikai nemzetközi szervezetnek (International Numismatic Commission, FIDEM) 1976-ban Nemzetközi Numizmatikai Szimpoziumot rendezett, amelyen szinte valamennyi európai ország képviseltette magát, és sok fontos numizmatikai kérdés megvitatásával elismertté tette a magyar numizmatikát. Ugyancsak részt vett az 1977-ben Budapesten rendezett FIDEM kongresszus szervezésében. A Társulat több tagja előadással vett részt az 1979. évi berni Nemzetközi Numizmatikai Kongresszuson.

Könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály tudományterületeihez tartozó akadémiai könyvkiadás — néhány egyedi esettől eltekintve — megfelelő színvonalú, kielégíti az akadémiai normákat. Az Akadémiai Kiadóval való együttműködés jó, a Kiadó — lehetőségeihez képest — készséggel teljesíti a testületek kéréseit. Ugyanakkor azonban, mint ez közismert, igen súlyos gondokat okoz egyrészt a testületi könyvkiadás mechanizmusából fakadó számos negatívum, másrészt pedig magának a Kiadónak a nehéz helyzete. A testületi könyvkiadás menete viszonylag lassú, túlságosan elhúzódik a művek kerettervbe való felvételétől a nyomdába adásig tartó folyamat. Emellett a bizottsági véleményezés számos esetben „enged át” gyenge műveket is; szaporodik az érdeklődésre indokoltan alig, vagy semmilyen számot nem tartó művek száma. Az Akadémiai Kiadó munkaerőhelyzete problematikus, fordító- és szerkesztőgondokkal küszködik, és díjazási lehetőségei is kisebbek, mint számos más kiadóé. Ebben a helyzetben az akadémiai kiadás számos esetben elesik az értékes kéziratoktól, mert más kiadók szerkesztési és előállítói gyorsasága, valamint magasabb honoráriuma elvonja a szerzőket. Az Akadémiai Kiadó viszont kétségtelen nagy múltbeli érdemeihez nem méltó helyzetbe került: egyre fokozottabban marad el a hazai és a nemzetközi tudományos élet tempója mögött, és a tényleges hazai tudományos produkciót is csak részben tükrözi.

Az Osztály évi ívkerete (970 ív) kevésnek bizonyul. Annak ellenére, hogy az Osztály tudományterületein megjelent művek ívterjedelme minden évben jelentősen túllépte az 1000 ívet is, igen jelentős kézirat-felhalmozódás jött létre. Bosszantóan hosszú átfutási idővel bántóan kevés munka látott napvilágot például a művészettörténet-tudomány terén.

Az 1978-ban lezajlott folyóirat-elemzés általában megerősítette az Osztályhoz tartozó folyóiratok működését, számos ponton adott javaslatokat a szakfolyóiratok szerkesztősegeinek. Folyóirat-megszüntetés szükségessége nem merült fel, kevésnek minősült viszont az (egyébként országosan is) egyetlen pszichológiai folyóirat. (Azóta az MTA Pszichológiai Intézetének az Osztály által is támogatott terve a megvalósulás folyamatában van.) Kíváncos a későbbiekben — esetleg az OM, a KM, a MTESZ és az MTA közreműködésével — Tudomány- és Technikatörténeti Szemle indítása.

A jövő tennivalói

A Filozófiai és Történettudományok Osztályának legfontosabb feladata az eddigieknél folyamatosabb és rendszeresebb tudományos közélet kibontakoztatása. Az Osztálynak aktívabb, kezdeményezőbb szerepet kell vállalnia tudományterületének szak-tudományos, elméleti és módszertani befolyásolására. Ennek érdekében:

1. A bizottsági hálózat felülvizsgálatának eredményeként az 1980–1985. évi akadémiai ciklusra cselekvés-készebb, hatékony bizottságok működtetését kell biztosítanunk.

2. Tovább kell folytatnunk a tudományági helyzetelemzések munkálatait. 1980-ban sor kerülhet a filozófiai helyzetelemzés vitájára, 1982-ben az Osztály megtárgyalhatja a

pszichológia helyzetét, és a ciklus végéig sor kerülhet a történettudomány 1974–1984 közötti fejlődésének áttekintésére.

3. Az akadémiai könyvkiadásban – mindenekelőtt a tudományági bizottságok e téren végzett tevékenységének erősítésével – fokozottabban kell érvényre juttatni a szak tudományos színvonal, a minőség követelményeit. Az Osztály 1978–1985-re kidolgozott könyvkiadási koncepciójának realizálása e téren ugyancsak elsődleges feladat.

4. Bizottsági és osztályszinten át kell tekintenünk az Osztályhoz tartozó minden tudományág nemzetközi kapcsolatainak teljes rendszerét.

5. Az Osztálynak át kell tekintenie a legújabb kori történeti kutatások helyzetét – különös tekintettel a levéltári források kutathatóságának kérdéseire.

6. A közgyűjteményekben folyó kutatások szakmai ellenőrzése és fejlesztése érdekében szükséges a Kulturális Minisztériummal való kapcsolatok kialakítása és intenzívebbé tétele.

7. Az Osztálynak folyamatosan kell a tudományos minősítés problémáit figyelemmel kísérnie, s témaajánlásokkal a TMB munkáját segítenie.

8. Az Osztálynak sokoldalúan kell foglalkoznia a pszichológia és a pedagógia aktuális kérdéseivel és – tudományterületeinek kiegyenlítettebb fejlődése-fejlesztése céljából is – erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy e két tudomány területén megalapozza és előkészítse e tudományok akadémikusi képviselőit.

9. A filozófiai kutatások és közélet jobb összehangolása, fellendítése, továbbá a társadalom világnézeti nevelése érdekében kívánatos Filozófiai Tudományos Társaság megalakítása.

Stier Miklós

BESZÁMOLO

a Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 1979. évi üléséről

A Vegyesbizottság rendszeres évi ülésére ezúttal szeptember 4-e és 6-a között Neubrandenburgban került sor. A két delegáció – *Gustav Seeber* és *Tokody Gyula* professzoroknak, az NDK, illetve a magyar tagozat elnökeinek vezetésével, *Alexander Tinschmidt*, és *Gyimesi Sándor*, a bizottságok titkárai közvetlen szervezésében – ez alkalommal „*A falu forradalmi átalakulásának útjai és formái 1945-től a hatvanas évek elejéig*” c. témakörben folytatott eszmecserét.

A főreferátumot magyar részről *Szakács Sándor* (MKKE) „*A falu átalakulása a felszabadulás után*”, NDK részről *Rolf Stöckigt*, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiájának igazgatóhelyettese „*A NSZEP szövetségi, illetve parasztpolitikájának alapkérdései az NDK-ban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején (1945–1960)*” címen tartotta meg.

Szakács Sándor azokat a strukturális, tulajdonjogi és társadalmi változásokat tekintette át, amelyek a magyar mezőgazdaságban a felszabadulás után, illetve a mezőgazdaság nagyüzemi átalakulása során falun estek. Emlékeztetett, hogy a földreform nemcsak a nagybirtokot zúzta szét, nemcsak a nagy- és középbirtokos osztályt számolta fel, hanem egyben kezdetét jelentette a népi demokrácia gazdasági és társadalmi alapjai lerakásának, ill. kiszélesítésének is. Közel félmillióval gyarapította az új üzemek és (ennek megfelelően a paraszti egzisztenciák) számát. Formációs értelemben viszont tulajdonjogi változást nem eredményezett, mivel a földreform nemcsak megőrizte a földmagántulajdont, hanem – amikor demokratizálta – meg is sokszorozta azt. A nagy- és középbirtok tulajdonjogi kisajátítása azonban jelezte, hogy a földtulajdon (legalábbis e birtokformákhoz kapcsolt) szabadságának hirtelen vége szakadt. A tízévi elidegenítési tilalom folytán az új birtok sem vált igazán szabadrendelkezésűvé. A birtokviszonyok terén újabb minőségi változást a kollektivizálás hozott. A korábbi tulajdonjogot azonban formailag egészen 1968-ig ez sem módosította. Ez utóbbira csak az 1967. IV. törvény hatályossá válása (1968. I. 1.) nyújtott lehetőséget, minek folytán formailag is döntő előrelépés történt a birtok és tulajdon formációs egységének megteremtésére. Ekkor jött létre a szövetkezeti földtulajdon. Ekkor rendezték a korábban függő tulajdon-, ill. birtokjogi kérdéseket. A földreform és a kollektivizálás során minden talpalatnyi föld legalább kétszer gazdát cserélt (az összes földmozgásból azonban a földreform még ötödével sem részesedett). A falusi struktúra további változásai (melyek egyébként természetesen a mindenkori térképező erők jelleget adó képességét tükrözték) ugyancsak a mezőgazdaság termelőeszközei működtetésének, ezen belül a föld birtoklásának és hasznosításának módjával függtek össze. Már a negyvenes évek végétől megindult, az ötvenes évek elejével pedig kibontakozott a falun a földtől való eláramlás folyamata. A földfelajánlások, melyeket az

osztályharc 'állandó élesedésének' légköre, a terhek általános növekedése és a legkülönbözőbb megszigorítások ösztönöztek, előbb főként csak a volt úri, ill. maradványbirtokosokra és gazdagparasztoakra terjedtek ki. Hamarosan azonban a közép-, általában dolgozó paraszti rétegeket, úgyszintén a 'kétlaki' dolgozókat is mind nagyobb mértékben érintették. Rövid időn belül az ország szántóterületének mintegy 30–35%-a „került” felajánlásra. Növekedtek azok a termelésből kiesett területek is, amelyeket már a gyorsan bővülő állami gazdaságok és termelőszövetkezetek sem tudtak hasznosítani. Az 1953. júniusi párthatározat kedvező következményei viszont csak részleg érvényesültek. Így súlyos politikai és gazdasági hibák következménye lett, hogy nemcsak a falusi életviszonyok alakultak – a paraszti termelőerők nyilvánvaló hanyatlása mellett – kedvezőtlenül, de a termelés is csak a háború előtti szint körül (inkább ez alatt) ingadozott. A termelőszövetkezetek száma és taglétszáma pedig 1957 elejére nagyjából az 1950. évi szintre esett vissza. A falu átalakulásában is új szakaszt jelentett az MSZMP politikája. Ez egyrészt határozottan szakított az MDP politikai hibáival. Másrészt viszont a falu szocialista átalakításának módját változatlanul a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésében jelölte meg. E politika számos téren hamarosan átütő sikerrel járt. 1958 vége és 1961 eleje közt befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása. Néhány százalék kivételével az egész parasztság termelőszövetkezeti útra tért (vagy más népgazdasági ágban keresett megélhetést). 1959 és 1962 között több, mint félmillió kereső hagyta el a mezőgazdaságot (1950 és 1970 között az agrárszektorból más népgazdasági ágba kb. egymillió fő távozott el.) Az átalakulás foglalkoztatottsági (és természetesen társadalompolitikai) kereteit hosszabb távon mutatja, hogy – 1950 és 1977 között – a mezőgazdasági keresők száma kb. 2 millióról 1 millióra csökkent, míg az iparé – a tercier szektor bővülése mellett – 1-ről 2 millióra emelkedett. A falusi átalakulás eredményeként megszűnt a hagyományos parasztság. 1962-ben (az egykori másfél–kétmillió helyett) már csak 145 ezer egyéni gazdát tartottak számon. A magánüzemek millióinak helyén pedig jó másfél ezer (termelőszövetkezeti és állami) nagyüzem osztozott. Az átszervezés befejezése előtti folyamatok részletezése után az előadó azokat a társadalmi, gazdasági, politikai, ill. gazdaságpolitikai és irányítástechnikai feltételeket, meghatározottságokat, intézkedéseket és törekvéseket taglalta, amelyek döntő szerepet játszottak abban, hogy a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől a magyar mezőgazdaság egy egészen különös figyelmet érdemlő produktívképes fellendülés fázisába ért.

Rolf Stöckigt Németország Kommunista Pártja, illetve Németország Szocialista Egységpártja szövetségi politikája alapelveinek, a munkás-paraszt szövetség történeti szükségességének és konkrét történeti jelentkezésének vizsgálatával indította előadását. Rámutatott, hogy a párt politikája e tekintetben a munkások és a parasztok közt olyan szilárd és megbonthatatlan szövetség megteremtésére irányult, amely alapvető hatalmi és társadalompolitikai feltételként szolgál a kapitalizmusból a szocializmusba való közös átmenetre. Kimutatta, hogy a munkásosztály pártja már a fasizmus alól való felszabadulást megelőzően olyan átfogó agrárprogramot dolgozott ki, amely jól általánosítva a történelmi tapasztalatokat mind a közvetlen tennivalók tekintetében, mind pedig hosszabb távra helyesen tárta fel a német mezőgazdaság, illetve agrártársadalom sajátosságait és szükségleteit. A falu forradalmi átalakulása szempontjából is rendkívül nagy

jelentősége lett a munkásosztály társadalmi pozíciói megszilárdulásának, vezető szerepe kibontakozásának, a munkásegység, az egységes munkáspárt megteremtésének. A munkásparaszt szövetség megszilárdulásának elhagyhatatlan részét képezték azok a történelmi jelentőségű intézkedések is, amelyek iparvállalatok és mezőgazdasági üzemek népi tulajdonba vétele révén nagyobb részben az ipar, kisebb mértékben a mezőgazdaságban a társadalmisított szektor megteremtésére illetve bővülésére vezettek. A Kommunista Párt egyrészt egyértelműen sikraszállt a falu dolgozó népe földéhségének kielégítéséért. Ennek folytán a földreform során igénybevelt területek mintegy kétharmada magánbirtokként jutott a közvetlen termelők kezére. Másrészt, ugyanakkor, a párt következetesen sikraszállt a kísérletügy, a fejlesztés, a tömegtermelés nagyüzemi bázisát képező állami mezőgazdasági üzemek (vetőmagtermelő, -szaporító, állattenyésztő, ill. kísérleti és tangazdaságok) létrehozásáért is. Ezzel is szoros összefüggésben jött létre az igénybe vett területek mintegy harmadán (kerekén 1 millió hektáron) a fenti funkciójú, népi tulajdonba vett állami üzemek első hálózata. Ezek – kiegészülve a Gépkölcsonzó Állomások (később Gép- és Traktor Állomások) ugyancsak kiépülő hálózatával – a párt szövetségi, illetve falusi politikájának alapvető fontosságú támaszpontjaivá váltak. E politika révén sikerült kezdettől fogva biztosítani a pártnak, előbb a forradalmi demokratikus, majd szocialista államhatalomnak az egész mezőgazdaságra gyakorolt befolyását, úgyszintén a társadalmi szükségletek kielégítését.

Az előadó az agrárpolitika másik alapproblémájaként elemezte a tulajdon- és szövetségi viszonyok kérdésének helyes megítélését és alkotó jellegű megoldását. E kérdéstről annak idején bonyolult és körülményes viták folytak a szociáldemokrata párt opportunistá erőivel, illetve a nagybirtokosok érdekeinek más pártokban meghúzóó képviselőivel. A kommunista párt fő célja persze az volt, hogy az imperialista burzsoáziát városon és falun egyaránt megfossa hatalmától s ezáltal olyan változásokat érjen el az erőviszonyok terén, amelyek kedvező lehetőséget nyitnak előbb az antifasiszta-demokratikus hatalmi rendszer szisztematikus kiépítésére, majd a szocializmusra való fokozatos átmenetre. Az NDK főreferense nyomatékosan aláhúzza, hogy ez a politikai célkitűzés teljes mértékben megfelelt az akkori materiális és szubjektív feltételeknek. Ezzel szemben azok az elgondolások és propozíciók, amelyek szerint a kisajátított üzemeket (a fent jellemzett helyes megoldás helyett) változatlanul egyben kell tartani s közös gazdálkodást kell rajtuk meghonosítani, helytelenek és károsak voltak: sem az akkori objektív, sem a korabeli szubjektív feltételeknek nem feleltek meg. A 100 hektárnál nagyobb összterületű gazdaságok kártalanítás nélküli igénybevételel azonban sikerült szoros összhangba hozni a falusi népesség legéletbevágóbb érdekeit a hatalmi és társadalomgazdasági stratégia fő célkitűzésével és általános irányával. Alapvető problémaként merültek fel természetesen a szövetségi politika, osztályharc, úgyszintén a parasztság demokratikus közreműködése, helyes viszonya és kellő összhangja alakításának kérdései is. A feltételekkel és adott-ságokkal jól számoló politika eredményeként végül is Németország Szocialista Egység-pártjának vezetése alatt, és szoros szövetségben a munkásosztállyal, a parasztságot sikerült rávezetni arra az útra, amelyik a szocializmus megteremtésére szolgált.

Előadásának további részében a főreferens a példák sokaságát idézte fel a falu és város antiimperialista erői együttműködési formáinak jellemzésére. Hangsúlyozta, hogy a

szövetségi politika középpontjában 1952-ig a dolgozó parasztság sokoldalú megerősítése állt. Az első mezőgazdasági termelőszövetkezetek (LPG-k) létrejötte (1952) nyomán a munkásosztály pártja egyrészt következetesen támogatta mindazokat a dolgozó parasztokat és agrárproletárokat, akik a szocialista társasgazdálkodás útjára léptek. Másrészt viszont a korábbiaknak megfelelő következetességgel (minden korlátozás nélkül) folytatta jól bevált szövetségi, ill. parasztpolitikáját a falu dolgozó népe azon túlnyomó tömegei számára, akik nem választották azonnal jövőendő létük alapjául a kollektív gazdálkodást. A kollektív formák győzelmének sikerét azonban a fiatal mezőgazdasági termelőszövetkezetek támogatásának, úgyszintén a magánparasztok megnyerésének sok fokozatú, széles rendszere is igen nagy mértékben megalapozta. Ennek hatékonyságát növelte továbbá az ipari munkások ideiglenes vagy végleges jelleggel történő, tömeges falura irányítása, ill. falusi munkára állítása. E széles sodrású történelmi folyamatok kibontakozásaként járult hozzá az új falu legújabb társadalomgazdasági vonásainak jellegzetessé válásához az a közel ötvenezer ipari munkás, amelyik a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének lezárulásával mint szövetkezeti tag illeszkedett bele a mezőgazdasági termelés új, nagyüzemi rendjébe.

Somlyai Magda (ELTE) korreferátuma regionalitásban tükrözött országos problémákat. Sokoldalúan elemezte a Tiszántúlt, a Tisza-vidék forradalmi-politikai fejlődésének sajátosságait, törvényszerűségeit, Köztük azokat, amelyeket 1944/45 két legsúlyosabb negyedében az agrárpolitikai, az agrártársadalmi korszakváltást is egyfajta áradásszerűséggel előrelökték. Mint a részletekből világosan kiderült, a szóban forgó kelet-magyarországi körzetekben már az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása előtt sor került a pártpolitikai közélet megkezdésére, a demokratikus pártok és nemzeti bizottságaik létrejöttére. Ezek az újonnan megalakult hatalmi-igazgatási szervezetek és szervek viszont az égető, a halaszthatatlan kérdések radikális megoldásában látták létük értelmét. Valamivel később a Dunántúlon pedig a történelmi feltételeknek és sajátosságoknak megfelelően már más szabott erők jutottak színre, melyek nagyjából ugyanazon forradalmi folyamatok nagyjából azonos igénylésének helyenként lényegesen más módozatait hozták. Mindez a kezdetben elemi erejűnek tetsző spontán plebejus demokrácia felvirágzását és forradalmi lendületét jelentette az egyik oldalon s a reformba oltott forradalmi intézményes formák közé helyezkedésének következtét a másikon.

A továbbiakban a résztvevők közt élénk eszmecsere alakult ki, amely a két országban lezajlott forradalmi folyamatok, ill. feltételek egyes speciális kérdéseire irányult. *G. Döring* (Magdeburg) például annak összetevőit vizsgálta, azaz összességében azt a képességet elemezte, amely biztosította a munkásosztálynak a földreform végrehajtása során is megmutatkozó vezető szerepét. *H. Schäwel* (Greifswald) az új birtok megszilárdulásának folyamatát vette szemre. Méltatta az újjazdákknak nyújtott sokoldalú segítség különböző módozatait és szerepét a földosztás utáni viszonyok megszilárdításában. *W. Gerbig* (Berlin, Társadalomtudományi Akadémia) a munkásosztály falusi pozíciói erősödésének kérdéskörét választotta hozzászólásának témájául, különös tekintettel az 1949–52 közti időszakra, ill. a gépkölcsonzó állomások szerepére. *S. Graffunder* (Berlin, Történettudományi Intézet) annak a kölcsönhatásnak vizsgálatára összpontosította mondani valóját, amelyet a termelési viszonyok szocialista átalakításáért folyó harcban a siker két

főelemeként a munkáosztály hegemoniája, ill. a dolgozó parasztság teremtménye aktivitása fémjelzett. *W. Gahring* (Berlin, Társadalomtudományi Akadémia) a termelőségvetkezeti parasztság szocialista történeti tudata fejlődésére vonatkozó legújabb NDK kutatások eredményeit ismertette.

A két bizottság munkájának szerves részeként járult hozzá a találkozó sikeréhez igen érdemlegesen az a kollokvium is, amelyre az Alt-Schwerin-i Agrártörténeti Múzeumban „Az agrártörténeti kutatás problémái; források, eredmények, tervek” tárgykörben került sor. Ennek keretében a magyar agrártörténet eredményeiről és gondjairól *Orosz István* (KLTE, Debrecen) „Kutatási területek és feladatok az agrártörténetírásban Magyarországon” címen nyújtott igen átfogó és magas színvonalú tájékoztatást. NDK-ról *H. Harnisch* (Gazdaságtörténeti Intézet, Berlin) „Az agrártörténetírás fejlődése a Német Demokratikus Köztársaságban” címen számolt be az NDK-ban folyó agrártörténeti kutatások előrehaladásáról és sikereiről, köztük azokról a legújabb eredményekről, amelyekben (mint pl. a „porosz út” kérdésében) a berlini Gazdaságtörténeti Intézetnek – sőt, mint tudjuk, személy szerint H. Harnischnak is – jelentős szerep jutott.

Szakács Sándor

NEMZETKÖZI TÖRTÉNESZ TALÁLKOZÓ AUSZTRIÁBAN

Beszámoló a X. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozionról

1979. július 2–6 között került sor a burgenlandi Mogersdorfbán a „Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion, Mogersdorf” immár évtizedes hagyományokkal rendelkező sorozatában a tizedik találkozóra. A konferencia témája „A pannón térség országainak politikai és gazdasági helyzete a két világháború között” volt. Neves horvát, szlovén, osztrák és magyar történészek vitatták meg legújabb kutatási eredményeiket. Hazánkat 14 tagú delegáció képviselte dr. Vörös Károly kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete főmunkatársának vezetésével.

Az ünnepélyes megnyitón *Theodor Kery*, Burgenland tartományfőnöke üdvözölte a konferenciát. Hangsúlyozta az immár tízesztendőös múltra visszatekintő nemzetközi rendezvénysorozat fontosságát, a szabad gondolatcsere jelentőségét, egymás kutatási eredményei megismerésének e szimpozion nyújtotta lehetőségét, a baráti kapcsolatok további mélyülését, és reményét fejezte ki, hogy az elkövetkezendő tanácskozások is hasonló szellemben fognak lezajlani.

Az 1979. évi tanácskozás a rendezvénysorozat tízesztendőös jubileumát is ünnepelte, ezért a konferencia létrehozásában, szervezésében kimagasló eredményt elérő külföldi történészeket az osztrák fél kitüntetésben részesítette. Magyar részről kitüntetést kapott Horváth Ferenc, a Vas megyei Levéltár igazgatója, és Vörös Károly kandidátus, a magyar delegáció vezetője.

Az érdemi munka *Richard Plaschka* akadémikus, bécsi egyetemi tanár „Két évtized impulzusai és irányzatai Kelet- és Közép-Európában 1918 és 1938 között” című előadásával kezdődött. Az előadó átfogó képet rajzolt a legfontosabb gazdasági és politikai irányzatokról, a térség országainak fejlődési hasonlóságairól és különbözőségeiről.

Matkovic Hrvoje, zágrábi egyetemi tanár „Horvátország tartományai a jugoszláv államkötelékben a Pannón térség összjátékában a Balkánnal” címmel tartotta meg referátumát. A szerző többek között hangsúlyozta, hogy Horvátország sajátos földrajzi helyzete, tudniillik az, hogy részben Pannóniához, részben pedig a Balkánhoz tartozik — az ország történelmi fejlődésének lényeges kérdéseit sok tekintetben meghatározta. Vázolta az ország szerepét a jugoszláv eszme elterjesztésében, valamint a lehetséges alternatívákat; maradni a Monarchia keretein belül, avagy abból kiválni. Szerinte alapvető fordulatot ebben a kérdésben az első világháború befejezése jelentett, amikor is a Habsburg-monarchia felbomlásával egy sor új nemzeti állam keletkezett, közöttük Jugoszlávia is. Ez a tény azonban jelentősen megváltoztatta Horváthország gazdasági és társadalmi helyzetét, ugyanis a monarchián belül e terület a gazdaságilag leggyengébben fejlettek egyike volt, míg az új államnak az egyik legfejlettebb részévé vált. Nem kis mértékben járult hozzá ez a körülmény a tökeerősebb horvát burzsoázia és az államhatalom vezetését kezében tartó szerb burzsoázia között kibontakozó ellentétekhez. Végül is Belgrád — a

szerző véleménye szerint — minden önálló politikai tevékenység lehetőségét elvonta a horvátoktól. A polgári Jugoszlávia fennállása alatt a horvát politika vezérfonala a nemzeti és politikai egyenjogúságért folyó állandó harc volt, amelyben a horvát (köztársasági) Parasztpárt jelentős szerepet játszott.

Ránki György akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese „Az ipar és külkereskedelem problémái a kelet-európai térségben a két világháború között” címmel tartott előadása abból indult ki, hogy az első világháborút követő területi változások a pannón térség gazdasági fejlődésének körülményeit lényegesen módosították. Gyökeresen új helyzet állt elő gazdasági téren is, amely azonban elválaszthatatlan a társadalmi és politikai helyzettől. A kialakult új határok révén a Jugoszláviához került területek az ipari fejlődés szempontjából élenjáró területekké váltak.

A Magyarországhoz és Ausztriához tartozó területek a két állam gazdasági nehézségeinek megfelelően kevésbé iparosodtak. Ezek egyrészt a térség gazdasági fejlődésének sajátjaiból, másrészt a két világháború közötti kedvezőtlen nemzetközi konjunktúrából következtek, hiszen az első világháború után a dinamikus gazdasági fejlődést egy strukturális válság váltotta fel. A referátum végigkísérte és számszerű adatokkal támasztotta alá az iparosodás kialakulásának új feltételeit. A kérdést nem önmagában vizsgálta, hanem a külkereskedelem problémáival összekapcsolva világította meg a szerző, utalva arra, hogy a külkereskedelem jelentősége az önálló államok létrejöttével szükségszerűen megnövekedett. Viszont a 20-as években kialakuló nacionalista gazdaságpolitika a különböző korlátozásokkal, vámokkal nem kedvezett a külkereskedelem növelésének, és a térség egymás közötti külkereskedelme relatíve csökkent.

Az előadás során áttekintést kaptunk a külkereskedelmi forgalomról, az exportnak a gazdaságban betöltött szerepéről és a külkereskedelem főbb jellegzetességeiről, melynek nyomán kialakulhatott bennünk egy olyan átfogó kép, amely segítségével a pannón térség gazdasági, kereskedelmi, politikai helyzetét, szerepét egyértelműen tudjuk szemlélni. Világosan kiderült *Ránki György* előadásából, hogy a két világháború közötti időszak nem volt képes semilyen módon megoldani a pannón térség súlyos gazdasági problémáit.

Alfred Ableitinger grázi egyetemi tanár „Ausztria politikája a két világháború között” című előadásában bemutatta Ausztria politikai és gazdasági fejlődését, külön hangsúlyt helyezve az ország külpolitikai kapcsolataira.

Boban Ljubo zágrábi egyetemi tanár „Az osztrák kérdés befolyása Jugoszlávia nemzetközi helyzetére a két világháború között” című előadásában a szerző átfogó és reális képet rajzolt a két világháború közötti osztrák kérdés alakulásáról és Jugoszláviának e vonatkozásban folytatott politikájáról. A két világháború között előtérbe kerülő nemzetközi kérdésekből három fő terület érdekelte leginkább a jugoszláv vezetést: a dunai államok helyzete, sorsa, a Balkán-kérdés, és az Adria. A legnagyobb érdeklődést a dunai államok váltották ki, ezen belül is az osztrák probléma. Az előadó Ausztria helyzetének alakulásában két szakaszt különített el, a nemzetiszocialisták németországi hatalomátvétele előtti és az az utáni időszakot. Az osztrák probléma megoldására három lehetőség kínálkozott: a status quo fenntartása, a Habsburg-monarchia restaurációja és az Anschluss. A jugoszlávok számára a legkedvezőbb a status quo fenntartása lett volna, de ugyanakkor

a jugoszláv diplomaták egy része azon a véleményen volt, hogy az Anschluss nem jelent akkora veszedelemet Jugoszlávia integritására, mint a Habsburg-restauráció. Ezért, amikor választani kellett Jugoszláviának az Anschluss és a restauráció között, Jugoszlávia az Anschluss mellett döntött, ami viszont nagymértékben megváltoztatta más országokhoz való viszonyát. Tulajdonképpen – összegezte a szerző – az osztrák kérdés megoldására minden erőfeszítése ellenére a jugoszláv diplomácia nem szólhatott bel. Jugoszlávia csak a végzetes következményekkel járó kész tényeket vehette tudomásul.

Gecsenyi Lajos, a Győr-Sopron megyei 1. számú és *Horváth Ferenc*, a Vas megyei Levéltár igazgatója a „Nyugat-Dunántúl gazdasági viszonyai 1919–1938 között” címmel tartottak előadást. Az előadás képet adott az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának utolsó szakaszában Magyarország legiparosodottabb vidékei közé tartozó Győr, Moson, Sopron és Vas megyéket magában foglaló nyugat-dunántúli terület helyzetéről. Az iparban dolgozó keresők aránya átlagosan mintegy 15% volt. Győrben és Sopronban 45, illetve 27%. Ez a tökécs fejlődés századfordulón bekövetkezett felfutásának az eredménye. Budapest, Pozsony, Temesvár után Győr az ország negyedik legiparosodottabb városa. A szerzők a gyáripar vizsgálatára helyezték a fő súlyt, bemutatták a területre legjellemzőbb változásokat. A gyáriparban az élelmiszeripari és a gépipari ágazatok emelkedtek ki, amelyek részben helyi nyersanyagra is támaszkodhattak, részben a kedvező közlekedés-földrajzi helyzetből adódó lehetőségeket (jó vasúti összeköttetés, víziutak, valamint Ausztria közelsége) használhatták ki előnyösen. A mezőgazdaságban a világi és az egyházi nagybirtok mellett számottevő volt a gazdag- és középparaszti réteg is. A Nagyatádi-féle földreform is a középparaszti réteget erősítette meg itt. A világháborús válság, a trianoni békeszerződés kihatásai, valamint a feudális maradványokat konzerváló ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése 1919 őszén súlyos termelési visszaesést eredményezett.

A gyáripari munkásság létszáma 1920-ban az 1910. évinek a 72%-ára csökkent. Állandóvá vált a munkanélküliség. Ezeket a problémákat – bár korántsem teljesen – nagyjából az 1925–29 közötti időben sikerült megoldani, az eredményeket azonban az 1929-től kibontakozó világgazdasági válság igen hamar megsemmisítette. A szentgotthárdi kaszagyár, a Kühne Mezőgazdasági Gépgyár, a győri Vagongyár ezeket az éveket veszteséggel zárta. A budapesti vállalatok nyugat-magyarországi telepeik többségét felszámolták. 1932-ben a 69 győri gyártelep közül csupán öt dolgozott teljes üzemmel, és csak 16 használta ki kapacitását 50 százalékon felül. A mezőgazdaság is igen nehezen vészelte át a válságot, a piaci forgalom szinte nullpontra süllyedt, a termékek egy része eladhatatlanná vált, az iparcikkek ára viszont aránytalanul felszökött. Sokan a kivándorlásban látták az egyedüli megoldást.

Fellendülésről 1936-tól beszélhetünk mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Minden területen tőkeátcsoportosítást hajtottak végre, új befektetéseket eszközöltek. Győr nagyipari munkásságának létszáma 1938-ban meghaladta a 10 000 főt. Az ipar fejlődésének fő oka – a szerzők megállapítása szerint – a militarizálódásban kereshető. Ez állította ismét talpra a megrendült tökécs gazdaságot húsz évvel az első világháború után.

A következő előadó *Prunk Jankó* ljubljanei egyetemi tanár volt, aki „A kommunis-ták és a keresztényszocialisták dialógusa a két világháború között” címmel tartotta meg referátumát. A szerző véleménye szerint a szlovén politikai és ideológiai fejlődés egyik

legfőbb jellegzetessége közé tartozott a két világháború között a kommunisták és keresztényszocialisták dialógusa. Önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy a kommunisták miért nem a szociáldemokrata párttal vették fel a kapcsolatot. A szociáldemokrata párt ideológiailag, politikailag nagyon gyenge volt, ténylegesen nem képviselt semmilyen politikai hatalmat. Így a kommunisták inkább a keresztényszocialistákkal keresték a kapcsolatot, hiszen a szlovén munkásság egyharmada a keresztényszocialisták befolyása alatt állt, s nem utolsósorban hivatalosan működő párt volt, míg a kommunista párt illegális maradt és a kormány is üldözte. Az együttműködés a népfront idején a harmincas évek második felében érte el teljes virágzását. Hatására erős balatolódás következett be a keresztényszocialista munkásság körében. Társadalmi, gazdasági és politikai téren átvették a marxizmus tanítását, csak világnézeti és kulturális kérdésekben maradtak hűek eredeti elveikhez. A kommunisták igen jól felismerték, hogy a legjelentősebb szövetségeik egy jövőbeni egységes munkásfront kialakításánál a keresztényszocialisták lehetnek.

Norbert Leser salzburgi egyetemi tanár „Burgenland helyzete a két világháború közötti időben” című referátumában igen részletes képet rajzolt Burgenlandról a nagy politikai viharok időszakában. Az első köztársaságban kialakult gazdasági és politikai labilitás nem teremtett, és nem is teremthetett olyan feltételeket, amelyek során a tartományok feltétlen bizalmát élvezhették volna. Végeredményben Burgenland egy olyan osztrák államhoz kapcsolódott, amely csak igen kevés segítséget tudott neki adni. De mindezek ellenére — a szerző véleménye szerint — a mégoly kedvezőtlen feltételekkel együtt is, a burgenlandiak mind gazdasági, mind politikai téren igen kimagasló eredményeket értek el. Joggal nevezik ezt az időszakot Burgenland hőskorának. Végül is a Második köztársaság időszakában sikerült itt megvalósítani mindazt, ami az első időszakban csak mint távlati terv élt.

Gerhardt Pferschy grázi levéltárigazgató „Stájerország gazdasági és politikai fejlődése a két világháború között” címmel tartotta meg referátumát, amelyben az előző előadásokhoz hasonlóan Ausztria egy tartományának a helyzetéről rajzolt képet. Kiemelte a szerző, hogy Stájerországnak igen fontos volt a szerepe, mint utánpótlásvonalnak, mint értékes bányaterületnek is. Ugyanakkor vázolta a szerző azokat a problémákat is, amelyek sok esetben nem kis gondot okoztak, így például azt, hogy a mezőgazdasági termékekből nem tudja magát ellátni, valamint utalt arra is, hogy a vegyes menziségi összetétel sem hatott mindig kedvezően a tartomány fejlődésére. Legfontosabb feladataink között szerepelt ezen időszakban a gazdasági helyzet állandó javítása, amelynek elérése érdekében ún. jóléti bizottságokat hoztak létre, amelyek nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási feladatokat is elláttak. Igen fontos volt az ország biztonságának védelme, melynek érdekében helyi védelmi csoportokat szerveztek, melyben szinte minden társadalmi réteg képviseltette magát. Ezek a fenti bizottságok a szerző véleménye szerint, eredményesen működtek és végeredményben elősegítették a tartomány fejlődését.

A konferencia utolsó napjának első referátumát *Sorn Jože* ljubljana-i professzor tartotta, ismertette a Murántúl gazdasági fejlődésének sajátosságait 1918 és 1941 között. A Monarchia összeomlásáig a Murántúl problémája végeredményben Magyarország ügye volt. Az összeomlás után csak 1920. június 4. után rendezték végérvényesen

helyzetét, a Murántúl kérdéseiből szlovén, illetve jugoszláv belügy lett. Ez az átmenet azonban nem játszódtott le egyik napról a másikra, igen lassan ment végbe. Pl. 1921-et írtak, amikor Lendván az első szlovén pénzügyintézetet megalakították, vagy az idegen pénzügyintézetek államosítását is csak 1922-ben fejezték be. A szerző véleménye szerint a Murántúl mind gazdaságilag, mind társadalmilag igen legyengült állapotban került Jugoszláviához. Olyan elavult volt a mezőgazdasági rendszere, amelyet a Monarchia osztrák részén már régen nem ismertek. Az egész területet 10–12 nagybirtok uralta, ezek közül például az Eszterháziak birtoka egyedül 80 000 holdat tett ki. A várva-várt földreform sem hozta meg a kellő eredményt, hiszen a murántúli mezőgazdasági túlnépesedést nem tudta kielégíteni. Az iparosítás terén beruházási tőke hiányában szintén nem tudtak kellő eredményeket elérni, valójában igazi átalakulás és fejlődés e területen csak a II. világháború után indult meg.

A konferencia utolsó előadását *Ernst August*, valóságos udvari tanácsos, eisenstadti levéltárigazgató tartotta „Burgenland és az 1938-as év” címmel. A nemzetiszocialisták Burgenlandban már március 11-én átvették a hatalmat, a kormány tagjait és a politikai személyiségeket őrizetbe vették és többségüket koncentrációs táborba szállították. A burgenlandi zsidóság kiűzésére is rögtön megtették az első lépéseket, tömeges elhurcolásuk az év folyamán (1938) egyre kegyetlenebb lett. Hasonló sors várt a cigányságra is. Már márciusban világossá vált, hogy a kezdeti lépések Burgenland felosztásához fognak vezetni, amely az 1938. október 15-én életbelépő „Területmódosítási törvénnyel” meg is történt, ugyanis ez a törvény felosztotta Burgenlandot Nieder Donau és Stájerország tartományokra.

Az előadásokat vita követte, melynek folyamán azok egyértelmű fölénye mutatkozott meg, akik erre nem pusztán a térség sajátos történeti tényeinek ismeretében, hanem a kelet-közép-európai összehasonlítás képességének, az európai komplex történeti folyamatoknak mélyreható ismeretében vállalkoztak. A vitával kapcsolatban mindenképpen szükségesnek látszik megjegyezni, hogy sok esetben nem terjedt ki az egész plénumra. Így például nagyon érdekes volt számunkra az osztrák történészek vitája az Anschluss szerepének értékelésében, vagy a horvátok vitája a területük Balkánhoz, avagy nyugathoz való tartozásáról. Az előadások többsége abba a hibába esett, hogy a téma jobb megvilágítása érdekében sok esetben elveszttek az apró részletekben. A jövőben célszerűbb lenne olyan előadások tartása, amelyek az egész kérdéskomplexumot jobban átfogják.

A konferencia berekesztésén a résztvevő delegációk vezetői egyértelműen levonták azt a következtetést, hogy a tízesztendő jubileumát ünneplő rendezvénysorozat valóban hasznos fóruma a gondolatok kicserélődésének, a különböző nemzetek együttműködésének jó elősegítője, valamint nagymértékben hozzájárul a térség történetéről alkotott kép egységesebbé válásához.

Benczné Nagy Eszter

Tanulmányok

GÖMBÖS 1934. ÉVI KEZDEMÉNYEZÉSE A NÉMET KISEBBSÉGI KÉRDÉS RENDEZÉSÉRE

TILKOVSZKY LORÁNT

A magyarországi német mozgalomban a radikalizálódás és a náciizmus irányába tartó fejlődés új szakasza nyílt meg a harcához külső német segítséget rendszeresen igénybe vevő, de a magyar kormánnyal szemben kompromisszumokra kész, s hazafiságát az őt ért támadásokkal szemben nyomatékosan hangsúlyozó kisebbségi vezér, Jakob Bleyer 1933. december 5-én bekövetkezett halálával. Az a kétarcúság, amely magatartását jellemezte, sok vitára, ellentmondó értékelésre adott alkalmat. A mérsékelt és államhű Gratz-féle irányzat kész volt fátylat borítani súlyos elvi és taktikai ellentéteire Bleyerrel, csak hogy megakadályozza „Bleyer örökségének” kisajátítását azok részéről, akik épp azt méltatták az elhunyt vezérben, hogy utolsó éveiben szakítani tudott a magyarság iránt szerintük fölösleges illúziókat tápláló és veszélyes kompromisszumokra hajló magatartásával, s régóta külső német befolyásra, beavatkozásra támaszkodó kisebbségi politikájában – konzervatív katolikus habitusa ellenére – végülis el tudott jutni a nemzetiszocialista Németország segítségének igényléséhez is.¹ Az elhunytat mindig megillető kegyelet egyelőre csak halványan engedte érzékelteni azt a bizalmatlanságot, ellenszenvet, amelyet Bleyer iránt a magyar közvélemény táplált, de az a demonstratív kiállás Bleyer és az általa képviselt irányzat mellett, amelyet a nemzetiszocialista Németország hivatalos képviselte és a külföldi németiséggel foglalkozó nem hivatalos szervezetei, valamint külföldi, köztük kisantant-államokbeli német kisebbségi vezetők a temetésen tanúsítottak, méltán megütközést keltett, s hamarosan éles támadásokra, nem egyszer szélsőséges magyar sovíniszta megnyilvánulásokra is sor került.

Az egyetem előcsarnokában felravatalozott Bleyer fölött – Hans Georg Mackensen, az új budapesti német követ és Martin Schlimpert követségi tanácsos jelenlétében – a bölcsészkar dékán, Kornis Gyula mondotta 1933. december 8-án a gyászbeszédet az egyetem, a tudományos akadémia, és a képviselőház, tehát azon testületek nevében, amelyeknek az elhunyt is tagja volt. A magyar kormány, jóllehet Bleyer az ellenforradalmi korszak kezdetén nemzetiségügyi miniszterként maga is kormánytag volt, nem miniszteri szinten, hanem csupán Szily Kálmán közoktatásügyi államtitkár révén képviseltette magát. Kornis többek közt azt fejtegette beszédében, hogy Bleyerben két lélek lakozott, egy magyar és egy német; ezeket a maga személyében harmonikus egységbe foglalhatta ugyan, de kétséges, hogy az általa német öntudatra keltett tömegek meg

¹ *Tilkovszky Loránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). Századok, 1979. évf. 3. sz. 421–475. l.*

tudnak-e maradni az ő nyomdokain? A Kerepesi úti temetőben a német népközösség, s különösen a délkelet-európai németiség képviselőjében megjelent erdélyi szász vezető, Hans Otto Roth a símál tartott beszédében reagált Komis szavaira, hangsúlyozva, hogy a magyarországi német kisebbségi politika Bleyer által kijelölt útja az össznémetiség helyeslésével találkozik, s nem fér kétség ahhoz, hogy a magyarországi németiség az ő halála után is ezen az úton fog tovább haladni.

Bleyertől végső búcsút véve, hasonló értelemben szólalt fel Werner Hasselblatt, az Európai Német Népcsoportok Szövetségének (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa) ügyvezetője, Hans Steinacher, a Népi Szövetség a Külföldi Németországért (Volksbund für das Deutschtum im Ausland – VDA) vezetője, Emil Scherer, a Birodalmi Szövetség a Katolikus Külföldi Németekért (Reichsverband für katholische Auslandsdeutschen) ügyvezetője, Franz Thierfelder, a müncheni Német Akadémia (Deutsche Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums) főtitkára, továbbá a Német Diákság (Deutsche Studentenschaft) szervezete részéről Klaus Schickert, az Egyesült Ösztöndíjellátó (Vereinigte Stipendienfürsorge für das Auslandsdeutschtum) részéről Emil Maenner, a jugoszláviai németek nevében pedig Stefan Kraft. Részvétél-írat érkezett Franz Papen birodalmi alkancellártól és Konstantin Neurath külügyminisztertől, Braun Stumm-tól, a Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt) politikai osztálya vezetőjétől, ki korábban a budapesti német követség tanácsosa volt, Ewald Ammende-től, az Európai Államok Szervezett Nemzeti Csoportjainak Kongresszusa (Kongress der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas) főtitkárától, valamint a németországi frontharcosok szervezetétől, a Stahlhelm-től, és a Hitler-Jugend-től is, mely utóbbi Bleyer-gyászünnepeket rendezett úgyszólván minden németországi főiskolán.²

Bleyer mozgalmának lapjában, a Sonntagsblattban Anton König, Peter Jekel, Árpád Török cikkei hitet tettek az elhunyt vezér mellett. A magyar sajtóban megjelent megemlékezések nem mellőzték a kritikus megjegyzéseket sem: Bleyer az utóbbi időben túlságosan németországi befolyás alá jutott, s ezzel ellentétbe került a magyar nemzeti politikával, írta a Nemzeti Újság; a Magyar Hírlap egyenesen pángermanizmust emlegetett; Milotay István azt jegyezte meg a Magyarországon, hogy Bleyer nem tudta magát teljesen kivonni radikális szellemben tevékenykedő fiatal harcostársai hatása alól. Ismeretes álláspontjának megfelelően írt Bleyerről Bajcsy-Zsilinszky, Szabadság című lapjában.³

A legélesebben támadó hangnemben Méhely Lajos írt Bleyerről A Cél című fajvédő folyóirata 1933. decemberi számában. E szerint ő, „a falusi sváb földműves ivadéka, egyetemi tanárrá, s miniszterré lehetett” Magyarországon, ezért „neki, aki oly sokat köszönhetett a magyar hazának, nem a honalapító magyarság elleni harccal, hanem naponta megismétlődő, térdre hulló imával kellett volna hálát adnia a Gondviselésnek és a nemzetnek, amely őt annyira fölemelte”. Neki, mint egy magyar egyetem tanárának, „az idegen ajkúak magyarosodását előmozdítani” lett volna kötelessége, ezzel szemben „a legfanatikusabb harcra ösztökélte a magyarhoni németiséget a magyar nyelv érvényesülésével szemben”. A német anyanyelven történő tanítás érdekében kifejtett szívós

² Sonntagsblatt, 1933. december 17., 1934. január 7.

³ Nation und Staat, VII. (1933–34.) 247–250. 1. Die Lage Ungarn.

erőfeszítéseivel „463 magyarországi német iskolából kiűldözte a magyar nyelvet, s ezzel áthidalhatatlan ellentétet támasztott a magyarság és a háború előtt már szépen magyarosodó, de most hirtelen megcsökönyösödött németek közt”. Egész „közéleti működése magyargyűlölettől fűtött erőszakos germánosításban csúcsosodott ki”. Felrótta Bleyernek, hogy „benső kapcsolatokat létesített a magyarországi és birodalmi némettség között, mely utóbbinak »vándormadarai« nyaranta elárasztják Tolnát-Baranyát, s féktelen propagandájukkal a magyar hatóság szeme láttára hintik el a gyűlölség magvait az addig testvéries egyetértésben élt magyarok és németek közé”. Bleyerék „németországi kapcsolataikkal s a hazai némettség magyarellenes megszervezésével a nagynémet politika vágányait mélyítették ki”, azzal a nyilvánvaló céllal, „hogy a németek szőröstül-bőröstül elnyeljenek bennünket”, s a német birodalom vazallusaivá tegyenek. „Ez a föld Árpád földje” — hangsúlyozta Méhely, — a németek csak „vendégek” itt, akiknek semmi joguk arra, hogy „a magyarság háttérbe szorításával ők akarjanak az ország urai lenni”. Mint mondotta, „a magyar sors intézésében senkivel sem oszthatjuk meg a szuverén hatalmat, melyet a Kárpátok medencéjében isteni és emberi törvények szerint egyedül a magyarság van hivatva gyakorolni”. A Bleyer ravatalánál díszőrséget álló berlini egyetemi hallgatók látványa Méhely szerint „kézzel foghatóan értésül adta, hogy Bleyer mennyire egy másik világhoz tartozónak vallotta magát, s mennyire nem hozzánk, nem a mi egyetemünkhöz, nem a magyar nemzethez, s a magyar hazához tartozott”.⁴ — Bleyer családja az elhunyt emlékének meggyalázása címén beperelte Méhelyt e cikkéért, amely a magyar fajvédők felfogásának volt jellegzetes kifejezője, de a hazai némettség viszonylatában elfoglalt asszimilációs álláspontjával, valamint a németországi külső befolyás veszélyének hangsúlyozásával széles körben talált érintkezést olyanokkal is, akik kívül álltak a fajvédők táborán.

A Bleyer temetését követő napon, 1933. december 9-én délelőtt összeült a Bleyer-féle irányzat illegális politikai vezetőszerve szerepét betöltő Német Munkaközösség (Deutsche Arbeitsgemeinschaft) plenáris ülése, hogy a magyarországi németek politikai mozgalma élére átmenetileg egy héttagú tanácsot válasszon. Johann Faul-Farkas, Anton König, Franz Kussbach, Franz Rothen, Ägidius Faulstich, Heinrich Mühl, Franz Basch lettek a Hetestanács (Siebenerrat) tagjai. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein) pedig, amelynek vezetősége Bleyer halála után lemondott, a tisztújításig Bleyer régi harcostársa, Lorenz Landgraf kapott megbízást az ügyvezetésre. Az új vezetőség kialakítása tárgyában a kormánnyal folytatandó tárgyalásokra Gratz Gusztávot kérték fel.⁵ Gömbös Gyula miniszterelnök azonban nem sietett e tárgyalások felvételével, mert mindenekelőtt arra törekedett, hogy a német kormánnyal tisztázza a magyarországi német kisebbség kérdését: Mackensen követ 1933. december 13-i bemutatkozó látogatása alkalmával erre fektette a fő súlyt, s mintegy 3/4 órán át kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkozott.

Gömbös ekkor kifejtett gondolatmenete szerint külpolitikájának alapja egy valóban barátságos viszony a német birodalomhoz. E baráti viszony kiépítésénél és elmélyítésénél

⁴ Méhely Lajos: Bleyer Jakab. Bp. 1933. (Különnyomat A Cél 1933. decemberi számából.)

⁵ Sonntagsblatt, 1933. december 17. 10. l.

még mindig zavart okoz azonban a magyarországi német kisebbség kérdése. Mint 1933. júniusi németországi látogatásakor Hitler kancellárnak megmondotta, majd szeptemberben a Budapestre látogatott Papen alkancellár előtt is hangsúlyozta, ez tisztán magyar ügy, amelybe Magyarország mint szuverén állam, nem engedhet Németország részéről beleszólást. Fontosnak tartja azonban, hogy a német kormányt tájékoztassa felfogásáról, s arról, miként kívánja e kérdést szuverén módon rendezni. E tárgyban a közeljövőben statisztikai adatokkal alátámasztott részletes levelet kíván intézni Hitlerhez.

Mackensennel ellentétben Gömbösnek az volt a véleménye, hogy alapjában véve bagatell dologról van szó: a német kisebbségi kérdést Magyarországon mesterségesen teremtette meg néhány olyan személyiség, aki mint kisebbségi politikus próbált itt érvényesülni. Különösen szerencsétlennek mondotta Bleyer szerepét, akit viszont a német követ védelmébe vett, azt hangsúlyozván, hogy nem politizált a magyar állam kárára, hanem csupán kulturális célokat követett. Gömbös mindenestre igen kedvezőnek vélte a Bleyer halálát követő időpontot a magyarországi német kisebbség kérdésének alapvető tisztázására, hogy a német–magyar baráti kapcsolatokat e zavaró tényezőjét, amelyet „közös ellenségeink Párizsban, Prágában stb.” kihasználni törekszenek, kiiktathassák.

A német követ ennek szükségességével egyetértett, s a maga részéről is teljesen indokoltnak tartotta, hogy Gömbös a revíziós törekvésekkel összefüggésben egészen különös jelentőséget tulajdonít e kérdésnek. Csakhogy míg Mackensen arról beszélt, hogy Magyarországot „nemzetiségi paradicsommá” kellene változtatni ahhoz, hogy az elcsatolt területek nem magyar lakossága is visszakiváncsozódjék, Gömbös azt hangoztatta, hogy Csonka-Magyarországon a németek – mint általában a nemzeti kisebbségek – máris paradicsomi állapotok közt élnek, s csupán kívülről támogatott belső izgatók zavarják elégedettségüket. Maguktól sohasem támasztanánk olyan esztelen követeléseket, mint a tisztán anyanyelvi (A-típusú) iskolázás, hiszen ez nehezítené érvényesülésüket s gátolná továbbtanulásukat a közép- és felsőfokú iskolákban. A kisebbségi anyanyelvet csak kötelező tantárgyként oktató (C-típusú) iskolák vegyes tannyelvűvé (B-típusúvá) alakításának a Bethlen-kormány alatt megindult, de elakadt folyamatával kapcsolatban is azt állította Gömbös, hogy a nemzetiségek maguk a B-típusú iskolát sem kívánják, de úgy nyilatkozott, hogy nincs ellene az ilyen típusú iskolák rendszeresítésének. Az ígért levél erre részletesen ki fog térni. Mackensen benyomása szerint Gömbös Hitlerhez intézendő levele azt kívánja majd kezdeményezni, hogy meginduljon a már régebben tervezett „kötetlen véleménycsere” a magyarországi német kisebbség helyzetéről, illetve a kisantant-országok német és magyar kisebbségeinek együttműködése kérdéséről.⁶

Gömbös néhány napra Budapestre rendelte a berlini magyar követet, hogy megbeszélje vele a tervezett levél átnyújtásával és az egész akció előkészítésével kapcsolatos elgondolásokat. Masirevich Szilárd ezúttal részletes felvilágosításokat kapott a magyarországi német kérdés szakértőitől is, s különösen behatóan tárgyalt Teleki Pállal, aki a két kormány közti indítványozott eszmecseréhez a magyar delegáció vezetőjéül volt kijelölve. Teleki irányításával az Államtudományi Intézetben nagyszabású munkálatok folytak a

⁶ ADAP (Akten zur deutschen auswärtigen Politik), Serie C. Bd. II/1. 129. sz. dok. (223–227. l.) Mackensen jelentése. Bp. 1933. december 14.

német lakosságú községek kataszterbe vételére, megállapítandó, melyek a vitathatatlanul német községek, milyenek a vegyes lakosságúakban a valóságos arányok, s végül melyek azok a községek, amelyekkel kapcsolatban kisebbségi igényekkel lépnek ugyan fel, de valójában egyáltalán nincs ott német öntudatú lakosság. Teleki szerint e munkálatok alapot adhatnak arra, hogy a két kormány kölcsönös egyetértésre jusson: a jogos követeléseket — így mindenekelőtt a kisebbségi iskolák tekintetében — magyar részről készek teljesíteni, német részről viszont ismerjék el a kisebbségi igények jogosulatlanságát azokban a konkrét esetekben, amikor elfogulatlan helyszíni szemle alapján maguk is meggyőződhetnek arról. Masirevich, mielőtt visszatért volna Berlinbe, 1933. december 21-én felkereste a budapesti német követet, Mackensent, és tájékoztatta Teleki ezen szerinte igen figyelemreméltó, és gyakorlatilag megvalósíthatónak látszó elgondolásairól, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy már itt és most megkezdje a várható német reagálás kipuhatolását. Hangsúlyozta, hogy a Bleyer halála utáni kedvező pillanatot fel kell használni a német–magyar viszonyt súlyosan terhelő kérdés rendezésére, mégpedig oly módon, hogy a megoldás mindkét fél érdekeinek megfelelően, s így végérvényesnek legyen tekinthető.⁷

Mackensen jelentette a Külügyi Hivatalnak a Teleki-féle elgondolásokat, amelyekről Masirevich tájékoztatta. Ott Konrad Roediger, a kisebbségi ügyek referense, 1934. január 8-án feljegyzésben rögzítette azokkal kapcsolatos véleményét. Rendkívül veszélyesnek tartotta nemcsak önmagában, hanem a többi kelet-európai német kisebbségre való esetleges kihatásaiban is azt a magyar törekvést, hogy a kisebbségi községek kataszterének felállításával kirekesszék a kisebbségi jogokból azokat a községeket, ahol német származású, de már nem német öntudatú lakosság él, s hogy e kataszter német részről való elismertetésével mintegy rögzítsék a magyarországi németiség jelenlegi állományát, végérvényesen kizárva az elmagyarosodottak német öntudatra ébresztésének további lehetőségét. Óva intett ezért bármiféle elhamarkodott állásfoglalástól, s indítványozta Neurath külügyminiszternek: ilyen értelemben lépjen érintkezésbe Rudolf Hess-szel, s magával Hitler kancellárral. Emlékeztetett arra, hogy a magyar kormány hajlandósága a magyarországi német kisebbség helyzetének bizonyos rendezésére szoros összefüggésben áll annak elvárásával, hogy a német kormány viszont szorgalmazza a kisantant-államok német kisebbségeinek a magyar revíziós politikához való csatlakozását. „Mi ezt a gondolatot eddig mindig elutasítottuk, mert e javaslat elfogadása komolyan veszélyeztetné mind a birodalom kapcsolatait az utódállamokhoz, mind az ott élő német népcsoportok helyzetét is. Ha a magyarok újból ilyen javaslatot tennének, eleve el kell nekünk utasítanunk” — vélekedett Roediger, s hivatkozott a Külügyi Hivatal által, Hess egyetértésével, a kisebbségi kérdésekben bizalmi emberként (Vertrauensmann in Minderheitenfragen) a Balkánra küldött Rudolf Fricke friss tapasztalataira, aki visszatérőben Budapesten is benyomásokat szerezhetett a magyar kormány szándékairól éppúgy, mint a magyarországi német kisebbség helyzetéről.⁸

⁷PA AA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn), Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. (Nationalitätenfrage) Bd. 7. Mackensen jelentése. Bp. 1933. december 21.

⁸PA AA, Pol. Abt. II. Politik 25. (Deutschtum im Ausland). Bd. 1. Roediger feljegyzése. Berlin, 1934. január 8.

hogy az ottani német kisebbségi mozgalmak radikális és náci irányba fejlődtek. Ennek bizonyos jelei 1933 november végén, december elején már Magyarországon is jelentkeztek, ha nem is azzal az intenzitással, mint más országokban, ahol arra kedvezőbbek voltak a lehetőségek. Azok az instrukciók, amelyeket feladatával kapcsolatban Fricke Hess-től kapott, így szóltak: „A Führerrel szoros egyetértésben *nem* kívánom, hogy az NSDAP birodalmi német formáit és szokásait a külföldi németiségre átvigyük. Ez a külföldi németiség sokkal inkább kizárólag arra irányítsa figyelmét, hogy bensőleg és gazdaságilag megmaradjon és megerősödjék, és az adott történelmi viszonyok figyelembevételével, nem utolsósorban a birodalom érdekében is, a lehető legjobb kapcsolatokat ápolja mindenkori gazdanépével (Wirtsvolk).”⁹

Azt a jelentést, amelyet tapasztalatairól és intézkedéseiről Fricke tett, nem ismerjük. A Mitteleuropäischer Wirtschaftstag német csoportja részéről 1934 január elején Budapesten járt M. Hahn viszont – Bethlen István gróffal és más jelentős személyiségekkel folytatott beszélgetései alapján – arról számolt be, hogy magyar részről azért is szeretnék mielőbb tisztázni a német kormányral a magyarországi németiség kérdését, mert az ausztriai náci térhódítás láttán idejében fel akarnak készülni az Anschlussra, s be akarják magukat biztosítani arra nézve, hogy ha majd Magyarországnak a német birodalommal lesz közös határa, ne kelljen részéről pángermán beavatkozástól tartani a magyarországi német kisebbség ügyeibe.¹⁰

Amikor Masirevich 1934. január 11-én megjelent a német Külügyi Hivatalban, s Bernhard Wilhelm Bülow államtitkárnak egy feljegyzést nyújtott át, mely konzultációs egyezményt javasolt a két kormány között a kisantanttal szemben folytatandó politikára, az a vélemény alakult ki, hogy annak haszonélvezője egyedül a magyar fél lenne, arról nem is beszélve, mily naiv dolog „ráadásul akkor kívánni ilyesmit, amikor a kisebbségi kérdésben még kilátás sincs kielégítő megoldásra!”¹¹ Január 18-án Masirevich magától Neurath külügyminisztertől kapta meg az elutasító választ a javasolt konzultációs egyezmény kérdésében: nincs szükség ilyen egyezményre, hiszen a két ország e nélkül is baráti viszonyban van, s abban csupán a magyarországi német kisebbséggel szembeni bánásmód jelent zavaró körülményt. A német álláspontot mértékadó helyek már elégszer kifejtették ez utóbbi kérdéssel. „Sajnálom, hogy a magyar kormány még nem találta meg az útját-módját annak, hogy a magyarországi német kisebbséget megfelelő intézkedésekkel kielégítse” – mondotta Neurath, amikor Masirevich emelítést tett neki Gömbös közeljövőben várható leveléről Hitlerhez.¹²

Bleyer halálát követően megélénkült a különféle magyarországi politikai pártok törekvése a német lakosság megnyerésére. Egyrészt a nemzetiségi igények felkarolásának

⁹ Wolfgang Miede: Das Dritte Reich und die deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumspolitik. Bern–Frankfurt, 1972. 294. l.

¹⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 5. (Innere Politik), Bd. 4. Dr. M. Hahn: Eindrücke meiner Budapester Reise Anfang Januar 1934.

¹¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Bp. 1968. 62. l.

¹² ADAP, Serie C. Bd. II/1. 192. sz. dok. (371. l.); A Wilhelmstrasse és Magyarország, 17. sz. dok. (63. l.) Neurath feljegyzése. Berlin, 1934. január 18.

ígéretével környékezték meg, másrészt – és leginkább – azt a sérelmet igyekeztek a maguk javára kihasználni, hogy a tej átvételi árát egy ekkoriban hozott földművelésügyi miniszteri rendelet (99600/1933. FM. sz.) a nagy mennyiségben szállító uradalmi tehenészetek javára, s a – jelentős részben német – kisgazdák számára hátrányosan állapította meg. A főváros-környéki német községek tejtermelőinek a Budai Vigadóban tartott 1933. december 20-i tiltakozó gyűlésén, amelyet Kussbach – Bleyer veje – szervezett, megjelentek Meskó Zoltán Magyar Nemzetiszocialista Földmívelő- és Munkáspártjának emberei, akik a tejkartell és az említett rendelet ellen szónokolva, a pártjukba való belépést ajánlották, s a pártjuk programját tartalmazó röpiratokat osztogattak.¹³ Újévkor azután a Kisgazdapárt vezetői, Eckhardt Tibor, Rakovszky Tibor tettek olyan nyilatkozatokat, melyek szerint a hazai németiség számára nemcsak gazdasági érdekeik szempontjából a legelőnyösebb, ha a Kisgazdapárt mögé sorakozik fel, hanem nemzetiségi kulturális igényei szempontjából is, mert ez esetben nem vádolhatják pángermanizmussal. Eckhardt egyenesen azt hirdette, hogy nemzetiségpolitikai mintaállammá akarja Magyarországot fejleszteni, s a közigazgatási bíróság védelme alá akarja helyeztetni a nemzetiségi jogokat.¹⁴

A Bleyer halála folytán megüresedett, német jellegű villányi választókerületben kiírt, 1934 január elején megtartott pótválasztáson a Kisgazdapárt kísérletet tett arra, hogy Reisz Ádám parasztgazda, vagy az ugyancsak német származású Iselstöger Alajos katolikus pap jelölésével magának szerezze meg a mandátumot, amelyet Bleyer mint kormánypárti képviselő birtokolt. A bleyeri mozgalom ifjú radikálisai nem kívánták folytatni azt a hagyományt, hogy a németiség reprezentánsai „megtűrt” kormánypárti képviselők legyenek; autonóm politikát kívántak volna folytatni egy önálló német párt már régóta melengetett tervének valóra váltásával. Addig is azonban úgy határoztak, hogy a német választóközönséget, minthogy a hitlerista Meskó-párt a kerületben gyenge volt, az ígéretekkel nem fukarkodó Kisgazdapárt jelöltjének támogatására szólítják fel. A Kisgazdapárt el is hódította a szavazatok jelentős részét, ám nem tudta megakadályozni a Keresztény Szociális Gazdasági Párthoz közelálló, de a kormánypártba való belépését megígérő, s ezzel a hatóságok támogatását magának teljes mértékben biztosító Heckenberger Konrád lánycsóki katolikus plébános megválasztását.¹⁵ Minthogy Heckenberger az ifjú radikálisok határozott ellenfele volt, ez utóbbiak váltig hangoztatták, hogy Bleyer mandátuma méltatlan kezekbe került.

Befolyásuk terjesztésére ezt követően a községi képviselő-testületi tagválasztásokat igyekeztek felhasználni. De ezúttal meg azt kellett tapasztalniuk, hogy a német községekben – a tejrendelettel kapcsolatos elégedetlenséget is felhasználva agitációra és német nyelvű rölapok terjesztésére, – több helyütt a Szociáldemokrata Párt ér el sikereket. Griger Miklós apátplébános Nemzeti (Legitimista) Néppártja mind a szociáldemokrata,

¹³ PI (Párttörténeti Intézet, Bp.) Arch. 561. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1933/5. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1933. december 22.

¹⁴ Nation und Staat, VII. (1933–34). 381–384. I. Die Lage Ungarn.

¹⁵ HHSA (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien), NPA (Neues Politisches Archiv), Fasc. 20. Budapest-Berichte. Fol. 8–13.; Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 71–74. Budapesti osztrák követség jelentései. Bp. 1933. december 12., 1934. január 9.

mind a nemzetiszocialista befolyás ellen harcolt a német falvakban.¹⁶ Basch, Rothen, Faulstich, s a többiek egyre türelmetlenebbül sürgették a magyarországi német kérdés megoldását, népgyűléseket is szervezve. Ezek a jelentések szerint rendzavarás nélkül folytak le.¹⁷

Gömbös csak kevéssel Hitlerhez intézendő levele elküldése előtt, 1934. február 5-én kerített sort arra, hogy megbeszélést folytasson Gratz Gusztávval a magyarországi német-ség kívánságairól, azon pontok sorravételével, amelyeket még Bleyer állított össze a miniszterelnök felszólítására, az előző év tavaszán, viharos fogadtatású parlamenti deklarációját követően. A megbeszélésen a kormány részéről jelen volt még Kánya Kálmán külügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Hóman Bálint kultuszminiszter, Petry Pál kultuszállamtitkár, Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár, s Pataky Tibor, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetője. A megbeszélés eredményeit összefoglaló feljegyzés szerint az iskolakérdésben a kormány kinyilvánította elvi hajlandóságát az állami népiskolákban a B-típus általános bevezetésére; a felekezeti népiskolákat ugyanerre ösztönzi, s ha 2 éven belül nem mutatkozna e téren előrehaladás, törvény útján fogja azokat erre kötelezni. Kereken elutasította azonban a kormány német polgári és középiskolák létesítését; az ismétlőiskoláknak magyar nyelvűeknek kell maradniuk. Elutasította a német szakiskolákra vonatkozó igényt is; legfeljebb arról lehet szó, hogy egyes helyeken párhuzamos német nyelvű mezőgazdasági tanfolyamokat szervezzenek. Külön német tanítóképző intézet létesítésére sem kerülhet sor, főleg pénzügyi okokból. Gömbös felvetette a gondolatot, hogy a magyar kormány ösztöndíjat adhatna fiatal tanítóknak arra, hogy Németországban vagy Ausztriában kapjanak kiképzést, Hóman azonban ellenezte ezt, hivatkozva a hétezer állástalan tanítóra, akik között bizonyára vannak németül tudók. A német községekben az óvodák ugyancsak vegyes tannyelvűek lehetnek, de külön német óvónőképző intézet létesítését a kormány nem tartotta lehetségesnek. A szülői konferenciáktól, vagyis a szülők akaratnyilvánításától teszik továbbra is függővé a beiskolázást a kisebbségi iskolatípusokba, annak ellenére, hogy a Bethlen-kormány már hajlandónak mutatkozott annak idején ettől a szülők presszionálására lehetőséget adó gyakorlattól elállni, és az anyanyelvi statisztika adatait alapul venni. Készséget nyilvánított a kormány a német istentiszteletekre vonatkozó kívánságok megvizsgálására, de a levante-szervezethez semmiképpen sem kívánt hozzányúlni. A Suevia elnevezésű német diákegyesület alapszabályainak jóváhagyását elvileg elutasítja, összefüveteleit azonban nem tiltja meg. A kormány megkívánja a hatósági személyeknek a kisebbség nyelvében való jártasságot előíró rendelkezések megtartását, bár a bíróságoknál még adódnak e téren nehézségek. Nincs kifogása a magyar kormánynak az ellen, hogy a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület maga válassza vezetését, de ragaszkodik ahhoz, hogy abban a magyarországi német-ség minden irányzata (pl. Pintér, Heckenberger) képviselve legyen, s hogy az elnöki tisztséget továbbra is Gratz töltsse be. A többi tisztségről még a továbbiakban fognak tárgyalni. Arról, hogy az egyesület működését azokon a vidékeken is szabaddá tegyék, ahol eddig akadályozták, nem esett szó.

¹⁶ PI Arch. 561. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/8. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. március 15.

¹⁷ PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/1. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. március 1.

Hangsúlyozták azonban, hogy az egyesület rendezvényein csak egyesületi tagok vehetnek részt; egyébként legfeljebb egyszeri propaganda-gyűlések engedélyezhetők. Népgyűléseket az egyesület nem szervezhet. A kormány nem tűrhet titkos szervezkedést a hazai német-ség radikalizálására; Gömbös kijelentette, hogy azonnal felosztatja a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet, ha az horogkeresztes mozgalommá fejlődne.¹⁸

Gratz maga is aggodalommal tapasztalta a radikalizálódást, meggyőződése szerint azonban a kormány részéről nagyobb megértésre volna szükség a német kisebbség jogos igényei iránt, hogy a veszedelmes fejleményeknek elejét lehessen venni. Hangsúlyozta, hogy ellenkező esetben nem tudja vállalni az elnökséget. A február 5-i tárgyalás a budapesti német követ megítélése szerint sem mondta ki a végső szót, hiszen a megbeszélések folytatódni fognak, s a végeredmény még egyik-másik pontban kedvezőbben alakulhat. Jelentette, hogy Gratz már másnap Berlinbe indul, ahol feltehetően érintkezésbe fog lépni a külföldi németséggel foglalkozó szervezetekkel, s esetleg felkeresi a Külügyi Hivatalt is. A német kisebbség jogos kulturális igényei iránt megértést, méltánylást oly kevésbé tanúsító magyar kormány befolyásolására Gratz maga is szükségesnek tartott bizonyos németországi morális támogatást; arról, hogy Bleyer rendszeres anyagi támogatást is szerzett Németországból mozgalmának, s hogy azt azon belül is elsősorban a radikális irányzat élvezi, Gratznak nem volt tudomása. Mackensen követ Gratz berlini útjával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy előzetesen feltétlenül figyelmeztetendők Gratz lehetséges beszélgető partnerei: „Mindenképpen el kell kerülni, hogy az itteni német-ség birodalmi német szervek részéről történő anyagi támogatásának kérdését akár csak finom célzások formájában is megemlítsék Gratz előtt, mivel neki erről még Bleyer életében sem volt tudomása, annál kevésbé szabad erről őt most tájékoztatni. A miniszterelnök minden adandó alkalommal értésünkre adja, hogy élesen visszautasítja a magyarországi német-ség és a birodalmi szervek közötti közvetlen – különösen anyagi természetű – kapcsolatokat. Ezen kívül Gratzot ezzel konfliktusba hoznánk a kormány iránti lojalitás részéről mindig hangoztatott elvével, márpedig ezt minden körülmények között el kell kerülnünk.”¹⁹

A Külügyi Hivatalból Roediger 1934. február 14-én értesítette a budapesti német követet arról, hogy Gratz Berlinben a VDA birodalmi vezetőjével, Hans Steinacherrel, és a Birodalmi Szövetség a Katolikus Külföldi Németekért vezetőjével, Emil Schererrel folytatott megbeszélést a magyarországi német kisebbség helyzetéről. Ezek a magyarországi német-ség finansziális támogatásának kérdését nem érintették, csupán a németországi anyanéppel való folyamatos szellemi érintkezés szabadsága követeléséhez való ragaszkodás szükségességét hangsúlyozták nyomatékosan Gratz előtt. A baráti Magyarország kormányától több előzékenységet várnának a német kisebbség iránt, de egyetértettek abban, hogy nem is annyira a kormány rendelkezésein múlik helyzetének javulása, mint inkább az azok végrehajtására hivatott hatóságok szellemén és magatartásán. E tekintetben, s általában a hazai kisebbségi kérdéssel kapcsolatos magyar közvélemény megváltoztat-

¹⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 18–1. sz. dok. (65–67. l.) Feljegyzés Gratz tárgyalásáról a magyar kormánnyal a német kisebbség kérdéseiről. Bp. 1934. február 6.

¹⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 18. sz. dok. (64–65. l.) Mackensen jelentése. Bp. 1934. február 8.

hatósága felől Gratz igen szkeptikusan nyilatkozott. Szóba került az önálló német pártalakítás kérdése is. Ezt Gratz ellenezte, hivatkozva egyrészt arra, hogy a magyarországi némettség belsőleg nem elég erős ahhoz, másrészt, hogy a kormánypárttól való elszakadásnak már a kísérlete is bizonyára erőlyes kormányintézkedéseket váltana ki a kisebbséggel szemben. Végül is egyetértettek abban, hogy a múlt sok csalódása ellenére jelenleg csak az lehetséges, hogy továbbra is a magyar kormánnyal igyekezzenek egyet-értésre jutni.²⁰

Gömbös 1934. február 14-i keltezéssel végre elküldte Hitlernek azt a levelet, amelyet már két hónappal korábban kilátásba helyezett, s amely a német kisebbségi kérdéssel kapcsolatos magyar kormányálláspont kifejtésére volt hivatott. Ebben annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Hitler „a magyar állam politikai jelentőségét, valamint a német birodalomhoz való viszonyát illetően teljes mértékben a régi bismarcki koncepciót vallja”, vagyis a magyarországi német kisebbség iránti érdeklődését azon keretek közé szorítja, amelyeket az az elsődleges birodalmi érdek szab meg, hogy Magyarország bensőleg minél szilárdabb és kifelé minél befolyásosabb partnere legyen Németországnak a Kárpát-medencében. A német birodalomnak is érdeke, hogy a jelenlegi Csonka-Magyarország belső kisebbségi konfliktusoktól mentesen fejthesse ki erőfeszítéseit a területi revízióra, korábbi hatalmi helyzete helyreállítására. Meg kell ezért szüntetni azt a visszas állapotot, hogy Németországban, ha nem is a kormány, de a külföldi németiséggel foglalkozó különféle társadalmi szervezetek, támogatást nyújtanak a kisebbségi kérdést Csonka-Magyarországon mesterségesen felkeltő és zavarkeltésre használó „kis emberkék” politikai ambícióihoz, a kisantant-országokban pedig a német kisebbségeket a magyar kisebbséggel való együttműködés és a magyar revíziós gondolat ellen hangolják. A magyar kormány a leghatározottabban tiltakozik a magyarországi németek ügyeibe történő minden külső beavatkozás ellen, amely a német kisebbséget – többnyire pusztán kulturális kapcsolatnak feltüntetett politikai tendenciával – centrifugális irányban eltéríteni igyekszik a magyar állameszmétől; saját szuverén elhatározásából azonban kész eleget tenni a német kisebbség jogos kulturális igényének, annak nyomatékosan hangsúlyozott feltételével, hogy egyrészt a csonka-magyarországi beavatkozást haladéktalanul megszüntetik, másrészt hogy a kisantant-országok német kisebbségeit a magyar kisebbséggel való együttműködésre utasítják.

Ezek leszögezése után ismertette a levél a magyarországi német kisebbség tekintetében megvalósítani szándékozott gyakorlati rendszabályokat. Jelentős haladásnak minősítette, hogy most már 451 német kisebbségi népiskola van Csonka-Magyarországon; ezek mindhárom típusát fenn fogják tartani, de lehetővé teszik, hogy a túlnyomóan német jellegű községekben a C-típusú iskolák, amelyekben a német anyanyelv csupán a kötelező tantárgyak egyike, a vegyes tannyelvet alkalmazó B-típusú iskolákká alakíttassanak át. A jelenleg működő tanítóképző tanfolyamok keretében fog gondoskodás történni ezen iskolák tanerő-ellátásának utánpótlásáról; a gyakorló pedagógusok részére intenzívebbé teszik a német nyelvi továbbképzést. Tekintettel továbbá arra a körülményre, hogy a

²⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 7. Roediger a budapesti német követséghez. Berlin, 1934. február 14.

magyarországi németek túlnyomó része mezőgazdasággal foglalkozik, a szakmai továbbképzést szolgáló mezőgazdasági tanfolyamokat és előadásokat a vegyes lakosságú községekben német nyelven is megrendezik. Német kisebbségi középiskolákra nincs szükség – hangoztatta a levél –, mert a német nyelv az ország valamennyi középiskolájában hat éven át kötelező tantárgy, mégpedig oly magas óraszámmal, hogy úgyszólván minden középiskolát végzett egyén el is sajátíthatta. „Aligha van Európában még egy nem-német állam, ahol a német nyelv ápolása a középiskolákban olyan kiterjedt és általános lenne, mint nálunk.” A levél ezután kilátásba helyezte azon panaszok orvoslását, amelyek a levente-szervezet kötelékébe tartozó német ifjak magyar nyelvű istentiszteleten való részvételre kötelezésére, s általában a német anyanyelvnek az egyházi életben nem kellő érvényesülésére vonatkoznak. Végül arra kérte Hitlert a magyar miniszterelnök, hogy mindezen kérdéseket a budapesti német követ útján, vagy közvetlenül beszélje meg vele.²¹

A Hitlerhez intézett Gömbös-levél átnyújtását követően, és azzal összefüggésben, 1934. február 20-án megjelent a Führer helyettesénél, Rudolf Hess birodalmi miniszternél Papp Antal volt államtitkár, a magyar kormány nem hivatalos összekötője (inoffizieller Verbindungsmann) és Pataky Tibor, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának vezetője, s előadták azt a kívánságot, hogy az NSDAP egy prominens képviselője nem hivatalos minőségben a magyar kormány meghívásának tegyen eleget. A már néhány nappal korábbi puhatolódzából ismeretes volt, hogy magyar részről a geopolitikus Karl Haushofer egyetemi tanár, nyugalmazott tábornok meghívására gondolnak, akit látszat szerint Teleki Pál hívna meg előadás tartására a Magyar Földrajzi Társaságba, de e mellett feltűnés nélkül tárgyalhatna Gömbös miniszterelnökkel és Kánya külügyminiszterrel. Haushofer meghívása mellett szólt az a körülmény, hogy az előző évben Bleyer is az ő közvetítéséhez folyamodott a magyarországi németiség ügyében, továbbá, hogy Haushofer lett az elnöke a külföldi német népcsoportok 1933 októberében létrehozott átfogó tanácsadó szervének, a Volksdeutscher Rat-nak, s voltak bizonyos elgondolásai az erdélyi német és magyar kisebbség együttműködésének közös finanszírozással történő elősegítéséről. Hess egyetértett Haushofer meghívásával, mivel szerinte ő a „Südostraum” legjobb ismerője, s Magyarországon jó kapcsolatai vannak. Haushofer elfogadta a meghívást, amelynek márciusban vagy április folyamán tehetne eleget.²²

Hans Heinrich Lammers kancelláriai államtitkár, 1934. február 28-án értesítette Neurath külügyminisztert: Hitler „különleges tetszésével találkozott Gömbös miniszterelnök fejtegetései arról, hogy szükség lenne a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai német és magyar kisebbségek közösen vezetett védelmi harcára”.²³ Mégis az a választervezet Gömbös levelére, amelyet Hitler felszólítására a Külügyi Hivatalban március folyamán kidolgoztak, e vonatkozásban egyrészt azt állította, hogy Németországnak nincs

²¹ ADAP, Serie C. Bd. II/2. 252. sz. dok. (466–470. l.); A Wilhelmstrasse és Magyarország, 19. sz. dok. (67–70. l.), Gömbös levele Hitlerhez. Bp. 1934. február 14.

²² BA (Bundesarchiv, Koblenz), Karl Haushofer irathagyatéka, 906, 945. c. Adolf Dresler levelei Haushoferhez. München, 1934. február 13, február 21, Papp Antalhoz, 1934. február 28.

²³ ADAP, Serie C. Bd. II/2. 288. sz. dok. (529. l.) Lammers – Neurath-hoz. Berlin, 1934. február 28.

módjában a kisantant-országok német kisebbségeit, amelyekkel csupán kulturális és némi gazdasági kapcsolatot tart fenn, politikailag befolyásolni, másrészt azt hangsúlyozta, hogy az a természetes érdekközösség, amely az ottani német és magyar kisebbségek közt a kisebbségi jogaikért vívott kölcsönös harcuk tekintetében fennáll, azáltal aktivizálható, ha magyarországi fajtestvéreik sorsa kedvező megoldásra talál. Éppen ezért nagy megelégedéssel értesül Gömbös leveléből a tervezett intézkedésekről, amelyeket hálával fogad majd a magyarországi németiség. Ez feltétlenül lojális és államhű; nincs más célja, mint népi sajátosságainak, nyelvének, szokásainak, kultúrájának megőrzése és ápolása. A választervezet szerint Hitler kész kijelenteni: a jövőben fokozottabban fog ügyelni arra, hogy se egyesületek, se magánszemélyek ne fejthessenek ki politikai befolyást a magyarországi németiségre; gondoskodni fog az esetleges panaszok gyors orvoslásáról. Üdvözli e kérdésben a közvetlen őszinte eszmecserét; ez a levélváltás ennek kezdetét jelentheti.²⁴

A Gömbös levelére adandó válasz ezen tervezetéhez mellékelve Neurath 1934. március 20-án egy feljegyzést is továbbított Lammershez; ebből tűnik ki, hogy a külügy-miniszter milyen megfontolások alapján tartotta szükségesnek az óvatosságot a kisantant-országokbeli német–magyar kisebbségi együttműködés tekintetében, jóllehet ennek gondolata már az első pillanatban felkeltette Hitler érdeklődését és elnyerte tetszését. A feljegyzés szerint nagyon is érthető, hogy a magyar revíziós politika számára, amely a magyar többségű területrészek első lépcsőként elérni remélt egyszerű visszacsatolása után fennmaradó további – a régi Nagy-Magyarország teljes helyreállítására irányuló – igényeit népszavazás útján akarja érvényesíteni, mennyire fontos a szóban forgó területek több százezres német kisebbségének megnyerése már most. A német birodalom érdekei azonban az alábbi szempontok figyelembevételét igénylik: 1. A kisantant-országokban a német kisebbségek – a maguk gazdasági, kulturális, társadalmi kapcsolatai révén – az uralkodó népek politikai befolyásolásának fontos eszközei a német birodalom kezében. 2. A revízió megvalósulása esetén kisebbségi helyzetük Magyarországon is fennmarad, de súlyosabbá válik: ismeretes, hogy a német kisebbségek sorsa – Dél-Tiroltól eltekintve – Magyarországon a legkeményebb. 3. Igen elképzelhető, hogy Németország, ha a revízió valóban aktuális lesz, a német népcsoportokat Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában arra fogja befolyásolni, hogy Magyarországra szavazzanak. Ha azonban e népcsoportok a revíziós gondolatot már most és maguktól propagálnák, az szükségképpen oda vezetne, hogy nagymértékben erősödnék a többségi népek nyomása rájuk. A német és a magyar kisebbségek nyílt politikai együttműködése esetén a kisantant-országok kormányai bizonyára egészen különleges szigorúságú rendszabályokhoz nyúlnának, nemcsak a magyar, hanem a német kisebbség elnyomására is. 4. A kisebbségi együttműködéstől való tartózkodást ajánlja az is, hogy ezáltal nyomást lehet gyakorolni az azt nagyon szorgalmazó magyar kormányra, annak érdekében, hogy jobb bánásmódot tanúsítson a magyarországi német kisebbséggel szemben.

Neurath feljegyzése, miután még egyszer leszögezte, hogy a kisantant-államokbeli német–magyar kisebbségi együttműködés kizárólag magyar szempontból lenne előnyös, a

²⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 22. sz. dok. (73–75. l.) Választervezet Gömbös levelére. Berlin. 1934. március.

német érdekeknek viszont jelenleg több szempontból sem felelne meg, Gömbös levelének azon kívánságával foglalkozott, hogy a VDA szüntesse be magyarországi propagandáját. Ezzel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy amennyiben politikai propagandáról van szó, a kérés feltétlenül méltánylandó; a VDA tulajdonképpeni, kulturális missziója azonban, amely a külföldi német népcsoportoknak az anyaországgal való szellemi érintkezése fenntartásából áll, magyarországi vonatkozásban sem ütközhet akadályokba. Ha e tekintetben engednének Gömbös kérésének, olyan kivételes helyzetet teremtenének, amelyet német kisebbségekkel rendelkező más államok, köztük Lengyelország is, precedensnek tekintenének, és azonnal hasonló követelésekkel állnának maguk is elő. Végül Gömbösnek azt a javaslatát, hogy a kisebbségi kérdéseket a két állam követein keresztül, vagy közvetlenül tárgyalják meg, Neurath abban az értelemben tartotta elfogadhatónak, hogy a német birodalomnak magától értetődően a jövőben is jogában áll érintkezést fenntartani a magyarországi németiség vezetőivel, meghallgatni kívánságait és panaszait, hogy azután a javasolt hivatalos úton tovább vigye azokat.²⁵

A feljegyzés okfejtése, érvelése gondolkodóba ejtette Hitlert. Lammers március 29-én azt közölte Neurath-tal, hogy a Führer egyelőre el óhajt tekinteni Gömbös levelének megválaszolásától, s májusnál előbb nem kíván foglalkozni az ügygel.²⁶ Szerepe lehetett ebben Gömbös részvételének is a március 17-én Rómában aláírt olasz–osztrák–magyar hármass paktumban, amit enyhén szólva barátságtalan gesztusnak fogtak fel Németországgal szemben.²⁷ A magyar sajtóban és közéletben feltűnően megélénkültek az olyan hangok, amelyek Németország Anschluss-törekvéseivel kapcsolatban Magyarországot is fenyegető német veszélyről szóltak. A magyar hatóságok fokozott figyelemmel kísérték a bleyeri mozgalom nemzetiszocializmussal szimpatizáló ifjú radikálisainak tevékenységét; a budapesti rendőrfőkapitányság felhívta az osztrák követség figyelmét Franz Kussbach, Fritz Lang, Mathias Annabring, Franz Rothen, Ágidius Faulstich személyére, akik ausztriai nemzetiszocialistákkal is kapcsolatot tartanak, s feltételezhető, hogy Ausztriába utazva, ott náci pártpolitikai tevékenységet fejtenek ki. A budapesti osztrák követ ennek megfelelően nyomatékosan ajánlotta is az osztrák külügyminisztériumhoz küldött 1934. március 31-i jelentésében nevezettek ausztriai megfigyelésének elrendelését.²⁸

A magyar közvéleményt különösen a Dunántúl veszélyeztetettsége foglalkoztatta, ahol az egyke miatt pusztuló magyarsággal szemben egyre inkább teret nyerő német lakosság körében a pángermán agitáció máris sokfelé kedvező talajra talált. Az Illyés Gyula 1933. szeptemberi „Pusztulás” című cikke nyomán e kérdésekről kialakult széles

²⁵ BA, R 43. II. 1501, Fol. 195–201. Neurath feljegyzése. Berlin, 1934. március 20.

²⁶ ADAP, Serie C. Bd. II/2. 371. sz. dok. (676–677. l.) Lammers – Neurath-hoz. Berlin, 1934. március 29.

²⁷ Vö. Ránki György: A római hármass egyezmény és a német külpolitika. Századok, 1960. évf. 4–5. sz.

²⁸ HHSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 137–139. Hennek jelentése. Bp. 1934. március 31.

körü és szenvedélyes vitának²⁹ új lendületet adott 1934 tavaszán Németh Imre cikk-sorozata „A dunántúli veszedelem” címmel, és személyén keresztül a jobboldali ifjúsági szervezetek (Honszeretet, Turul stb.) fokozottabb bekapcsolódása.³⁰ A közérdeklődés és közhangulat hatására nagy számban szervezett ankétok sorában „Fenyeget-e bennünket német veszedelem?” címmel 1934. április 6-án vitaestét rendezett a Magyar Nemzetpolitikai Társaság is; a két vitaindító előadást Bajcsy-Zsilinszky Endre és Rajniss Ferenc tartotta: előbbi igennel, az utóbbi nemmel válaszolt a vita tárgyát képező kérdésre.³¹ E probléma nyílt vitatása az adott helyzetben egyáltalán nem volt ellenére Gömbösnek, sőt titokban ösztönzött is erre, hogy Hitler előtt a közvélemény izgatottságára is hivatkozva sürgethesse pozitív állásfoglalását a levelében felvetett kérdésekhez. Így a Zilahy Lajos főszerkesztésében megjelenő Magyarország című lap is elküldte munkatársát, Kodolányi Jánost arra a baranyai utazásra, amelyet Bajcsy-Zsilinszky tett 1934 áprilisában, Szabadság című hetilapjának munkatársa, Talpassy Tibor kíséretében, hogy közvetlen benyomásokat szerezzen az ormánsági magyarság Illyés által „pusztulás” gyanánt jellemzett helyzetéről. Mint az előző év júliusában Illyés, úgy ők is a zengővárkonyi református papnál, Fülep Lajosnál informálódtak először, majd Vajszlón Hidvégi János körorvost, Kákicsón Kiss Géza református lelkészt keresték fel. A meglátogatott falvak lakossága részéről nem volt szívélyes a fogadtatásuk: az egykező magyarok nem vették jó néven, hogy „beleártják magukat magánügyeikbe”, a németek pedig határozott ellenszenvüket juttatták kifejezésre velük és helybeli magyar értelmiségi informátoraikkal szemben. Ez utóbbiak már Illyés ottjárta, illetve fellépte óta szinte fenyegetett helyzetben találták magukat. A „baranyai utazás” résztvevői meggyőződhetnek a pángermán agitáció valóságáról is, de mivel Gömbös, nehogy túlfeszítse a húrt, e tekintetben mihamar óvatosságra intett, Zilahy visszahúzódott, s a pángermánizmus elleni nyílt harcot Bajcsy-Zsilinszky vitte tovább.³²

A parlamentben gróf Festetics Sándor képviselő, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezére, 1934. április 6-án azt mondta a magyarországi pángermán veszélyről, hogy „az egész csak egy dajkamese”,³³ Meskó Zoltán, a Magyar Nemzetiszocialista Földműves- és Munkáspárt vezére is visszautasította 10-én „azt a dajkamesét, azt a rémmesét, hogy a német határokat majd a Balatonig tolják”.³⁴ A magyar nemzetiszocialista mozgalmak vezetőinek e megnyilatkozásai összefüggésben álltak „az NSDAP prominens képviselőjének”, Haushofernek budapesti látogatásával, amelyre április 10–11-én került sor. Meg-

²⁹Vö. Lackó Miklós: Válságok, választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról. Bp. 1975. 24, 46, 77–78, 155–157. l.; O. A. Isbert: Stimmen zur Volkspolitik in Ungarn. Nation und Staat, VIII. (1934–35), 93–104. l.

³⁰Németh Imre: A dunántúli veszedelem. Szabadság, 1934. március 18, április 1, április 15. – Vö. Lackó i. m. 156. l.

³¹Nation und Staat, VII. (1933–34), 510–515. l. Die Lage. Ungarn.

³²Kodolányi János: Baranyai utazás. Bp. 1941. – Lásd még Kodolányi: Az utolsó romantikus, és Talpassy Tibor: Bajcsy-Zsilinszky Baranyában c. visszaemlékezését a Vigh Károly szerkesztette kötetben: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Bp. 1960.

³³KN (Képviselőházi Napló), 1931/XXI. 120. l.

³⁴KN 1931/XXI. 152. l.

tartotta előadását a Magyar Földrajzi Társaságban, majd másnap látogatást tett a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnél, ahol hosszabban tárgyalt a magyarországi németiség helyzetéről.³⁵ A magyar kormánnyal folytatott tárgyalásainak részletei nem ismeretesek.

A következő napokban tovább folyt a vita a parlamentben a pángermán veszélyről. Az egyik bizottsági ülésen Eckhardt ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy a magyar hatóságok ébersége mellett arra is szükség van, hogy a kormány saját elhatározásából mielőbb biztosítsa a német kisebbségnek mindazon jogokat, amelyekre méltán tarthat igényt. Ez esetben határozottabb lehet berlini – természetesen barátságos – fellépése a Magyarország irányában is érvényesülő pángermán tendencia visszaszorítása érdekében.³⁶ Annak bizonyítására, hogy a pángermán veszély nem pusztán rémkép vagy mesebeszéd, Bajcsy-Zsilinszky április 18-i felszólalása emlékeztetbe idézte Otto-Albrecht Isbert 1931-ben megjelent könyvét s annak térképanyagát, s rámutatott arra, hogy Isbert magyar részről joggal bíralt munkája nyomán most már egyre-másra tűnnek fel a német sajtóban olyan pángermán térképek, amelyek meghamisítják a Dunántúl valóságos etnikai viszonyait. Elmondotta, hogy Isbert a berlini egyetem magyar tanszékén asszisztens, akinek magyarellenos tevékenységét a tanszéket vezető professzor, a magyar Farkas Gyula fedezi.³⁷ Hóman Bálint kultuszminiszter ezzel kapcsolatban sietett leszögezni, hogy a magyar állam a berlini egyetem magyar tanszékén alkalmazottak tekintetében nem illetékes.³⁸ A kiskgazdapárti Rakovszky Tibor pedig egyenesen Isbert védelmében szólalt fel május 1-én: személyesen ismeri őt, tanúsíthatja, hogy szimpátiát érez a magyarság iránt, megtanulta a magyar nyelvet is, a magyarországi németiséggel kizárólag tudományos szempontból és nem politikai célokkal foglalkozik. Ismertette Isbert hozzá intézett levelét, amelyben jószándékát hangsúlyozza, kijelenti, hogy továbbra is jó irányban és a jó cél érdekében akar dolgozni. Rakovszky szerint Isbert „szinte sirva írta ezt a levelet”, mert mint mondotta, „ő jót akart, jó célt szolgált, és a magyarságnak ezután még rajongóbb, még szeretőbb barátja lesz, mint eddig volt”.³⁹ Isbertnek a magyarországi németiséggel kapcsolatos további szerepe alaposan rácăfolt azonban erre a fogadkozásra.

Meskó Zoltán április 18-i, majd 26-i felszólalásaiban támadta a sajtót, különösen a „szabadkőműves irányzatú liberális lapokat”, amelyek a hazai németiséget pángermanizmussal vádolva, hazafiságát kétségbe vonva, elveszik az elszakadt területek németiségének kedvét a hazatéréstől, s így tulajdonképpen a kisantant-országok kormányainak dolgoznak kezére, amelyek „a legelőzékenyebb bánásmódban részesítik az ottani németiséget ugyanakkor, amikor a magyarokat elnyomják és üldözik”.⁴⁰ A Kiskgazdapárt német származású képviselője, Lang Lénárd április 25-i felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi németiség „mindig jó állampolgár volt a múltban, s az fog maradni a jövőben is”,

³⁵ Sonntagsblatt, 1934. április 15. 6. l.

³⁶ HHSA, NPA, Fac. 20. Budapest–Berichte. Fol 156–159. Hennes jelentése. Bp. 1934. április 19.

³⁷ KN 1931/XXI. 275, 277–278. l.

³⁸ KN 1931/XXI. 277. l.

³⁹ KN 1931/XXII. 52. l.

⁴⁰ KN 1931/XXI. 271, 446–447. l.

bár köztük is vannak – ugyanúgy, mint a színmagyar vidékeken – Hitler követői, főleg a szegényebb réteg köréből. A kormány ne engedje a németiség egészének „pángermanizmussal való becsmérést”, és sürgős gazdaságpolitikai intézkedésekkel húzza ki a talajt a nemzetiszocialista demagógia alól.⁴¹

Milotay István véleménye is az volt 1934. május 1-én, hogy az Anschluss bekövetkezése a dunántúli németek faji beolvasztására irányuló kísérlet formájában komoly veszélyeket hozhat, ezért „kell igenis ragaszkodnunk Ausztria függetlenségéhez”. Mint mondotta, azokat az agitátorokat, akik a német kisebbségnek a magyar állameszméhez való viszonyát megzavarni akaró gondolatokkal jönnek ide, „egyszerűen ki kell seperi a határon”; kisebbségeinkkel, így a németekkel szemben is az egyenlőségnek és megértésnek a politikáját kell követni.⁴² Az Anschluss-kérdésről szólva, Fenyő Miksa május 2-án kijelentette: „Tudnunk kell, hogy ha Wotan megjelenik Sopronnál, előrenyújtott lándzsája Magyarország létét fenyegeti.” Bemutatott egy Németországban legutóbb megjelent térképet a németiség európai kiterjedéséről: „Méltóztassanak megnézni, e térkép szerint a Dunántúlon már nincs is magyarság.”⁴³ A budapesti osztrák követ, Leopold Hennek, aki figyelemmel kísérte a Magyarországot fenyegető pángermán veszélyről folyó vitákat, s azokról részletesen tájékoztatta az osztrák külügyminisztériumot,⁴⁴ május 2-án Kánya Kálmánnal beszélgetve, felhívta a magyar külügyminiszter figyelmét arra, hogy maga is látott egy, a Dorottya utcában – a főváros egyik élénk forgalmú pontján – kiállított térképet, amelyen vörös színnel voltak jelölve a németlakta területek, és ezek oly nagynak voltak feltüntetve, hogy az ország területének szinte egyharmadát tették ki. Kányának már tudomása volt róla.⁴⁵

Haushofer látogatását követően befejező szakaszba érkeztek a tárgyalások Gratz és a magyar kormány között. Ekkor már Gratz mellett Kussbach is részt vett a tárgyalásokon: Gömbös, aki pedig váltig hangoztatta, hogy nem tűr külső beavatkozást a magyarországi németiség ügyeibe, hallgatólagosan tudomásul vette, hogy „az összes illetékes németbirodalmi helyek végül is őt – Kussbachot – jelölték ki Bleyer utódjának”.⁴⁶ Korábban volt olyan elgondolás is, hogy az utóbbi időkben viszonylag rezervált magatartást tanúsító Johannes Huber soproni kanonok jöhetne esetleg számításba Bleyer helyére,⁴⁷ de ez már 1934 márciusában végleg lekerült a napirendről. Püspöke eleve megtagadta hozzájárulását Budapestre költözéséhez, de az említett németországi „illetékes helyek” is inkább a magyarországi német mozgalom ifjú radikálisai, mint Bleyer idősebb generációhoz tartozó harcostársai közt s ráadásul egy pap személyében keresték a megfelelő utódot. Szóba került Rothen és Basch is, de végül is azért esett Kussbachra a

⁴¹ KN 1931/XXI. 389. l.

⁴² KN 1931/XXII. 24–25. l.

⁴³ KN 1931/XXII. 79. l.

⁴⁴ HHSA, NPA; Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 162–167. Hennek jelentése. Bp. 1934. április 20.

⁴⁵ HHSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 182–183. Hennek jelentése. Bp. 1934. május 2.

⁴⁶ BA, R. 18/3329. Fol. 4–7. Kussbach bizalmas helyzetjelentése. (Keltezés nélkül.)

⁴⁷ Nation und Staat, VII. (1933–34.), 247–250. l. Die Lage. Ungarn.

választásuk, mert egyrészt neki volt a legszorosabb személyi kapcsolata Bleyerhez (veje volt), s ő helyezhette – mintegy családi alapon – a legsimábban biztonságba a Bleyer magánérdekeltségeként feltüntetett, valójában kívülről pénzelt hazai német mozgalmi lapot, a Sonntagsblattot; másrészt mert Kussbach kiterjedt ügyvédi praxisa révén, amely valósággal profilírozva volt a hazai németek peres ügyeire, a német nép érdekeinek bátor és sokszor sikeres védelmezőjeként jól kamatoztatható politikai tőkére tett már szert.⁴⁸

A tárgyalások e befejező szakaszában a kormány álláspontja az iskolakérdésben nem változott február 5-i álláspontjához képest. Hozzájárult a C-típusú iskolák B-típusúra változtatásához a német többségű községekben, de csak ha a szülők is úgy akarják; hivatkozott arra, hogy a szülők jogát az iskolatípus megválasztásához a Felső-Sziléziára vonatkozó egyezmény és a porosz kisebbségi iskolarendelet is elismeri. Gratz ezt akceptálta, de kérte, hogy e szülői konferenciák szabadon, befolyásmentesen dönthessenek, s hogy a hatóságok ne gördítsenek akadályokat a végrehajtás útjába. A német középiskola, tanítóképző és óvónőképző elutasítását Gratz tudomásul vette; Kussbach viszont fenntartásait hangoztatta, mert nem értett egyet azzal, hogy a sokféle (állami, illetve különféle felekezeti) iskolafenntartónak megfelelően óriási költséggel párhuzamosan kiépítendő új létesítményekre lenne szükség, hiszen a meglévők egyikének-másikának megfelelő átalakításával elérhető lenne a kívánt cél: továbbá kétségbe vonta annak az érvelésnek helyességét is, hogy egy német iskolából kikerülő német értelmiség Magyarországon nem találna megfelelő megélhetést. Minthogy azonban nem volt lehetőség semmiféle egyezkedésre, ő is tudomásul vette a kormány egyoldalúan hozott döntéseit, reményét fejezve ki azonban az iránt, hogy azok később módosíthatók lesznek.⁴⁹

A február 5-i helyzethez képest sikerült viszont elérni, hogy a kormány a német kultúregyesületnek vidéken nagyobb szervezkedési szabadságot engedélyezzen, s hogy megtörténjék számos újabban alakult helyi csoport belügyminiszteri jóváhagyása.⁵⁰ Ennek az volt a feltétele, hogy Gratz vállalja az elnökséget az egyesület élén, – ennek megtörténtét Gömbös hozzá intézett május 2-i levele köszönettel és megelégedéssel nyugtázta,⁵¹ – s hogy a kormány több más bizalmi embere is helyet kapjon a vezetőségben.

A Volksbildungsverein 1934. május 6-i (X.) közgyűlése a Budai Vigadóban (Corvin tér 7.), amely mintegy pótolta az előző évben „technikai okokból” – valójában a Bleyer parlamenti deklarációja nyomán kirobbant, tüntetésekre is vezető és csak nehezen csituló felháborodás miatt – elmaradtat, végrehajtotta a tisztújítást: az elnökké választott Gratz, és az egyesület igazgatójává választott Pintér (Binder) László római katolikus pap, kormánypárti képviselő volt hivatott ellensúlyozni az ügyvezető alelnöki tisztségre emelt Kussbach és a főtitkárrá lett Basch befolyását. A kisebb tisztségekben (egyesületi ügyész, pénztáros, ellenőrök) a bleyeri irányzat hívei foglaltak helyet: Mathias Annabring, Johann Schnitzler, Anton Potz, Árpád Török. Az egyesület tiszteletbeli elnöke lett viszont Bleyer

⁴⁸ Nation und Staat, VII. (1933–34), 381–384. I. Die Lage. Ungarn.

⁴⁹ Johann Weidlein: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Schorndorf, 1959. 111–113. l.

⁵⁰ Der Auslandsdeutsche. 1935. évf. 23. I. Vö. Weidlein i. m. 114. l.

⁵¹ Weidlein i. m. 110. l.

két régi harcostársa, Lorenz Landgraf és Johann Dengl mellett a német származású, de magyar öntudatú – (Kussbachék szerint ezért „népidegen”) – Hanauer István váci, Rott Nándor veszprémi római katolikus püspök, és Geduly Henrik evangélikus püspök. A 12 tagú operatív elnökségben Bonitz Ferenc, Czermann Antal, Fenicz Ignác és Heckenberger Konrád voltak a kormány kívánságára beválasztottak, Jakob Brandt, Johann Faul-Farkas, Ágidius Faulstich, Johannes Huber, Richard Huss, Anton König, Karl Sauerborn, Heinrich Schmidt ellenében. A 24 tagú végrehajtó bizottság és a 120 tagú választmány tagjai közt is igyekezett a kormány kellő számban elhelyezni a maga megbízható embereit. E törekvés ellen a közgyűlésen élesen felszólalt a kunbajai Jakob Brandt, akinek „Kitartás a végső győzelemig!” kiáltással befejezett „lendületes beszédét frenetikus tetszéssel fogadták” a bleyeri mozgalom hívei.⁵²

A budapesti osztrák követ, Leopold Hennem, aggodalommal regisztrálta a nemzetiszocializmussal rokonszenvező ifjú radikálisok térhódítását a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület vezető szerveiben. Annak a tükröződését látta ebben, hogy a nemzetiszocialista mozgalom a magyarországi németsegen belül bár nehezen felmérhető, de mindenesetre tetemes befolyást ért el. Megelégedéssel állapította meg, hogy a magyar kormány – elsősorban Gratz és Pintér révén – igyekezett gondoskodni arról, hogy a fontos pozícióknak is birtokába jutott radikális elemeket ellensúlyozza ebben a jellegzetesen kompromisszumos összetételű vezetőségben. Annak ellenére, hogy az ügyvezető alelnökként Bleyer örökébe lépő Kussbach a közgyűlésen nagy körültekintéssel beszélt, Hennem szükségesnek tartotta az osztrák külügyminisztériumot ismételten figyelmeztetni: Kussbach olyannak számít, aki a nemzetiszocialista törekvésektől semmiképpen sem idegenkedik, és mindenesetre a radikális szárny képviselője. Jelentésében megemlékezett arról, hogy a magyar nacionalista lapok – az egyesület közgyűléséről írva – ezúttal sem disztingválnak: kétségbe vonják a magyarországi németiség egészének lojalitását; kulturális egyesületének rendezvényeiről sommásan állítják, hogy nemzetiszocialista propagandát szolgálnak; Kodolányi János odáig megy a Szabadság című lapban megjelent cikkében, hogy Gratzot vádolja Németországban kiképzett agitátorok magyarországi tevékenységének elősegítésével.⁵³

Az új vezetőségnek köteleznie kellett magát arra, hogy az egyesület működése szigorúan alapszabályszerű lesz, és nem téved a politika területére. Kussbach, a VDA vezetőjéhez, a Volksdeutscher Rat ügyvezetőjéhez, Steinacherhez küldött, s onnan a németbirodalmi belügyminisztériumhoz eljuttatott bizalmas helyzetjelentésében ezzel kapcsolatban arról írt, hogy a kormány fokozódó ellenőrzése alatt álló egyesületben kizárólag kulturális tevékenységet fognak ugyan kifejtetni, de a magyarországi német mozgalom titkos irányító szerve, a Deutsche Arbeitsgemeinschaft, tovább folytatja a távlati cél, egy önálló német politikai párt előkészítését, s az ehhez szükséges politikai

⁵² Sonntagsblatt, 1934. május 13. – OL (Országos Levéltár, Bp.) ME (Miniszterelnökség) NO (Nemzetiségi osztály) 27. cs. C. 15563/1934, 28. cs. C. 15643/1934, – PI Arch. 561. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/19. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. május 11. – Jakob Brandt: Ein Leben im Dienste von Volk und Heimat. (In: Heimatbuch „Kunbaja”. München, 1967. 297. l.)

⁵³ HHSA, NPA, Fasc. 20. Budapest-Berichte. Fol. 209–211. Hennem jelentése. Bp. 1934. május 11.

nevelőmunkára felhasználja a Volksbildungsvereintől független Sonntagsblattot.⁵⁴ Az Arbeitsgemeinschaft élén továbbra is megmaradt a Hetestanács, amelynek összetétele azonban időközben megváltozott: Faulstich, König és Mühl helyébe Dengl, Jekel és Landgraf lépett, annak jeleként, hogy Bleyer régi harcostársai nehezményezték az elhunyt vezér ifjú tanítványainak túlsúlyát az eredeti összetételben.⁵⁵ Az ifjú radikális Kussbach, Rothen és Basch változatlanul megőrzött pozíciója azonban tulajdonképpen meghatározó jelentőségű maradt, sőt növekedett Kussbach személyének németországi támogatása, s annak a magyar kormány általi akceptálása révén. Kussbach természetesen – Bleyerhez hasonlóan – a mozgalom egyedüli irányítója szeretett volna lenni, de világos volt, hogy mindaddig, míg nem bizonyítja megfelelően, hogy képességeivel és magatartásával teljes mértékben rászolgál a németországi körök bizalmára, számolnia kell az ő előreugrására máris féltékeny Rothen és Basch konkurens ambícióival. A magyar részről már 1931. évi megalakulásakor nagy felzúdulással fogadott illegális Deutsche Arbeitsgemeinschaft kapcsolattartását a német településterületekkel a nyomozó hatóságok igyekeztek felderíteni és megakadályozni; a legális kultúregyesület 1934. májusi közgyűlésén részt vett helyi-csoport-vezetők egy részét hazatérésük után ezzel a gyanúval a csendőrség kihallgatta, sőt tőlük ujjlenyomatot is vett.⁵⁶

A német kultúregyesület közgyűlését követő napon, 1934. május 7-én, Gömbös miniszterelnök a képviselőházban rövid bejelentést tett, mely szerint „a szuverén magyar állam az eddig gyakorolt módon kívánja a kisebbségekkel rendezni az ügyeket, minden külső beavatkozás nélkül”.⁵⁷ Az őt követően felszólaló Friedrich István azt hangsúlyozta, hogy a magyarországi német kisebbség jogos igényeit, amelyeket nem szabad a pángermanizmussal és hitlerizmussal összekeverni, „a Szent István-i szellem jegyében” ki kell elégíteni. Szerinte Bleyer kisebbségi politikája korrekt volt.⁵⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre május 16-i felszólalása azonban ismét arra figyelmeztetett, hogy a bleyeri irányzatú hazai német mozgalom valójában nem független a németbirodalmi politikától, s indokolt az Anschluss-törekvéssel kapcsolatos aggodalom. „Mi lesz velünk, ha a német határ ideér Hegyeshalomig?” Fejtegetései szerint Németországnak, minthogy az 1925. évi locarnoi egyezményrel nyugat felé lemondott a terjeszkedésről, kelet felé irányuló aspirációiban pedig az 1934. január 26-án megkötött megneemtámadási egyezménye révén egy időre tartózkodó lesz Lengyelországgal szemben, egyedül a Duna-völgye irányában van lehetősége expanzióra. Ezzel összefüggésben, minthogy nem érdeke egy erős, korábbi Duna-medencei szerepét visszavető Magyarország, a német kisebbségeket magyarellenesen befolyásolja mind a Trianoni-Magyarországon, mind az elcsatolt területeken. Ilyen körülmények közt „hogyan várhatjuk mi revíziós álmaink megvalósítását éppen ettől a nagyhatalomtól?” – tette fel a kérdést, – „hogyan kapcsolhatjuk mi Németországhoz a magunk hajóját és politikáját?”⁵⁹

⁵⁴ BA, R 18/3329. Fol. 4–7. Kussbach bizalmas helyzetjelentése. (Keltezés nélkül.)

⁵⁵ Nation und Staat, VII. (1933–34). 249–250. l.

⁵⁶ Nation und Staat, VII. (1933–34). 582–585. l.

⁵⁷ KN 1931/XXII. 229. l.

⁵⁸ KN 1931/XXII. 231. l.

⁵⁹ KN 1931/XXII. 497–498. l.

Nagy figyelmet keltett a május 18-i ülésen Heckenberger Konrád felszólalása, akit az imént választottak meg a Bleyer halálával megüresedett – német nemzetiségi jellegű – villányi választókerület képviselőjévé. Mintegy az egész magyarországi németiség nevében kijelentette: „Mi a magyar eszméhez mindig hívek maradunk; mi nem akarunk semmiféle Anschlusst, és semmiféle horogkeresztet.” E hűségre hivatkozva kérte a kormánytól, hogy a német kisebbség minden jogos kívánságát teljesítse. Hangsúlyozta, hogy a német anyanyelv érvényesülése az oktatásban nem változtat a magyarországi németiség magyar-érzelműségén, s ez a fő. A bleyeri meghatározással szemben, mely szerint a magyarországi svábok „százszázalékos németek és százszázalékos magyarok”, Heckenberger kijelentette: „Csakis százszázalékos magyarok vagyunk.” Véleménye szerint Bleyer jó hazafi volt, és azok munkatársai is, de az egész mozgalmat ellenszenvessé teszik bizonyos felelőtlen elemek, akik paraziták módjára meg akarnak élni ebből a mozgalmából. Ezeket ki kell közönsíteni a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületből.⁶⁰

Heckenberger felszólalására Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter azonnal reagált: örömmel fogadta annak kijelentését, hogy a magyarországi németiség a magyar nemzeti közösség részének tekinti magát, szemben azokkal az idegenből importált teóriákkal, melyek szerint a magyarországi németek tagjai ugyan a magyar államnak, de nem a magyar nemzetnek, s ki akarják őket szakítani a magyar nemzeti közösségből. A magyar kormány biztosítani fogja a magyar nemzet tagjainak tekintendő német nyelvű magyar állampolgárok törvényes jogait.⁶¹

Bajcsy-Zsilinszky ezt követő felszólalása a faji jellegű német nemzetfogalommal még határozottabban szembeállította a politikai jellegű magyar nemzetfogalmat, amelyből „nem vagyunk hajlandók semmiképp sem valamit is feladni”. Elutasította „a nemzet fogalmának azt az értelmezését, amely azt vallja, hogy az államhatárokon túl is mindenki, aki németül beszél, a német nemzethez tartozik”. Mint mondotta, „ez ellen tiltakoztunk, és azok ellen a szálak ellen, amelyek titokban, néha nem is nagyon titokban, szövődtek bizonyos pángermán, imperialista tendenciák és az itteni kisebbségek bizonyos vezetői, illetőleg felelőtlen feltolakodó tényezői között”. Heckenberger beszédét azért üdvözli nagy örömmel, mert remény nyújt arra, hogy „sikerül visszaállítani a német kisebbségi kérdést a régi politikai magyar nemzetnek a vágányára”. Akkor, mint meg van győződve róla, „azok a surlódások, amelyek előállottak, azok a kellemetlen jelenségek, amelyek itt-ott már valóban felpiszkálták a német kisebbséget és szembeállították legalább lelkileg a magyarsággal, rövidesen meg fognak szűnni”. Visszautasította németországi lapok azon állítását, miszerint ő ellensége a magyarországi németiségnek, és kisebbségi jogai ellen harcol. Bleyerrel és a német kisebbség más képviselőivel nem az állította szembe, hogy ellentétes állásponton lenne a kisebbségi jogok kérdésében, hanem a magyarországi német nacionalizmusnak a külső, pángermán törekvésekhez kapcsolódására utaló jelenségek késztették erre a szembefordulásra. Szerinte a Bethlen-kormány is felelős volt azért, hogy engedte nagyra nőni a Heckenberger által is említett felelőtlen elemeket. Megemlékezett továbbá a Németországból évente százszámra érkező diákokról, akik rendszeres magyarellenes német

⁶⁰ KN 1931/XXIII. 73–74. l.

⁶¹ KN 1931/XXIII. 74. l.

nacionalista agitációt végeznek az ország németlakta területein. Megállapította, hogy ez a jelenség csak megsokszorozódott azóta, amióta Hitler van uralmon. Sokkal óvatosabbak viszont, mint régebben; ma már nehezebb rajtakapni őket.⁶²

Meskó Zoltán a magyar nemzetiszocializmus álláspontját kifejtve – Bajcsy-Zsilinszkytól helytelenítve – arról beszélt, hogy a külpolitikában a német orientáció hívei. De ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy „a magyar nemzetiszocialista mozgalom érdeke minden pángermán agitációt csírájában elfojtani és kiirtani”, s hivatkozott arra, hogy pártjának emberei átadtak már a csendőrségnek néhány ilyen „magáról megfélemlített egyént”. Elítélőleg szólt a pángermán térképekről, s demagóg módon hangoztatta: „A magyar nyilaskeresztes mozgalom ott lesz, amikor küzdeni kell a magyar határokért, ha kell, a németekkel szemben is.”⁶³

Ezt követően Hóman Bálint egyetértését fejezte ki Bajcsy-Zsilinszkyval a tekintetben, hogy a német nacionalizmus támadásával szemben a leghatékonyabb védekezés a magyarság erősítése, de megjegyezte: „a magyarságot támogatni kell, csak ne méltóztassék mindig arra visszatérni, hogy ki milyen származású”.⁶⁴ Bajcsy-Zsilinszky ugyanis azon a felfogáson volt, hogy bár a magyar nemzetfogalom politikai jellegű, s így beletartoznak az ország német származású állampolgárai is, mégis azt tartja természetesnek, hogy ne a középosztályt elárasztó asszimilánsokat, hanem a honfoglaló magyarság igazi faji értékeit elsősorban őrző magyar parasztságot támogassák. Ha ezt Hóman nem ismeri el, visszavonja a politikájával szemben kifejezett amúgy is relatív bizalmát.⁶⁵

Végül az ugyancsak erősen német jellegű mohácsi választókerület képviselője, Schmidt Miklós szólalt fel a május 18-i ülésen, azonosítva magát Heckenberger felfogásával. Szerinte „a pángermán agitáció ellen a legsikeresebben a németiségnek magyar iskolából kikerült fiai vehetik fel a versenyt”, s a mohácsi választókerület németiségének a magyar kultúra iránti vágya kifejezésül kérte, hogy Mohácson létesítsenek magyar középiskolát.⁶⁶

A Sonntagsblattban előbb König szerkesztő, majd maga Kussbach támadta Heckenbergert: nem volt jogosult arra, hogy Bleyer utódjaként és a magyarországi németiség egésze nevében lépjen fel. Heckenbergernek azt a kijelentését, hogy „nem a nyelv, amelyen az oktatás történik, hanem a szellem a fontos”, úgy tüntették fel, mintha az anyanyelv elhanyagolhatóságát hirdetné az oktatásban, s demagóg módon hangoztatták: a kisantant-országok magyar kisebbségeinek vezetői inkább nyelvüket harapnák el, semhogy ilyet mondjanak.⁶⁷ Abban az összefüggésben azonban, amelyből az idézett mondatot – hogy félremagyarázassák – önkényesen kiragadták, Heckenberger éppen amellel érvelt, hogy a népiskolákban magyar részről nyugodtan engedélyezhetik a német anyanyelvet, minthogy az oktatás a magyar állameszme szellemében történik, s ez a fő dolog. „Igenis el

⁶² KN 1931/XXIII. 88–89. l.

⁶³ KN 1931/XXIII. 97–98. l.

⁶⁴ KN 1931/XXIII. 100. l.

⁶⁵ KN 1931/XXIII. 101–102. l.

⁶⁶ KN 1931/XXIII. 103. l.

⁶⁷ Sonntagsblatt, 1934. május 27, június 3.; Nation und Staat VII. (1933–34), 604–605. l. – J. Weidlein: i. m. 116–117. l.

tudom képzelni, hogy valaki jó magyar, ha egy szót sem tud magyarul”, mondotta,⁶⁸ utalva ugyanakkor arra, hogy ma már a hazai németiség magyar nyelvtudása igen széles körű. A Heckenberger véleményéhez csatlakozó Schmidt is kizárólag a középiskolák vonatkozásában beszélt arról, hogy a németiség magyar iskolát kíván, az ott elsajátítható magyar kultúrát nyilván nem magyar faji, hanem történelmileg kialakult magyar kultúrának értelmezve, és ekként szembeesítve a pángermán szellemmel.

A népiskolák vonalán a német anyanyelvnek az oktatásban való alkalmazása elősegítésére a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a tapasztalható erős gyanakvás ellenére hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi német tanítók a tanév végeztével, június 27 – július 11 közt Németországban vegyenek részt egy olyan kététhes továbbképző tanfolyamon, amelyet a müncheni Deutsche Akademie szervez. Franz Thierfelder, a Deutsche Akademie főtitkára, Koszó János, Pukánszky Béla, Thienemann Tivadar jeles germanisták meghívásáról is gondoskodott: a magyarországi németiség-kutatás szempontjából fontos lenne a megnyerésük.⁶⁹

Heckenberger képviselőházi beszédének az a része, amely a felelőtlen elemekről szólt a magyarországi német mozgalomban, s azok kiközösítését követelte a német kultúregyesületekből, már tizenkét nap múltán élesen rávilágított annak a kompromisszumos megoldásnak az ingatag voltára, amelyet a május 6-i tisztújító közgyűlés tükrözött. Kussbach irányzata viszont a Heckenberger-féle „Regierungsdeutsch”-ok e támadásával szemben a németországi központi náci pártlaptól kapott támogatást. A Völkischer Beobachter május 24-i számában megjelent „igen barátságtalan” cikk ellen a berlini magyar követ már másnap panaszt tett a Külügyi Hivatalban Bülow államtitkárnál.⁷⁰ A németországi sajtótámogatás jelentőségét egyébként Kussbach mindig nyomatékosan hangsúlyozta Berlinbe küldött jelentéseiben, s azt is szorgalmazta, hogy a német tulajdonban levő magyarországi vállalatok a zsidó alkalmazottak helyére itteni népinémeteket alkalmazzanak.⁷¹

A képviselőház május 24-i ülésén a német származású kisgazdapárti Klein Antal visszatért az egyke-rendszer miatt pusztuló dunántúli magyarság rovására történő német terjeszkedésnek a sajtóban különösen szenvedélyesen vitatott problémájára, s arra mutatott a Szabó Pál Zoltán, illetve Molnár Endre történeti-statisztikai tanulmányai alapján, hogy a magyarság csak helyenkénti népességsökkenése általánosságban egyáltalán nem adhat okot a sötétben látásra; nem németesedik el a Dunántúl.⁷² Az ilyen fejtegetések azonban nem feleltek meg a közhangulatnak, amelynek egészen végletes felizzítására különös akcióhoz folyamodtak néhány nap múlva a magyar nacionalizmus

⁶⁸ KN 1931/XXIII. 74. l.

⁶⁹ BA; Karl Haushofer irathagyatéka, 955. d. Thierfelder – Haushoferhez. München, 1934. május 11.

⁷⁰ PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 2. (Politische Beziehungen zwischen Ungarn und Deutschland). Bd. 4. Bülow feljegyzése. Berlin, 1934. május 25.

⁷¹ BA, R 18/3329. Fol. 4–7. Kussbach bizalmas helyzetjelentése. (Keltezés nélkül.)

⁷² KN 1931/XXIII. 201. l. – Szabó Pál Zoltán: Déldunántúli népe 1830–1920. (Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk.: Asztalos Miklós. Bp. 1931. 160–179. l., Molnár Endre: Németesedik-e a Dunántúl? Magyar Statisztikai Szemle, 1934. évf. 12. sz.

oldaláról fellépő – a német nacionalistáknál nem kevésbé felelőtlen – elemek. Magyar főiskolások egy csoportja felkereste a Baranya megyei Hidas községet, amelynek református magyar temploma hívek hiányában – egyébként már mintegy két évtizede – használaton kívül állt; harangját most önkényesen leszerelték, majd a Társadalmi Egyesületek Szövetsége által rendezett „hazafias” demonstráció keretében a budapesti Kálvintéri református templom előtt közszemlére kiállították: hadd lássa mindenki a dunántúli magyarság pusztulásának kézzelfogható bizonyítékát! A hatás óriási volt, hiszen mindenki ismerte Rákosi Viktor „Elnémult harangok” című, 1903-ban megjelent, az erdélyi román terjeszkedés révén a magyarságot fenyegető veszéllyel foglalkozó regényét, amely teljesen igazoltnak tűnt a Trianont megélt magyar nemzedék szemében, s a hidasi „elnémult haranggal” most a Dunántúl elvesztésével fenyegető német terjeszkedésre kívánták rádobbenteni a trianoni megrázkódtatást még ki sem hevett nemzetet.⁷³

Május 29-én Mojzes János kispapártyai képviselő is arról beszélt a hidasi esettel kapcsolatban a parlamentben, hogy „kihaltak a magyar hívők, becsukták a magyar templomot, elnémult a harang és elnémult a magyar ének . . . Az elnémult hidasi harang helyett azonban meg kell kongatnunk a Dunántúl összes harangjait, hogy a Dunántúl igenis veszélyben van.” A saját pártjabeli Klein Antal által említett történeti-statisztikai tanulmányokkal szemben ő Zentai Dezső adatösszeállítása alapján több helyütt látott visszaesést a magyarság lélekszámában, s hangsúlyozta: „A Dunántúl magyar népének pusztulása szoros összefüggésben van a Dunántúl birtokrendszerével és különösen az ott túltengő nagybirtok-rendszerrel.”⁷⁴ Bajcsy-Zsilinszky is ebben az értelemben cikkezett a dunántúli német kérdésről, de – mint a parlamentben szóvá tette, – a kormánylapok megtámadták érte, s kijelentették, hogy „az ilyen agrár-demagógiát előbb utóbb el kell taposni”.⁷⁵ A nagybirtokok miatt terjeszkedni nem tudó, egykézéssel önmagát pusztító dunántúli magyarság s az egész Dunántúl jövője a pángermán térképek ismeretében különösen aggasztónak tűnt, s Mojzest is a Trianonhoz vezető előzményekre emlékeztette: „A világháború előtt is jelentek meg térképek, amelyeken a mostani határok voltak már berajzolva. Mi akkor ezeket a térképeket örültségeknek és agyrémeknek tartottuk. Elképzelhetetlennek tartottuk, hogy ezek az agyrémek valaha is valósággá váljanak.”⁷⁶ De lehet-e a történetek ismeretében ma már közönyt tanúsítani a pángermán térképek iránt, amelyek a dunántúli német etnikum valóban többfelé tapasztalható térhódításával be nem érve, úgyszólván tetszésük szerint tágitják és növesztik egybe azon németiség településterületeit, amelyet egy sajátos ideológia alapján az országhatárookra való tekintet nélkül egységes német nép-nemzet részének tekintenek, s netán bekapcsolni próbálnak Németország expanziós politikájába? Ez volt a pángermán térképeknek nem ok nélkül nevezett „néptalaj”-térképek (Volksboden-Kartographie) körüli viták lényege.

⁷³ Magyarország, 1934. május 27. 11.1. „Bezárják és lebontják az egyke miatt kipusztult Hidas község magyar templomát”. – Vö. J. Weidlein i. m. 130–131. l.

⁷⁴ KN 1931/XXIII. 335. l.

⁷⁵ KN 1931/XXIII. 348. l.

⁷⁶ KN 1931/XXIII. 336. l.

A *Magyarság* című napilap 1934. május 31-i számában Kovács Alajos, az Országos Statisztikai Hivatal igazgatója kimutatta, hogy a nagy többségében német lakosságú Hidas községből valójában nem pusztultak ki a magyarok (számuk és arányuk egyaránt növekedett 1880 óta); közülük csak az a kisszámú – történetesen református vallású – agrárproletár magyar tűnt el, akik a falu szűkös határában nem találva elegendő munkát, a városokba (főleg Pécsre, illetve Budapestre) vándoroltak és az ottani lakosságba szivódtak fel.⁷⁷ A lap ugyanezen számában Milotay István vezércikke helyesen mutatott rá, hogy az elnémult hidasi harangszó címén csapott nagy hűhó és valóságos magyar nemzeti gyász mesterkéltné akció és vaskos nacionalista túlzás, amely nagyon alkalmas arra, hogy a magyarországi németiség iránt gyűlöletet szítson. Jellemző módon azonban arra használta fel az esetet, hogy támadja a német veszély kérdését, ha sok elfogultsággal és túlzással keveredetten is, de legkövetkezetesebben napirenden tartó baloldali sajtót, s arra figyelmeztessen, hogy „a beavatkozás százszor megokoltabb a másik veszéllyel szemben, amelyet a galíciai zsidóság beözönlése és a zsidóság általános térhódítása jelent”. Mint kifogásolta: „ezzel szemben sehol egyetlen félrevert harang!”⁷⁸ A *Sonntagsblatt* természetesen nagy örömmel üdvözölte Milotay e vezércikkét, s hamarosan egy cikket közölt Johann Weidleintől, amely egy további szempontként a szlávellenes motívumot vetette be: Hidas történetét vizsgálva arra a következtetésre jutott ugyanis, hogy a betelepült németiség terjeszkedése az ottani rác lakosság rovására történt, s a magyarok tulajdonképpen a németeknek köszönhetik, hogy nem merültek el a szláv tengerben.⁷⁹ Mint Kussbach Németország felé jelentette, igyekeznek visszaverni a zsidó liberális lapok támadásait, s befolyásolni a magyar közvéleményt. Különös gondot kívánnak fordítani a parlamenti képviselők „felvilágosítására”.⁸⁰

A német veszélyt hangoztató magyar tényezők megnyugtatóására Kurt Jahnke, németbirodalmi helyettes sajtófőnök, május végén hosszasan fejtegette a berlini magyar követ, Masirevich előtt, hogy a német nemzetiszocialisták völkisch alapon állnak, de minden közösséget megtagadnak a régi alldeutsch (pángermán) törekvésekkel. Csak a németországi németiséggel összefüggő tömböt alkotó németiséget – így mindenekelőtt az ausztriai – kívánják bekebelezni, de a más országokban szórányszerűen élő németek tekintetében – jóllehet a német népi együvértartozás tudatát bennük is ápolják – nincsenek politikai céljaik. Hivatkozott arra, hogy a jelenlegi német–lengyel közeledés keretében a lengyelországi német kisebbség kérdését kölcsönösen kielégítő módon fogják rendezni; mennyivel inkább lehetséges lesz ez a baráti Magyarországgal, ahol a német kisebbségnek különben is kisebb a jelentősége. Masirevich készséggel továbbította e megnyugtató célzatú fejtegetéseket a magyar külügyminiszterhez, de Jahnkenak is említette, hogy a magyar kormány értesülései szerint „német kisebbségeink körében izgatás folyik, melynek szálai a fennálló jelek után ítélve Németországba vezetnek”. Kilátásba helyezte, hogy

⁷⁷ Kovács Alajos: Megvannak a hidasi magyarok! *Magyarság*, 1934. május 31. 7. l.

⁷⁸ Milotay István: A hidasi harangszó. *Magyarság*, 1934. május 31. 1. l.

⁷⁹ *Sonntagsblatt*, 1934. június 10. – Vö. Weidlein i. m. 131. l.

⁸⁰ BA, R 18/3329. Fol. 4–7. Kussbach bizalmas helyzetjelentése. (Keltezés nélkül.)

erről bizonyos idő múlva konkrét adatokkal fog szolgálni, s barátságos megbeszélés útján e panaszok orvoslására lesz szükség, „a kölcsönös jó viszony érdekében”.⁸¹

A VDA 1934 pütkösi – Mainzban és Trierben tartott – gyűlésezésén, ahol Papen alkancellár és Frick belügyminiszter is felszólalt a referátumot tartó Steinacher mellett, a magyarországi németiség képviselőiben Kussbach vett részt.⁸² Ezalatt Basch lendületes szervező munkával előkészítette a Baranya megyei Mágocs községben június első felében megrendezett német népgyűlést, amelyre 15 ezres tömeget vonultattak fel. Az „ősök sírjánál” (Ahnengrab), – a magyarországi németeknél ebben a faluban és ekkor létesítettek ilyent először, – Basch elmondatta velük a már Bleyer sírjánál is elhangzott esküt: „Nem csüggedünk! Továbbra is a Te utadat járjuk! Nem engedünk örökségedből; jöjjön, aminek jönnie kell!”⁸³ Gömbös, ahogyan korábban Bleyert, úgy az örökébe lépett Kussbachot is csak a német kultúregyesület ügyvezető alelnökének szerepében volt hajlandó akceptálni, s így is csak a német birodalomra való tekintettel, de nem a kisebbség politikai vezetőjeként. 1934. június 17-i soproni beszédében – németre fordítva a szót, – barátságáról és nemzetiségpolitikája méltányosságáról igyekezett meggyőzni a magyarországi németiséget, majd kijelentette: „Nem ismerek más német kisebbségi vezetőt, mint akit arra törvényeink ereje jogosít és kötelez: s ez a magyar miniszterelnök. Én vagyok a ti vezéretek.”⁸⁴

Sem Kussbach, sem Basch és Rothen nem nyugodtak azonban bele abba, hogy a németiséget a magyar kormány, illetve a „Regierungsdeutsch”-ok irányítsák. A Sueviába tömörült német főiskolásokat a tanév végétével igen intenzív agitációs munkára a német falvakba küldték, ahol több ezer új előfizetőt gyűjtve a mozgalom független lapjának, a most speciális paraszt-melléklettel bővülő Sonntagsblattnak, német nemzeti öntudatosító munkát végeztek. Ezúttal már szervezett együttműködés volt tapasztalható köztük és a Németországból, illetve Ausztriából érkező „vándormadarak” között: ezek az ő kalauzolással járták be a német településeket, vizsgálták az iskolaviszonyokat, az elmagyarosodás mértékét, a hatóságok magatartását. Propaganda-anyagokat osztogattak, Hitlert és a nemzetiszocializmust dicsőítették.⁸⁵

Bleyer egykori kezdeményezésének megfelelően, melyet Kussbach most még inkább szorgalmazott, a német utazási irodák szervezésében Magyarországra érkező turista-csoportok is egyre nagyobb számban keresték fel legalább a főváros környéki német falvakat. A legemlékezetesebb németországi nemzetiszocialista újságírók mintegy húsz

⁸¹OL. Küm. pol. 170. cs. 21/7. tétel. 1821/1934. Masirevich jelentése. Berlin, 1934. május 31.

⁸²Sonntagsblatt, 1934. június 3. 5. l. – Az 1934. pütkösi VDA-gyűlés kiadott anyaga szerint Hermann Ullmann felszólalása a háború előtti asszimilációs törekvések folytatásával vádolta a magyar nemzetiségpolitikát, amely a jogos német nemzetiségi követelések teljesítésének megtagadásával valóban a magyar államot fosztja meg értékes kulturális és gazdasági erőktől. (Volksdeutscher Durchbruch. Aufrufe und Bekenntnisse zur gesamtdeutschen Verbundenheit. Berlin, 1934. 46. l.)

⁸³Nation und Staat, VII. (1933–34), 702–705. l.; Sonntagsblatt, 1934. augusztus 24. 4. l.

⁸⁴PA AA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 1. (Allgemeine auswärtige Politik Ungarns). Bd. 2. Mackensen jelentése. Bp. 1934. június 19.

⁸⁵PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/9, 19, 25, 30. Nemzetiségi mozgalmak, 1934. június 8, július 20. – és visszatekintő jelleggel – október 18, november 30.

főnyi csoportjának június 20-i budaörsi látogatása volt, amit Kussbach és a budapesti német sajtótudósítók egyike, Arthur Kornhuber készített elő. A vendégek karlendítéssel tisztelegtek a falu első világháborús emlékműve előtt, ahol horogkeresztes szalagokkal díszített koszorút helyeztek el. Cukorka, illetve pénz osztogatásával jutalmazták a németül szavaló, éneklő gyermekeket; jellegzetesen német típusú embereket kívántak megörökíteni fényképezőgépeikkel; kérdezték a lakosságot, mennyire él bennük annak tudata, hogy ők Németországból települtek ide, s hogy ők nem sváb magyarok, hanem németek.⁸⁶

A németországi támogatást élvező vidéki agitáció a nyár folyamán tovább fokozódott, Kussbach felesége, Cecilia Bleyer (az elhunyt professzor leánya) vezetésével megindult a mozgalom női szervezetének (Frauenshaft) kiépítése, amely párhuzamosan folyt az ifjúság körében kifejtett – ugyancsak illegális – szervezőmunkával.⁸⁷ A német kultúregyesület legális, alapszabályszerű működésének kereteit meghaladó tevékenység kiszélesedése láttán az egyesület elnöke, Gratz Gusztáv, július vége felé Berlinbe készült, hogy fellépjen ez ügyben Steinachernél, a VDA vezetőjénél. Kussbach azonban, Gratz látogatását megelőzendő, július 23-án megjelent a német Külügyi Hivatalban, hogy figyelmeztessen: szükség van az agitáció fokozására, s annak a külföldi németiséggel foglalkozó szervezetek általi erőteljes támogatására, mert a magyarországi németiség helyzetében valójában nincs semmi javulás; a mozgalomban részt vevő németek hatósági zaklatása viszont tovább folyik. A Külügyi Hivatal Kussbach beszámolója értelmében informálta Steinachert.⁸⁸

Neurath külügyminisztert mindazonáltal aggasztották a németországi szervezetek részéről történő beavatkozás esetleges káros külpolitikai következményei. Mikor felfigyelt arra, hogy a birodalmi ifjúsági vezérség külföldi osztálya (Auslandsabteilung der Reichsjugendführung) milyen jelentős összegeket állít be költségvetésébe azzal a céllal, hogy a németlakta külföldi területek „megfigyelésével” foglalkozó 13 „szolgálati hely” tevékenységét, – feladatukra alaposan felkészített ifjúsági csoportoknak a külföldi német településterületekre való kiküldését és jelentéseik feldolgozását – finanszírozza, Rudolf Hess-hez intézett július 31-i íratában arra hivatkozott, hogy e titkos megfigyelő szolgálat esetleges ismertetése milyen következményekkel járhat, ha már a baráti Magyarország kormánya is az utóbbi időben többször tett panaszt birodalminémet fiatalok magyarországi megengedhetetlen magatartása és tevékenysége miatt.⁸⁹ Baldur von Schirach, a birodalmi ifjúság vezére (Reichsjugendführer) Neurath kifogásoló észrevételeivel szemben úgy foglalt állást, hogy a birodalmi ifjúsági vezérség szóban forgó megfigyelőhelyei Németország határain belül vannak, így tevékenységük a külpolitikát nem zavarja. Ha panaszok vannak a külföldet járó ifjúsági csoportokra, – magyarországi viszonylatban, ahová június óta különben sem szerveztek egyetlen utat sem, állítása szerint eddig

⁸⁶ PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/16. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. június 21.

⁸⁷ Cilly Kussbach-Bleyer: Deutsche Frauenarbeit in Ungarn. Deutsche Mädchenbildung 1934. évf. 6. sz. 290–293. l. – Vö. Méhely Lajos: Német aknamunka. A Cél, 1934. évf. 327–334. l.

⁸⁸ PA AA, Pol. Abt. II. Politik 25. Bd. I. Feljegyzés. Berlin, 1934. július 24.

⁸⁹ BA, R. 43. II. 1407. Fol. 49. 50. Neurath – Hesshez. Berlin, 1934. július 31.

egyetlen panaszt sem kapott, – úgy azok csak a birodalmi ifjúsági vezérség ellenőrzésén kívül eső „vad” csoportok lehetnek, amelyek viselkedéséért természetesen nem vállalhat felelősséget.⁹⁰ Annak a gondosságnak a bizonyítására, amellyel a külföldre látogató ifjúsági csoportok instruálása a birodalmi ifjúsági vezérség részéről történik, Schirach mellékelte az ide vonatkozó utasítás szövegét. Ebből kitűnik, hogy míg egyfelől megkövetelik a külföldi németeket felkereső ifjúsági vándorcsoportok tagjaitól, hogy kifejezetten „nemzetiszocialista értelemben legyenek német nemzeti öntudatúak”, s elvárják, hogy védelmezzék is a nemzetiszocializmust az esetleges támadásokkal szemben, másfelől arra figyelmeztetnek, hogy külföldön ne viseljenek nemzetiszocialista egyenruhát, jelvényt, ne vigyenek magukkal horogkeresztes zászlót, ne tartsanak propaganda-beszédeket, s a nemzetiszocializmus olyan ellenségeivel szemben is, mint a zsidók, türtőztessék magukat.⁹¹

Schirach egy épp ekkor, 1934-ben megjelent könyvében világított rá a külföldi németiséghez kiküldött németbirodalmi ifjúsági vándorcsoportok igen lényeges szerepére abban, hogy a külföldi német fiatalokkal az új, a nemzetiszocialista Németországot megismertessék, továbbá, hogy „ezek révén kell a külföldi német településterületeken kiválogatni azokat, akik alkalmasaknak látszanak arra, hogy ott ifjúsági vezetők legyenek, és evégett kiképzésre a birodalomba hívják őket”.⁹² 1934 nyarán először történt meg Magyarországon is ez a kiválogatás, amelynek eredményeként 12 német fiatal utazott ki németországi ifjúságvezető-képző tanfolyamra, október folyamán.⁹³

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület XI. közgyűlését – hagyományos módon – augusztus 20-án rendezték meg. A múlt évben elmaradt, és ez év májusában megtartott előző (X.) közgyűlésen megválasztott új vezetőség összetételéből fakadó feszültség az azóta eltelt három és fél hónap alatt tovább fokozódott. Közgyűlési beszédek alapján Gratz következetesen a kormánnyal való egyezkedés útján kereste a magyarországi németiség jogait, Kussbach viszont ezek kiharcolásának álláspontján állt. A közgyűlést megelőző hetekben a magyar sajtó egy része Kussbachot mint horogkeresztet támadta. Ő nyilatkozatot tett közzé, hogy nem tartozik és sohasem tartozott a neinzetiszocialista párthoz, de – mint a budapesti osztrák követ jelentette, – továbbra is ilyen irányú szimpátiákat tulajdonítanak neki.⁹⁴ Basch főtitkári beszámolója – mondanivalójának „világnézeti és filozófiai elmélyítésével” – a német nép-nemzeti ébresztés időszakának jellemezte az egyesület immár egy évtizedes eddigi tevékenységét; szerinte a hazai németeket megragadta a német nép-nemzetté válás misztériuma, s az immár a megvalósulás szakaszába érkezik. A közgyűlésen sok szó esett a gazdasági szervezkedésről. Kussbachnak sikerült 50 német falvat szövetkezetbe tömöríteni „Agraria” néven; a

⁹⁰ BA, R 43. II. 1407. Fol. 28–34. Schirach állástoglalása. Berlin, 1934. augusztus 27.

⁹¹ BA, R 43. II. 1407. Fol. 39. Anweisungen für deutsche Jugendwandergruppen bei Auslandsfahrten.

⁹² Baldur von Schirach: Die Hitler-Jugend. Idee und Gestalt. Leipzig, 1934. 156–157. l.

⁹³ PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/25. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. november 8.

⁹⁴ HHSA, NPA. Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 95–96. Hennes jelentése Bp. 1934. augusztus 13.

szövetkezet Ernst Kirbach okleveles mezőgazda irányításával többek közt a napraforgó, ricinus, szójabab termelésének előmozdításán is fáradozik.⁹⁵

A Volksbildungsverein közgyűlését közvetlenül követően ezúttal is összeült a magyarországi német mozgalom illegális politikai vezetőszerve, a Deutsche Arbeitsgemeinschaft is, amelyet a németországi sajtó a magyarországi németiség egyedüli igazi harcos képviselőjének ismert el.⁹⁶ Itt tervbe vették, hogy Budapesten és vidéken fokozott erőfeszítéseket tesznek a német mozgalommal szemben ellenséges magyar értelmiség „felvilágosítására”. Bethlen István a debreceni nyári egyetemen tartott előadásában, majd egy budapesti napilapban figyelmeztette ugyan a közvéleményt, hogy a revízió érdekében meg kell változnia a felfogásnak a kisebbségi kérdésben, s Teleki Pál is arról írt Milotay új lapjában, az Új Magyarországban, hogy a magyar közvélemény nagyon tájékozatlan e tekintetben, de Heckenberger arról szólt képviselői beszámolójában, hogy Magyarországon egyáltalán nincs kisebbségi kérdés, Prokopy Imre pedig a külföld felé hangoztatta a Donaukurier-ban, – a Hamburger Tageblatt-tal vitatkozva, – hogy a magyarországi németiségnek nincs oka komoly panaszra. A mozgalom lapja, a Sonntagsblatt, szeptember 9-én Wilhelm Zimmermann kalaznói tanítónak a német iskolakérdésről írt cikke közlésével cáfolta ezt.⁹⁷

A Pesti Hírlapban az író- és publicistaként is jelentős Hegedűs Loránt, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) elnöke, aki évek óta gyűjtötte „különféle nagynémet bolondoknak ellenséges szándékú kirohanásait, terveit és röpiratait”, közölt cikkeket a pángermán veszélyről, a pángermán térképekről. Mint a cikkeit kifogásoló Guido Gündischnek levélben megírta, Mackensen követnek személyesen is felhívta a figyelmét az ilyen térképekre, de az igen ügyesen így válaszolt neki: „Nem tudja Ön, hogy ezeket mind Prágában készítik, a mi összevesztésünkre?” Hegedűsnek volt azonban egy bizalmas gyűjteménye, amelyet az azóta elhunyt Rissányi Józseftől kapott, arra vonatkozóan is, hogyan dolgoznak a csehszlovákiai német kisebbségi vezetők az elcsatolt felvidéki területek vonatkozásában a magyar érdekek ellen. A dunántúli német veszély tekintetében adatait az érintett megyék alispánjaitól, illetve a dunántúli református papságtól szerezte.⁹⁸

Miközben a vészharangok lármás kongatása és a pángermán akciók látványos leleplezése uralta a felszínt, jelentkezni kezdtek olyan fontolgatások is, amelyek a német népi (völkisch) nemzetfogalom jegyében folyó „kisebbségvédelmi” beavatkozásban nemcsak veszélyt láttak a hazai német kisebbség vonatkozásában, hanem követendő példát a tekintetben, hogyan lehetne hasonló módon és intenzitással kézben tartani a Trianon által elszakított területeken kisebbségi sorsra jutott magyarságot, mint egy népiségében (etnikumában) – a határookra való tekintet nélkül – egységes magyar nemzet részeit? Szekfű Gyulának a Magyar Szemle 1934. szeptemberi számában megjelent „Népiség, nemzet és

⁹⁵ Sonntagsblatt, 1934. augusztus 24.; Nation und Staat VIII. (1934–35), 21–27. l. Die Lage. Ungarn.

⁹⁶ Deutsche Arbeit, 1934. július.: „Wer vertritt das ungarländische Deutschtum?”

⁹⁷ Nation und Staat, VIII. (1934–35). 21–27. l. Die Lage. Ungarn.

⁹⁸ OL. Küm. pol. 170. cs. 21/7. tétel. 3160/1934. Hegedűs levele Gündischnek. Bp. 1934. szeptember 4.

állam” című tanulmánya foglalkozott e felmerült kérdés vizsgálatával. Mint Szekfű megállapította, a „Volkstum” eszméje, amelyet a versaillesi békeszerződés folytán igen nagy számban idegen uralom alá került németek sorsa iránti érzékeny érdeklődés tesz minden német számára oly szenvedélyesen élményszerűvé, valójában rendkívül racionális célokat szolgál: azáltal, hogy „megkívánja a Birodalmon kívüli németységnek az ottani idegen államnépекtől való disszimilálását, teljes elválását”, s azt tudatosítja bennük, hogy vérségi azonosságuk folytán a nagy német népközösséghez tartoznak, valósággal „kiemeli a német kisebbségeket azon államokból, melyek határai közt élnek”, s Németország befolyása, irányítása alá helyezi. Ily módon a német „népiség” nem más, mint „tökéletesen megépített hatalmi mechanizmus” a jelentős részében idegen uralom alá került „német nemzettestnek” a maga egészében való „reorganizációjára”. Szekfű szerint e német példa követése „elméletben számunkra is lehető és szükséges, a mai viszonyok közt azonban inkább csak szép álmoknak minősíthető”. Mert míg Németországnak „mind weimari, mind hitleri formájában meg volt a maga politikai és kulturális hatalma, hogy a határain kívül élő németséget a népiség értelmében öntudatosítsa”, Magyarország valószínűleg siker nélkül folytathatna hasonló módszerekhez az elszakított magyarság vonatkozásában: a kisan-tant-országokkal szemben nincs megfelelő hatalmi súlya, és kulturális eszközei sem elégségesek.

Az alapvető probléma azonban Szekfű szerint az, hogy amennyire „testhezálló” a Volkstumsgedanke a németeknek, annyira nem illik a mi viszonyainkra: Magyarország nem korlátozhatja igényét a magyar népiségű lakosságra, hiszen az nem tölti ki a Kárpát-medencét; ideálja csak a soknemzetiségű „szent istváni” Nagymagyarország lehet. Bírálja ezért Asztalos Miklós fiatal történész álláspontját, aki „úgy látszik magáévá tette azt a felfogást, mely szerint csak ugyanazon népiségű állam életképes”, holott „nemzeti jövőnkre súlyosabb tévedés el sem képzelhető”. Ha a történelmi magyar állam- és nemzetfogalmat könnyelműen felcserélnénk a homogén népiség elvén nyugvó német állam- és nemzetfogalommal, „elárulnók múltunkat, eladnók rossz kufárokként jövőnket”. Szekfű szerint a német népiség-fogalom egyetlen vonatkozásban lenne Magyarországon igazán hasznosítható, de annak igen nagy lenne a jelentősége: ha sikerülne német mintára a társadalom minden rétegét nemzetileg tudatosítani, a széthúzó társadalmi osztályok között szervezett egységet teremteni. „Az ún. történelmi osztályok Magyarországnak át kell alakulnia népi Magyarországgá”, amelynek vezetésében inkább érvényesülhetnének „friss és új, de mégis ősi és igazi magyar” – elsősorban paraszti – elemek.⁹⁹

⁹⁹ Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. Magyar Szemle, 1934. szeptember. 5–13. l. — A Szekfű által bírált Asztalos Miklós „a Magyarország területéből mértéktelenül gazdagodott utód-államok” ellenében valójában ezt vetette fel revíziós célként: „olyan államokat hozni létre, amelyekben az adott viszonyok mellett lehető legkevesebb nemzetiség marad”. Mint könyvében fejtegette, „Magyarország, ha talán nem is fogja visszakapni teljesen egykori történelmi területét, mindenesetre hozzá fog jutni előbb-utóbb nemcsak elvesztett színmagyar területeihez, de annyi nemzetiségi terület-hez is, amennyi zálog lehet már arra, hogy a végleg elszakadó magyarság jó sorsa az újabb határokon túl most már száz-százalékig emberséges lesz”. (A nemzetiségek története Magyarországon. Bp. 1934. 115–116. l.) Nem arról van szó tehát, hogy Asztalos a homogén népiség elvén nyugvó német állam- és

Az európai nemzeti kisebbségek 1934. szeptember 4–6-án Bernben tartott X. kongresszusán a magyarországi németiség képviselőiben Franz Kussbach és Árpád Török vett részt. Ezeken a kongresszusokon mindig is a német kisebbségek delegátusai játszottak meghatározó szerepet: számuk megközelítette az összes delegátusok felét. A kis-antant-országok magyar kisebbségeinek delegátusai velük mindig szoros együttműködésben léptek fel, s ez a körülmény lehetőséget adott a magyarországi német kisebbség képviselőiben résztvevőknek arra, hogy „hazafiasan” támogatva a magyar kisebbségi vezetők messzebbmenő és érélyes követeléseit, kimondva vagy kimondatlanul, de lényegileg mindenesetre azokhoz hasonló méltánylást igényeljenek a magyarországi németiség követeléseivel szemben is. Ezúttal Árpád Török alkalmazta ezt a természetesen könnyen felismerhető taktikát a romániai magyarság képviselőjének, Jakabffy Elemérnek az álláspontját érélyesen támogató felszólalásával; a magyar sovíniszta Gálócsy Árpád meg is támadta ezért.¹⁰⁰

Az említett 1934. évi nemzetiiségi kongresszusnak eredetileg napirendjén szerepelt volna annak a problémának a megvitatása is, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozókat sokhelyütt erőltetik a nemzetiségükre utaló nevük megváltoztatására. Ha nem halasztják el, mint történt, e kérdés tárgyalását,¹⁰¹ különösen kedvező lehetőség kínálkozott volna a magyar nevek szlovákosítása, románosítása elleni magyar kisebbségi tiltakozásokhoz csatlakozva szót emelni a magyarországi névmagyarosítások erőltetésének beszüntetése érdekében, amelyek mintegy felerészben németeket érintettek. Az 1929 óta kampányszerűen szorgalmazott névmagyarosítás, amely az 1933. év folyamán 11 345 névváltoztatást eredményezett, a következő, 1934. évben bekövetkezett 78 159 névváltoztatással a két világháború közti egész időszak kirívóan kiugró kulminációs pontját érte el.¹⁰² Névmagyarosítási kényszerrel, erőszak alkalmazásáról az esetek — pontosan aligha meghatározható — kisebb hányadában lehetett szó; többnyire a már asszimilálódtak változtatták meg nevüket, akik különösebb ellenkezés nélkül engedtek a kapacitálásnak, hogy

nemzetfogalom alapjára helyezkedett volna, hanem arról, hogy a Kárpát-medence kompakt nemzetiiségi tömegei fölötti magyar szupremácia helyreállítható voltában kételkedve, de az elcsatolt magyarlakta részek mellett bizonyos vegyeslakosságú területek visszaszerezhetőségében is reménykedve, abban vélte a megoldást, hogy nemzetiségpolitikai kölcsönösség alakulhat ki Magyarország és a szomszédos országok immár arányosabb nagyságú nemzeti kisebbségei vonatkozásában.

¹⁰⁰ Nation und Staat, VIII. (1934–35), 122–125. l.; PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/7. Nemzetiiségi mozgalmak. Bp. 1934. szeptember 14.

¹⁰¹ Sonntagsblatt, 1934. szeptember 2. 4. l.

¹⁰² Az 1934-ben mutatkozott kulmináció (78159) után erős visszaesés történt; emelkedő tendencia már csak a revíziós területgyarapodások megindulásával is összefüggésben jelentkezett. Az 1939. év folyamán még csak 5784 névváltoztatásra került sor; 1940-ben viszont 20 050 volt a számuk. Ez jelentős emelkedés volt ugyan, de az 1934. évi eredménynek alig haladta meg az egynegyedét. Az 1940-ben megmagyarosított nevek 40,2%-a (8059) volt német, 47,2%-a (9467) szláv eredetű; a fennmaradó 12,6%-ot (2524) a zsidók külön kategóriának vett névmagyarosítása tette ki. (OL ME NO 98. cs. L. 17843/1941.) Egy 1943. február 6-án kelt, a magyar hivatalos lap vonatkozó közleményei alapján Dr. Heil által készített kimutatás (PA AA, Inland II. C. Bd. 49) a következő adatokat adja meg az 1923–1933 közt történt névmagyarosításokról:

magyar érzelműségüknek, „jó magyar” mivoltuknak nevük megmagyarosításával is adjanak kifejezést. A német népi (völkisch) eszmét valló „népinémet mozgalom” (volksdeutsche Bewegung) asszimiláció-ellenessége, sőt kifejezetten disszimilációs törekvései, a tömeges visszánémetesítésre vonatkozó elképzelései, igen nagy mértékben játszottak közre a névmagyarosítás – olykor erőszakolásba is átmenő – erőteljes szorgalmazásában.¹⁰³

Abban az atmoszférában, amelyet az állandóan szóban forgó német veszély telített magasfokú feszültséggel, a névmagyarosítás „hazafias ügy” lett, amelynek ellenzése, nyilvános támadása viszont a magyar nemzet érdekei elleni bűnös cselekedet képében jelenhetett meg. A németlakta vidékeken egyre erősödő „népinémet” agitáció megfékezésére ezért alkalmas eszköznek tűnt a különösen agilis Basch bíróság elé állítása „a magyar nemzet gyalázása” címén, az előző év novemberében Bátaapáti mondott beszédének azon kitételéért, melyben a nevük megmagyarosítására hajlandó embereket tisztességteleneknek nyilvánította. Basch ügyében, aki egyébként 1934. szeptember 15-én még a németországi Au im Murgtal-ban szónokolt, – abban a Gernsbach melletti kis faluban, ahonnan Bleyer ősei 150 évvel ezelőtt vándoroltak a Bácskába, s ahol most az NSDAP képviselői jelenlétében egy Bleyer-emlékművet állítottak fel,¹⁰⁴ – a pécsi törvényszék szeptember 28-án elmarasztaló ítéletet hozott. Basch perbeli védelmét Kussbach látta el, aki azonban – mint a berlini Külügyi Hivatalhoz a budapesti német követség útján eljuttatott jelentésében beszámolt róla, – nem tudta elérni, hogy a Bátaapáti községbeli megbízható parasztok köréből választott mintegy száz mentő-tanúját kihallgassák. Ezek azt vallották volna, hogy Basch inkriminált kifejezése nem általában a nevüket megmagyarosítókat, hanem csak azokat bélyegezték tisztességteleneknek, akik öntudatos

Év	Német	Egyéb	Zsidó
1923	551	679	20
1924	372	1077	33
1925	815	807	28
1926	713	778	17
1927	595	677	13
1928	559	645	23
1929	1113	1072	47
1930	699	662	79
1931	1404	1345	176
1932	1665	1842	291
1933	5465	5424	456

1934-től kezdve a hivatalos lap már nem közölte a névmagyarosításokat, tekintettel azokra a támadásokra, amelyek a tömeges és erőltetett névmagyarosítás miatt a kormányt érték.

¹⁰³ Az 1933/34. évi nagy névmagyarosítási kampányra vonatkozóan a budapesti német követség által gyűjtött terjedelmes anyagot l. OL Filmtár, 13 944. doboz.

¹⁰⁴ BA, R 57/674. A VDA Landesverband Baden által kibocsátott meghívó a Deutsches Auslandsinstitut levéltári anyagában. – PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/15. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. október. 4.

német létükre kényszer nélkül, önként tették ezt.¹⁰⁵ Kussbach védőbeszéde azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti kisebbségek, a kisantant-országok magyar kisebbségeit sem véve ki, egyöntetűen vallják azt a nézetet, hogy ragaszkodni kell „az öröklött név szentségéhez”. Ha Bascht e miatt elítélik, kiszámíthatatlan politikai következményei lehetnek ennek az említett magyar kisebbségekre nézve.¹⁰⁶

A bíróság 3 havi fogházra és 1 évi politikai jogvesztésre szóló ítélete, amely ellen Kussbach, mint védő fellebbezett, az államügyész viszont súlyosbításért folyamodott, indokolásában kimondotta, hogy „a névmagyarosítási akció a magyar nemzeti szellem spontán kifejeződése és Magyarország nemzeti egysége érdekében való, amire feltétlenül törekedni kell. A legfőbb cél a nemzet eggyé válása nyelvben és névben. Mivel a magyar nemzeti szellemnek ezt a kifejeződését minden becsületes hazafi módjára gondolkodó állampolgárnak magától értetődően nagyra kell becsülnie, az azzal szembeni állásfoglalást feltétlenül a magyar becsület és a magyar nemzeti szellem gyalázása és ócsárlása gyanánt kell értékelni.” A Sonntagsblatt tudósítása szerint a bíróság enyhítő körülménynek vette a vádlott eddigi büntetlenségét, viszont súlyosbító körülményt látott a Volksbildungsvereinen kifejtett tevékenységében. A bíróság ugyanis a maga illetékességi körében olyan tapasztalatokat szerzett, amelyek szerint az egyesület és képviselői tevékenysége olyan kedvezőtlen, hazafiatlan légkört teremt, amelyben hazafiasan érző és gondolkodó állampolgárok különböző szellemi eszközökkel akadályoztatnak abban a törekvésükben, hogy csatlakozzanak a magyar hazafias egységhez, e célból nevüket is megváltoztassák és magyar nevet vegyenek fel.¹⁰⁷ Kussbach annak a véleményének adott kifejezést említett jelentésében, hogy a királyi tábla, mint fellebviteli bíróság, az ottani légkörben (Pécsett), feltehetően ugyanezt a felfogást fogja képviselni, de remélhető, hogy a királyi kúria Budapesten, mint utolsó fórum, megsemmisíti majd ezt az ítéletet, és felmenti Bascht a vád alól. Mindenesetre jellemzőnek tartotta Kussbach, hogy a hivatalos magyar sajtó – nyilván külpolitikai elővigyázatosságból – teljességgel hallgat a perről.¹⁰⁸

A magyarországi ellenforradalmi rendszer 1934 őszén ünnepelte hatalomra kerülésének 15. évfordulóját. Az ezzel kapcsolatos rendezvények során szeptember 30-án a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) szervezésében 150 ezer fős tömegfelvonulás volt Horthy Miklós kormányzó tiszteletére. Mint Kussbach jelentette, taktikai okokból fontosnak tartotta, hogy a magyarországi németiség részt vegyen ebben, mégpedig nem a magyar közigazgatási egységek szerint tagolódó felvonulási csoportok tagjaiként, mint a hatóságok kívánták, hanem erős önálló egységként, mint magyarországi német népcsoport. Ezt sikerült is végül elérniük: 5 ezer német vonult fel külön, zárt egységben, „Deutsche Volksgruppe in Ungarn” és „Heil Horthy!” feliratú táblákkal, feldíszített szekerekkel, amelyeken legszebb mezőgazdasági terményeiket mutatták be. „A felvonulás

¹⁰⁵OL Filmtár, 10 947. doboz. 460 457–61. Kussbach bizalmas jelentése. Bp. 1934. október 1.

¹⁰⁶J. Weidlein i. m. 119. l.

¹⁰⁷Sonntagsblatt, 1934. október 7.

¹⁰⁸OL Filmtár, 10 937. doboz. 460 457–61. Kussbach bizalmas jelentése. Bp. 1934. október 1.

a hazai németiség azon eltökélt szándékának volt a kifejezője, – írta a német sajtó, – hogy önálló népcsoporttá válik.”¹⁰⁹

Kussbach Berlinbe küldött 1934. október 1-i jelentése beszámolt arról, hogy a kormánypárt főtárháza, Marton Béla, egy bizalmas beszélgetésben nyíltan megvallotta előtte: asszimilálni akarják a magyarországi németiséget, mert a megvalósítandó nemzeti egység ezt parancsolja. Ezt a szándékot sok minden igazolni látszik. Az iskolakérdésben folytatott áprilisi tanácskozások alkalmával a kormány azt ígérte, hogy még az új tanév kezdete előtt közli, melyik lesz az a 40–50 község, ahol a B-típusú (vegyes tannyelvű) oktatást azonnal bevezetik. Ez nem történt meg, s bár sürgetésére Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár hivatalosan azt közölte, hogy az ügy folyamatban van, a főispánok és a tanfelügyelőségek már megfelelő utasításokat kaptak, bizalmasan arról értesült, hogy a közoktatásügyi minisztériumban a kisebbségi iskolaügy kérdéseivel foglalkozó osztályt épp az imént szüntették meg. Kussbach a Sonntagsblattban nyílt felhívást tett közzé, amelyben pontos jelentést kért a mozgalom helyi megbízottaitól az egyes községek iskolaügyi helyzetéről.¹¹⁰ Ugyanitt a névmagyarosítás erőltetése ellen október 14-én cikket írt Johannes Huber, akit a Basch ellen hozott ítélet kimozdított eddigi rezervált álláspontjáról.¹¹¹

A Magyar Szemle 1934. októberi számában Gratz Gusztáv cikke is aggodalmat tükrözött a magyarországi német kérdés helyzete miatt. Kimondatlanul is a Gömböskormányt bírálta azzal, hogy Bethlen nemzetiségpolitikája mellett tett tanúságot, saját tapasztalataival erősítve meg annak a felfogásnak helyességét, amelyet e kérdésről Bethlen e folyóirat előző évi, 1933. júniusi számában fejtett ki legutóbb részletesen. A Basch ellen hozott ítélet indokolásában az elnöklete alatt álló egyesületet is ért elmarasztalás készíthette arra Gratzot, hogy hangsúlyozza: „Politikai rövidlátásra vallana azt gondolni, hogy Bethlen ennek a szervezetnek a létesítésével lovat adott a német kisebbség törekvései alá, vagy azt mondani, hogy ha a németiség hosszú évtizedeken át ilyen egyesület nélkül tudott békés egyetértésben élni a magyarsággal, most sem lett volna erre az alakulatra szükség.” Mint rámutatott, „a fejlődés új igényeket teremt”, s különösen „lehetetlen elkerülni, hogy az a valamely hazai kisebbséghez tartozó polgár, aki minduntalan hallja, hogy mily nagy sérelem éri a tőlünk elszakított területeken élő magyar kisebbségeket az iskolaügy, a közigazgatás, az állami élet terén, ne kezdjen gondolkodni azon, hogy vajon neki magának megvan-e mindaz, amit a tőlünk elszakított magyarság részére kétségbevonhatatlan jog alapján kívánunk”. Figyelmeztetett arra, hogy ha a német kultúregyesületben nem láthatnak lehetőséget „az ő külön német kultúrájuk fennmaradásának biztosítására és ebbeli érdekeik fokozott ápolására és fejlesztésére”, előbb-utóbb német kisebbségi párt alakításához fognak folyamodni, annál is inkább, mert ilyen párt majdnem minden országban van, ahol nagyobb számú német kisebbség él, s a kisebbségi pártpolitika természetszerűleg

¹⁰⁹ Nation und Staat, VIII. (1934–35). 122–125. l. Die Lage. Ungarn.

¹¹⁰ OL Filmtár. 10 937. doboz. 460 457–61. Kussbach bizalmas jelentése. Bp. 1934. október 1.

¹¹¹ Sonntagsblatt, 1934. október 14.; Nation und Staat, VIII. (1934–35). 135–136. l. Das Recht auf eigenen Namen.

erősebb hangvétele és keményebb fellépései fokozódó mértékben keltenének és növelnének nemkívánatos ellentéteket a magyarság és a német kisebbség között. Gratz cikke arra is rámutatott, hogy „a Magyarország és Németország közötti viszonyra az itteni német kisebbség helyzete és hangulata mindég nagymértékben gyakorolt befolyást. A német kisebbségnek komoly sérelmei felizgatnák a német közvéleményt Magyarország ellen. A német közvéleményben ezzel kapcsolatban felmerülő vádak viszont elmérgesíthetnék a magyarságnak Németországgal szemben való hangulatát.” Mint hangsúlyozta, „a hazai németiség lehet összekötő híd Magyarország és Németország között, és lehet a két országot egymástól elválasztó szakadék”. Bethlen mindenesetre „mindent elkövetett, hogy összekötő híddá alakítsa”.¹¹²

Németországban kedvezőtlenül reagáltak a magyar nemzetiségpolitikára. Mint a müncheni magyar főkonzul, Velics László jelentette, a VDA szervezeteiben sorozatos előadások foglalkoznak a magyarországi német kisebbség helyzetével, s különösen Benno Graf támadásai élesek. Annak ellenére, hogy Graf tevékenysége ellen a magyar kormány részéről már az előző évben tiltakozás történt, és ennek hatására hivatalos körök le is intették őt, valójában kétszínű játék folyik. Most például Graf zavartalanul hangoztathatja, hogy „ha a birodalom hallgatni kényszerül, annál hangosabban kell kiáltania a VDA-nak, melynek a Führer kifejezetten feladatává tette a volksdeutsch gondolat ápolását, a külföldi németiség épségben tartását, mindaddig, amíg az állam segítségükre siethet”.¹¹³

A birodalmi nevelésügyi miniszter, Bernhard Rust 1934. október 7–10 közt látogatást tett Budapesten. Mint az itteni osztrák követ is jelentette, szemlátomást igen jól tájékozott volt a magyar mentalitásról, mert a magyaroknak azt tudta mondani, amit ők különösen szívesen hallanak. Mindegyre hangsúlyozta, hogy ő a világháborúban egyideig – a most meg is látogatott – József főherceg hadtesténél szolgált, tehát Magyarorszáért is harcolt; hogy a világháború alatti és utáni közös szenvedés mindkét nemzetet közel hozta egymáshoz stb. Egyidejűleg előrelátó módon kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus nem „exportáru”, s hogy Németország nem gondol arra, hogy más országra ráerőltesse azt a rendszert, amely saját országa számára üdvös és szerencsés. Azon a fogadáson, amelyet a német kolónia adott tiszteletére, mindenesetre úgy vélte, másként beszélhet. Méltatta a nemzetiszocialista mozgalom – melyben kezdettől fogva tevékenykedett – nagy áldásait; Németország szerencséjének tartotta, hogy Hitler kancelláré most a hatalom, amit ő és hívei nem is adnak ki többé kezükből. Beszédét a következő parancsszavakkal fejezte be: „Felállni! Kiáltatok »Sieg Heil«-t Hitlernek!”. Minthogy a magyarországi német kolónia a német kisebbség sok képviselőjével a legbensőségesebb kapcsolatban áll, az osztrák követ szerint e propagandabeszéd nemkívánatos hatása náluk is mutatkozni fog. A kisebbségi probléma vonatkozásában a miniszter mindenesetre igen óvatos volt. Sőt – Kussbach és társai nyilvánvalóan nagy megrökönyödésére – azt mondta, hogy információi szerint a magyarországi német kisebbség iskolaügyi ki-

¹¹² Magyar Szemle, 1934. október. 108–135. l. Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája.

¹¹³ OL Küm. pol. 170. cs. 21/7. tétel. sz. n./1934. Velics jelentése. München, 1934. november 1.

elégítően rendezve vannak. Egy újságírónak azon birodalmi térképekre vonatkozó kérdésére, amelyeken Németország határa a Balatonig terjed, a miniszter drasztikus szavakkal válaszolt, kijelentve, hogy a nemzetiszocializmusnak azokhoz semmi köze.¹¹⁴

A Rust kíséretében levő Otto Kursell miniszteri tanácsos felkereste Pataky Tibor államtitkárt, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetőjét, és közelebbről nem ismert tartalmú megbeszélést folytatott vele a magyarországi német kisebbség kérdéséről. „Kursell úr Budapesten határozottan értett ahhoz, hogy a magyarok bizalmát megnyerje”, – nyilatkozott erről később Mackensen követ;¹¹⁵ annál rosszabb hatást gyakorolt viszont a magyar kormánykörökre annak híre, hogy Sándor jugoszláv király október 17-i temetésén a német kormány képviselőjében részt vevő Hermann Göring kedvezőtlenül nyilatkozott Belgrádban a magyar revíziós törekvésekről éppúgy, mint a magyarországi nemzetiségpolitikáról. Ez utóbbi vonatkozásban azt mondta, hogy német fajtestvéreinek sokkal jobb sora van jugoszláv uralom alatt, mint volt valaha is a magyar fennhatóság idején.¹¹⁶ Gömbös először a budapesti német követség tanácsosa, Karl Schnurre előtt emelt ezek miatt panaszt, majd a berlini magyar követ, Masirevich útján Neurath külügyminiszternek tette szóvá az ügyet.¹¹⁷

Felháborodást keltett az is, hogy Csehszlovákiában a szudetanémetek vezére, Konrad Henlein, október 22-i Česká Lípa-i beszédében teljesen hasonló kitétel szerepelt: „A német lakosságnak Szlovákiában és Kárpatoroszországban sok tekintetben jobb sora van ma, mint Magyarországon a néprontó kisebbségpolitika nyomása alatt, amely máig sem javult meg, a legcsekélyebb mértékben sem. Ha Magyarország arra hivatkozik, hogy a magyar kisebbségnek Csehszlovákiában állítólag rosszabbul megy, úgy előbb neki kell bebizonyítania, hogy a saját kisebbségeivel szembeni bánásmódja megfelel a morális törvényeknek”.¹¹⁸

A délkelet-európai problémákról élénk vitát folytattak a Duna-völgyi országok ifjúságának küldöttei a sziléziai Löwenberg városkában, a sziléziai ifjúsági szervezet (Schlesische Jungmannschaft) „Boberhaus” elnevezésű otthonában, amelyről Boldizsár Iván tudósított a Magyar Szemle 1934. novemberi számában. Ennek az összeövetelnek („Südosteuropa-Kolleg”) a megrendezésében része volt a berlini egyetem Magyar Intézete vezetőjének, Farkas Gyula professzornak is, akinek régi jó kapcsolatai voltak a Schlesische Jungmannschafttal: az ő irányításával jöttek évről évre Magyarországra a sziléziai német fiatalok azon vándorcsoportjai, amelyek más hasonló németországi csoportoknál is több gondot okoztak már a Bethlen-kormánynak is német népiségi agitációjukkal, amelyet

¹¹⁴ HNSA, NPA, Fasc. 20. Budapest–Berichte. Fol. 441–446. Henket jelentése Bp. 1934. október 10.

¹¹⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 29. sz. dok. (90–91. l.) Mackensen levele Stieve-hez. Bp. 1934. november 30.

¹¹⁶ DGFP (Dokumente on German Foreign Policy) – C. III. 305.; A Wilhelmstrasse és Magyarország, 27–2. sz. dok. (88. l.) Schnurre feljegyzése. Bp. 1934. november 6.

¹¹⁷ DGFP – C. III. 336.; A Wilhelmstrasse és Magyarország, 28. sz. dok. (88–89. l.) Neurath feljegyzése. Berlin, 1934. november 17.

¹¹⁸ OL Küm. pol. 58. cs. 21. tétel. 748/1935.

jórészt a magyarországi német parasztság mezőgazdasági tanácsadással segítésének leple alatt üztek. A weimari időszak e „vándormadarak” a hitleri Németországban már „valamennyien tagjai a nemzetiszocialista pártnak, legtöbbjük állami szolgálatban van, nem egy vezető helyet foglal el”, – mutatott rá Boldizsár beszámolója, felszólalásait mint nemzetiszocialista frázis-cséplést jellemezve, amely „szinte a szavakat is barna uniformisba bújtatja”. A tanácskozáson jelen volt „több német egyetem diákvezére, Studentenschaftsführere, ami ma Németországban csaknem a rektorral egyenrangú hatalom és tekintély”. Az érdekes beszámoló elmondja, hogy német részről a német birodalmi gondolatot propagálták, amely a németiség „örök küldetése, s több mint kötelesség: vérbe oltott valóság”. Ennek a küldetésnek iránya geopolitikai adottságok következtében elsősorban Délkelet-Európa. A Keresztury Dezső vezetésével megjelent magyar résztvevők ezzel szemben a magyar birodalmi gondolatról beszéltek, mint a Duna-völgye történelmi rendezőelvéről, s arról, hogy az elszakadt nemzetiségek önkéntes visszacsatlakozásával létrejövő „Nova Hungaria” Széchenyi szellemében méltányosan fogja rendezni a nemzeti-ségek helyzetét. Addig is „megtesszük kötelességünket Széchenyi jegyében a Csonkaországban élő kisebbségekkel szemben, és megszervezzük az elszakított magyarság kisebbségvédelmét”. Boldizsár megfigyelése szerint a magyar birodalmi gondolattal sem a németek, sem a Magyarországgal szomszédos országok ifjúságának képviselői nem rokon-szenveztek, az utóbbiak mégis elsősorban a német birodalmi gondolattal vitatkoztak, amelyben a németek minden bizonykodása ellenére a Duna-völgye felé irányuló imperia-lista szándékokat gyanítottak, s ennek hangot is adtak.¹¹⁹

1934 november elején Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt vezére, soproni beszédében hangsúlyozta, hogy a hazai németiség ügyének felkarolása magyar érdek, s ígérte, hogy a Kisgazdapárt a maga részéről sikkra fog szállni annak követeléseikért. A Nation und Staat című, Bécsben megjelenő folyóirat szerint Eckhardt ezen állásfoglalását igen komolyan kell venni: nagyon befolyásos férfiú ő, s mióta a kormány népszövetségi főmegbízottja, még megfontoltabban foglalkozik a kisebbségi kérdésekkel.¹²⁰ A német parasztság gazdasági érdekei, amelyekről elsősorban Ernst Kirbach tartott most mindenfelé előadásokat, már Bleyer utolsó éveiben is jelentős mértékben a Kisgazdapárt felé orientáltak a hazai németeket; a Bleyer halála után tartott villányi pótválasztáson is a kisgazdapárti jelöltet támogatták. A most esedékes vármegyei bizottsági tagválasztások alkalmával is a magyarországi német mozgalom ifjú radikálisai általában ezt tartották helyesnek, ám Kussbach, aki Pest megyében maga is tagja kívánt lenni a vármegyei bizottságnak, Preszly Elemér főispánnak ennek fejében arra tett ajánlatot, hogy a német választókat a kormánypárt támogatására szólítja. Arra hivatkozva azonban, hogy a jelölőlistákat már kinyomtatták, Kussbach kérése elől kitértek.¹²¹ Kussbach felajánlkozása Faulstich és barátai részéről élénk helytelenítést váltott ki, s ehhez Basch is csatlakozott. Támadták a mozgalmat vezető Hetestanács jelenlegi összetételét is. A kibontakozó ellentéttel a Volksdeutscher

¹¹⁹ Magyar Szemle, 1934. november, 362–366. l. Boldizsár Iván: A boberhausi vita a Dunavölgyről.

¹²⁰ Nation und Staat, VIII. (1934–35). 190–193. l. Die Lage. Ungarn.

¹²¹ PI Arch. 651. f. 9. cs. A XXII. 5/11/1934/25. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. november 8.

Rat is foglalkozott. Guido Gündisch értesülése szerint a külföldi német népcsoportoknak ez az 1933 októberében Karl Haushofer elnökletével létrehozott tanácsadó-szerve, ügyvezető alelnökének, a VDA-vezér Steinachernek javaslatára az ellentétek kiküszöbölését és a Hetestanács helyett egy öttagú vezetőttestület (kollégium) létrehozását ajánlotta.¹²²

Kussbach 1934. november 2-án panaszt tett a miniszterelnökség nemzetiségi osztályán amiatt, hogy a német kultúregyesület rendezvényeinek megtartását megint megakadályozzák.¹²³ Ennek főleg az volt az oka, hogy az egyesület az erre vonatkozó kifejezett tilalom ellenére több helyütt valójában népgyűléseket rendezett. Október 21-én például Soroksáron több mint 400 főnyi tömeg előtt szónokolt Basch,¹²⁴ akit három hete – még nem jogerősen, – elítéltek nemzetgyalázás vádjával. Az iskolaügy terén való előrelépést azonban, amelyet Kussbach szintén sürgetett, a nemzetiségi osztályt vezető Pataky maga is szorgalmazta. Egy november 7-re összehívott Pest megyei iskolaügyi értekezleten a következőkkel indokolta annak szükségességét, hogy a magyar kormány a kisebbségi iskolakérdést most már minden további haladék nélkül megoldja: „1. Az utódállamoknak minden magyart-elnyomó törekvése mellett mégiscsak számos magyar kisebbségi iskolák vannak, tehát mi sem maradhatunk el e téren. 2. Németországgal barátságára kénytelenek vagyunk számítani; a vele való viszonynak pedig előfeltétele a német kisebbségi iskolakérdés megoldása. 3. Genfben is azt tapasztalta ez év őszén, hogy e kérdésnek ezideig megoldatlan volta nagy hátrányunkra volt számos tárgyalásnál.”¹²⁵

A magyar közvélemény azonban nehezen volt áthangolható. A Turul Bajtársi Szövetség őszi munkaprogramjában országosan 92 „kisebbségi szeminárium” szerepelt; ezek a magyar nacionalizmus szellemében működtek. A Méhely ellen Bleyerről írt cikke miatt a család által Kussbach révén indított per 1934. november 9-i első tárgyalásán a tömegesen megjelent turulista diákok tüntettek Méhely mellett és Kussbach ellen; a fővárosi „Társaskör” ki akarta zárni tagjai sorából Kussbachot, a névmagyarosításról ott rendezett vitaesten tett „hazafiatlan” felszólalásáért. Ezt megelőzendő, Kussbach önként kilépett.¹²⁶ Mindez nem jelenti azt, hogy a magyarországi „népinémet mozgalom” képviselői ne találtak volna ezután fórumot, ahonnan a magyar közvélemény felé megnyilatkozhattak. Richard Huss debreceni germanista professzor például, aki hamarosan élére kerül majd átmenetileg e mozgalomnak, a Keresztény Nemzeti Liga elnökségének felkérésére tartván előadást a minden tekintetben fenntartás nélkül, lelkesen dicsőített német nemzetiszocializmusról, azt fejtegette, hogy Magyarországon a nemzetiségi kérdést, mint minden egyéb súlyos problémát, a német nemzetiszocializmus példáját követve kellene és lehetne mintaszerűen megoldani. A nemzetiszocializmus nép- és állameszméje

¹²² PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/23. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. november 15.

¹²³ OL ME NO 28. cs. C. 16 311/1934.

¹²⁴ PI Arch. 651. f. 9. cs. A. XXII. 5/11/1934/25. Nemzetiségi mozgalmak. Bp. 1934. október 26.

¹²⁵ OL ME NO 28. cs. C. 15851/1934.

¹²⁶ Nation und Staat, VIII. (1934–35), 190–193. I. Die Lage. Ungarn.

alapulvételével történő rendezés használna legjobban Magyarország revíziós törekvéseinek.¹²⁷

Az a – különben is minden lapra úgyszólván kötelező – gesztus azonban, hogy az ellenforradalmi „Nemzeti Hadsereg” Budapestre történt november 16-i bevonulásának 15. évfordulója alkalmából a Sonntagsblatt is vezércikkben köszöntötte Horthy kormányzót, aligha nyomott annyit a latban, mint a nemzetgyalázás címén elítélt Basch újabb fellépésének híre: Kéty községben ő nyitotta meg beszédével a magyarországi „népinémet mozgalom” első ifjúsági tanfolyamát (Jugendkurs), amelyen 1934. december 4–7-én, a németországi kiképzésükről épp visszatért ifjúsági vezetők bekapcsolásával, 12 községből meghívott 74 német fiatal vett részt.¹²⁸ A parlamentben a képviselőház december 12-i ülésén Griger Miklós a Dunántúl német falvaiban folyó „hol nyílt, hol burkolt” agitációt tette szóvá, és emlegette „Penck tanár hamisított térképeit, amelyek Csonka-Magyarország területének egyharmadát német nemzetiségű területnek tüntetik fel”.¹²⁹ A felszólalásra Gömbös miniszterelnök reagált, szintén visszautasítva azokat a térképeket, amelyek „pángermán szellemben rajzolódnak”. Egyúttal azonban utalt arra, hogy ezek a jelenségek ellentétesek a német nép vezérének szándékaival; – mint mondotta, – „Hitlerrel folytatott első megbeszélésünkön megállapítottam, hogy igenis a bismarcki gondolat alapján áll a kancellár úr”, vagyis Magyarország politikai barátságát elébe helyezi a magyarországi németiség iránti rokonszenvének.¹³⁰

A budapesti német követ, Mackensen, 1934. november 30-án megsürgette a legutóbb májusra ígért, de azóta is hiába várt választ Gömbös Hitlerhez intézett február 14-i levelére: „Véleményem szerint legfőbb ideje, hogy megválaszoljuk, ha nem akarjuk véglegesen elveszteni azt az esélyünket, hogy a kisebbségek valóban szerény, minimális programjának teljesítését – ha esetleg nem is teljes terjedelmében, de mégis lényegesen – előbbre vigyük, mégpedig az általános kapcsolatok veszélyeztetése nélkül.” Mackensen emlékeztetett arra, hogy budapesti állomáshelyének elfoglalása előtt Hitlertől kapott utasítása a legnagyobb nyomatékkal figyelmeztette: „a magyarországi kisebbségi kérdést semmi esetre sem szabad olyan formában kezelnünk, hogy az megterhelje – a birodalmi kormány nagy politikai koncepciójában fontosabb – általános német–magyar viszonyt”. Ennek megfelelően Mackensen igen mértéktartó magatartást tanúsított ebben a kérdésben, ami nem volt könnyű, mert a német kisebbség vezetői előtt nem fedhette fel számukra nem egészen érthető passzivitásának okait. Azt a Hitler utasításában kifejezésre jutott célt, hogy az egész kisebbségi problémát, mint örökös botránykövet, egyszer s mindenkorra kiiktassuk a német–magyar kapcsolatokból, a probléma ignorálásával akartuk elérni, – olvashatjuk Mackensen e jelentésében, – de a Gömbös levelében felvetett kezdeményezés folytán megnyílt a lehetőség arra, hogy a két kormány közt megvitatásra

¹²⁷ Sonntagsblatt, 1934. december 2. 5. l. – Az előadás külön publikációként is megjelent: Dr. Huss Richard: A nemzetiszocializmus Németországban és a Keresztény Nemzeti Liga Magyarországon. Debrecen, 1934.

¹²⁸ Sonntagsblatt, 1934. december 23. 7. l.

¹²⁹ KN 1931/XXIV. 400. l.

¹³⁰ KN 1931/XXIV. 402. l.

kerüljenek azok a kisebbségi kérdések, amelyeket a német kormány egyoldalúan aligha vethetne fel a két ország közti általános kapcsolatok károsodása nélkül.¹³¹

Mackensen helyesen érzékeltette az általános német–magyar viszony zavartalansága és elmélyítése szempontjának elsődlegességét a német külpolitikában, de hamis az az állítása, hogy ennek érdekében készek lettek volna elmenni a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos problémák ignorálásáig. A német–magyar kapcsolatok komolyabb károsodásától való kétségtelen óvakodás nem tartotta vissza a német kormányt a magyarországi némettség ügyeibe való állandó beavatkozástól, hiszen ennek minden ódiumát a külföldi németekkel foglalkozó nem hivatalos szervekre háríthatta. Gömbös kezdeményezése éppen arra irányult, hogy a kormányok közti eszmecsere indítványozásával ezt a felelősség-áthárítást lehetetlenné tegye, és bizonyos kompromisszumok árán elérje, hogy e szervek magyarországi akcióit maga a német kormány állítsa le. Persze az a körülmény, hogy Gömbös kezdeményezése nemcsak ezt célozta, hanem annak elérését is, hogy a német kormány a kisantant-országok német kisebbségeit az ottani magyar kisebbségekkel való politikai együttműködésre utasítsa, felkínálta a lehetőséget a német kormánynak arra, hogy ezzel a kérdéssel, amelyet a magyar kormány a revíziós törekvések szempontjából különösen fontosnak ítélt, maga viszont – legalábbis egyelőre – egyáltalán nem tartott érdekének, zsarolni próbáljon. Ennek a magyar kormány igyekezett ellenállni, kerülve, hogy egyoldalúan tegyen jelentősebb engedményeket. A magyarországi német kisebbség jogos nemzetiségi igényeinek kielégítése jórészt áldozata lett a kötélhúzásnak; a növekvő elégedetlenséget a német nemzeti-szocializmussal rokonszenvező ifjú radikálisok kamatoztathatták egyre sikeresebben, akiket a náci Németország mind szorosabban fűzött magához, és állított magyarországi politikai céljai szolgálatába.

¹³¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 29. sz. dok. (90–91. l.) Mackensen levele Stieve-hez. Bp. 1934. november 30.

A HADSEREG SZEREPE A MAGYAR BELPOLITIKÁBAN A HARMINCAS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

VARGYAI GYULA

A bethleni kormányzati rendszert elsősorban a gazdasági világválság magyarországi hatása, ennek politikai következményei kérdőjelezték meg. A krízisre válaszokat kereső politika – különösen Bethlen lemondása után – lehetőséget kínált a politikai struktúra olyan értelmű módosítására, amelyben a konszolidációval meggyengült jobboldal sikert ígérő kísérletet tehetett politikai pozíciói megjavítására. Amit a kormányzó oly pregnánsan fogalmazott meg Rassay Károlynak az eleve átmenetinek szánt Károlyi Gyula-kormány lemondásáról – „... nekem Károlyi Gyula a legjobb barátom. A szegedi kormányba ő hívott meg. De be kell látni, hogy a mai nehéz időkben erősebb kézre van szükség”¹ – az egyértelműen utalhatott arra, hogy a kurzus politikája egy erőteljesebb jobboldali orientációt sejtető változás előtt állt.

Cikkünkben arra keressük a választ, hogy a jobbratolódás éveiben – amelyek elvezettek egy markánsabb jobboldali diktatúra megteremtésének kísérletéig, majd e kísérlet elveteléséhez is – milyen magatartást tanúsított a belpolitikában a hadsereg, milyen funkciókat s hogyan gyakorolt.

Foglalkozunk a honvédelmi minisztérium, illetve a vezérkar és a belügyminisztérium viszonyával, a hadsereg karhatalmi alkalmazkodásának tényeket eredményező és tervezési szinten jelentkező vonásaival, a hadsereg állományához tartozó személyek fegyverhasználati jogával. Érintjük a katonai vezetés „jobboldalpolitikáját”: válaszokat adunk a hadseregnek a jobboldali mozgalmakat támogató-tűrő tevékenységéről és a fegyveres erőn belül megvalósított olyan kampányairól, amelyek hangvétele több területen maga is hozzájárulhatott a jobboldali megnyilvánulások tematikájának bővüléséhez. Szólunk a hadseregnek arról a magatartásáról is, amely a baloldali mozgalmak ellen irányult. Szemügyre vesszük a hadsereg nyomozó és ítélkező tevékenységét polgári személyek ügyeiben és azokat a funkciókat, amelyeket a katonai vezetés a politikai szabadságjogok korlátozásában vállalt.

1. A honvédelmi tárca és a belügyminisztérium együttműködése egy sor területen alakította a kapcsolatokat: politikai és operatív értelemben, az információk kicserélésénél. Az együttműködést nem árnyékkolták be a katonai részről emelt kifogások és az sem, amiko: a honvédelmi minisztérium látszatszemponatok hangoztatásával kísérelte meg véleményét hallhatóvá tenni olyan kérdésekben, amelyekben a belügyi igazgatás hatásköre még konzultatív asszisztenciát sem igényelt. A két tárca kapcsolatai közigazgatási értelemben nem mutattak a normálistól eltérő sajátosságokat. Politikai szempontból is inkább

¹ Országos Levéltár (továbbiakban OL) R. 226 (1289.)

egy sajátos értelmű mellérendelés tűnt fel, amely az egyedi értelemben jelentkező anomáliákat megszürtte, hatástalanította.

2. A vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolatai már nagyobb mértékben utaltak a hadsereg belpolitikai funkcióira: gyakori volt a vezérkartól kiinduló politikai tartalmú kezdeményezés – megfogalmazódott ez a defenzív hatáskörök szétválasztásában is. A vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolatait végül kiegészítette az információk olyan jellegű kicserélése, amely sokkal szélesebb és mélyebb volt a két tárca hasonló jellegű együttműködésénél.

A defenzív hatáskör szabályozása különben nem utalt a katonai vezetés különösebb igényeire. 1931 októberében a vezérkari főnök hangoztatta: nyomozati szakaszban nehéz felismerni az ügy katonai jellegét vagy ennek hiányát – „... e hátrányokat úgy vélem kiküszöbölhetőnek, ha a hűtlenségi bűncselekményekben eljárni hivatott polgári és katonai hatóságok a legteljesebb összhangban működnek együtt, nevezetesen olyan esetekben, midőn kétséges, hogy a felmerült bűnügy a polgári avagy a katonai büntetőbíráskodás illetékességébe, esetleg részben az egyikbe, részben a másikhoz tartozik... oly hűtlenségi perekben, melyekben természetüknél fogva a polgári és katonai hatóságok párhuzamosan folytatnak eljárást, a polgári bíróságok által folytatott tárgyalásoknál az illetékes katonai hatóság egy képviselője mint szakértő vegyen részt...” A vezérkari főnök különben javaslatának viszonyossága előtt nem zárkózott el.² 1932 őszén pedig a vezérkari főnök olyan gyakorlatra hivatkozott a belügyminiszternek készített feljegyzésében, amely még szűkebben értelmezte a katonai jellegű kémkedési ügyeket. A vezérkari főnök ezt írta: „... a költségvetési redukció folytán szükségessé vált nagyfokú takarékoskodás és a kémelhárító végrehajtó ügyek feltűnő nagyfokú szaporodása következtében a kémelhárító végrehajtó osztály által bevezetendő megállapításokat kizárólag a katonai kémkedési ügyekre korlátoztatta. Nem katonai természetű vagy vonatkozású ügyekben, illetve olyanokban, melyekkel kapcsolatban katonai kémkedésnek gyanúja vagy lehetősége fennforogni nem látszik, a jövőben a kémelhárító végrehajtó szolgálat megállapításokat csak egészen kivételes esetekben foganatosíthat.”³

A vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolataiban intenzívebben tűnt fel az operatív együttműködés is: időnként közösen hajtottak végre akciókat. 1931. március 30-án pl. a vezérkar hírszerző osztályának vezetője ezt írta a belügyminiszternek: „... a... Hajmáskér és környékén, valamint... Diósgyőr és környékén Nagyméltóságod bölcs vezetése alatt álló minisztérium szerveivel együttesen megtartott razziák alkalmával sok érdekes adat jutott a honvéd „K” (kémelhárító – V. Gy.) szervek tudomására, egyben ama megnyugvás is szereztetett, hogy ezen honvédelmi szempontból védendő területeken a lehetőség szerint minden egyén ellenőriztetett... igen üdvösnek tartanám, ha a közeljövőben Sopron, továbbá Pécs környékén és az ország északkeleti részén is lennének ilyen ellenőrzések. Amennyiben Nagyméltóságod ezeken a területeken

² OL K. 149. Belügyminisztérium (továbbiakban: BM) 138. 1932–1–3239.

³ OL K. 149. BM 138. 1932–1–8861., 146. 1932–6–7099. Vö. Hadtörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban: HIL) Honvédelmi Minisztérium (továbbiakban: HM) 1936. eln. A. I/a. 2442. 108 167.

saját szempontból razziák megtartását tervbevette volna, úgy a kémelhárító ellenőrzéseket mint a múltban, úgy most is a siker biztosítása érdekében együttesen tartanám célszerűnek végrehajtani.”⁴

Bár a vezérkar és a belügyminisztérium kapcsolataiban több politikailag értékelhető momentum volt, mint a tárcák esetében, a katonai jelenlét valamely túlbujánzott jellege nem fedezhető fel. Ezt annak szem előtt tartásával kívánjuk hangsúlyozni, hogy még a klasszikusnak minősíthető liberális államok is kiengedték a parlamentáris keretektől a defenzív szervek ellenőrzését, így az olyan államfejlődési szakaszban, amikor a végrehajtó hatalom primátusát már részben fasiszta, fasisztoid megoldások is alátámasztották – a katonai körök tevékenysége a lehetőségektől messze eltérő tendenciákat formált.

3. A hadsereg karhatalmi alkalmazásának kérdéseit az egyik legdöntőbb komponensként értékeljük a katonai vezetés belpolitikát érintő tevékenységében. A Tanács-kormány bukását követően kialakított politikai modellben – amely nagyjából 1920 nyaráig a katonai diktatúrának több tényzőtől korlátozott változata volt – a hadsereg karhatalmi alkalmazása részjogosítvány volt csupán, amelyet a bethleni konszolidáció úgy szorított vissza, hogy a visszaperlés politikai lehetőségeit is megnehezítette a katonai vezetés számára. E helyzet revízióját a 30-as évek elején több tényező is indokolhatta: elsődlegesen persze az, hogy a bethleni kormányzati rendszer válságának jelei eleve lehetőséget kínáltak arra, hogy a katonai vezetés is hatásosabban formáljon véleményt belpolitikai kérdésekről, akár a karhatalmi alkalmazás eszközével is.

A honvédelmi tárca 1931 elején vállalkozott a hadsereg karhatalmi alkalmazásának teljes igényű szabályozására: az inspirációt az 1930. szeptember 1-i budapesti események adták. Az állásfoglalás nem csupán azért jelentős, mert az a közigazgatási kategóriák feloldásával rávilágíthat a hadsereg potenciális elképzeléseire – ezt a legtöbb vonatkozásban csupán a katonai vezetés koncessziókat ajánló készsége fékezte – de fontos azért is, mert a legszorosabb kapcsolatban állt az alig három héttel később összeülő koronatanács napirendjével. Mint említettük, az 1930. szeptember 1-i események a hadsereg vezetésének karhatalmi elképzeléseit erősen befolyásolták, így a kormányzónak a koronatanácson tett hasonló indíttatású kezdeményezései számolhattak Gömbös honvédelmi miniszter támogatásával. A karhatalmi koncepcióban a miniszterelnök számára kilátásba helyezett döntési lehetőségek pedig zömmel a honvédelmi miniszter óvatosságát fogalmazták meg Bethlen miniszterelnökkel szemben, de kifejezheték Gömbös távolabbi ambícióit is. A honvédelmi tárca vezetőjének szereplését a koronatanácson ez alakította: úgy támogatta a kormányzó álláspontját, hogy közben engedményeket tett a miniszterelnöknek és ezeket karhatalmi vonatkozásokban kidolgoztatta: Úgy véljük, hogy Gömbös a koronatanácson kormányrakerülése érdekében a szó legszorosabb értelmében vett szerepet játszott.⁵

A karhatalmi koncepció egyik részletében olyan variánssal számolt, amikor a politikai és katonai vezetés az ország egész területén működésképtelenné válik. Ekkor „... az országnak a Dunától keletre eső területén az állami végrehajtóhatalmat úgy a

⁴OL K. 149. BM 132. 1931–1–4550.

⁵HIL HM 1935. eln. I/a. 2290. 3370., OL Filmtár. 7928. Az 1931. február 20. és március 5. között tartott koronatanács jegyzőkönyve.

katonai, mint a polgári igazgatás terén a 7. vegyesdandár parancsnoka, a Dunától nyugatra fekvő részen a 3. vegyesdandár parancsnoka, mint a Dunán inneni, illetve a Dunán túli területek teljhatalmú tábornoka veszi át, és gyakorolja mindaddig, amíg a legfőbb államhatalmi tényezők szabadságukat vissza nem nyerik. Nevezett vegyesdandár parancsnokok mellé, parancsnoklásuk egész területére kiterjedő hatáskörrel a polgári közigazgatási feladatok végrehajtására kormánybiztosok neveztetnek ki, és pedig . . . Gyömörey György zalamegyei főispán . . . és vitéz Borbély Maczky Emil főispán”. A két jobboldali és Gömbös füződő kapcsolatairól ismert főispán ilyen értelmű kombinációba hozása mellett az állásfoglalás a kormánybiztosok és a vezérő tábornokok viszonyáról annyit jegyzett meg, hogy az előbbieket a vegyesdandár parancsnokok szándékaival összhangban kötelesek eljárni, s amennyiben „. . . a vegyesdandár parancsnokok és a melléje kinevezett kormánybiztos nézete valamely kérdésben egymástól eltérne, a vegyesdandár parancsnokok nézete a döntő, s a kormánybiztosnak e szerint kell cselekednie . . .” Kiemelhető még, hogy a vegyesdandár parancsnokok csupán célmegjelölést kaptak, cselekedeteikben nem kellett volna korlátozással számolniuk: „. . . mindenkor azon törekvéstől legyenek áthatva, hogy az alkotmányos életet az ország egész területén helyreállítsák és a működési szabadságukban megbénított legfőbb államhatalmi tényezők cselekvési szabadságukat újra visszaszerezzék. E cél eléréseért minden eszközt – fegyveres erőszak, bíraskodás, közigazgatás – habozás nélkül fel kell használnia”.

Hangsúlyozni kívánjuk azonban: a karhatalmi alkalmazás tényleges gyakorlata a katonai vezetés koncepcióitól eltérő képet mutatott – a hadsereg karhatalmi alkalmazásának másodlagos jellegét. Olyan törekvést sem tapasztaltunk, amely akár valamely részterületen kívánta volna a tervezetek valamely önállósíthatóvá formálható vonatkozását érvényesíteni. A tervezetek persze olyan helyzettel számoltak, amelynek kritériumait még 1930. szeptember 1-e is csak részben valósította meg. Azt a kérdést pedig, hogy a katonai vezetés maga törekedett-e olyan helyzet kialakítására, amely lehetőséget kínált volna a karhatalmi koncepciók érvényesítésére – más összefüggésben kívánjuk megválaszolni.

4. A tisztikar privilégiumjellegű fegyverhasználatának kérdése nem kapcsolódott a hadsereg karhatalmi alkalmazásához, azonban az a jogi lehetőség, amely a tiszteknek „becsületük megvédésére” rendelkezésre állt, gyakran teremtett politikai jellegű konfliktushelyzetet. S hogy a katonai vezetés e jog ismételt körülbástyázásán túl a következmények terén is védelmébe vette e gyakorlat alakítóit, és lépéseket tett a magánjogi felelősség elhárításáért – kézenfekvő volt.

A tisztek fegyverhasználati jogát az 1930:2. tc.-ig az 1855-ben császári pátenstben foglalt katonai büntetőtörvénykönyv szabályozta, s az, hogy az új magyar katonai büntetőtörvénykönyv szinte változtatás nélkül vette át az előbbi rendelkezését – világosan utalt egy rendi szempontból is megközelíthető intézmény fenntartására: a tisztikar rendelkezésére álló fegyverhasználat a kedvezményezettek kasztjellegű pozícióit fejezte ki – modern politikai tartalommal, amely ha nem is alakította, de színezte a hadsereg belpolitikát kísérő tevékenységét.⁶

⁶ Néhány konkrét esettel kapcsolatban lásd: HIL HM 1936. eln. 13. 2531. 17 198., 20 534., 26 787.

5. A katonai vezetés „jobboldalpolitikájának” vizsgálata több kérdés elemzését kívánja. Tisztázandónak tűnnek a hadsereg kapcsolatai a jobboldali mozgalmakkal, ezek megítélése a katonai vezetés részéről. Igyekeztünk felfejteni azokat a szálakat is, amelyek a hadsereget az „aulikus” és időnként a kormány részéről is támogatott jobboddallal kötötték össze: figyelembe vettük a frontharcosok, az arany vitézségi érmesek és az egyetemek szélsőjobboldali szervezeteinek ebből a szempontból megszólaltatható tevékenységét. Érintjük a lövészegyesületekkel és a vitézi renddel kialakult kapcsolatokat. Szólunk a hadseregben kezdeményezett politikai kampányokról, a leszerelték privilegizált elhelyezéséről az államapparátus alsóbb régióiban. Utalunk az államtitkár, miniszter és miniszterelnök Gömbös Gyula e kérdésekben játszott szerepére.

Kutatásaink első adatai az agonizáló, majd széteső fajvédő párt és egyéb szélsőjobboldali frakciók tevékenységét támogató katonai személyek magatartásának elbírálásáról tudósítanak: Különbséget tettek – bár nem egyértelműen – a hadsereg aktív és nyugállományú tagjai között. Az utóbbiaknál legtöbbször még a figyelmeztetésig sem jutottak el. A ténylegesek politikai szereplését viszont – legalábbis a tisztiparancsok szövegezésében – kevésbé tolerálták. Következményeiben természetesen másként alakult a nyugdíjazott Szálasi Ferenc és mozgalmának megítélése.⁷

1931 decemberében olyan események történtek, amelyek arra utaltak, hogy a hadsereg tisztikarában, esetleg még a tábormokok között is akadnak olyan személyek, akikkel a puccsra készülő jobboldal számolhat. Az ún. Vannay–Schill-puccs világosan jelezte azoknak az erőknak a jelenlétét a hadseregben, amelyeket a politikai jobbratolódás nem elégített ki. A Vannay–Schill-puccs különben belehelyezhető abba a folyamatba, amelyet elsődlegesen a jobboldali mozgalmak radikalizálódása és a kormánypolitika jobbratolódása formált: Biatorbágy és a statárium, a Sallai–Füster-per mutatták az események kettős természetét, amely politikai következményeiben az „erős kéz” kormányának megalakulását segítette elő. Ezt a kettős jelleget a puccsban az enyhe ítélet, a polgári vádlottak esetében a kormányzói pertörlés jelezte.⁸

A katonai vezetés magatartása bizonyos értelemben reprezentatívá tehető a front-harcosok szervezkedéséhez kapcsolódó reakciók révén. A hadsereg vezetése előtt ismert volt a frontharcosok szélsőjobboldali tevékenysége, amely tartalmában azt is kifejezte, hogy a gömbösi kurzust – jobboldalról – támogatták és opponálták. Ami a katonai vezetés reakcióit illet: tendenciát alakított a mozgalom kisajátítására irányuló törekvés.

Hasonló komplikációkkal járt az arany vitézségi érmesek szervezkedése is, bár ez annyiban különbözött a frontharcosok tevékenységétől, hogy kisebb körre terjedt ki, és követeléseik szociális jellege kevésbé kapcsolódott a szélsőjobboldal elképzeléseihez.

A katonai vezetés ha nem is kezdeményezte, de fenntartotta kapcsolatait a születő ellenforradalom egyesületeivel is, különösen a MOVE-val, amely igyekezett támogatásában részesíteni a vitézségi érmesek, a frontharcosok tevékenységét, de „megjátszotta” Gömbös személyét is.⁹

⁷ HIL HM 1936. eln. A. I. 2439. 3187.

⁸ HIL Legfelsőbb Elhatározások. 61. 284. titk. K. I.–1930., 62. 2628 (K. I.–1931., OL K. 149. BM 134. 1931–7–7612–6214., HIL HM 1942. eln. 13. 63 273.)

⁹ OL K. 149. BM 134. 1931–6–7457., 154. 1933–7–3102.

Bizonyos nexusokat létrehozta azok az igények is, amelyekkel az egyetemek és főiskolák hallgatóinak szervezetei keresték meg a katonai köröket. A reagálások során azonban a politikai vagy ilyennek minősíthető gesztusokat katonai részről igyekeztek elkerülni. Csúpn ott adtak támogatást, ahol ez a hallgatók katonai kiképzésével függött össze. Ez utóbbi persze szintén politikai – s nem is veszélytelen – kérdéssé válhatott.¹⁰

A lövészegyesületek létrehozását és fejlesztését sürgető törekvésekben a kiegészítési rendszer hátrányait ellensúlyozni kívánó tényezők együtt tűntek fel azzal a politikai tartalommal, amelyben a katonai vezetés szándékai és a valóság között szakadék keletkezett. 1935-ben már olyan jellegűvé váltak egyes lövészegyesületek tevékenységében a jobboldali megnyilvánulások, hogy azok messze túlmutattak Gömbös második kormányának még egyre bővülő szándékain is. A lövészegyesületek jobboldali tevékenységét, a jobboldal érdekében történő felhasználását példázhatja Endre László gödöllői főszolgabíró magatartása, aki fegyverekhez juttatta a szélsőjobboldal egyes csoportjait – a lövészegyesületek által kínált lehetőségek révén. A honvédelmi minisztérium által elrendelt vizsgálat pedig politikai értelemben nem nyúlt a kérdéshez, csúpn a fegyverek átadását illetően tett szigorításokat.¹¹ Az ismételt intézkedések sikertelenségét az is jelezheti, hogy egy később készített, de retrospektív adatokat közlő jelentés szerint a lövészalakulatok egy ízben nem tudtak „elszámolni” 1944 puskával, 1582 pisztollyal, 285 géppisztollyal, 133 golyószóróval, 85 géppuskával és 50 nehézpuskával.¹²

A hadsereg vezetésének intenzív kapcsolatai voltak a vitézi renddel, bár itt csúpn másodlagosan tűntek fel azok a jellegzetességek, amelyek a rend eléggé komplikált helyzetéből következtek: a vitézi rend úgy kapcsolódott a politikai rendszerhez, hogy ez a születés körülményeiből adódó következmények egy részét megkérdőjelezte ugyan, de az 1920-ra történő visszautalások lehetőségét nem zárhatta ki. Ezt a sajátosságot azonban a rend autonóm tevékenysége és a belügyminisztériummal kialakított kapcsolatai formálták.¹³

A katonai vezetés „jobboldalpolitikájáról” adnak információkat a hadseregben megvalósított politikai jellegű kampányok is, amelyek tartalmi és formai szempontból sokszor kerültek közel nemcsak a kurzus „aulikus” ellenzékének megnyilvánulásaihoz, de a szélsőjobboldal attitűdjeihez is. E kampányoknak olyan funkciójuk is volt, amely a hadsereg hadrafoghatóságának nyilvánvaló akadályait kívánta a figyelemelterelés eszközével ellensúlyozni, azonban az, hogy e kampányok kezdeményezője szinte minden esetben Gömbös honvédelmi miniszter volt, arra utalt, hogy a honvédelmi miniszter fajvédő múltjának néhány rekvizitumát akkor is ki tudta fejezni, amikor a Bethlen-kabinet tagjaként – ez előfeltétele volt miniszteri kinevezésének – korábbi nézeteinek kompromisszumos változatait sem vallhatta volna.

¹⁰ Lásd pl.: HIL HM 1934. eln. I. 2143. 4017.

¹¹ HIL HM 1935. eln. 1/a. 2290. 128 002., HM 1936. eln. 1/a. 2450. 109 594., 112 402., Vezérkari Főnökség (továbbiakban: VKF) 1936. 1. 181. 1550.

¹² HIL HM 1939. eln. III. Csoportfőnökség. 3019. 34 721.

¹³ Vö. pl.: HIL HM 1935. eln. I. 2288. 107 084., 1935. 2328. 108 494.

1930 januárban rendelkezett arról, hogy „... a tárogatónak, mint régi műltra visszatekintő magyar hangszernek használata a térzenék és hangversenyek alkalmával, a zenés takarodóknál, őrségváltásnál, továbbá a tábori és laktanyai életben – ... az eddiginél fokozottabb mértékben jusson kifejezésre, hogy e hangszer a régi magyar hagyományoknak megfelelő szerepét a honvédségnél is újra betölthesse”. Nem sokkal később létrehozta az ún. regőscsoportot. A miniszter a törvényhatóságok tudomására hozta, hogy regőscsoportot állított fel, „... mely az egész országot bejárva, szóval, dallal és lelkesítő magyar zenével ... népszerűsíti a hadsereget”. Gömbös azt is közölte a megyékkel, hogy „... a ... csoport ... általam szigorúan megállapított és jóváhagyott műsor keretében lép fel ... a műsortól el nem térhet, azon semmiféle változtatást nem eszközölhet ... senkitől utasítást el nem fogadhat ...”¹⁴

Politikai kampánnyá vált a hadseregben a névmagyarosítás szorgalmazása is, amely azonban neobarokk jellege miatt ellentmondásba került a jobboldali hangvétel szélesebb társadalmi rétegeket mozgatni kívánó igényével.¹⁵

Gömbös egyértelműen politikai kampánnyá avatta a hadseregben megvalósított fizetésrendezést, amelynek kalkulált hatását azonban a világgazdasági válság következtében elrendelt általános fizetéscsökkentések nem csupán kioltották, de ahhoz is hozzájárultak, hogy a hadsereg tisztikarában a szociális értelemben nyert elégedetlenség olyan politikai tartalmat nyerjen, amely ismét csak a jobboldali orientációt erősítette.¹⁶

Gömbös alkalmasnak vélt fórumok teremtésével igyekezett a hadsereg tagjainak sporttevékenységét is politikai jellegűvé formálni. Szándékainak leginkább a Hadsereg Sporthét rendezvényei feleltek meg, amelyeket 1930-tól minden évben megtartottak. Az első Sporthét megrendezését követően a honvédelmi miniszter – megállapítva a kitűzött célok elérését – ezt írta a vezérkar főnökének: „... midőn a Hadsereg Sporthét rendezésére határoztam el magam, azon vezérgondolat irányított, hogy egyrészt napfényre hozzam mindazt, ami őserőben, ügyességben, testi rátermettségben honvédségünk tisztjeiben rejlik, megmutassam, hogy nem szunnyadtak el azon testi és lelki tényezők, amelyekből a világszerte ismert magyar virtus fakad ...”¹⁷

Csupán bizonyos vonatkozásban minősül politikai kampánynak a hadseregből leszerelték köz- és magánszolgálatba történő elhelyezésének kérdése. A kiegészítési rendszer hátrányait ellensúlyozni kívánó szándék azonban olyan lehetőséget is teremtett, amely a közszolgálat alsóbb régióinak személyi összetételét a katonai vezetés igényeinek megfelelően – de ezzel ellentétben is egy markánsabb jobboldali torzítás esetén – módosíthatta.¹⁸

¹⁴ HIL HM 1930. eln. 15. 1697.

¹⁵ 3892/el. 1933. sz. körrendelet. Honvédségi Közlöny. 1933. június 15.

¹⁶ 1930:26. tc. Végrehajtási utasítása: 3260/1930. M. E. sz. r. Belügyi Közlöny. 1930. augusztus 3.

¹⁷ HIL VKF 1930. l. 99. Egy miniszteri rendelet csupán magyar tenyésztésű lovak indulását tette lehetővé a versenyeken.

¹⁸ 1931:3. tc. Végrehajtási utasítása: 11 720/17/1931. H. M. sz. r. Belügyi Közlöny. 1931. március 22.

A hadsereg „jobbaldalpolitikájának” is részévé vált mindaz, amit Gömbös Gyula államtitkári, miniszteri, majd miniszterelnöki kinevezése jelentett. Mindez több volt a magyar politika személyi kérdéseinél, bár hangsúlyozni kívánjuk, hogy Gömbössel mindenekelőtt a jobboldal prominens *képviselője* került közel a hatalomhoz, majd a hatalomra — és ennek természetes, de bizonyos mértékig fokozatos következménye lett a konszolidációval létrejött politikai viszonyok jobboldali ellenfeleinek térnyerése és számukra újabb perspektívák nyílása.

Gömbös államtitkárként nem rendelkezett nagyobb mozgási lehetőséggel a katonai vezetésben, a közvetlenebb értelmű katonai kérdések eldöntésében alig volt szava. Ez viszont azt is jelentette, hogy egyéb — s így politikai — vonatkozásokban önállósíthatta magát. Ez tűnt fel pl. akkor is, amikor az államtitkár miniszterét képviselve vett részt a kormány ülésein, s ott nézeteit a katonai vezetés nevében adta elő.¹⁹ Az államtitkár Gömbös rendkívül komplikált helyzetére utalt az is, hogy a katonai vezetést a politikai tényezőknek, s elsősorban Bethlen miniszterelnöknek tett gesztusokkal igyekezett ellensúlyozni.²⁰

A honvédelmi miniszter Gömbös viszont már kevésbé volt óvatos, amely — ha nem is egyértelműen — összefüggésben volt a miniszterelnök pozíciójának gyengülésével. Gömbös és Bethlen kapcsolataiban változatlan elemet alkotott, hogy a honvédelmi miniszter olyan információkkal igyekezett szolgálni a kormányfőnek, amelyek személyét fontossá tehették,²¹ de ennek könnyen felismerhető ellenpontjait az formálta, hogy Gömbös még a miniszterelnöknek tudomására hozott egyes állásfoglalásaiban is közel került a kormány politikáját jobbról kérdőjelező nézetekhez.²²

Gömbös ambíciói nem képezhettek titkot Bethlen előtt, akinek taktikai engedményei stratégiai veszélyeket rejtettek.

Gömbös miniszterelnöki kinevezése után a honvédelmi tárcát megtartotta. Ez a perszónalunio igen sajátos helyzetet teremtett. Miután Gömbös miniszterelnökként a hatalom olyan koncentrált eszközeivel rendelkezett, amelyet jogi értelemben csupán az őt kinevező kormányzó és a kormányprogramot nagy többséggel elfogadó törvényhozás, politikailag pedig ugyancsak az államfő és törvényhozást uraló kormánypárt ellensúlyozhatott, honvédelmi miniszterként tett politikai aktusainak száma csökkent. Bizonyos helyzetekben pedig alig tűnt közigazgatásjogilag meghatározhatónak, hogy Gömbös milyen minőségében rendelkezett. Ez mutatkozott meg pl. akkor, amikor Görögország érdeklődött magyar légvédelmi lövegek iránt: a miniszterelnök meglehetősen prózaisággal fogalmazta meg, hogy a lehetőségből pénzt kell teremteni. S bár a honvédelmi minisztériumban az elnökség a görög ajánlat elfogadásának több részletét is aggályosnak tartotta, Gömbös kitartott döntése mellett, amelyet a vezérkar főnöke így vett tudomásul: „... a miniszterelnök úr döntését tudomásul veszem, a döntés által az elnökség véleménye — amellyel különben teljesen egyetértek — felelős fedezetet nyer”.²³

¹⁹ Lásd pl. OL Filmtár. 980. Az 1928. szeptember 21-én tartott minisztertanács jegyzőkönyve.

²⁰ Bethlen István titkos iratai. Budapest, 1972. 317., 339–343.

²¹ Uo. 385–386., 411–413.

²² Uo. 371–374., 387–388.

²³ HIL VKF 1934. 1. 150. 105 353.

Gömbös céljai megvalósításánál miniszterelnökként nem számolt olyan értelemben a hadsereg belpolitikát alakítani képes funkcióival, hogy azok általa autonóm érvényesülést nyertek volna. A Gömbös-kormány kísérletei, fiaskója is olyan dimenziókban ment végbe, amely a hadsereg belpolitikát kísérő szándékaival csupán áttételesen állt kapcsolatban. Még az utóvédharcokat vívó Marton-csoport – amely egyes helyzetekben Gömbös jobboldali ellenzékének szerepét is betöltötte – sem fogalmazott meg olyan szándékokat, amelyek a fegyveres erővel számolni kívántak – az 1937 tavaszán lezajlott ún. MOVE puccs is azt fogalmazta meg, hogy a szélsőjobboldal ilyen értelmű törekvései nem tudtak továbblépni a korábbi precedensek – mint pl. a Vannay–Schill-puccs – keretein.²⁴

A katonai vezetésnek természetesen az említettek mellett egy sor egyéb eszköz is rendelkezésére állt, hogy véleményét belpolitikát érintő értelemben megfogalmazza. A premilitáris képzés, az ún. nemzetvédelmi szolgálat is olyan lehetőségeket jelentett, amelyek kihasználásával a társadalom igen széles köreiből lehetett konkurrálni a szélsőjobboldal nézeteivel.

A hadsereg, a katonai vezetés „jobboldalpolitikája” végső soron – s éppen a rendelkezésére álló eszközök széles skálájával – részévé vált annak a folyamatnak, amely a harmincas évek első felében Magyarországon végbement. A katonai vezetés aktusai – noha ez nem volt a hadsereg privilégiuma – igen sok esetben recipiálták a szélsőjobboldal differenciálásra különben is alkalmas nézeteit, amelyek így nagyobb hatásokkal járulhattak hozzá a jobboldal erőinek térnyeréséhez. Mindez persze rendkívül komplikáltan ment végbe, de kihatásaiban előjátékává válhatott azoknak az eseményeknek, amelyek a hadsereg és a jobboldal még nagyobb mértékű közeledéséhez vezettek.

6. A katonai szervek szerepe a baloldali mozgalmak megfigyelésében, az ellenük indított nyomozások és eljárások kezdeményezésében, de a saját hatáskörben végzett nyomozások esetében is kifejezte, hogy e funkciókat elsődlegesen a belügyminisztérium felügyelete alá tartozó szervek gyakorolták. Polgári személyek ellen – elvileg – csupán akkor indult nyomozás a katonai bűnüldöző szervek részéről, ha a kémkedés valamely

²⁴ 1937. március 6-án a budapesti osztrák követség táviratilag jelentette: „... jobboldali szélsőségesek a kormány megbuktatását tervezték, esetleg fegyveres úton. Nemzetiszocialista pénzforrások. Mackensen budapesti német követ görögországi utazása alibi jellegű volt... A budapesti rendőrség vezetője kompromittált...” Még ugyanezen a napon a követség egy jelentésében úgy foglalt állást, hogy a puccsal kapcsolatos helyzetben az lesz a döntő, hová fordul a hadsereg. Az osztrák követ március 7-én már alkalmat tudott teremteni, hogy beszéljen Kánya külügyminiszterrel, aki a puccsról úgy nyilatkozott az osztrák diplomatának, hogy az csupán vihar volt egy pohárban. Kánya a hadsereg és a rendőrség magatartását kifogástalannak ítélte, s bár igen szűkszavú volt a válasza arra a kérdésre, hogy milyen szerepet játszott a puccsban a német követség és a német pénz, kijelentette, hogy a probléma külpolitikai szempontból két héten belül likvidálható. A követség egy újabb jelentésében pedig ezeket írta: „... a puccsisták annyira biztosak voltak a hadsereget illetően, hogy közvetlenül Röder honvédelmi miniszterhez fordultak, s a fegyveres erők támogatását kérték, amit ő megtagadott. Röder azonban – amint az elvárható lett volna – a puccsistákat nem tartóztatta le.” A jelentés ugyanakkor megemlítette, hogy a kormány nem rendelt el katonai készültséget a puccs miatt. Darányi miniszterelnök Kányához hasonlóan nyilatkozott az osztrák követnek: a hadsereg távol állt az akcióitól, a puccsisták nem jutottak fegyverhez. Haus–Hof–und Staatsarchiv. Wien. Neues Politisches Archiv. Liasse Ungarn. 889. 465., 470., 475., 476–481., 491–495., K. 21. 634–637., 642–644., 649–652.

katonai érdeket sértő alakzatának elkövetését lehetett – esetleg erőltetetten – bizonyítani.

Az ellenforradalmi állam genezisében döntő és alakító szerepet vállaló katonai jelenlétnek csupán funkciót vesztett maradványa volt, amikor a vegyesdandár-parancsnokok rendszeresen készített helyzetjelentésekben számoltak be a tárcának a polgári lakosság helyzetének politikumáról, a munkásságról, a sajtóról. A jelentések egyes vonatkozásaira a honvédelmi minisztérium a belügyi tárca figyelmét hívta fel – de a szignifikációs kapcsolatok létrejöttek a két tárca alárendelt szervei között is.²⁵

A katonai szervek baloldali megnyilvánulásokat figyelemmel kísérő – vagy ennél többre is vállalkozó – tevékenységének legfontosabb alanya az ún. nemzetvédelmi szolgálat volt. Egy 1925-ben kiadott rendelkezés operatív feladatokat kevésbé állított a szolgálat elé, a funkciókat elsődlegesen az információk szerzése alakította, valamint a „hazafias, nemzeti neveléshez” kapcsolódó tevékenység.²⁶ 1932 tavaszán viszont egy decentralizációs jellegű intézkedés nyomán a vegyesdandár-parancsnokságok olyan direktívákat fogalmaztak meg, melyek – elsősorban értelmezési lehetőségek teremtésével – operatívvá tehető funkciókat is adtak a nemzetvédelmi szolgálatnak.²⁷

A katonai vezetés a baloldali mozgalmak ellen irányuló tevékenységében nagyjából anomáliák nélkül fogalmazta újra azokat a funkciókat, amelyeket a fegyveres erő általánosabb értelemben vállalt a belpolitika területén: ezek jellege csupán másodlagos értelemben konkurált időnként és helyenként a belügyi és a törvényhatósági igazgatás feladataival.

7. Fontosnak tartjuk, hogy a katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenységét elhatároljuk azoktól a funkcióktól, amelyeket a hadsereg általában vállalt a baloldali mozgalmakkal szemben: a nyomozó és ítélkező tevékenységet természetesen alkalmazni lehetett és alkalmazták is a baloldal ellen, az ún. hűtlenségi perek vádlottainak többsége azonban – legalábbis a harmincas évek közepéig – nem baloldali magatartásának következményeként kapott büntetőjogi értelemben elmarasztalást, hanem azért, mert a katonai jellegű kémkedéssel valamilyen módon kapcsolatba hozható magatartást tanúsított. Mindez nem zárta ki, hogy a rendelkezésre álló eszközök alkalmazása egyes esetekben ne öltön koncepciók jellegét.

A katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenysége két – egymástól élesen elhatárolt – területen ment végbe: a katonai és polgári személyek büntetőpereiben.

A katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenysége két – egymástól élesen elhatárolt – területen ment végbe: a katonai és polgári személyek büntetőpereiben.

A katonai személyek ellen indított büntetőperek számát a parancsnokok fenyítő jogköre korlátozta. A katonai szervek és bíróságok jártak el a fegyveres erő tagjai ellen azokban az esetekben, amelyekben a fenyítő jogkörnél magasabb jellegű felelősségrevonást, pl. a tényállások politikai tartalma indokolt. Kézenfekvő volt, hogy a katonai

²⁵ Vö. pl.: HIL HM 1934. eln. I. 2145. 107 689., HM 1934. eln. I. 2146. 115 455.

²⁶ HIL 101 640. titk./K. I. – 1925. 104. Gyűjtő. Nemzetvédelmi iratok. 1932–1944.

²⁷ 103 538/el. 1932. HIL 104. Gyűjtő. Nemzetvédelmi iratok 1932–1944.

személyek, ún. hűtlenségi, tehát a kémkedés valamely alakzatát megvalósító pereiben a kiszabott büntetések egyértelműen az elrettentés feladatait vállalták.²⁸

A belpolitikát közelebbről érintették azok a perek, amelyeket a katonai szervek polgári személyek ellen folytattak. E perek gyakorlata arra utalt, hogy a vezérkar és a belügyminisztérium által kialakítottak nagyjából megvalósultak – a rendőrség és a csendőrség még nyomozati szakaszban átadta a katonai szerveknek azokat a gyanúsítottakat, vagy terhelteket, akik katonai természetűnek nyilvánított információk megszerzésére törekedtek. Volt bizonyos gyakorlata a viszonzosságnak is. Tisztában vagyunk azzal, hogy az ítéletek indoklásába felvett tényállások – a nyomozati anyag levéltári értelemben vett figyelemmel kísérése az esetek döntő többségében nem lehetséges – következtetésekre alig alkalmasak, néhány esetben azonban még ilyen értelemben is reprezentálhatják, hogy az elítéltekkel szemben felhozott vádak nem minden esetben voltak olyanok, amelyek indokolhatták a büntetőeljárást.²⁹ Ugyancsak a nyomozati anyag hiánya nehezíti annak megválaszolását, hogy baloldali személyek ellen folytatott nyomozás és eljárás során a tényállások „katonásítása” koncepciój jellegű volt-e.³⁰ Bár e feltételezésnél utalni kell arra, hogy a nem katonai büntetőbíráskodás rendelkezésére álló eszközök éppen olyan lehetőségeket biztosítottak, mint amikor az ítéleteket katonai bíróságok hozták, s így különösebb érdekek nem sürgethették az ilyen jellegű megoldásokat. Egyes esetekben viszont egyértelműnek tűnt, hogy a katonai szervek nyomozó és ítélkező gyakorlatában helyet kaphattak személyes megfontolásokból származó törekvések, pressziók.³¹ A koncepciók elemeket tartalmazó eljárások lefolytatását nyomozati és bírói szakaszban több körülmény és tényező segíthette elő. Ezek között különösen a defenzív szempontok hangsúlyozása válhatott felhasználhatóvá. A koncepciónak tűnő hűtlenségi perek a harmincas évek első felében még nem alkottak tendenciát, így a hadsereg belpolitikai jellegű funkcióinak gyakorlásában legfeljebb epizódjellegű anomáliákat hozhattak létre.

8. A politikai szabadságjogok korlátozásáról intézkedő döntések a minisztertanács hatáskörébe tartoztak, a végrehajtás feladatait a belügyi és a törvényhatósági közigazgatás vállalta. A katonai jelenlét elhanyagolhatóan jelentkezett a gyülekezési és az egyesülési jog korlátozására irányuló rendelkezések kialakításánál és e jogszabályok gyakorlatában, viszont olyan jellegű befolyást – s nem csupán annak kísérletét – teremtett a katonai vezetés a cenzúra különböző területein, hogy az nagymértékben haladta meg a hadsereg általánosabb értelemben vett belpolitikai funkcióit.

Katonai köröknek a sajtóval kapcsolatos tevékenységét példázhatja az az együttműködés, amelyet a honvédelmi minisztérium elnöksége a miniszterelnökség sajtóosztályával alakított ki. Ezt egy időszakra e két szerv vezetőjének – Sztojakovits

²⁸ HIL HM 1933. eln. 13. 2058. 763., HM 1933. eln. 13. 2059. 9430., HM 1934. eln. 13. 2187. 6057., HM 1934. eln. 13. 2588. 9008., HM 1935. eln. 13. 2323. 10 173., HM 1936. eln. 13. 2532. 2052., 23 376., HM 1936. eln. 13. 2533. 1946.

²⁹ Vö. pl.: HIL HM 1936. eln. 13. 2532. 1087.

³⁰ HIL HM 1935. eln. 13. 2324. 6842.

³¹ HIL HM 1935. eln. 13. 2325. 5129.

Dömének és Antal Istvánnak kapcsolatai formálták: a katonai igények fokozott módon nyertek honorálást abban a gyakorlatban, amely nem büntetőjogi eszközökkel, hanem a közigazgatás rendelkezésére álló lehetőségek alkalmazásával érte el a kívánt eredményt. 1935. április 12-én pl. Antal István – beszámolva arról, hogy egy konkrét kifogás miatt figyelmeztette az Est-lapok főszerkesztőjét: hasonló esetben megtorlást javasol a belügy-miniszternek – ezt írta a két berlini akkreditálás között a honvédelmi minisztérium elnökségét vezető Sztojakovitsnak: „... nagyon kérek, ha a honvédelmi minisztériumnak a sajtó ily szempontból való figyelésére kijelölt referensei rendszabályt kívánó oly közleményeket találnak, amelyek akár a honvédelem, akár pedig a katonai vagy tiszti tekintély érdekeit sértik, szíveskedjenek azokra ügyosztályom figyelmét mindenkor rövid úton felhívni”.³²

A katonai vezetésnek a politikai szabadságjogok korlátozása terén kifejtett tevékenysége szervezeti és konkrét értelemben a filmcenzúra területén érvényesült a legnagyobb hatásfokkal, kompromisszumosabb megoldásokat hozott viszont létre a színházi előadások esetében.³³

Bár a kép nem egyértelmű – a katonai szervek nem honorált igényei sem elhanyagolhatóak: ezek kifejezték e területen azt a variánst, amely a politikai jogok nagyobb mértékű korlátozására törekedett és a fennálló gyakorlatot nem tartotta kielégítőnek.

* * *

A magyar hadsereg belpolitikai szerepe a harmincas évek első felében inkább az előre mint a visszautalások jegyében járult hozzá ahhoz a folyamathoz, amely a bethleni konszolidáció jobboldali variánsának megteremtésére, kiformálására irányult. A katonai vezetés és a jobboldal többszoros kapcsolatai sem különböztek azoktól a megoldásoktól, amelyeket a politikai vezetés formált a jobboldali mozgalmakkal kapcsolatos reagálásaiként. A hadsereg vezetése viszont néhány, a struktúra radikálisabb revízióját megfogalmazó szándékának rögzítésével kifejezésre tudta juttatni: a hadsereg bizonyos körülmények között nagyobb mértékben is hajlandó közreműködni abban, amely már a bethleni konszolidáció statikus elemeinek lebontását eredményezhette.

³² HIL HM 1933. eln. I. 2029., VKF 1933. I. 129. 1026., OL K. 149. BM 164. 1935–3–7199.

³³ HIL HM 1934. eln. I. 2144. 8815., HM 1933. eln. I. 2029.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. VI. 30. — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív
81.8502 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

AZ MTA I. ÉS IX. OSZTÁLYÁNAK 1979. ÉVI KÖZGYŰLÉSI EGYÜTTES TUDOMÁNYOS ÜLÉSE

Erdős Péter: A klasszikus típusú válságok elméletéről	1
Ránki György: 1929—1933-as gazdasági válság kérdése	11
Erdős Tibor: A válságmechanizmus új vonásai	21
Juhász Gyula: Az 1929—1933-as gazdasági válság hatása a nemzetközi viszonyokra	35

AZ OSZTÁLY ÚJ AKADÉMIAI RENDES ÉS LEVELEZŐ TAGJAINAK SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSAI

Berend T. Iván: A Nagy Válság és Közép—Kelet-Európa	41
Pach Zsigmond Pál avató beszéde	55
Hahn István: Tulajdon és birtoklás az archaikus Hellasban	59
Berend T. Iván avató beszéde	77
Zsigmond László: A pozitivizmus történetfilozófiájáról	79
Mócsy András avató beszéde	103
Mérei Gyula: A magyar királyság külkereskedelme 1790—1848	105
Mócsy András avató beszéde	117

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Kosáry Domokos: Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években	119
Stier Miklós: Beszámoló a Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1976—80. évi működéséről	137
Szakács Sándor: Beszámoló az NDK—Magyar Történész Vegyesbizottság 1979. évi üléséről	153
Benczéné Nagy Eszter: Nemzetközi történész találkozó Ausztriában 1979	159

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt: Gömbös 1934. évi kezdeményezése a német kisebbségi kérdés rendezésére	165
Vargyai Gyula: A hadsereg szerepe a magyar belpolitikában a harmincas évek első felében	205

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
BEREND T. IVÁN

XXIX. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1980

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkesztő

BEREND T. IVÁN

Technikai szerkesztő

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közöl a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 72 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488). Külföldön terjeszti a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat, H-1389. Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

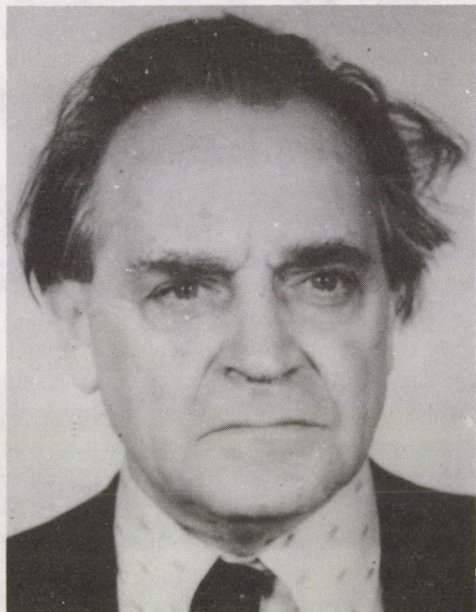
Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest. ELTE, Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53.

Az Osztály életéből

SZABÓ ÁRPÁD AKADEMIAI LEVELEZŐ TAG SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSA

Az MTA 1979. évi 139. közgyűlése *Szabó Árpádot*, az irodalomtudományok doktorát levelező tagjainak sorába választotta.

Nagy érdeklődéssel kísért székfoglaló előadását 1980. február 21-én tartotta, amelyen megjelent *Szentágothai János*, az MTA elnöke is. *Mócsy András* osztályelnökhelyettes nyitotta meg az Osztály nyilvános ülését, majd az előadás elhangzása után avató beszédet mondott.

A LEGHOSSZABB NAP (Tudománytörténeti előadás)

Igen tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Osztályülés! Kedves Vendégeink!

Talán megengedik, hogy mielőtt hozzákezdenék előadásomhoz, néhány megjegyzést bocsássak előre a tárgyválasztással kapcsolatban. Minthogy tudománytörténeti előadást tartok, hadd hívjam fel figyelmüket mindenekelőtt magának a tudománytörténetnek néhány elvi problémájára.

Első pillantásra úgy látszik, hogy a tudománytörténet nagyon régi diszciplína. Már *Arisztotelész* az i. e. 4. században megbízást adott több tanítványának egy-egy tudományág történetének a megírására. Egyikük, *Eudémosz* meg is írta mind a matematika,

mind az asztronómia történetét. Bár ezek a munkák elvesztek, csak egy-egy részletet, töredéket ismerünk belőlük, de azt, ami megmaradt, becses forrásként tartjuk számon ma is.

És mégis . . . Ha meglenne *Eudemosz* tudománytörténete, beérnénk-e vele manapság? (Ennek a kérdésnek természetesen csak akkor van értelme, ha ezúttal nem gondolunk többre, mint azokra a korszakokra, amelyeket jól ismerhetett *Eudemosz*, sőt amelyeknek a történetét ő írhatta meg legközelebből.) – Nem hiszem, hogy az ókori tudománytörténetírás – bármennyire becses forrás számunkra – akár csak meg is tudná közelíteni mai, korszerű igényeinket. – Összehasonlításként gondoljunk arra: *Hérodotosz*, a „történetírás atyja” megírta a perzsa háborúk történetét, a méltán nagynak tartott *Thukydidesz* pedig azét a peloponnészoszi háborúét, amelynek egy darabig ő maga is aktív részese volt. – És mégsem elégít ki bennünket – ezekre a korszakokra vonatkozóan sem – ennek a két ókori történetírónak a munkája. Mert időközben megváltoztak igényeink magával a történetírással szemben.

Még inkább így áll a helyzet akkor, ha a tudomány, az egzakt tudományok történetéről van szó. Ez a nagyon régi diszciplína ti. ugyanakkor valami merőben új is.

Annyira új a tudománytörténet, hogy alig egypár évtizeddel ezelőtt ilyesmiről még szó sem volt. Írtak ugyan tudománytörténetet az elmúlt évszázadok során, és ugyanígy ennek a századnak az első felében is, de akkor még alig volt pl. egyetemi képviselte ennek a szakmának. Akkor a tudománytörténet még alig volt több, mint egy-egy műkedvelő érdeklődése szakmájának a múltja iránt. Nem voltak tudománytörténeti kutató intézetek, társaságok, folyóiratok, kongresszusok és megbeszélések nemzetközi méretekben s olyan szinte áttekinthetetlenül nagy számban, mint manapság.

A tudománytörténet igazában csak a második világháború után bontakozott ki, lett közismertté, és terjedt el mindenütt a világon olyan mértékben, amilyenre eddig nem volt példa.

Túlságosan messzire vezetne, ha ki akarnék térni ezúttal arra: mi váltotta ki ezt a különös folyamatot. Hadd mondjak itt röviden csak annyit: az a merőben új helyzet, amelybe az emberiség a második világháború befejezésével jutott, olyan sok új, izgalmas kérdést vetett föl – többek között a tudomány mibenlétét, értelmét, alakulását, sorsát, jövőjét, és természetesen *múltját* illetően is, hogy már ezeknek a kérdéseknek a nagyrészt váratlan felmerülése is érthetővé teszi – legalább részben – a tudománytörténet iránt megnyilvánuló rendkívüli érdeklődést.

De nem lehet feladatom, hogy ezeknek a fontos problémáknak elvi boncolgatásába bocsátkozzam. Inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a hirtelen népszerűvé lett tudománytörténet mennyire problematikus – többek között két egyszerű, gyakorlati szempontból.

Egyrészt ti. nehéz lenne általános, megnyugtató választ találni arra a kérdésre: *Ki írhat egyáltalán tudománytörténetet?* Ma, amikor a tudomány nagymértékű specializálódása eljuttatott oda, hogy nem könnyű gyakran még a rokonszakmák képviselői számára sem megérteniök egymás problémáit, nehezen képzelhető el, hogy lényeges történeti mondanivalója legyen egy-egy tudományszak belső életéről olyan valakinek, aki kívül áll a szakmán. – Ebből az következne, hogy csak a tudományszak aktív művelői

lehetnek egzsersmind a szakma történészei. — Ezzel szemben áll viszont az a tapasztalati tény, hogy nem minden szakember igényli szakmájának történeti ismeretét.

Talán még ennél is nyugtalanítóbb a másik probléma: *Kihez szóljon a tudománytörténet és hogyan?* Mert ne tévesszük össze ezt a diszciplínát se a tudomány népszerűsítésével, se szórakoztató érdekességek gyűjtésével az ismeretek korábbi, ma már túlhaladott fokáról. — Az igényes tudománytörténet olyan összefüggések föltárására törekszik, amelyek éppen a szakember számára lehetnek igazán lényegesek. Annak, aki a tudomány múltját kutatja, munkája közben a szakma aktív művelőire kell gondolnia, mert elsősorban az ő számukra kell hogy mondanivalója legyen. De mit jelenthet akkor a tudománytörténet a kívülálló, a nem szakember számára, akitől senki sem várhatja, hogy otthonos biztonsággal kezelje egy-egy szakterület legbelsőbb, speciális problémáit?

Bár véleményem szerint a tudománytörténet messze van még attól, hogy megnyugtató választ adjon ezekre a problémákra, én magam, remélem, meg fogom tudni kerülni ezeket a nehézségeket ebben az igénytelen, pusztán tájékoztató jellegű előadásban. Egyrészt ti. olyan kérdésekről fogok beszélni, amelyeknek a megértéséhez nem kell szakmai előképzettség; másrészt pedig minden igyekezetemmel azon leszek, hogy közérthető formában fogalmazzam meg mondanivalómat.

Kezdenem kell e tájékoztató beszámolót azzal, hogy elmondom: hogyan jutottam el a „leghosszabb nap” kérdéséhez. Ez a probléma ti. egyformán beleillik mind a *naptár*, a *csillagászat*, a *földrajz*, mind pedig a *matematika*, közelebbről: a *geometria* történetébe. Engem tulajdonképpen az ókori matematika történetének egyik részletkérdése foglalkoztatott, amikor szinte véletlenül belebotlottam ebbe a másik kérdésbe — anélkül, hogy előre sejtettem volna, milyen széles perspektíva bontakozik majd ki előttem, ha türelmesen követem a kezembe került fonalat.

A részletkérdés, amelyre kezdetben választ kerestem, ez volt: Hogyan került sor annak az ún. *húrtáblázatnak* az összeállítására, amelyet annak a görög csillagásznak, *Klaudiosz Ptolemaiosznak* a művében találunk, aki időszámításunk 2. századában élt. (Az előadás időrendi kérdéseiről tájékoztat a rövid kronológiai vázlat, amelyet előre összeállítottam, illetőleg nyomtatásban az ábrákkal együtt a cikk végéhez csatolok.) A görögök húrtáblázatáról eddig csak azt tudtuk, hogy megvolt már kb. 300 évvel korábban a másik csillagásznak, *Hipparkhosznak* elveszett munkájában. De az alapvető matematikatörténeti kérdésről a mai előadásban csak mellékesen lesz szó.

Középponti kérdésem ti. csakhamar elvezetett egy másikhoz: a napórának, a görögök *gnómónjának* a naptárral kapcsolatos szerepéhez. Majd hamarosan észre kellett vennem, hogy ugyanez a napóra az asztronómia történeti kibontakozása során a matematikai földrajznak is tudományos műszere, segédeszköze lett. Miután pedig sikerült tisztáznom: hogyan teremtették meg a gnómón segítségével az első geometriai világképet, további kérdésként adódott: hogyan módosult az egyszerűbb geometriai világkép akkor, amikor megpróbálták csillagászati-földrajzi következtetéseket levonni a leghosszabb nap időtartamából.

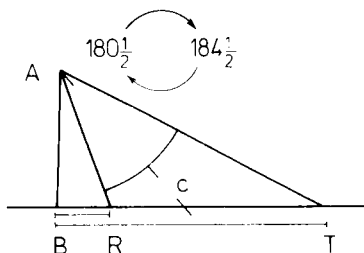
Lássuk ezek után legalább vázlatosan a „leghosszabb nap” tudománytörténeti problémáját.

Mint ismeretes, a nappalok időtartama egy viszonylag keskeny sávtól eltekintve a Földgömb minden pontján változó. (Az a keskeny sáv, amelyen nem mutatható ki a nappalok és éjszakák időtartamának különbsége, változása, az *Egyenlítő*.) Az északi féltekén pedig – ha megfigyeléseinket helyben mindig ugyanarra a viszonylag kis területre korlátozzuk – annál hosszabbak a nappalok, minél inkább közeledünk a nyári napforduló dátumához, nagyjából június 21-hez. A nyári napforduló két legfontosabb ismertető jege az, hogy egyrészt ekkor leghosszabb a nappal időtartama, másrészt pedig ezen a napon legrövidebb a déli árnyék.

Ha ti. fölállítunk a vízszintes síknak bármely pontjában egy függőleges botot, és reggeltől estig figyeljük az árnyékát, azt tapasztaljuk, hogy ez napfölkeltétől napnyugtáig állandóan változik: előbb fokozatosan rövidül, majd egy idő múlva megint hosszabbodni kezd. A vízszintes síkban függőlegesen álló bot a napóra legrégibb formája; ez a görög *gnómón*. Bennünket ezúttal a napi legrövidebb árnyék időpontja érdekel. Ekkor áll ti. a Nap, az égitest a látszólagos napi körpálya legmagasabb pontján, a delelő ponton. Botunk napi legrövidebb árnyéka pedig földrészünkön, pontosabban: az egész északi féltekén, az észak–déli irányt mutatja.

Könnyű lesz észrevennünk azt is, hogy bár a napi legrövidebb árnyék, a déli árnyék iránya ugyanazon a helyen mindig változatlan ugyan, de nem így az árnyék hosszúsága. Nyáron ugyanis ugyanannak a botnak ugyanazon a helyen mért déli árnyéka rövidebb, télen pedig hosszabb. Ennek az oka az, hogy a Földgömb északi felén úgy látjuk: nyáron magasabban, télen pedig alacsonyabban delel a Nap.

Lesz tehát az árnyék megfigyelésére fölállított botunknak nemcsak napi „legrövidebb árnyéka” (ez a *déli árnyék*), hanem ez az árnyék maga is az év egyik napján „leghosszabb”, egy másikon pedig „legrövidebb” lesz. Vázlatosan *1. ábránk* mutatja a függőlegesen álló AB botnak legrövidebb déli árnyékát (BR), és a leghosszabbat (BT). A legrövidebb déli árnyék a leghosszabb napra jellemző; ez a *nyári napforduló* déli árnyéka;

1. ábra

a leghosszabb (BT) pedig a legrövidebb téli napé; ez az utóbbi a *téli napforduló* déli árnyéka. – Éppen egy félesztendő kell ahhoz, hogy a legrövidebb déli árnyékból (BR) a leghosszabb legyen (BT), és megfordítva: hogy a leghosszabb déli árnyék a legrövidebbre csökkenjen.

Érdekes mármost, hogy ezzel kapcsolatban a legrégibb fontosnak látszó megfigyelést éppen az első európai tudós, *Thalész* tette még az i. e. 6. században. Észrevette ugyanis, hogy több nap telik el a nyári napfordulótól a télig, mint megfordítva: a téltől a

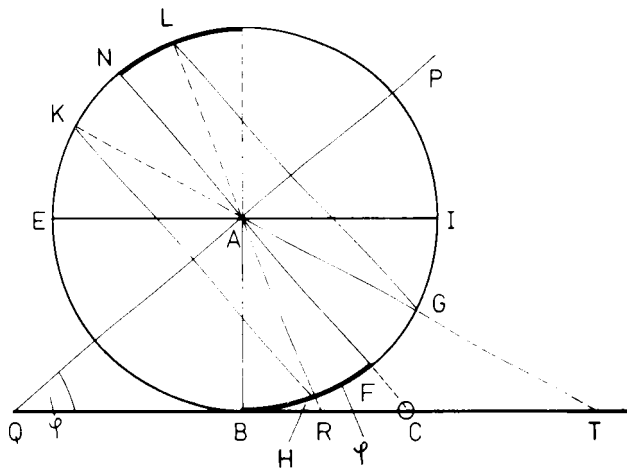
nyáriig. — Nem tudjuk mivel magyarázta *Thalész* ezt a különös aszimmetriát, de érdemes fölfigyelnünk megállapítására. Az esztendő két felének ez a különböző hosszúsága ti. *Kepler* második törvényéből következik: a bolygómozgás Napközelben fölgyorsul, ezért rövidebb az esztendő egyik fele, mint a másik.

Árnyékmegfigyeléssel rögzítették hát az esztendő leghosszabb és legrövidebb napját. De mindjárt adódott ebből egy másik érdekes probléma is.

A téli napforduló után hosszabbodnak a nappalok és rövidülnek az éjszakák; a nyári után pedig a nappalok rövidülnek, és az éjszakák hosszabbodnak. Önként adódik ebből a várákozás: lesz nyilván két olyan alkalom is az esztendőben, amikor *ugyanolyan hosszú a nappal, mint az éjszaka*. Az egyik a tavaszi, a másik meg az őszi *napéjgyenlőség*.

Azt viszont már korántsem volt könnyű megállapítani: milyen hosszú lesz a napéjgyenlőség déli árnyéka, ha BR a déli árnyék a leghosszabb nyári, BT pedig a legrövidebb téli napon — amint ezt *1. ábránk* mutatja. Első közelítésként ti. szinte önként adódott a válasz, amit ábránk sugallni látszik: *nyilván feleznünk kell az RT szakaszt*. — Csakugyan: a görögség előtti keleti népek így próbálták megmérni a napéjgyenlőség déli árnyékát. Ez a mérés azonban félrevezető és korántsem ad megnyugtató eredményt. A helyes megoldást később egy ilyen megdondolás alapján érték el a görögök:

Legrövidebb a déli árnyék (BR) akkor, amikor a Nap fönn az égboltozaton valahol az RA szakasz meghosszabbításának egy pontján látszik delelni. Nevezzük ezt a pontot L-nek. — Leghosszabb viszont a déli árnyék (BT) akkor, amikor a Nap az égbolt K pontján delel. — Nem kell hozzá sok fantázia, hogy *körívet* képzeljünk az égboltra a két delelési pont, L és K közé. Ennek az égre vetített körívnek a tükörképét kapjuk meg akkor, ha az AB árnyékmérő bottal mint rádiusszal és a bot A csúcsával mint középponttal kört rajzolunk. Ha viszont felezzük az égre vetített körívnek földi tükörképét az F pontban (a *2. ábrán*), akkor nem is kell már egyebet tennünk, mint összekötnünk ezt az F pontot a gnómón csúcspontjával, és az összekötő egyenesnek a meghosszabbítása megadja a napéjgyenlőségi déli árnyék végpontját a BT egyenesen. (Bekarikáztam ezt a C pontot a *2. ábrán*.)

2. ábra

A hagyomány szerint *Anaximandrosz* volt az első görög az i. e. 6. században, akinek sikerült megmérnie a napéjegyenlőség déli árnyékát. A napéjegyenlőség (az *aequinoctium*) ugyanis már korántsem olyan könnyen megfigyelhető valami, mint a napfordulók időpontja. Azt, hogy mikor leghosszabb, vagy mikor legrövidebb a nappal, viszonylag könnyű észrevenni. De a nappalnak és az éjszakának az egyenlősége igazában már *nem* megfigyelhető, inkább csak *kiszámítható* valami. — Rekonstrukcióm szerint ez a kiszámítás Anaximandrosznak az említett módon a körív felezésével sikerült.

Mint a jóval később élő római *Vitruvius*nak egyik leírásából kiderül: az a művelet, amelyet az előbbi rekonstrukció során a gnómónnal végeztünk, egyszersmind *asztrolómiai világképet* is ad. A következőkben mindenekelőtt ismertetem ennek az asztrolómiai világképnek legfontosabb elemeit.

A kör, amelyet a gnómónnal mint rádiusszal és a gnómón csúcspontjával mint középponttal rajzolunk: a *meridián*, magyarul: a *délkör*. Ha ti. abból indulunk ki, hogy a B pontban állunk, és innen figyeljük az égi jelenségeket, akkor úgy látjuk, mintha a Nap mindig a most megrajzolt körnek baloldali felső negyedében *delelne*. (Ugyanennek a körnek jobboldali alsó negyede tükörképe a baloldali felső negyednek.) Vitruvius leírásában a délkör, a meridián egyszersmind kétdimenziós képe is a teljes látszólagos éggömbnek, illetőleg a kozmosznak.

A BRT betűkkel jelölt egyenes — minthogy mindig erre a vonalra esik a gnómón déli árnyéka — természetesen az észak–déli irányt mutatja. — A vele párhuzamos, EAI betűkkel jelölt egyenesnek — amely átmegy a meridián-kör A középpontján — Vitruvius a *horizón* nevet adja. Ezt a görög eredetű terminus technicust (újabb akadémiai helyesírásunk *horizont*nak mondja) magyarul a „*látóhatár*” szóval szoktuk fordítani. A fordítás csak nagyjából felel meg a görög eredeti jelentésének. Ez a görög tudomány szaknyelvéből kölcsönzött általános európai kifejezés ti. *nem* abban az értelemben jelöli a *határt*, hogy addig a pontig vagy addig a vonalig látunk. A görög „*horizón kyklosz*” igazában (értelmezészerűen) „*elválasztó kör*”. Mert ez a kör választja el a teljes égboltozat felső látható félgömbjét a másik, az alsó félgömbtől, amelyet nem látunk. — Ha, persze, elhagyjuk a Föld felületén azt a pontot, ahonnan az égboltot vizsgáltuk, és messzebb megyünk (esetleg pár száz, vagy pár ezer kilométerre) eredeti vizsgálódásunk helyétől, mondjuk délre vagy északra, megváltozik *horizónunk*. Ha pl. dél felé mentünk, akkor ebben az irányban többet látunk az égboltból; északon viszont ugyanannyival kevesebbet. Az északra vagy délre haladással az egyik oldalon csökken, a másikon pedig növekszik *horizónunk*. Ez annak a következménye, hogy a Föld gömb alakú, és a *horizón* tulajdonképpen az az érintő körlap, amelynek középpontjában mi magunk állunk; e körlap pedig merőleges a Földnek arra a rádiuszára, amely függőlegesen álló törzsünk folytatásaként a Föld középpontja felé mutat.

2. *ábránkon* a „*horizón kört*” egyetlen egyenes vonal (EAI) — a kör átmérője — képviseli. — Mondtam már, hogy az ábrán látható teljes kör, a meridián, nemcsak a B megfigyelő pontra vonatkoztatott *délkör*, hanem egyszersmind szimbolikus képe az egész éggömbnek is — felső látható, és alsó nem látható féltekéjével. — A Föld maga ti. eszerint a szimbolikus-asztronómiai világkép szerint nem több, mint magának a gnómónnak a felső csúcspontja. — Az NAF betűkkel jelölt egyenes az a déli napsugár, amely megadja a BRT

egyenesen a napéjegyenlőség árnyékát (C végponttal.). Ugyanez az egyenes (NAF) azonban nemcsak az ábránkon látható meridián-kör vízszintes átmérője, hanem egyszersmind átmérője egy másik, még érdekesebb körnek. A Nap mint égitest ti. napéjegyenlőségkor egy olyan körpályán látszik mozogni, amelynek átmérője éppen ez az NAF egyenes. NAF tehát mindenekelőtt az *égi egyenlítő átmérője*. Természetesen tekinthető ugyanez szimbólikusan a földi egyenlítő átmérőjének is. Mert a földi egyenlítő csak vetülete az égnek. Az égi egyenlítő a Nap látszólagos pályája napéjegyenlőségkor; a földi egyenlítőn viszont — az égi alatt — mindig egyenlő a nappalok és az éjszakák időtartama.

Látható ezenkívül ábránkon még két, az egyenlítő átmérőjével párhuzamos egyenes; az egyik jobbra tőle — némileg „fölötte” (LG); a másik balra, szinte az egyenlítő átmérője „alatt” (KH). Vitruvius szövege ezt a két egyenest is „*átmérőknek*” nevezi. Ha ti. ábránkat a déli árnyékok alapján konstruált szimbólikus világképnek tekintjük, akkor a Nap, mint égitest, a két napforduló alkalmával egy-egy olyan körpályát látszik leírni, amelynek átmérője a KH és az LG egyenes. Szimbólikusan tehát ez a két „*átmérő*” is egy-egy hozzá tartozó kört képvisel: LG a nyári napforduló, KH pedig a téli napforduló körét.

A napfordulók neve görögül: „*tropikoi kykloi*”. Ebből a kifejezésből származik a mi *trópusok* szavunk is. Csakhogy mi, amikor *trópusokról* beszélünk, akkor legtöbbször már nem arra a két körre gondolunk, amelyet a közvetlen szemlélet mint Nap-pályát (június 21-én és december 21-én) az égboltra vetít, hanem ugyanennek a kettőnek a földi vetületére. Az északi féltekén az egyenlítőtől kb. 23 és 1/2 fokra a *Ráktérítő* az egyik, délre pedig az egyenlítőtől ugyanilyen távolságra a *Baktérítő* a másik trópusi kör; a kettő között húzódik a *forró égöv*.

Az égbolton, illetőleg pontosabban a meridián-körön látjuk (2. ábránkon) az LK betűkkel jelzett ívet. Ezt az ívet (LK), azaz ennek földi tükörképét, a két gnómón-árnyék között, a HG ívet kellett feleznünk ahhoz, hogy megkapjuk árnyékmérő botunknak napéjegyenlőségi árnyékát, és ezzel együtt az égi egyenlítő síkját, az NAF egyenest.

Minthogy az előbb azt mondtam: a Rák- és a Baktérítő kb. 23 1/2 fokra van az egyenlítőtől északra és délre, ebből az következik, hogy a két trópusi kör távolsága egymástól kb. 47° lehet. — Az erre vonatkozó régi görög mérések még ennyire sem voltak pontosak. Az i. e.-i 5. század híres görög csillagásza, a khioszi *Oinopidész* ezt a távolságot még úgy határozta meg, hogy a két napforduló kör távolsága az egyenlítőtől északra és délre* megfelel a körbe írt szabályos 15-szög egy oldalának. Ez ti. pontosan 24°. (Mindenesetre már az i. e.-i 3. században *Eratoszthenész*, majd 100 évvel később *Hipparchosz* tovább tökéletesítették ezt a mérést.) — Érdekes azonban fölfigyelnünk erre az adatra. Mert ez a szögmérték (24°) egyszersmind a Föld tengelye és az ekliptika tengelye által bezárt szög is. *Ferdeségnek* („*loxotész*”) nevezi ezt az antik tudományos irodalom.

Fordítsuk ezek után figyelmünket arra a derékszögű háromszögre (2. ábránkon), amelynek egyik befogója a függőlegesen álló gnómón (AB); a másik befogó a vízszintes síkban a napéjegyenlőségi árnyék (BC); az átfogó pedig AC: a déli napsugárnak az a szakasza, amely az előbbi árnyékot veti. Különös érdeklődésünkre tarthat számot ebből a

*Azaz a két trópus-kör egymástól való távolságának a fele.

derékszögű háromszögből az A pontnál levő szög, amelyet egyszerűség kedvéért a *BF körívvel* mérhetünk. Ez a körív ti. — amint ez az ábráról is azonnal leolvasható — a *B pontnak az egyenlítőtől való távolsága a meridián mentén*. Ezt a fogalmat nevezi a mai terminológia a *B pont földrajzi szélességének, amelyet fokokban szoktunk megadni*. A „földrajzi szélesség” ókori neve egy olyan görög szó, amelyet manapság már kissé megváltozott értelemben használunk, ti.: *klima*. Eredetileg ez a szó „hajlás”, „görbületet” jelentett. Ókori latin fordítása elárulja mindjárt azt is, minek a *hajlásáról, görbületéről* volt itt szó. Rómában ugyanis *declinatio caeli*-vel jelölték azt a fogalmat, aminek görög neve *klima* volt. A görög tudománynak ez a szakkifejezése valójában az „ég hajlása” volt. (A magyar „éghajlat” már csak mint emlék tükrözi a görög eredeti jelentését.) A 2. ábra segítségével azt is meg tudjuk oldani, melyik az az „éghajlás,” amelyet az ókori terminológia mint „*klima*” fogalmat ugyanabban az értelemben használt, mint amit számunkra a „földrajzi szélesség” jelent. Ennek a megértéséhez a következő gondolatmenetre van szükségünk.

Mint hogy árnyékmérő botunkat — a 2. ábra szerint — a B pontban állítottuk föl, a valóságban ebből a pontból vizsgáljuk fejünk fölött az égboltot. Amikor viszont meghúztuk a *horizón-kör* átmérőjét, az *EAL* egyenest, ezzel szimbólikusan nemcsak az éggömböt osztottuk egy felső látható, és egy alsó nem látható féltékére, hanem — ugyancsak szimbólikusan — áttolódott vizsgálódásunk kiindulópontja is B pontból az A-ba. (Szimbólikusan tehát most már az A pontba képzeljük magunkat.) Fejünk fölött az égbolt legmagasabb pontja a *zenit*. (A 2. ábra nem betűzi meg ezt a pontot.) A zenitnek az egyenlítőtől — illetőleg pontosabban: az egyenlítő átmérőjének N pontjától — való távolsága ábránkon egy vastagon kihúzott körív, a szóban forgó „éghajlás”, a *klima*, amit a mai terminológia „földrajzi szélességnek” nevez. — Természetesen nem tudjuk megmérni ezt a körívet vagy szöget sem — az égbolton. Helyette ugyanennek a körívnek földi tükörképét mérjük, a *BF* körívet ábránkon. (A két szög mint csúcsszög egyenlő.)

Ne felejtjük el azt sem: milyen különös gondolatmenet húzódik meg e görög szakkifejezés mögött. Amikor *klimáról* beszéltek, az *ég hajlását* mérték, ami csak pusztán látszat. De ez a látszathajlás mégis megadja a Földgolyónak nagyon is konkrét görbületét a meridián mentén az egyenlítőtől addig a pontig, ahol az árnyékmérő bot áll. Persze, hiszen az eget azért látjuk félgömbnek a fejünk fölött, mert talpunk alatt a Föld csakugyan gömb alakú. Ugyanakkor ezt a Földgolyót a világegyetem középpontjába is képzeljük. Igaz, a mi világnézetünk már nem geocentrikus. De a világegyetem roppant méreteihez arányítva a heliocentrizmus vagy geocentrizmus különbsége jelentéktelenné törpül. A matematikai földrajz szélesség- és hosszúságmérései ma is ugyanabból a fikcióból indulnak ki, ami a görög csillagászatnak alaptétele volt: a Föld mozdulatlan gömb a világegyetem középpontjában. Az egész világegyetem mozgását erre a mozdulatlannak képzelt pontra vonatkoztatjuk.

Föl kell itt még hívnom a figyelmet egy olyan fogalomra, amely a görög *klima* és a mi „földrajzi szélesség” fogalmunkkal egyenértékű, jóllehet ez nem az „ég hajlását”, és nem is a Föld „görbületét”, azaz a megfigyelőnek az „*egyenlítőtől való távolságát*” méri, hanem valami olyasmit, ami az előbbi kettővel (vagy: *hárommal?*) csak mint *menyiség* egyenlő.

2. *ábrákon* ti. a PQ egyenes merőleges az A pontban az egyenlítőnek NAF átmérőjére. Ez az egyenes tehát (PQ) a Földnek, illetőleg az egész világegyetemnek képzeletbeli *tengelye*. Úgy látjuk, mintha az egész égbolt e körül a tengely körül végezne egy teljes fordulatot 24 óra alatt. A tengely felső vége, a P pont az északi sark felé mutat. — De nézzük meg most azt is: milyen szöget zár be ez a tengely a *horizón* vonalával. (Ha most *horizónról* beszélek, egészen mindegy, hogy annak a „*horizón körnek*” az átmérőjére gondolunk-e, amelyet az EAI egyenes ábrázol, vagy az ezzel párhuzamos BRT egyenes meghosszabbítására — bal felé. Egyszerűség kedvéért a szöveget az utóbbin jelöltem a görög φ betűvel.) Ha figyelmesen vizsgáljuk, azonnal észrevevessük: a BF ívvel jelölt szögnek egyfelől, és másfelől a φ szögnek a szárai *merőlegesek egymásra*. Ezért ez a két szög — egy nagyon régen fölsimert geometriai tétel értelmében — *egyenlő*. Látszólag csak nevében különbözik ez a két szög egymástól, pedig igazában a két név, két különböző fogalmat is jelöl. A BF ívről tudjuk már, hogy ez a *klima*, a „földrajzi szélesség”, a B pontnak az egyenlítőtől fokokban mért távolsága. A φ szög viszont: az adott helyen az *északi sark magassága a horizón fölött*. — Ez a most három néven megjelölt két fogalom azonban ugyanazon a helyen mindig *azonos mértékszámot* ad.

Érdeemes lesz a két azonos mértékszámot adó fogalmat („*sarki magasság*” és „*klima*” — a szó antik értelmében) gondosan megkülönböztetnünk. Az antik tudomány ugyanis, mint majd látni fogjuk, a kettő kiszámítására két egymással párhuzamos módszer dolgozott ki. A két módszer biztosította az eredmény ellenőrizhetőségét.

Az egyik módszert röviden így jellemezhetem: megmérték valamely adott helyen a gnómonnak és napéjgyenlőségi déli árnyékának az arányát. (Pl. Rómában ez 9:8; ez azt jelenti, hogy ezen a helyen napéjgyenlőségkor délben a 9 egység hosszú gnómonnak 8 egység hosszú az árnyéka. Ugyanez az arány Athénben 4:3) Ebből a két adatból ki tudták számítani a kérdéses hely távolságát az egyenlítőtől fokokban, a „*klimát*”.

A másik módszer viszont abból állt, hogy megállapították a kérdéses helyen órákban (és esetleg az óra törtreszeiben) a leghosszabb nap időtartamát, és ebből az adatból számították ki a „*sarki magasságot*”. — A két módszernek, ha jó volt a mérés, és ha nem követtek el hibát a kalkuláció során — ugyanazon a földrajzi helyen ugyanazt az eredményt kellett adnia.

Előadásom a továbbiakban abból áll, hogy ismertetem — legalább nagy vonásokban — e két egymással párhuzamos számítási módszernek a gondolatmenetét.

Mielőtt azonban rátérnék erre a vázlatos ismertetésre, közbe kell itt még iktatnom egy rövid kitérőt az ún. *húrtáblázatok* kérdéséről.

Ezek a táblák ahhoz hasonló segédeszközei az antik alkalmazott matematikának, mint manapság pl. a szögfüggvény- vagy logaritmus-táblák. Lehetővé teszik, hogy egy-egy konkrét esetben hosszadalmas számítgatás helyett az eredményt (vagy esetleg csak a részeredményt) az előre elkészített táblázatból keressük ki. A legrégebb ilyen fennmaradt görög húrtáblázat meglehetősen késői: az i. sz. 2. századból származik, *Klaudiosz Ptolemaiosz* csillagász művében található. Tudjuk azonban, hogy volt ilyen táblázat már 300 évvel korábban is. (Kutatásaim egyik részleteredménye, hogy kimutatom ilyen görög táblázat első nyomait már az i. e. 5. századból.) — A húrtáblázat összeállítása nagyjából ilyen gondolatmenetből indult ki.

Ha egyenessel kötjük össze a kör területének két tetszőleges pontját, *húrt* kapunk. A *legnagyobb húr* az átmérő, amely a kör két egymástól legtávolabb eső pontját köti össze. Tulajdonképpen minden húrhoz a kör területének *két* része, *két* íve tartozik. Minthogy azonban a kör legnagyobb húrja az átmérő, tekintsük „legnagyobb ívnek” az átmérőhöz tartozó félkört. (A félkörnél *nagyobb* ívek ezúttal figyelmen kívül maradnak.) Mivel pedig a félkört 180° -ra szoktuk osztani, vezessünk be most egy ennek megfelelő hosszúsági osztást az átmérőre; legyen az átmérő 120 hosszúság egység, és jelöljük ezt így: 120^P . Első lépésként kimondjuk: a 180° ívhez tartozó húr 120 egység hosszú. (A táblázat ezt így jelölheti: $180^\circ \dots 120^P$.)

A következő, legkönnyebben megválaszolható kérdés ezután: Milyen hosszú a 60° ívhez tartozó húr ugyanebben a táblázatban? – Minthogy az egész kör 360° , ennek a hatodrésze éppen 60° . A kör területének a hatodrészt pedig úgy kapjuk meg, ha rámérjük a körre – tetszőleges pontból kiindulva – a kör rádiuszát. (Így szerkesztjük a szabályos hatszöget.) És mekkora lesz a *húr*, amely az így szerkesztett hatszög két szomszédos szögét köti össze? – Ez nyilván maga a rádiusz. – Ha tehát előre kimondtuk, hogy a kör átmérője 120^P , akkor a szabályos hatszög oldala 60^P . – Meglepő ez az eredmény azért, mert az előbb láttuk, hogy a 180° ívhez 120^P hosszú húr tartozik. Most második lépésben az ív fokokban megadott mértéke *egyharmadára* csökkent ($60^\circ = 180/3^\circ$); az ívhez tartozó húr hosszúsága azonban nem csökkent ilyen gyorsan; csak *fele* lett az előbbinek ($60^P = 120/2^P$ – Ebből a megfigyelésből indultak ki azok a görögök, akik – idők folyamán – táblázatban foglalták össze: milyen húrhosszúságok tartoznak az egyes ívekhez 1° -tól 180° -ig – esetleg félfokonként haladva – ha abból indulunk ki, hogy $180^\circ \dots 120^P$.)

Ez a hűrtáblázat aztán fölhasználható egy adott hely földrajzi szélességének (a „*klima*”-nak) a kiszámításához, ha ismeretes ezen a helyen a gnómonnak és napéjegylenősségi déli árnyékának az aránya. A számítás módszerét – vagyis a hűrtáblázat használatát az adott esetben – nagyjából a következő példán mutatom be.

Tekintsünk a 2. *ábrára*, és legyen ezen a gnómonnak (AB) és napéjegylenősségi déli árnyékának (BC) az aránya: $4 : 3$; tehát $AB : BC = 4 : 3$ – ahogy ezt az ókori Athénben mérték. Megkapjuk ebből Athénnek a távolságát az egyenlítőtől fokokban, ha kiszámítjuk a BF körívet.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk: mekkora az ABC derékszögű háromszög átfogója, AC, ha $AB = 4$, és $BC = 3$ egység. – Ezt a közismert *Pythagorasz-tétel* alapján számítjuk ki; tudjuk ugyanis, hogy a befogókra emelt négyzetek összege egyenlő az átfogó négyzetével. Tehát $4^2 + 3^2 = AC^2$ vagyis $16 + 9 = 25$. Ha viszont $AC^2 = 25$, akkor $AC = 5$ egység.

Miután pedig megállapítottuk, hogy $AC = 5$ egység, alkalmazhatjuk az ABC derékszögű háromszögre *Thalész* közismert tételét: minden derékszögű háromszög átfogója egyszersmind *átmérője* annak a körnek, amelyet e háromszög köré írunk. – Nekünk tehát most tulajdonképpen annak a körívnek a fokokban kifejezett mértékszámát kellene megtalálnunk, amelynek átfogója AC, és amelyhez a $BC = 3$ befogó mint *húr* tartozik.

A baj csak az, hogy erre a mi derékszögű háromszögünkre – amelynek oldalszámai sorban: 4, 3 és 5 egység – nem alkalmazható az előbb említett hűrtáblázat. Mert e

táblázat összeállításakor egy olyan körből indultak ki, amelynek átmérője 120^p ; a mi esetünkben viszont csak 5 egység az átmérő. — Ez más szóval azt jelenti: ha mégis használni akarjuk az említett hűrtáblázatot, akkor egy olyan derékszögű háromszögre kell gondolnunk, amely éppen 24-szerese a mienknek, mert $24 \times 5 = 120$.

Az a húr is, amelyhez a körívet keressük (BC), nem 3 egység lesz, hanem 24-szer ekkora: $3 \times 24 = 72$. — Nézzük meg most *Ptolemaiosz* hűrtáblázatában: mekkora körív tartozik a 72^p hosszú húrhoz. — Azt találjuk, hogy közelítő értékben a 72^p -nek 74° felel meg.

De hát csakugyan 74° volna Athén földrajzi szélessége? Nem túlságosan sok ez? Hiszen bizonyos, hogy Athén ennél délebbre fekszik. — Valóban. Hiányzik számításainkból még az utolsó lépés, ami nélkül *hamis az eredmény*.

Mert eddig figyelmen kívül hagytuk azt, hogy a táblázat középponti szögekhez tartozó íveket és húrokat sorol föl; az A pontnál levő szög viszont *kerületi szög* egy olyan körben, amelynek átmérője az AC egyenes. Vagyis alkalmaznunk kell még azt a régi geometriai tételt, amely kimondja: „a kerületi szög fele az ugyanazon a köríven álló középponti szögnek”. Csakugyan, ha felezzük az előbb kapott eredményt (74°), megkapjuk Athén földrajzi szélességét: 37° .

A „pontosság” kedvéért érdemes lesz itt azonnal megemlíteni: Athén földrajzi szélessége a „valóságban” — azaz hogy inkább: a valóságot jobban megközelítő *mai mérés* szerint — nem 37° , inkább 38° . Az antik „pontosság” azonban — ha beleszámítjuk ebbe a mérőeszközök egzakt megbízhatóságát is — messze elmarad amögött, amit ma ezen a fogalmon értünk.

Athén példáján azt mutattam be az imént: hogyan használta föl az antik tudomány a napéjegyenlőségi déli árnyék mérését valamely hely földrajzi szélességének — azaz az egyenlítőtől való távolságának — a kiszámítására. Természetesen, mint előzőleg utaltam rá: magának a napéjegyenlőségi déli árnyéknak a mérése sem volt egyszerű feladat; hiszen igazában már ezt is nem is annyira mérni, mint inkább *kiszámítani* kellett az évi legrövidebb és leghosszabb déli árnyékból.

Csak mint érdekességet említem meg ezzel kapcsolatban még az alábbiakat. A könnyebben hozzáférhető antik írók közül a római építész, *Vitruvius* sorol föl művében egyszer 5 várost (Róma, Athén, Tarentum, Rhodosz és Alexandria) az ezekben mért gnómón-arányokkal együtt — azaz elmondja: mi az aránya ezekben a városokban a gnómónnak déli napéjegyenlőségi árnyékához, amely arányokból kiszámítható e városok távolsága az egyenlítőtől (vagyis: földrajzi szélességük). *Vitruvius*nál azonban nyoma sincs az itt most általam bemutatott antik matematikai-földrajzi számításnak. Ő csak példaként mondja el gnómón-arányait — azt akarván illusztrálni: ezt kell tudnia annak, aki az említett városokban napórát akar szerkeszteni.

Kortársa volt *Vitruvius*nak a közsímsert földrajzíró, *Sztrabón*. Ő is felsorolja munkájában elég sok földrajzi helynek a gnómón-arányát, amelyből ugyanúgy kiszámítható ezeknek a helyeknek a földrajzi szélessége, mint *Vitruvius* adataiból. Ugyanakkor azonban megállapítható — minden kétséget kizáróan — *Sztrabón*nak sejtelve sem volt arról, hogyan kell fölhasználni adatait matematikai-földrajzi számításokra, jöllehet ő ezekkel az adatokkal nyilvánvalóan a megnevezett helyek földrajzi fekvését akarta jellemezni. — A

legrégibb antik szerző, akinek fennmaradt művéből kimutatható, hogy csakugyan végzett ilyen számításokat, a nikaiai *Hipparkhosz*, az a görög csillagász volt, aki az i. e. 2. században élt.

Bizonyos viszont, hogy nem *Hipparkhosz* volt a legrégebb antik tudós, aki rájött erre az érdekes összefüggésre, és aki először végzett ilyen számításokat. Sajnos, a rendelkezésünkre álló történeti adatokból nem is tudjuk megállapítani: egyáltalán mikor ismerték föl a görögök a Föld észak–déli görbületének ezt a kiszámíthatóságát. Úgy látszik azonban, végeztek ilyen számításokat már az i. e. 4. században, nagyjából ugyanakkor, amikor Arisztotelész élt. Sztrabón művében maradt fenn az az adat, amely szerint a híres utazó, *Pytheasz*, aki állítólag olyan messze fenn északon is járt, ahol nyáron – nyilván a nyári napforduló idején – alig egy-két óra az éjszaka, megmérte szülővárosában, Massaliában (Marseille) nyári napfordulókora a gnómónnak déli árnyékához való viszonyát, és ebből kiszámította a Massalián áthaladó szélességi kör távolságát az Egyenlítőtől. Sztrabón föl is jegyezte a gnómónnak ezt az állítólag Massaliában mért arányszámát: $120 : 41,8$, és ebből csakugyan kiszámítható – meglepő pontossággal – Marseilles földrajzi szélessége: valamivel északabbra van ez, mint a 43. szélességi kör. – Úgy látszik, ez a legrégebbi görög adatunk egy olyan árnyékmérésről, amelyet fölhasználtak matematikai földrajzi számításra.

* * *

Én azonban ennek az előadásnak a „leghosszabb nap” címet adtam, minthogy tulajdonképpen arról akartam beszélni: hogyan használta föl a görög tudomány a leghosszabb nap időtartamát ilyen természetű földrajzi számításokra. Az, amit eddig elmondtam, nem is volt még több, csak bevezetés. Azért beszéltem a gnómónnal kapcsolatos árnyékmegfigyelésekről, mert ezek szorosan összefüggenek a „leghosszabb nap” problémájával.

Szó volt már eddig is nemcsak a napi legrövidebb árnyékról – ez a déli árnyék –, hanem arról is, hogy ez maga az esztendő egyik nyári napján (június 21.) a legrövidebb, egy másik, egy téli napon meg (december 21.) a leghosszabb. Könnyű lesz belátnunk, hogy az esztendőnek éppen az a napja a leghosszabb, amikor legrövidebb a déli árnyék, és megfordítva. Ha elgondolkozunk rajta egy kicsit, rögtön belátjuk még a következő két összefüggést is.

Bizonyos, hogy ugyanannak a botnak ugyanazon a napon mért árnyéka sem lehet egyforma hosszú, ha két olyan helyen végzünk egyszerre mérést, mint pl. délen, Rhodosz szigetén, és fönt északon, valahol Skandináviában. A Rhodosz szigetén mért déli árnyék nyilván rövidebb lesz, mint ugyanannak a napnak déli árnyéka Skandináviában, minthogy Rhodosz fölött mindig magasabban delel a Nap, mint akárhol Skandináviában.

De nemcsak a déli árnyék hosszúsága más északon meg délen. Más és más ezeken a helyeken az év leghosszabb napjának az időtartama is. Hiszen ún. „fehér éjszakák” csak messze fenn északon vannak. Minél délebbre megyünk, annál kevésbé vesszük észre, hogy a nyári nappalok hosszabbak, mint a téliek. Sőt, ha magán az Egyenlítőn töltenénk hosszabb időt, azt kellene tapasztalnunk, hogy itt változatlanul mindig 12–12 óra a

nappal és az éjszaka időtartama. Kimondhatjuk tehát, hogy – amennyiben figyelmünket az északi féltekére összpontosítjuk – a nappalok időtartama nemcsak aszerint növekszik vagy csökken, amint közeledünk időben június 21-hez – a nyári napforduló időpontjához – vagy távolodunk ettől a dátumtól, hanem aszerint is, hogy mennyire távolodtunk el az Egyenlítőtől az északi sark felé. Az Egyenlítőn még minden nappal és minden éjszaka azonos időtartamú; az északi sarkon viszont már teljes hat hónap a nappal és hat hónap az éjszaka.

Ennek megfelelően *Klaudiosz Ptolemaiosz* a „szélességi köröket” – amelyeket ő *párhuzamos köröknek* nevez – az Egyenlítőtől kiindulva az északi sark felé éppen aszerint osztályozza: hogyan növekszik rajtuk az év leghosszabb napjának az időtartama. Mi ezeket a köröket egyszerűen csak számozzuk, 0° -tól 90° -ig: 0° az Egyenlítő, 90° pedig az északi sark. Ismeri ezt a számozást Ptolemaiosz is, de az ő beosztásában a fokoként való megjelölés – mint az Egyenlítőtől mért távolság – csak második helyre kerül. Előbb mindig azt említi meg: mennyi ideig tart a kérdéses helyen a leghosszabb nap. Első párhuzamos köre az, amelyen a leghosszabb nap 12 óra 15 perc. Majd ezt követik sorban a körök, amelyeken a leghosszabb nap időtartama előbb negyedórakkal, félórakkal, majd órákkal növekszik, végül az órákból hónapok lesznek, míg aztán az északi sarkon – ahol Ptolemaiosz, persze, már nem járt, csak elméletből tudja: a leghosszabb nap éppen egy félév. (Bár a leghosszabb nap időtartama körről körre egyre nagyobb arányokban növekszik, Ptolemaiosz körei észak felé egyre közelebb sorakoznak egymás után.)

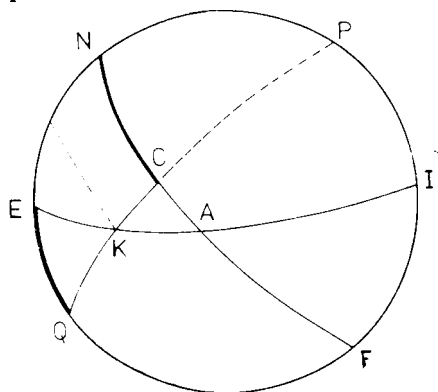
A leghosszabb nap időtartamának megállapítása után Ptolemaiosz – ahol teheti – megnevez egy-egy ismertebb földrajzi helyet, amelyen áthalad az éppen szóban forgó párhuzamos kör, végül pedig följegyez minden egyes esetben három-három adatot: milyen hosszú az adott szélességi körön egy 60 egységnyi botnak, a gnómónnak az árnyéka délben nyári napfordulókor, napéjegyenlőségkor és a téli napforduló idején.

Ptolemaiosz korában, i. sz. 2. századában, nem sok értelme volt már annak hogy: ismervén valamely adott helynek az Egyenlítőtől mért távolságát (fokokban), ebből számítsák ki az esztendő négy napjára jellemző árnyékhosszúságot. Ez akkor már csak „hagyomány” volt. Valamikor régen azonban, évszázadokkal korábban éppen megfordítva: az árnyékot mérték, és ebből számítottak ki több fontos adatot. A napi legrövidebb árnyék alapján mondták meg azt, hogy mikor van dél. Az évi legrövidebb árnyék volt a nyári napforduló jele és így tovább. A bot és a napéjegyenlőségi árnyék hosszából viszont az Egyenlítőtől mért távolságot, a földrajzi szélességet számították ki. Aztán egyszer valamikor – mai tudásunk szerint az i. e. 4. században – rájöttek arra is, hogyan lehet kiszámítani valamely adott helyen a leghosszabb nap időtartamából a kérdéses hely *sarki magasságát*. Minthogy viszont – amint erre már korábban utaltam – valamely helynek az Egyenlítőtől mért távolsága fokokban ugyanaz a mennyiség, mint a sarki magasság ugyanazon a helyen, a két számításnak azonos eredményre kellett vezetnie. Ezért adja meg a matematikai földrajzi irodalom egy-egy alkalommal a helyre jellemző „leghosszabb nap-időtartamot” órákban; ebből az adatból számították ki a *sarki magasságot* – amit persze, derült, csillagos éjszakákon közelítő pontossággal meg is tudtak mérni. – Ismervén ezenkívül a gnómón napéjegyenlőségi árnyékának a hosszát, ebből ki tudták számítani a kérdéses hely távolságát az Egyenlítőtől fokokban; ez az utóbbi a

földrajzi szélesség. A két eredménynek (sarki magasság — szélesség) azonosnak kellett lennie; éppen ebből állt a számítás ellenőrzése.

A következőkben ismertetem — legalább nagyvonásokban — annak a gondolatmenetnek legfontosabb lépéseit, amely lehetővé tette a régi görögök számára már az i. e. 4–3. században, hogy valamely adott helyen a leghosszabb napnak órákban megadott időtartamából kiszámítsák az ott észlelhető sarki magasságot.

A számítást mindenekelőtt annak az asztronómiai világnak az átalakítása tette lehetővé, amelyet a gnómonnal kapcsolatban megismertünk már, és amelyet a 2. *ábra* mutat. A mellette levő 3. *ábra* viszont azt mutatja: mi lesz az előbbi sematikus rajzból a térbe kivetítve. Hasonlítsuk össze a kettőt. A 2. *ábra* teljes köre: a meridián; ennek bal oldali felső negyedében delel a Nap. Ugyanez a teljes kör változatlanul megmarad a 3. *ábrán* is, de egyszersmind hangsúlyozottabban most már nemcsak a meridiánt, hanem a teljes világgömböt is jelképezi.

3. *ábra*

A 2. *ábrán* NAF a napéjegyenlőségi déli napsugár az égi Egyenlítő átmérője. A 3. *ábra* e helyett az átmérő helyett magának az Egyenlítőnek a szemlélő felé eső félkörét mutatja, amit az ábrázolás szerint (elvben) az egész körből láthatunk.

A 2. *ábra* vízszintes EAI egyenese a horizont-kör átmérője. Ezt az átmérőt helyettesíti a 3. *ábrán* az a vízszintes félkört jelző görbe, amelyet ugyanúgy EAI betűkkel jelöltem. — Itt azonnal föl kell hívnom a figyelmet az Egyenlítő és a horizont főkörének A metszéspontjára. Szimbólikusan ez a pont jelöli azt a helyet, ahol a Nap aequinoctium idején reggel láthatóvá lesz. Szemléletünk ugyanis azt mutatja, mintha ezen a napon a világító égitest az Egyenlítő síkjában végezné mozgását. A 3. *ábra* N pontja viszont az aequinoctium delelője. Az NA ív tehát az Egyenlítő félköréből pontosan 90° -ot jelképez. A Nap az Egyenlítőnek ezt a 90° -át 6 óra alatt teszi meg, minthogy a teljes kör (360°) megtételéhez 24 óra kell.

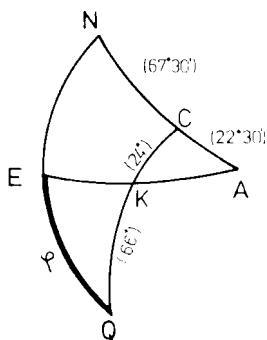
Még egy félkört jelképező görbe van a 3. *ábrán*, az, amelyet a következő négy betűvel jelöltem: QKCP. Az összehasonlítás a 2. *ábrával* rögtön megmutatja, hogy ez meg annak a körnek a szemlélő felé eső része, amelynek átmérője — a 2. *ábra* szerint — a PQ világtengely. — Látható tehát — az eddigiek szerint — 3. *ábrán*kon a meridián teljes körén

kívül még három félkör: a horizont vízszintes félköre (EAI), az Egyenlítő félköre (ennek is a fele az NA ív) és a **tengelyhez tartozó PCKQ félkör**.

Figyeljük meg mármost ezekből a félkörökből (és a hozzájuk tartozó teljes körökből) a következő 4 ívet:

1. Az Egyenlítő NA ívéről megállapítottuk már, hogy ez 90° , minthogy ez a Nap pályája aequinoctiumkor napfölkeltétől délig;
2. minthogy szemléletünk szerint az Egyenlítő az egész világgömböt két egyenlő féltékére bontja, a horizont-kör EA íve is csak egy negyed kör, azaz 90° lehet;
3. ugyanígy az előbbi megokolás szerint a QC ív is 90° ;
4. ugyanez érvényes az NQ ívre.

Kaptunk tehát a világgömb elképzelt felületén egy érdekes geometriai formát, amelyet csupa 90° -os körív határol. Ez a geometriai forma a *3. ábrán* 4 egymást metsző körív: NQ, NA, EA és QC. A *4. ábra* külön ki is emeli ezeket a negyedköröket az egész gömb felületéből.

4. ábra

Még egy további mérésre ad lehetőséget a következő megfigyelés. Ha gondosan összehasonlítjuk a *3. ábrát* a *2-kal*, feltűnik a *3-on* a **K** pont. Ez a pont a *2. ábrán* nincs ugyan megjelölve, de némi fantáziával kitalálhatjuk: ha félkört rajzoltunk volna a *2. ábrán* KH „átmérő” köré, akkor a *3. ábrának* ez a **K** pontja jelképezhetné a most csak képzeletben meghúzott félkörnek és a horizont-félkörnek a metszéspontját. Vagyis *3. ábránkon* a **K** pont nemcsak a horizont-félkörnek és a világtengely köré képzelt félkörnek a metszéspontja, hanem ez a pont az is, ahol a *2. ábra* KH „átmérője” köré képzelt félkör metszi a horizont látható félkörét. Csak azt kell még újra kiemel-nünk: mi volt a *2. ábrán* a KH „átmérő”? – A téli napforduló teljes körének az átmérője. – Ebből rögtön rájöhettünk: a *3. ábrán* a **K** pont azt a helyet jelképezi, ahol a legrövidebb téli napon reggel a Nap a horizont fölé emelkedik. Az a ponto-zott görbe pedig, amelyet a *3. ábrán* K pontból kiindulva fölfelé jelöltem, a Nap útja téli napfordulókör. Szinte azt mondhatnánk: a **K** pont – a december 21-én fölkelő Nap – ezen a pontozva jelölt vonalon látszik a delelő felé haladni. – De ne felejtjük el azt sem: a *3. ábra* K és C pontja ugyanazon a tengely körüli félkörön fekszik. Mivel pedig az

egész világ a körül a tengely körül látszik forogni, amely átmérője a 3. ábrán látható QKCP betűkkel jelölt félkörnek, nyilvánvaló az is, hogy ennek az ábrának K és C pontja ugyanabban az időben éri el a meridián-kört – mind a kettő (K és C) saját delelési pontját.

Tegyük föl mármost, hogy a 3. ábra a Földnek egy olyan pontjára érvényes, ahol a leghosszabb nap 15 óra (június 21-én). Ugyanezen a ponton a leghosszabb naphoz tartozó legrövidebb éjszaka csak 9 óra lehet (mert $15 + 9 = 24$). De ugyancsak 9 óra kell legyen – legalábbis antik elgondolás szerint – ezen a helyen a legrövidebb nap (december 21.). – (Ez ugyan a valóságban nem egészen pontos megállapítás, de el kell ismernünk: elvben feltétlenül helyes volt az az antik elgondolás: a Föld bármely pontján a legrövidebb nap pontosan ugyanolyan hosszú időtartamú kell legyen, mint ugyanezen a helyen a legrövidebb éjszaka.) – Azon a helyen tehát, ahol a leghosszabb nap 15 óra, a legrövidebb 9 óra; napfölkeltétől délig, a nappal közepéig pedig ugyanitt $4\frac{1}{2}$ óra telik el. 3. ábránkon tehát – ha ezen a helyen 15 óra a leghosszabb nap – a K pont $4\frac{1}{2}$ óra alatt éri el a meridiánt. De ugyanennyi idő alatt ér a C pont is N pontba. Az NC ív tehát $4\frac{1}{2}$ órának felel meg. Az NA ív pedig korábbi megállapításunk szerint 90° és a Nap 6 órai útja. Ha 6 óra 90° -kal egyenlő, akkor 1 óra csak 15° lehet. $4\frac{1}{2}$ óra viszont $4,5 \times 15^\circ = 67^\circ 30'$. Az NC ív tehát $67^\circ 30'$; ha ezt levonjuk a 90° -ból, megkapjuk a CA ívet: $22^\circ 30'$.

Könnyen megállapítható az is, hogy a KC ív meg – régi antik mérés szerint – 24° ez az ív ti. nem egyéb, mint a két tropikus kör egymástól való távolságának a fele, más néven: az „ekliptika ferdesége” („loxotész”, amelyről volt már szó korábban). Levonva ezt a mennyiséget 90° -ból, megkapjuk a QK ívet: 66° .

Ezek után még csak arra kell fölhívnom a figyelmet: vajon mit jelképez 3. ábránkon az EQ ív? – Azonnal felelni tudunk erre a kérdésre, ha meggondoljuk, hogy az E pontból húzhatunk egy rádiuszta a horizont-kör középpontjáig; e kör középpontja pedig – tekintve a világegyetem roppant méreteit – elvben egyszersmind a világ középpontja is lehet. De ugyancsak a világ középpontján megy keresztül képzeletbeli tengelye is – a Q ponttól a középponton át húzott egyenes. – Az EQ ív (vagy szög) szárai tehát: a horizont sugara és a világtengely. Ennyi már elég a legutóbbi kérdés megértéséhez. Hiszen a 2. ábra azonnal meggyőz bennünket arról, hogy a világtengely és a horizont által bezárt szög (φ) – a 3. ábrán ennek a szögnek az EQ ív felel meg – a sarki magasság.

Ha tehát ki tudnánk számítani valamiképpen fokokban az EQ ívet, ezzel azt is megmondanánk: mekkora annak a helynek a sarki magassága, ahol 15 óra a leghosszabb nappal időtartama. A 4. ábrán odaírtam az egyes ívek mellé zárójelben azokat a szögmértékeket, amelyek megállapíthatók voltak pusztán abból a tényből: hány óra a leghosszabb nap az adott helyen. Kiszámítható természetesen ebből az adatból a sarki magasság (φ) is egy elég egyszerű geometriai művelettel. Nem részletezem tovább mai előadásomban ezt a számítási műveletet. Csak arra hívom még föl a figyelmet: az 5. ábrán vázolt egyenesek sematikusan tulajdonképpen a 4. ábra íveihez tartozó húrok. (Bár a geométer számára *problematicus* még ezen az 5. ábrán az a három pont, amelyet bekarikáztam. De nem akarván tovább nyújtani az előadást, ezúttal túltesszük magunkat e nehézségen – csak annyit jegyezvén meg most ezzel kapcsolatban: az ókorban rendkívül

MÓCSY ANDRÁS OSZTÁLYELNÖKHELYETTES AVATÓBESZÉDE

Tisztelt Osztályülés!

Szabó Árpád személyében Akadémiánk 1979. évi közgyűlése a hazai tudományosság olyan világszerte ismert és elismert képviselőjét választotta levelező tagjává, akinek kutatói egyéniségét látszólag egymást kizáró vonások harmonikus egysége jellemzi: sokoldalúság és elmélyültség, absztrakt látásmód és történeti szemlélet, finom irodalmi érzék és egzakt matematikai gondolkodás. E komplementáris tudósi erények alkotásokban és eredményekben gazdag életmű alapját képezik.

Szabó Árpádot korai munkáiban a görögség klasszikus korának történeti és irodalmi kérdései foglalkoztatták. Első önálló kötete Periklész koráról kimondatlanul is marxista igénnyel elemezte az athéni társadalmat, majd az ezt követő kötetek a politika és a filozófia társadalmi hátterének feltárásával jutottak újszerű értelmezésekhez. Homérosz- és Hérodotosz-elemzéseiben nemcsak a klasszikus görögség ókori keleti kapcsolatainak kutatását gazdagította termékeny gondolatokkal, hanem műfajelméleti szempontból is új utakat nyitott meg.

Az ötvenes évek óta fordult mindinkább elmélyülő figyelemmel a görög filozófia, majd ebből kiindulva a görög matematika központi kérdései felé. Az eleata filozófiáról írt tanulmányai úttörő jelentőségűek. Finom elemzéssel mutatta ki, hogy míg a nagy ellenlábas, Hérakleitosz, a lét, az anyagi világ dialektikáját fedezte fel ellentmondásainak feltárásával és feloldásával, addig az eleaták a gondolkodási folyamattal foglalkozva a később formálisnak nevezett logika egyik alapelvét, az azonosság elvét tisztázták. Az eleaták ily módon a közvetlen tapasztalattól elvonatkoztatott gondolkodás jogosultságának első hirdetői és bizonyítói. E fontos filozófiatörténeti megállapítás vezette el Szabó Árpádot az eleata filozófia nevezetes paradoxonjainak értelmezéséhez, ezen túlmenően azonban a görög matematika legsajátabb, az ókori Kelet matematikájától minőségileg eltérő vonásának felismeréséhez; ti., hogy a görögök a tapasztalattól független, elvont, deduktív tudománnyá tették a matematikát.

Az utóbbi két évtizedben Szabó Árpád egyre mélyülő következetességgel és a nemzetközi tudományosság növekvő elismerése mellett a görög matematika kezdeteinek és alapvető vonásainak feltárására összpontosította figyelmét. Világszerte ismert eredményeit a filológiai és matematikai módszerek szuverén birtokában érte el. Komplex módszere teszi tanulmányait az interdiszciplinaritás példamutató alkotásaivá. Igen termékenynek bizonyult az a módszere, hogy a görög matematika jellegzetes terminusainak — symmetria, harmónia, axióma, dynamis, analógia — előbb konkrét, anyagi jelentését vizsgálja meg, és ebből vezeti le a szó matematikai jelentését. Ezen az úton elvileg is új felismerésekhez jutott, nevezetesen: a görög matematika elvont és deduktív jellegének, az eleata filozófiában és a pythagoreus szám- és zeneelméletben való gyökereinek felfedezé-

séhez, különösen pedig az euklideszi axióma-rendszer terminológiájának, történeti előzményeinek és sajátos jellegének megértéséhez. A modern gondolkodás paradigmáitól megtisztított, történeti feltételei közé visszahelyezve értelmezett görög matematikára vonatkozó kutatásait foglalja össze eddig öt nyelvre lefordított könyve a görög matematika kezdeteiről. E munka mind a legtagabb értelemben vett ókortudománynak, mind pedig az egzakt tudományok történetének valóban korszakos jelentőségű alkotása.

Amikor az alapszabály értelmében székfoglaló előadása után Szabó Árpád tagtársunknak átadom a Magyar Tudományos Akadémia tagságát igazoló oklevelet, legyen szabad személyes hangot megütnöm. Harminc évvel ezelőtt az ő szuggesztív egyetemi előadásai sokunk előtt a klasszikus ókor kutatásának új lehetőségeit, megértéséhez új összefüggéseket tártak fel. Ezek az előadások meghatározó hatásúak voltak azok szemléletére is, akiket érdeklődésük más területek felé vezetett. Ezzel a hálás megemlékezéssel nyújtom át Szabó Árpád tagtársunknak oklevelét, és kívánok neki töretlen munkakedvet, további eredményes munkálkodást és sikereket.

Az MTA 1979. évi 139. közgyűlésén az Osztály tudományterületeiről az Akadémia elnöksége Niederhauser Emilt, a történettudományok doktorát és Lackó Miklóst, a történettudományok doktorát részesítette egy-egy művéért Akadémiai Díjban. Korábbi hagyományainknak megfelelően mindkét műről méltató kritikát teszünk közzé.

* *

NIEDERHAUSER EMIL

A NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALMAK KELET-EURÓPÁBAN

Budapest, Akadémiai Kiadó 1977. 385 l.

Tekintélyes és eredményes kutató-feltáró munka, szépszámu könyv és tanulmány megírása során szerzett tapasztalatok, a szakirodalom fölényes ismerete és a problémák kiegyensúlyozott szemlélete tették lehetővé, hogy Niederhauser Emil, a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak összehasonlító szintetikus vizsgálatával ismét olyan művet alkosson, amire kevés történész vállalkozhatott volna hasonló színvonalú tudományos teljesítmény biztos reményében. Témaválasztása aktualitását és jelentőségét két szempont is indokolja. Az egyik a nacionalizmus értékelése (ill. az ekörül folyó viták), a másik pedig a nemzeti mozgalmak immár tagadhatatlan világjelensége. Niederhauser könyvét olvasva láthatjuk, hogy mindennek a szemmel tartása nagy szerepet kapott a tárgyalás módjának megválasztásában és az összehasonlító módszer fogásainak alkalmazásában is. A hazai kutatások helyzetének, igényeinek és végül a polgári szemlélet egyes irányaival való hangsúlyozott szembehelyezkedésnek is tulajdonítható, hogy a szerző fő célkitűzésként a közös vonások megvilágítását tűzte ki, miközben érvényesítette azt az alapvető szempontot, miszerint a marxista történetírásnak összehasonlító vizsgálódásaiban „az általános és az egyéni közt szemügyre kell vennie a különös vagy sajátos kategóriáját is, hogy az általánosat jobban alátámaszthassa, és az egyéni is jobban megérthesse.” (376.)

Niederhauser vizsgálódásai szervesen kapcsolódnak a magyar marxista történetírás eddigi eredményeihez, s azokat építik tovább. Szemléleti vonatkozásban a mű társadalomközpontúságát kell kiemelni. Míg I. Tóth Zoltán arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti Magyarországon kibontakozó nemzeti mozgalmakat, ill. azok mozgási lehetőségeit milyen messzemenően meghatározta az a tény, hogy élükre a polgári funkciót betöltő nemesség állhatott-e vagy sem, Niederhauser ennek egész kelet-európai érvényét

vizsgálja. A terminológiai egyszerűség kedvéért nemesi és nem nemesi nemzetekről ír, kiemelve a cseh és a görög nemzeti társadalomnak ettől a modelltől elütő vonásait. A nemzetté válás folyamatához elkerülhetetlenül kapcsolódó asszimiláció és disszimiláció lényeges mozzanatainak bemutatásában a társadalmi emelkedés, presztízs és a vallás meghatározó szerepét vizsgálja. Így nemcsak azt sikerül érzékeltetnie, hogy a magyarországi modern, polgári nemzeti mozgalmak kialakulásakor jelentkező sajátosságok a társadalmi és az etnikai struktúra és tagolódás következményeiként alakultak ki, hanem azt is, hogy korántsem egyedülállóak, több vonatkozásban is törvényszerűek és nem pusztán szubjektív szándékok eredményei, mint azt a kortárs publicisztikából merítő, kardköszörülő, aktuálpolitikai célokat szolgáló történelemszemlélet sugallná. És konkrét példákkal sikerül érzékeltetnie azt is, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet termékei és kísérői: „felszíni jelenségek”, amelyekről a mélyben zajló folyamatokra is lehet következtetni.

A kelet-európai társadalmak bemutatása után a szerző 16 nemzeti mozgalmat tekint át. Ez látszólag megtöri a tárgyalás menetét. De csak látszólag. Mert ezek a 10–15 oldalas kis fejezetek egyrészt megalapozzák a további fejtegetéseket, másrészt összefoglalják azt is, amit ezekről a történeti műveltség bizonyos szintjén tudni illik, méghozzá úgy, hogy a megújulás alapkérdéseit is boncolgatják, tömören és célratorően jellemzik a mozgalmak sajátosságait. Például azt, hogy az „orosz fejlődés (. . .) lassabban bontakozott ki, éppen a lényeg, a gazdasági-társadalmi fejlődés lassúbb voltának következtében”. De ugyanakkor az orosz fejlődés több sajátossága is magyarázza, hogy az irodalom az általános emberi probléma taglalásával túlmutatott a nemzeti mozgalmakon és ezért is lehetett egyetemes hatása. S hogy egy másik példát is említsünk, a magyar fejlődés esetében igen meggyőzően fejtegeti a szerző, miként változott a mozgalom súlypontja az irodalom és a politika területei között.

A problémák című rész a nemzeti mozgalmak menetét mutatja be; az új ideológiában való tájékozódástól, a művelődés különböző területein jelentkező törekvésektől a szabadságküzdelmekig, időben: a 18. század második harmadától a 19. század utolsó harmadáig.

Niederhauser a felvilágosodás tágabb értelmezésével él, amikor annak és a nemzeti mozgalmaknak a kapcsolatait tárja fel, s e kapcsolatok intenzitásának, minőségének alapján két típust különít el. Az első típusba azokat a mozgalmakat sorolja, amelyeknél a felvilágosodás önálló eszmerendszerré kifarva, vagy az eredeti példák másolása útján belenőttek a mozgalomba, mint a cseheknél, görögöknél, szlovéneknél, lengyeleknél, magyaroknál, oroszoknál, románoknál, szerbeknél; míg a második típusba tartozóknál, mint az albánoknál, bolgároknál, a balti népeknél és ukránoknál csak a nyugati felvilágosodás utóhatásáról lehet beszélni. Hangsúlyoztuk, hogy a művelődés különböző szintjein és területein jelentkező nemzeti törekvések intenzitásának a bemutatása és magyarázata az említett és nagyon röviden jellemzett társadalomtörténeti nézőpont érvényesítéséhez is kapcsolódik, a fentiek viszont azt is jelzik, hogy a szerző mennyire nem mechanikusan alkalmazza azt, hanem a konkrét valóságból indul ki, amikor általánosít és tipizál.

A hatások és kölcsönhatások kiemelésével juttatja kifejezésre Niederhauser Emil azt a látásmódot, amely nem téveszti szem elől Európa strukturális egységét és különbözőségét. Az utazások és tanulmányutak szerepéről írva találóan hangsúlyozza, hogy „a Nyugattal való megismerkedés tehát a feudális Kelet-Európából jöttek számára a liberálisizmus és a kapitalizmus nagy élményét jelentette.” (146.) De alighanem ebben a fejezetben lehetett volna említeni a fejlettebb régiókból Európa keletére látogató értelmiségiek, politikusok hatását, vagy azokat, akik itt élve, de a nyugat-európai politikai ideológia és szemlélet kihívására válaszként próbálták felmérni a kelet-európai népek létének jelentőségét s jóslataikkal, mítoszteremtő látásmódjukkal, vagy csak a külpolitikai helyzet megítélésével épültek be a nemzeti mozgalmak érvelésébe, szellemi és politikai tájékozódásába. Mindenekelőtt Herderre gondolunk, akinek a jelentőségét a későbbiekben is inkább csak érinti. Persze több vonatkozásban is egyet lehet ezzel érteni, szervesen is illeszkedik a munka marxista szemléletébe; állásfoglalás a polgári történetírás „kultúrlejtő” és utánzáselméletével szemben. Mégis úgy véljük, hogy alkalmazkodni lehetett volna a magyar olvasóközönség műveltségi szintjéhez és igényeihez, hiszen a Herder-problémáknak nálunk elég nagy súlya van, és a későbbiekben a szerző maga is ír a német nemzetkoncepció átvételéről, ami talán bővebb magyarázatot igényelt volna.

A nemzeti mozgalmak dinamikájának és mechanizmusának szemlélete indokolja, hogy a könyv a művelődési és politikai törekvéseket egymástól elkülönítve, külön szakaszokra bontva vizsgálja. A mozgalmak kezdeti szakaszában a kiindulópont a nemzeti nyelv volt, s a feladat annak megújítása, az új követelményekhez való alkalmazása. A nemzeti és polgári művelődés másik nagy feladata az iskoláztatás tökéletesítése volt. S éppen az idevágó két fejezet szemlélteti a kelet-európai összehasonlító vizsgálatok lehetőségeit és korlátait, kényelmesen járható útjait, persze csak átlagon felüli nyelvtudással és még azzal is csak nehezen leküzdhető akadályait. Hiszen amennyire „könnyű” volt felvázolni az egységes irodalmi nyelv megteremtését célzó törekvéseket, annyira nehéz az iskoláztatás sajátos problémáinak és főleg eredményességének az összevetése. A szintézis szerzője ugyanis ki van „szolgáltatva” az egyes nemzeti történetírások eléggé eltérő értékű teljesítményeinek, például úgy tűnik, hogy a lengyel történetírás eredményeihez hasonlókat nem mindenütt sikerült elérni, többek között hazánkban sem. Mindez persze nem változtat a szerző vizsgálódásainak érvényén, amelyek azt példázzák, hogy az oktatás legfontosabb eredménye a viszonylag csekély számú, de annál aktívabb értelmiségi réteg felnevelése volt, amennyire azt a különböző — árnyaltan bemutatott — feltételek lehetővé tették.

A kulturális élet jelenségeit abból a szempontból elemzi a szerző, hogy azok mennyiben és miként kapcsolódtak a megújuláshoz. Általános kelet-európai jelenség, hogy a „szépirodalom fejezi ki a legrészletesebben és a leghatásosabban a nemzeti megújulási mozgalom törekvéseit.” (180.) Az igénytelenebb szórakoztató irodalom is nagy jelentőségre tett szert azért, hogy bővítette az olvasóközönség körét, vagy éppen annak megteremtésében kapott jelentős szerepet, bár népszerűségben nem vetekedhetett a tüneményes gyorsasággal kibontakozó politikai publicisztikával. Most kezdtek kialakulni az irodalom szervezeti keretei is. Az író elkötelezett közéleti férfi volt, aki ha kellett a nemzeti szabadságharcban is szolgálta az ügyet. A társadalomkritika mozgósítóereje

magától értetődik, különös mozzanat viszont, hogy nem egyszer viágnezetileg reakciónak nevezhető írók alkottak maradandót. S miként az irodalmi élet a nemesi nemzeteknél volt a legfejlettebb, a hivatásos színjatszás is náluk alakult ki először. Így „amire a szépirodalom tudatosan törekedett, azt a színház vitte el a legrészesebb rétegekig.” (210.) S ugyancsak a kor sajátossága az is, hogy a klasszikussá váló drámák és a nemzetesebb férck munkák a mozgósítás szempontjából és néha még népszerűségükben is egy szintre kerültek. A zenei élet bemutatásában a szerző a különböző formák és a népzenei, vagy annak vélt hagyományok ötvöződésének elemzésére teszi a hangsúlyt, s természetesen a különböző műfajok társadalmi és nemzeti tartalommal való telítődésére.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete az, amelyben a szerző az egykorú történetírás műhelytitkaiba vezeti be az olvasót. Kérdésfeltevéseivel és válaszaival a kortársak történeti tudatának lényeges mozzanatait is felvillantja, hiszen azt vizsgálja, hogy a történetírás „milyen ismereteket közölt, milyen képet alkotott a nemzeti műtről, az illető nemzetnek az emberiség történetében játszott szerepéről.” (227.) Pozitív és negatív vonásokban egyaránt gazdag ez a tudatformáló és magatartásalakító építkezés. Hiszen az esetek többségében a nemesi és nem nemesi népek fiai (egyaránt) az önbecsülés erősítése mellett a másik nép fölötti fölény igazolására is törekedtek. Védekezés, támadás és útkeresés mozzanata szorosan összefonódott egymással, hol egy személy tevékenységén, hol magán a mozgalmon belül, mint azt igen találó példákkal érzékelteti a szerző. Említésre került már a könyv egyik jelentős pozitívuma, az hogy a magyar mozgalom problémáit is bevonja a vizsgálódások körébe. Néhány közismert példa elmaradása viszont hiányérzetet kelt, nagyon tanulságos lett volna azok beillesztése az összképbe. A történetírás hamis vágyainak jezésére a szerző Horvát István szlávellenes replikáját idézi. A bonyolult kérdéskör – aminek Horvát könyve csak egy szintjét jelzi – ismertetéséből viszont kimaradt Wesselényi Miklós Szózata, amely többek között igen határozottan foglal állást az aktuálpolitikai érdekeket szolgáló historizáló történetírással szemben is. S ez az utóbbi példa több vonatkozásban is kapcsolódik a nemzeti mozgalmak jellege és történetírásuk közötti kapcsolat lényegét megvilágító következtetéshez, miszerint „minél kevesebb újonnan felvetett igényrel lépett fel egy-egy mozgalom, annál realisabb volt a történelem-szemlélete. Ez általában a nemesi nemzetek esete, ahol persze ez a realisabb történetírás összefügg a régebbi történetírással és történeti nagyománnyal.” (245.) Hozzá lehetne tenni a történeti kulturáltsággal, ami a politikai kultúra szerves része és a politikai életben való fellépés előfeltétele volt. Hiszen gondoljunk csak arra, hogy egy erdélyi román egyházi és nemzeti követeléseket tartalmazó beadvány és a róla szóló guberniumi és kancelláriai vélemények néha valóságos történeti értekezésnek is beillenek, vagy gondoljunk Kölcseynek a „két testvérháza” uniójáról szóló fejtegetéseire és alighanem jogai hiányoljuk annak a jobbgyság történetéről szóló nagy ívű eszmefuttatásának az említését, amit Wesselényi Balítéletekről című művében olvashatunk, s nem véletlen, hogy ugyanaz a Wesselényi az európai parasztság történetének megírását is sürgette.

A már többször is említett társadalomtörténeti nézőpont nemcsak a kulturális élet színvonalára, arculatára ad magyarázatot, hanem a politikai mozgalmak szerveződési formáira s követeléseinek jellegére is. Ennek a marxista szemléletnek is köszönhető, hogy a könyv idevágó fejezetei is a történeti valóság feltárásának azt az útját jelzik, amelyik

mentes a historizáló elképzelésekhez kötődő bűjtatott vagy kevésbé bűjtatott – nemzeti öntudatot is sértő – értékítéletektől. Nincs eleve jó vagy rossz nacionalizmus. S példamutónak érezhetjük azt is, hogy a szerző nem próbál – nemzeti hiúságot legyezgető, vagy öntudatot sértő – érték szempontot kovácsolni abból sem, hogy a nem nemesi nemzeti mozgalmak jobban rá voltak utalva a népi tömegbázisra és ezért követeléseik demokratikusabb színezetűek voltak, és abból sem, hogy nemesi nemzetek számára a rendi alkotmány fejlettebb politikai életet tett lehetővé és törekvéseik nemcsak program szinten jelentkeztek, hanem vállalni kellett a kivitelezés felelősségét is.

A politikai törekvések vizsgálatában a szerző először a védekezés és a szövetekezés mozzanatait tárja fel. Azt mutatja ki, hogy a mozgalmak kezdeti szakaszában alapvetően a védekezés érvényesült ha a társadalmi haladás ügyévei egybekötött szabadságküzdelmekről volt szó, de akkor is, ha bizonyos feudális kiváltságokra próbáltak szert tenni, és kitapintható még a magányosság és elszigeteltség érzésének feloldására hivatott mítikus fikciókban, amelyek történelemformáló szerepére is felhívja a figyelmet a szerző.

A védekezés és szövetségkeresés igényéhez szervesen kapcsolódtak az egyesülést és az önállóságot célzó törekvések, amelyek a különböző nemzeti igények történeti és etnikai meghatározottsága folytán és a térség etnikai tarkasága miatt a nemzeti mozgalmak közötti konfliktusok lehetőségét is felvetették, bár sokáig jó néhány vágy éppen a reális feltételek hiánya miatt követelésként nem is vetődhetett fel csak rendkívüli politikai válságok alkalmával. A szerző következetesen kerüli a polémia és a polemikus hangot is, viszont fejtegetései éles fényt vetnek a ténytérrel való hivatkozásokkal, voltaképpen kezdetlegesen manipulatív történetírás megalapozatlanságára. (Például akkor, amikor a nemzeti egységtörekvések külpolitikai meghatározottságát mutatja be, vagy azt, ahogy a nemzeti egyenjogúság jegyében történeti érvekkel próbáltak alátámasztani olyan követeléseket, amelyek szükségképpen egy másik nép-etnikai megcsonkítását célozták, és közben még azzal sem nagyon törődtek, hogy az asszimiláció humánusabb, a másik fél számára elfogadható módzatain tűnődjenek.)

Alkotmány, szabadság és társadalmi program biztosításának igénye állítja be a nemzeti mozgalmakat a történeti fejlődés előmozdító tényezőinek sorába. Fényt és árnyékot egyesítő tömör fogalmazásban láttatja a szerző e mozzanatok bonyolult kapcsolatának lényegét: „Az a tény, hogy a nemzeti megújulási mozgalmakban a társadalmi program háttérbe szorult a nemzeti mögött, s hogy annak egy részévé vált, a hamis tudat eklatáns példája. Ellenben az, hogy a polgári átalakulásnak nemzeti formák között, nemzeti jelszavakkal kell végbemennie, úgy tűnik, objektív szükségszerűség volt, tekintettel a soknemzetiségű feudális birodalmak létrejöttére. Ebben az esetben a megújulási mozgalmak vezetőinek és híveinek hamis tudata mégiscsak helyesen tükrözte a valóság számos lényeges elemét.” (351.)

Európa egységének és a kelet-európai fejlődés sajátosságainak szemmel tartására épülnek azok a fejtegetések, amelyek megalapozzák az idézett értékelő következtetést. A nyugat- és kelet-európai gazdasági kapcsolatok dinamikájához és irányultságához hasonló az eszméknek az a forgalma, melynek során Európa keletén is kialakult a nemzeti ideológia. A szerző ugyanis azt hangoztatja, hogy sok helyütt „a felvilágosodás hozta a nemzeti nyelv fontosságának felismerését”, ez hozta sok helyütt „a nemzeti múlt fel-

ismerésének fontosságát is”, továbbá „a szabadság gondolatát konkrétabb, kidolgozottabb formájában az európai liberalizmus szolgáltatta, az egyéni szabadságon túlmenően a nemzeti szabadságra is alkalmazva” (319.), és a liberalizmus szabadságesszméi ötvöződtek a romantikáéval. Az európai fejlődés egységét példázzák a nemzeti hivatástudatról kialakított képzetek, hiszen ezekkel a mozgalmak vezetői nemcsak saját népük előtt akarták igazolni a nemzeti küzdelem céljait, hanem az európai közvélemény előtt is, amelynek a támogatására viszont néha reális mértéket is meghaladóan számítottak. Talán éppen ezért is érdemes lett volna említeni a lengyel messianizmussal kapcsolatban azt, hogy az 1830-as nemzeti szabadságharc kirobbanásában milyen nagy szerepe volt annak a tévhitnek, hogy a cári csapatok a francia forradalom ellen akarnak indulni. Szót lehetett volna ejteni talán arról is, hogy a román nemzeti ébredés hangadói mennyire a románság külpolitikai hivatásában látták a román nemzeti hivatást, és ezen az alapon próbáltak közeledni a magyar megújulási mozgalomhoz. Annál találóbbrak érezzük viszont a magyar nemzeti hivatástudat funkciójának jellemzését és annak kiemelését, hogy a polgári szabadság biztosításának tudatában a magyar nemzeti mozgalom vezetői egyfajta értetlenséggel figyelték a magyarországi nem magyar nemzeti törekvéseket, bár talán nagyobb hangsúlyt lehetett volna tenni a „nemzethalál” víziójában felkísértő fenyegetettségérzés motiváló erejére.

Az egyes mozgalmakon belüli irányzatokat a társadalmi kérdésekhez való viszonyulás szempontjából vizsgálja a szerző, ami már azért is indokolt, mert „a mozgalom lényege mégis a polgári átalakulás.” (328.) A mozgalmakban a főirányzat a liberálisoké, akik alkotmányos monarchia formájában akarták biztosítani a polgári alkotmányos fejlődést. Paradox módon az önmagában jóval gyengébb radikális irányzat a gyengébb és kevésbé hatékony nemzeti mozgalmakban volt erősebb, az utopisztikus vonások pedig a legkevésbé bonyolult rétegeződésű agrártársadalmaknál épültek be a nemzeti programokba. A polgári forradalmakban és a polgári reformok kiteljesítésével összekapcsolt nemzeti szabadságharcokban viszont a teljes társadalmi struktúrára támaszkodó nemzeti mozgalmak játszottak kezdeményező szerepet. A nagy küzdelmek és összecsapások vizsgálatában a társadalmi rétegek és osztályok egymáshoz való viszonyát állítja előtérbe, konkrétan a polgári szerepet játszó nemesség, az értelmiség és a parasztság viszonyát, hangsúlyozva a tömegek fellépésének osztályharcos jellegét. S csak sajnálhatjuk, hogy a rendelkezésre álló szakirodalom hiányosságai miatt a szerző nem foglalkozik részletesebben a népi mentalitással és a népi ideológiával, hiszen így árnyaltabban lehetett volna bemutatni, hogy a polgári és nemzeti haladás bajnokai a népi ideológia milyen elemeit használták fel a tömegek mozgósítására, vagy hogyan jutottak oda, hogy a vallással vagy éppen a „jó császár” mítosszal manipuláljanak, vagy éppen manipulálttassanak. Az agitáció sajátos formáinak említését hiányolhatjuk talán abból a modellből, amelynek a segítségével a szerző a nemzeti mozgalmak menetét ragadja meg. S míg a modell a felszíni jelenségeket rendszerezi, a nemzeti mozgalmak meghatározása mélyben zajló folyamatokhoz kapcsolja a mozgalmak lényeges elemeit. „Nemzeti megújulási mozgalomnak nevezhetjük – írja a szerző – a polgári átalakulásnak, vagyis a kapitalista rendszer létrejöttének, illetve a burzsoá nemzetté válásnak azokat a tudati tényezőit, elképzelésekben, programokban, forradalmak követeléseiben megfogalmazott igényeit, amelyek ezt az alapvető folyamatot

elősegítik, és amelyek először kulturális, később politikai, ezeknek alárendelten pedig gazdasági és társadalmi téren felvetődnek.” (373.)

Befejezésként a mű célkitűzéséhez kell visszatérnünk. Akadhat és nyilván szép számban van is olyan olvasó, aki néhány nemzeti mozgalomról viszonylag sokat tud, többet is, mint amiről az egyes fejezetek tájékoztatnak, de a könyv elolvasása után alighanem másképpen fogja tudni azt is, amit esetleg most ismétlésként olvasott. S talán nem marad jámbor óhaj a szerző célkitűzése: „az indulatoktól mentes megértés” (376.), és annak tudatosítása, hogy „ami az egyik vagy másik nemzetnek fáj, az sokaknak közös baja, s ezeket a problémákat csak közös erőfeszítéssel lehet megoldani.”

Miskolczy Ambrus

LACKÓ MIKLÓS

VÁLSÁGOK – VÁLASZTÁSOK

Gondolat Kiadó, 1975

Megoldatlan, életünket még mindig érintő történeti problémákról kétféle igényes mű születhet. Olyan, amelyik „helyretesz”, új kategóriák alkotásával rendet teremt a kusza jelenségek zürzavarában, s olyan új utakat mutató, gondolatébresztő mű, amely a problémák új dimenzióit világítja meg, s az olvasót arra sarkallja, hogy az újonnan feltártak alapján maga is új összefüggésekre bukkanjon. Lackó Miklós könyve mindkét típusba beletartozik. Legfontosabb tanulmányai: a népi írók mozgalmának kezdeteiről szóló, az Új Szellemi Frontot tárgyaló és a Révai-tanulmányok ún. „helyretevő” írások, amelyek régóta tisztázatlan problémáknak jelölik meg valószínűleg végleges helyét a közelmúlt történeti fejlődésében. Ugyanakkor ezek az írások a legnagyobb mértékben gondolatébresztők is, mi sem áll távolabb tőlük, mint a merev lezárás szándéka. Emellett Lackó Miklós megvalósítja azt az ideológiakritikát művelő legnagyobbakra sem éppen elsődlegesen jellemző ábrázolásmódot, amely a tárgyalt korszak szellemi életének egész atmoszféráját érzékelteti – élményszerűen és (ezáltal is) hitelesen. A Révai-tanulmányokban valószínűleg az eddig született legjobb ideológiakritikai művet alkotta meg magyar történeti témáról, felvértvezve eme aldiszciplína összes fegyverével.

A kötetben közreadott tanulmányok két nagyobb blokkot képeznek. Az első két munka: „A nemzedéki tömörülésről és szakadásról” és „Az Új Szellemi Front történetéhez” alkotja az első blokkot. Itt a népi mozgalom két döntő problémájáról van szó, az első dolgozat tisztázza a népi írók mozgalmának megindulását, biztos kézzel hozzákötve egy indító aktushoz: Illyés Gyula Pusztulás című riportázs-esszéjéhez az 1933-as év végén, amely drámai formában vetette fel a baranyai egyke problémáját. A másik tanulmány monografikus szélességgel és teljes mélységben feldolgozza a népi írók mozgalmának legkényesebb kérdését az Új Szellemi Front néven ismert együttműködési kísérletet a Gömbös-kormány feltételezett reformpolitikájával. A másik blokkot az a két tanulmány képezi, amely a kommunista mozgalom két háború közötti ideológiatörténetéből a mozgalom két olyan teoretikusának tevékenységét elemzi, akik a legtöbbet tették azért, hogy a súlyos gyakorlati problémák nyomása alatt revízió alá vegyék a csupán vezetési döntéseket utólag igazoló „brosúra marxizmust” és annak kereteit ugyan szét nem törve, de azon belül legalább új utakat keressenek az alkotó marxizmus felé, amely nem csupán utólag igazol, hanem problémák megoldására is képes, irányt is tud szabni a mozgalmi politikának. Ebbe a blokkba tartozik a „Blum tézisek” és a „Révai problémák”. A két blokkon kívül még két kisebb tanulmányt tartalmaz a kötet: „A fasiszmus Kelet-Közép-európában” és a „Magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években” című munkákat.

A népi mozgalom indulását tárgyaló írás elsősorban „helyretevő” feladatot végez. Ebben a tanulmányban élvezheti leginkább az olvasó a szellemi atmoszféra életteli felidézését. A népi mozgalom kialakulási időszakának az 1928/29 és 1935 közötti éveket tekinthetjük. A legkorábbi kezdemény a Bartha Miklós Társaság Fábián Dániel körül tömörült „parasztromantikus” vezetőmagvának és vidéki vonzaskörének kialakulása, a legkésőbbi a Válasz indulása. Ezek között pontos tudományos kritériumok alapján megjelölni az indulás aktusát a legrangosabb „helyretevő” feladat. Lehet, hogy ezt a feladatot a szerző nem végleges érvénnyel végezte el, lehet, hogy a népi mozgalomnak ezután következő kutatói az indulást másban látják, s máshova tesznek majd értékelő hangsúlyokat, azonban a tanulmány ezt az indulásmegjelölést az adott kutatások által lehetővé tett legmagasabb szinten végzi el, s a népi mozgalomnak egyetlen további bűvára sem mellőzheti a jövőben ennek számbavételét. Figyelmet érdemel a tanulmány megállapítása, amely szerint a népi írók áramlatát mozgalommá tevő kulcsemberek Illyés Gyula volt 1933-ban, nem Németh László és Fėja Géza, akik szintén pályáztak erre a szerepre. Fontos eszmetörténeti tanulságokat tartalmaz az induló népi mozgalom gondolati tengelyében álló nemzedéki szemlélet elemzése, ideológiai voltának feltárása. A tanulmány megírja, hogy a népi mozgalom a kiábrándult korábbi szélsőjobboldaliak és a korábbi – szintén kiábrándult – baloldaliak mozgalma volt, amely így a nevezetes „harmadik út” jegyében találta meg helyét. A jobboldaliak felismerték a szociális problémák jelentőségét, és a kurzus antiszociális volta miatt szakítottak a rendszerrel; a korábbi baloldaliakat nem csupán a szocialista mozgalmaknak 1919 utáni átmeneti visszaesése, időleges kudarcai riasztották el, hanem az a felismerés, vagy vélt felismerés is, hogy az akkori munkásmozgalom marxizmusa szellemileg terméketlen, s a kor problémáira nem ad feleletet. 1914 előtt a szocialista mozgalom azért hatott a polgári értelmiség soraiban is, mert a kor legmodernebb, legkorszerűbb politikai áramlatának tartották. A korral akart haladni a fiatal értelmiségi, és ez sokszor szocialistává tette. 1919 után az az olykor el is túlzott felismerés ábrándította ki ugyanezeket az értelmiségieket, hogy a szocialista eszme teoretikus letéteményesei mozgalmi frázisokkal intézik el a szellemi élet sokasodó új jelenségeit. Relativitás elméletre vagy mélylélektanra – hogy csupán a legsúlyosabbak közül említsünk – csak kétféle választ ismernek: vagy ráhúzzák a dialektika felületesen használt sablon fogalmait, vagy elvetik, mint polgári kártevést. A marxizmust ezért a vele szemben nagyon is nyitott értelmiség sokhelyütt kezdi „tizenkilencedik századi” avított jelenségnek tekinteni. A népi mozgalom elindításában is játszott szerepet ez a kiábrándulás, természetesen számos egyéb tényező mellett. A tanulmánykötet szerzőjét ez a kiábrándulás erősen foglalkoztatja; mindkét témablokkban vizsgálja ennek okait, ismerteti egykori jelenségeit.

A harmadikutasság ideológiai minősítése és a politikai motívumok feltárása és bírálata nem homályosítja el a szellemi korrajz elevenségét. A 31. oldalon taglalja a „termékeny zavar” Németh Lászlótól származó fogalmát, amellyel a népi mozgalom teoretikusa esszéiben a kor atmoszférájának nevet adni próbált. Lackó tanulmánya érzékeltetni tudja, hogy miért volt Németh Lászlónál és az esszéíró generáció többi tagjánál a hangsúly a termékenyen s nem a zavaron. Ugyanakkor az ideológiakritikus nem mulaszt rámutatni ugyanitt, hogy ez a zavar nem csupán termékeny volt, hanem egyre

nagyobb mértékben „veszedelmes zavar”. Tanúként idézi Thomas Mannt, aki egyrészt teljes mértékben végigküzdötte, átélte, és maga is inspirálta azt a szellemi erjedést, amelynek részesei voltak Németh László és a harmincas évek magyar esszéistái, másrészt viszont korán felismerte azt a súlyos politikai veszélyt is, amelyet ez a két- vagy többarcú zavar magában hordozott. A szolid szellemi értékek és ami fontos, a humanitás normáinak és értékeinek veszedelmes diszkreditálódását az újkeletű intellektuális eufória áramában. A tanulmány eljárás módját szükségesnek tartom kiemelni, mert példát adhat az ideológia-kritika műfajában a helyes mérce alkalmazására. Pártját foghatná a kritikus a Németh László által olyannyira méltatlanul lepocskondiázott Ernst Robert Curtiusnak is, akinek „*Deutscher Geist in Gefahr*” című könyve a kialakuló fasizmus elleni eszmei harc egyik legjelentősebb fegyverténye volt, s amelynek szellemi színvonala kiállta az összehasonlítást Németh László és a többi rangos magyar esszéíró műveivel. Mégis, ez a szembeállítás hibás kritikai mércét alkalmazna, mert a megbírált ideológiai pozíciója nem rendelkezett a mércét jelentő gondolkodó eszmei alapállásával összehasonlítható közös alappal, amelyről, mint saját álláspontjának legalább egy részéről elfogadhatta volna a kritikát. Thomas Mann azért jó mérce, mert ugyanazon a szellemi talajon állt, mint Németh László, és ennek a szellemi talajnak megfelelő lehetséges demokratikus álláspontot képviselt. A tanulmány helyesen kombinálja ily módon az ideológiakritika két egyaránt szükséges megközelítési módját: a kívülről szemlélő elvi kritikát és a bírált teória belső ellentmondásait feltáró immanens kritikát.

Az Új Szellemi Fronttal foglalkozó tanulmány a népi írók mozgalmának legkényesebb problémáját tárgyalja. Arra vállalkozik, hogy kijelölje eme különös politikai alku helyét a fasizmussal való azonosítás, az „ügynökszemlélet” és az elvtelen, rosszízű mentegetés, a „szerecsenmosdatás” végletei között. Úgy tűnik sikerült az Új Szellemi Front véglegesnek tekinthető helyét meghatározni a Horthy-korszak politikai történetében. Meg tudja világítani azokat az okokat, amelyek eredményeként haladó gondolkodású, valóságos reformok lehetőségét kereső írókban rövid időre illúziók ébredhettek egy egykori fajvédő vezér reformeszméi iránt, érzékeltetni tudja egy nagyon elnyomott értelmiség politikai helyzetét, amely nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy oda kapkodjon egy kicsiny reformkészségért, ahonnan azt éppen kínálják, ugyanakkor azonban a megértés nem jelent felmentést. Ellenkezőleg, a szerző éppen a megértéssel ad hitelt a maradéktalanul elmarasztaló ítéletnek: a paktum politikai tekintetben egyértelműen reakciós volt. Itt is megragadhatjuk a szerző többször érintett erényét: a megértés nála nem lágyítja, nem felhívítja a kritika erejét, hanem hitelt ad a kritikának. Lackó tanulmánya nem új álláspontot fejt ki az Új Szellemi Frontról, de úgy hiszem, először ad hitelt a kérdésre vonatkozó baloldali álláspontnak.

A kommunista mozgalom eszmei átorientálódásának kérdéseit tárgyaló írások viszont gyökeresen új álláspontot tartalmaznak. Elsősorban a Révai-tanulmányok – amely úgy tűnik – az utolsó húsz esztendő legnagyobb érdeklődést kiváltó írásai közé tartozik. Az újat Révai 48-képének kialakulási folyamatáról az jelenti Lackó írásaiban, hogy megdönti azt a – maga Révai által is kialakított – feltételezést, hogy az 1931–1934 közötti börtönökben írt tanulmányok már a későbbi népfront-koncepció eszmei pozí-

ciójából íródtak. Lackó igen alapos filológiai munkával bizonyítja be, hogy a „Marx és a magyar forradalom” Kun Béla szélsőségesen szektás koncepciójának alapján állott, és Révai ezzel az írással a szocialista és nem a polgári demokratikus forradalom aktualitásának elvi tételét kívánta történeti fejtegetéssel alátámasztani. Ez a Lackó-tanulmány az immanens kritika csúcsteljesítménye: belső gondolati váz feltárásával bontja ki Révai valós pozícióját. A helyzetébe beilleszkedés, a beleélés leleplezőbb ideológiakritikát eredményez, mint a leleplező indulat kívülről bíráló látásmódja. Ugyanebben a munkában a szerző egyébként feltárja a harmincas évek elejének belső mozgalmi helyzetét, és olyan reális áttekintést ad a Komintern kevés áldást hozó hatodik kongresszusa után kialakult helyzetről a magyar kommunista mozgalom életében, amellyel történetírásunk őt megelőzően lényegében adós maradt.

Ritka példát mutat a Révai-tanulmány arra is, hogyan lehet a munkásmozgalom történetét szervesen beilleszteni a nemzeti történelem folyamatába. A munkásmozgalmi teoretikusok itt valóban mint a két háború közötti magyar szellemi élet tényezői szerepelnek, és tevékenységük beilleszkedik a korszak egész eszmei mozgásába. Az ő példájukon is azt vizsgálja végső soron a szerző, hogy a „termékeny és egyben veszedelmes” zűrzavar rezdülései hogyan érték el a munkásmozgalmi ideológia elzárkózásra hajlamos területét. Ennek a problémának mindenütt jelenlévősége adja meg a kötet egységét, fogja egybe a két erősen különböző témakört.

Ez kapcsolja be a kötet egységébe a két különálló írást is. A fasiszmus-tanulmány abban látja a fasiszmus hatásának egyik fontos okát, hogy eltérően a liberalizmustól, nem kerülte meg a polgári rendszer válságát, hanem feleletet adott rá, azaz ki tudta használni céljaira a „termékeny zűrzavar” állapotát, s éppen ezáltal tette veszedelmes zűrzavarrá. Az utolsó tanulmányban adott eszmetörténeti körkép a két világháború közötti ideológiai áramlatokról szintén tartalmaz lényeges új vonásokat. Palettája jóval szélesebb, mint a korábbi gyér eszmetörténeti kísérleteké. Fasiszta, népies és baloldali eszmék mellett ebben a tanulmányban külön eszmeáramlatként szerepel, jelentőségét megillető terjedelemben a konzervatizmus, s ez a megkülönböztetés már önmagában fontos útbaigazítást ad a korszak fasiszta vagy nem fasiszta jellegének megítéléséhez. Az a szemlélet, amely a munkásmozgalom ideológiáján kívül csak fasiszmust és polgári demokráciát ismer, a gyökerében antidemokratikus Horthy-rendszert nyilvánvalóan fasisztának kell hogy minősítse, az a szemlélet, amely a konzervatizmust is önálló eszmeáramlatnak tekinti, ennél finomabb megkülönböztetéseket is megtehet.

Lackó Miklós tanulmánykötete újra arra ébreszti rá az olvasót, hogy a két világháború közötti korszak szellemi élete mennyire „élő múlt” még napjainkban is. Élővé azonban nem életadó hagyomány volta teszi, hanem problémáinak máig megoldatlansága, tisztázatlansága, nyitottsága. Az eszmetörténeti kutatásokra ezen a téren is sok feladat vár még. Lackó munkájáról elmondhatjuk, hogy ezek közül kettőt megoldott: az Új Szellemi Front kérdését, értékelését és elhelyezését, valamint Révai 48-képének genezisést és eredeti karakterét.

E legfontosabb eredmények kibontakoztatásához nem kevés kutatómunka, az új kérdésfeltevések iránti kellő intellektuális érzék és nyitottság, elemzőkészség, meg-

- győző logikai érvelés és olyan megformálás szükséges, amely a történész tudományos munkájának eredményét érdeklődést keltő, élményt nyújtó olvasmánnyá alakítja. Mindez együtt jelentkezik a tárgyalt kötetben: méltán érdemelte ki a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének Akadémiai Díj adományozására vonatkozó határozatát.

Szabó Miklós

A TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGOK 1980. ÉVI ÚJRAVÁLASZTÁSA

Az Osztály 1979 őszén elhatározta, hogy az 1980-ban esedékes bizottsági újraválasztást átgondolt munkával készíti elő. Ennek érdekében először felkérte a bizottságok titkárait, hogy foglalják írásba bizottságaik működésének jellegzetességeit, eredményeit és nehézségeit, majd ezek összegezése és egy alkalmi bizottság ülése nyomán megfogalmazta a bizottsági működés kívánatos elveit és előírásait. Ezeket az 1980. január 30-i osztályülés határozatban rögzítette. E dokumentumok alapján a bizottságok újraválasztásához úgy születtek meg a személyi javaslatok, hogy külön-külön valamennyi tudomány szakmailag és tudományszervezési szempontból illetékes vezető képviselői az Osztály vezetésével, valamint titkárságával együtt átfogó igényekkel áttekintették tudományuk akadémiai testületi rendszerét és képviselőit, s javaslatot dolgoztak ki a bizottságok és szerkesztőbizottságok összetételére, figyelembe véve a társasági testületeket is. (Hogy az Osztályhoz tartozó tudományok viszonylag kis szakemberállománya megfelelően tagolódjon, egyúttal javaslatot dolgoztak ki a TMB érintett szakbizottságaira is.)

E javaslatok alapján az Osztály az 1980–85-ös időszakra 1980. június 4-én és október 6-án megválasztotta Bizottságait és szerkesztőbizottságait. (Az azóta lezajlott TMB-újraválasztások sajnálatos módon több esetben a színvonal rovására mellőzték az Osztály körületekintően és demokratikusan kialakított javaslatait.)

Az alábbiakban közöljük a bizottsági újraválasztás alapjául szolgáló dokumentumokat, valamint az Osztály bizottságainak, folyóiratainak szerkesztőbizottságainak összetételét.

A II. Osztály tudományos bizottságai

I.

Összefoglalónk a bizottságok titkáraitól kért, előzetesen kialakított szempontok szerint összeállított és kivétel nélkül jól használható jelentésekre épül. Nem terjed ki az összefoglaló a Tudomány- és Technikatörténeti Bizottságra, amely öt osztály komplex bizottságaként működik; testületi felügyeletének kérdése külön állásfoglalást igényel. Elemzésünk ugyanakkor nem foglalkozik a történetész egyesbizottságok kérdéseivel sem; ez a legutóbbi osztályülésen szerepelt.

Létszám, összetétel

A nyolc bizottság fele 21–23 tagú, 28 tagú a Pszichológiai és 30 tagú a Történettudományi Bizottság. A jelen ciklusban működni kezdett két új bizottság: 11 (Ókortörténeti), illetve 15 tagú (Kelet-Európai). Nem tartja elegendőnek 23 tagos létszámát a Pedagógiai Bizottság, amely a hatékony működés érdekében 30-ra emelné a létszámot, míg a hatékonyság növelése érdekében három bizottság épp fordítva, létszámcsoökkentést tart szükségesnek (Pszichológiai, Régészeti, Történettudományi B.). A csökkentést szinte szabályszerűen azok a bizottságok érzik szükségesnek, amelyek tagságuk egy részének passzivitását a bizottsági munka egyik fékezőjének tartják. A gyakorlatilag kiváltképpen tekinthető, az ülésektől rendszeresen távolmaradó vagy csak testben jelenlevő tagok aránya mindenütt legalább egytized, többnyire azonban egyharmad körül mozog.

A fokozattal nem rendelkezők aránya 0 és egyötöd között mozog (ennél nagyobb csak a Kelet-Európai Nemzetiségi és Komplex Bizottságban, ahol azonban a nemzetiségi politikával való szoros kapcsolódás indokolja gyakorlati szakemberek fokozott részvételét). Több bizottsági titkár mutat rá arra, hogy a passzív tagok jelentős része a doktorok közül kerül ki. Valószínű, hogy ebben a doktorok magasabb átlagéletkora is szerepet játszik. Bár a személyes tekintély, a tudományos súly és maga a fokozat a továbbiakban is a kiválasztás egyik szempontja marad, számolni kell azzal, hogy az idős bizottsági tagoktól aktivitás nem szükségképp várható, nagyobb tapasztalatukat pedig esetenként akkor is értékesíteni lehet, ha a bizottsági munka folyamatosságából kimaradnak.

Ide tartozó kérdés az akadémikusok bizottsági tagsága. Mindenekelőtt a Történettudományi Bizottság működése vetette fel a kérdést, vajon az akadémikusok köteleességszerű bizottsági tagsága nem jár-e egyrészt azzal, hogy erejükön felül kénytelenek tagságot vállalni számos bizottságban, aktivitásukat tehát koncentrálni és egyes területeken korlátozni kénytelenek, másrészt meggondolandó szempont, hogy a fontosabb bizottsági döntésekkel és előterjesztésekkel kapcsolatban álláspontjuknak az osztályülésen amúgy is hangot adhatnak. Ha nem is helyeselhető olyan javaslat, hogy az akadémikusok ne legyenek hivatalból szakterületük bizottságának tagjai, mérlegelendő bizottsági tagságuk saját választásukon alapuló korlátozása olyan bizottságokra, amelyekben aktívan működni kívánnak.

Mindenképpen ügyelni kell azonban arra, hogy bizottsági tagságuk révén egy-egy intézmény képviselete ne legyen aránytalanul nagy. Ezzel együtt viszont bevezethető gyakorlat lehetne, hogy az osztály összes bizottságának üléséről tájékozva legyenek, s bármelyiknek munkájában alkalmilag részt vehessenek.

A bizottságok összetételét a titkárok általában kedvezőnek ítélik meg abból a szempontból, hogy minden részterület, szakágazat képviselve van. Aránytalanság mutatkozik a Történettudományi Bizottságban egyrészt az egyetemes, másrészt a XIX. sz. előtti történet, a Régészeti Bizottságban pedig a kora és késő középkor rovására.

Talán a legsúlyosabban merül fel a bizottságok összetételében az intézményképviselet kérdése. A bizottsági döntések hatástalanságát több titkár arra vezeti vissza, hogy a kulcsfontosságú intézmények nincsenek képviselve a tagok között, vagy ez a képviselet csak személyes jellegű, s nem jár együtt az intézmény felelős képviseletével.

Több titkár kitér a vidéki tagok aktivitásának korlátozottságára, még abban a formában is, hogy egyes vidéki tagok ülésekre való elutazását munkahelyük csak a rendes évi szabadság terhére engedi meg, anyagilag pedig nem támogatja (Régészeti B.). Minden bizottság fenntartandónak és fokozandónak tartja a vidéki tudományos élet képviseltetését, és felhívják a figyelmet a vidéki akadémiai bizottságokkal való kapcsolatok bizottsági szinten történő kiépítésére.

Vezetés, működési formák

Néhány bizottság élén az elnök mellett társelnök vagy alelnök is áll. Ennek a személyes gesztusnak a működésben különösebb jelentősége nincsen. Csaknem mindegyik bizottság kialakított egy szűkebb vezetőséget (munkabizottságot, végrehajtó vagy intézőbizottságot), amelyben a tisztségviselőkön kívül általában fontosabb intézmények vezetői vesznek részt. Ez a szűkebb grémium azonban több bizottságban nem ült össze, ami önmagában nem baj, ha az ügyek vitele egyébként nem kívánta. Ilyen kisebb vezetői testületeknek azonban szerepük lehet azokban a kezdeményezésekben, amelyek szükségességére több titkár is rámutatott, ti. az interdiszciplináris kapcsolatok felvételében. Nyilvánvaló, hogy közös munkák megtárgyalására nem több bizottság plénuma az alkalmas fórum. Az előkészítést a vezetői grémiumoknak kell vállalniuk.

Ahol a szűkebb vezetőtestület nem működik vagy nem is jött létre, mint a Pedagógiai vagy a Filozófiai Bizottságban, a titkárok szerint is szükség van ilyennek életrehozására. A Pedagógiai Bizottság szükségét érzi egy prominens oktatáspolitikus társelnök működésének.

Az interdiszciplináris feladatok a bizottságok működésében, mint ezt több titkár világosan és önkritikusan feltárja, háttérbe szorulnak. Tagadhatatlan, hogy ebben a bizottsági keretek bizonyos merevsége is szerepet játszik, és épp ilyen súllyal a tudományos osztályok közötti elhatárolások. Nem

volna helyes azonban a hagyományos bizottsági struktúra fellazítása (pl. több komplex bizottság, vagy egymást fedő bizottságok hierarchiája). Az Osztály bizottsági politikája annak ellenére, hogy néhány bizottsága évszázados múltra tekinthet vissza, elég rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy új követelményekhez ne alkalmazkodhatna új bizottságok létrehozásával. Az ilyen szervezési megoldások azonban nem szükségképpen vezetnek az interdiszciplinaritáshoz és az új keretek tartalommal való megtöltéséhez. Úgy tűnik, hogy a legrugalmasabban az albizottságok, munkabizottságok kezelhetők. Ezek alkalmas összetétel esetén gazdái lehetnek interdiszciplináris feladatoknak és fejlesztendő kutatási ágaknak egyaránt. Megoldható lenne általuk nemcsak a bizottságközi, hanem az osztályközi kapcsolatok kiépítése is, anélkül, hogy a par excellence bizottsági teendők elmosódnának vagy gazdátlaná válnának.

Olyan albizottságok, amelyek nemcsak a bizottsági tagokból állnak, számos bizottságunknál alakultak. Nincsen albizottsága (és nem is látszik szükségesnek) az Ókortörténeti és a Kelet-Európai Bizottságnak, míg kiépült albizottsági hálózattal rendelkezik a Pedagógiai és a Régészeti Bizottság. A titkárok értékelése szerint egyetlen bizottság albizottságai sem működnek egyformán, néhányuk a létrehozás óta semmilyen munkát nem végzett, pl. a Művészettörténeti Bizottság két albizottsága, míg más albizottságok igen aktívan, kezdeményezően, sőt, egy esetben külön úton járva dolgoznak. A vegyes tapasztalatok ellenére általános az igény új albizottságok létrehozására (Történettudományi Bizottság), vagy a tetszhalott albizottságok életrekeltesére (Filozófiai Bizottság). Értelmes feladatok esetében, mint a Filozófiai Bizottság titkára mondja, eredményes munka várható tőlük. Valószínű, hogy a diszciplináris keretek áttörése ezen a szinten lenne sikeres. Az albizottságoknak kellene a tudomány tartalmi és aktuális kérdéseire a legközelebb állniuk. Nem véletlen, hogy a (szemléltatást csak példaszerűen) felsorolt területek, amelyekhez albizottságot kellene rendelni, az interdiszciplináris vagy dinamikusabban fejlődő szakágak, mint a filozófia esetében a természettudományok vagy a szociológia filozófiai kérdései, a történettudományi bizottság részéről pedig az egyetemtörténet, és Latin-Amerika, amelynek esetében nyomatókkal hangsúlyozzák a komplex összetétel szükségességét.

Néhány tudományterület Nemzeti Bizottsága a bizottság albizottságaként működik. Ez a forma célravezetőnek látszik, bevezethetőnek mindenütt, ahol Nemzeti Bizottságra szükség van.

Osztályunknak két komplex, más osztályokkal közös bizottsága van. Az egyikről előljáróban történt említés. A másik az 1976-ban alakult, de később működni kezdő Kelet-Európai Bizottság, amelyben történészek, filológusok, nyelvészek, néprajzosok stb. kellő súllyal vannak képviselve. Úgy tűnik, hogy az új bizottság túljutott a kezdeti nehézségeken. Formájában nem, de lényegét illetően komplex bizottság a Pszichológiai Bizottság. (Itt feloldandó az a paradox helyzet, hogy az osztályunkhoz tartozó bizottság elnöke, más osztály tagja lévén, nem vesz részt ülésein. Indokolt, hogy állandó meghívottként tagja legyen a II. Osztálynak is.) Bizonyos fokig sajátos képződmény a Magyar Esztétikai Nemzeti Bizottsága, amely ugyan mindenekelőtt a magyar esztétika nemzetközi kapcsolatainak ápolása céljából jött létre, de amely, mint az I. és a II. Osztály komplex bizottsága e minőségben tudományági bizottsági feladatokat is ellát.

Bizottsági munka

Évente általában 3–5 ülést tartanak a bizottságok. Egyes albizottságok ennél gyakrabban, bár nem rendszeresen ülnek össze, a teendők halmozódása azonban néha bizottságokat is sorozatos ülésekre kényszerít (a Pszichológiai Bizottság az egyik évben 8 ülést tartott). Ahol az ülések száma ritkul, ott a bizottságok önértékelésében rejlő okokat is kereshetünk.

A napirendre tűzött témák rendkívül széles skálán helyezkednek el. Egy részük felsőbb utasításra került megtárgyalásra, mint a könyvtervek kialakítása, a helyzetelemzések, a rendszeresen ismétlődő folyóiratértékelések, a kutatási tervek véleményezése, vagy legutóbb a viták áttekintése. Ezek az előírt feladatok a bizottsági munka jelentős részét alkotják nemcsak mennyiségileg, hanem azért is, mert általában eredményes és sokoldalú vizsgálatokra adnak alkalmat. Félő azonban, hogy néhány esetben rutinszerű teljesítéssé válnak. Így némely esetben a viták értékelése, az ismétlődő folyóirat-bírálatok, különösen azonban a kutatási tervek, amennyiben a bizottságok vélemény-

nyilvánítása gyakorlatilag utólagos. Az egyik bizottság joggal nehezményezi, hogy három év óta foglalkozik tudománya helyzetelemzésével, mert még mindig nem került felsőbb fórum elé, ami sok energiát elvesz egyéb feladatoktól. Általánosságban azonban a felsőbb fórumok felkérésére megtárgyalt témák mozgósítják a bizottságot és lehetőséget adnak arra, hogy időről időre áttekintse tudományágának problémarendszerét.

A legtöbb bizottság számos témát tűzött napirendre saját kezdeményezéséből. A nemzetközi szereplés csak azokban a bizottságokban állandóan napirenden levő kérdés, amelyek valamely nagy kongresszus vagy nemzetközi szerv nemzeti bizottságaiként is működnek, vagy amelyek esetenként bizottsági erővel is ki akarják harcolni egy-egy kongresszuson a nagyobb képviselést. Ezen túlmenően a nemzetközi kapcsolatok ritkán kerülnek elemzésre, ami hiányossága a bizottságok működésének.

Egyes szűkebb kutatási területek helyzetének megvizsgálása csaknem minden bizottság munkájában megtalálható. Egyes bizottságok sorra veszik a hozzájuk tartozó szakterületeket, mások inkább ötletszerűnek látszó válogatásban, bár nem zárható ki, hogy azt tárgyalják meg, ami épp időszerű és szükséges.

Nem minden bizottság tartotta feladatának egy sor további fontos kérdés szemmel tartását. Ilyen az ismeretterjesztés és a nem akadémiai könyvkiadás, az utánpótlás és minősítés, a középiskolai tankönyvek, a tanszéki kutatás és oktatás; különösen feltűnik, hogy utóbbi nem került a Pedagógiai Bizottság elé, amelynek titkára az oktatáspolitikai kérdések megtárgyalását is hiányolja.

Míg a Pszichológiai Bizottság egy időszakban inkább a témák torlódásával küzdött, addig más bizottságokban a témák szűköségét kell észrevennünk. Emögött bizonyos rezignáltság húzódik meg, amennyiben a megvitatt és döntésig eljutott állásfoglalások további sorsát nem ismerve, vagy épp visszhangtalanságát ismerve, visszahúzódnak a kötelezően rájuk háruló feladatok közé. Ez lehet az oka annak is, hogy néha a sürgős gyakorlati kérdésekben való állásfoglalás elsőrendű bizottsági feladatként jelentkezik elvi kérdések rovására, és ezért emeli ki sok bizottsági titkár azt, hogy a bizottsági munka voltaképpen egyetlen eredményes területe s egyben a bizottság tekintélyét egyedül biztosító tevékenysége a kiadványtervvel való foglalkozás.

Utalni kell egy olyan titkári megfogalmazásra, amellyel vitakozni lehet, de van benne némi igazság. Eszerint „az ülések között a tagok munkája szünetel”. Egy testület természetesen nem játszhatja a hivatal szerepét, tagjainak nem lehetnek hivatali jogai és kötelmei. De nagyon kérdéses minden olyan testületi állásfoglalás sorsa, amelyet a testület tagjai is csak addig képviselnek, amíg az ülés tart.

Érthető kivétel, hogy a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottság két sorozat szerkesztőbizottságaként is működik, de már kevésbé lenne szabad kivételként elkönyvelnünk azt, hogy évfordulók előkészítése, valamint saját rendezvények vállalása csak néhány bizottságban fordult elő (Történettudományi és Pedagógiai Bizottság). A bizottságoknak a tudományos közéletben elfoglalt helyét és tekintélyét feltehetően erősítené, ha többször lépnének ki ilyen alkalmakkor a nyilvánosság elé. Természetes, hogy egy bizottság összetételénél fogva sem alkalmas arra, hogy kibővítés nélkül vitafórummá váljék, de meggondolandó, hogy egyes nagyobb horderejű tudományos kérdések szélesebb körű megvitatását nem vállalhatná-e.

A bizottsági ülések jó vitalégkörét és a tagok vitakészségét szinte kivétel nélkül kiemelendőnek tartják a titkári jelentések. De fel kell figyelni arra, hogy ez a vitázhatnék néha parttalanmá válik és a döntési képességet korlátozza, máskor pedig fontos kérdéseknél érdektelenség nyilvánul meg. E két végre azért kell figyelni, mert a fellazult, cinikussá váló légkör a bizottsági munka hatékonyságát ássa alá, és fordítva, néha azért jön létre, mert a bizottság tapasztalt tagjai átlátják a döntések hatástalanságát. Ez általános veszélynek látszik. Csak egyetlen bizottság titkára jellemezte az üléseket „fesznek”, „ünnepélyesnek”, a többi bizottság a vitakészség hangsúlyozása mellett inkább azt érezteti, hogy a bizottsági tevékenység értékelésével bajok vannak; sokan belefáradtak az öncélú vitatkozásokba. Ez a probléma tulajdonképpen a bizottságok helyzetének általános értékeléséhez tartozik.

A bizottságok helyzete a tudományos közéletben

A bizottsági munka hatékonyságát, a tudományos életre gyakorolt befolyását a jelentések több-kevesebb székspszissel ítélik meg. „Szavakban a terület gazdája” a bizottság, de befolyása sem a nemzetközi kapcsolatokra, sem az Akadémiai Kiadóra, sem a tudományos minősítésre nincsen – állapítja meg a Filozófiai Bizottság titkára. Ezzel szemben a Történettudományi Bizottság – bár működését szintén némi kétkedéssel értékeli – épp a nemzetközi szereplésben és a kiadványpolitikában látja azt a területet, amelyben döntő szava van, a bizottság tekintélyét pedig a kiadványpolitika irányításában látja egyedül megalapozva. Tény, hogy ez az a terület, amelyet a bizottságok teljes felelősséggel kézben tudnak tartani. Minden más területen a befolyásolás esetleges, és talán nem tévedünk, ha sok esetben a hatékonyság okát a bizottságban magában keressük. A jelentések ugyanis beszámolnak olyan bizottsági állásfoglalásokról, amelyek eljutottak az illetékes fórumokhoz és ott volt fogadtatjuk. Bár az ilyen esetek egy része ad hoc jellegű, vagy részletkérdésben való beavatkozás volt, eredményességük döntően azon múlt, hogy kiérlelt, jól érvelő állásfoglalás született, amely a bizottság egészének véleményét tükrözte. Ugyanakkor kevés visszhangra találhat az olyan állásfoglalás, amelynek hatásában a bizottság tagjai eleve kételkednek, megvitatását időrablásnak tekintik, vagy olyan kisebbségi véleményből fakad, amellyel a rezignált többség nem érzi szükségesnek a vitatkozást.

Önáltatás volna természetesen, ha a bizottsági munka hatástalanságát egyedül ilyen szubjektív tényezőkben keresnénk. Ha – mint ezt a jelentések hangsúlyozzák – a bizottságok tagjainak többsége vagy aktívabb része kellő áttekintéssel és tájékozottsággal rendelkezik, a terület aktuális problémáit átlátja, nem zárkozik el tőlük, s ennek ellenére kétségek merülnek fel a bizottsági tevékenységgel kapcsolatban, akkor külső okokat kell keresnünk. Az egyik ilyen ok az, hogy a tudománypolitikai és tudományirányítási döntésekre jogosult fórumok ritkán fordulnak érdemi, a szakterület egészét érintő kérdésekben a bizottságokhoz. Ugyanakkor tapasztalható, hogy épp az ilyen kezdeményezés váltja ki a bizottság pozitívabb hozzáállását, aktivitását és átgondoltabb állásfoglalásait. Ez természetesen nem törvényszerű; könnyen elképzelhető, hogy sok partikuláris érdek, ellentétes vélemények ütközése esetén a bizottsági állásfoglalás a semmitmondásig csiszolódik, amit a véleményt kérő fórum felhasználni nem tud. Ennek ellenére a bizottságok helyzetét tekintve szimptomatikusnak kell tartanunk azt, hogy a jelentések egyöntetűen hiányolják a szakterület akadémiai intézete és a bizottság közötti rendszeres, intézményes kapcsolatot. Az akadémiai szakigazgatás kutatási terveinek és beszámolóinak véleményeztetését – ha egyáltalán megtörténik – formálisnak tartják. Talán épp ezért merül fel a kérdés úgy is, hogy a bizottság gyakoroljon felügyeletet az intézet vagy kutatócsoport felett, vagy töltsse be tudományos tanácsának feladatát (Pedagógiai, illetve Pszichológiai Bizottság). A Kelet-Európai Nemzetiségi és Komplex Bizottság pedig hiányát érzi egy bázisintézménynek, amely szakterülete számára a bizottsági befolyásolás lehetőségét teremtené meg.

Ez a javaslat nyilvánvalóan abból a felismerésből fakad, hogy a főhatóságok, különböző intézmények és helyi szervek között felaprózott kutatás összefogása megoldhatatlan, és a nehézséget fokozza a testületi irányításnak az a tendenciája, hogy mindegyik szerv, amely gazdája valamely kutatóbázisnak, kialakította saját tudományos szakbizottságát, munkabizottságát, vagy tudományos tanácsát. Bár e testületek tagjai esetlegesen az akadémiai bizottságokban is tagok, a befolyásolás csak ezeken a személyes csatornákon bonyolódik, de szervezett kapcsolat, különösen úgy, hogy igényelnék, és elismernék az Akadémia illetékes bizottságának tudományirányítási elsőbbségét, nincsen.

Nem általános, de többször megnyilvánult tapasztalat az is, hogy a különböző tárcákhoz tartozó kutatóbázisok számára az akadémiai bizottság véleménye akkor szükséges, amikor az várhatóan segítséget nyújt valamely helyi akadály elhárításához. Ritkán fordul elő, hogy a véleményt a bizottság – és közvetve az Akadémia – tekintélyéből következő elvi állásfoglalásként várják, tekintet nélkül arra, hogy az összevág-e saját elképzeléseikkel.

A bizottságok nem döntenek anyagi támogatás, pénzügyi tervezés dolgában. Egyes jelentések ebben is látják a tekintély hiányának okát. Ennek ellensúlyozására sokszor elhangzó nézet az, hogy a bizottságoknak saját szakterületükön ne csak véleményezési, hanem beszámoltatási joga is legyen. Ha azonban még a véleményezés sem jog, hanem pusztá lehetőség, a beszámoltatás formalitássá válik.

Tagadhatatlan ugyanakkor az, hogy a bizottságoknak felkérés és felhatalmazás nélkül is figyelemmel kellene kísérniök a szakterület minden kutatóhelyét, minden problémáját, beleértve az utánpótlás, az oktatás, a minősítés, a közművelődés stb. összefüggéseit. Ha ez a működésnek rendszeres és öntevékeny részévé válik tekintélyt teremtő színvonalon, akkor csökkenhet a tudományirányítás testületi és hivatali felaprózódásának tagadhatatlanul meglevő veszélye.

A fenti problémák egyik lényeges momentumára több jelentés is rámutatott. A bizottsági határozatok sorsáról, az állásfoglalásra való reagálásról és a vélemények nyomán született állami döntésekről a bizottságok nem értesülnek, hivatalos formában való visszaigazolás nincsen. Ez még az Osztály határozataira is érvényes (bizottság-osztály és osztály-más szervek viszonylatában). Az információk e téren merőben esetleges, személyes természetűek, ami a kérdések további megvitatását egyrészt szubjektív tényezőkkel torzíttja, másrészt passzivitást válthat ki. Bár a kétirányú hiteles információ a testületi adminisztrációt növeli, nem lehet a továbbiakban lemondani róla.

Hasonló információs kérdés a szakterület közvéleménye. Több jelentés szól arról, hogy a szakterületnek nincsenek értesülései a bizottsági tevékenységről, amiből téves értékelések, túlzott elvárások vagy éppen alaptalan lekicsinylés származik.

II.

A bizottsági titkári beszámolók és a fenti összefoglaló birtokában ad hoc bizottság (Mócsy András, Marosi Ernő, Niederhauser Emil, Pataki Ferenc, valamint Stier Miklós és Helmich Dezső) vitatta meg és egészítette ki az összegyűlt szempontokat és javaslatokat, s az alábbiakat rögzítette.

1. A tudományos bizottságok, mint az osztályok is, klasszikus testületi alakulatok, amelyeknek jellegét és funkcióit ennek megfelelően kell felfogni. Mivel a tudomány igazgatásának elkülönült szervei vannak, a bizottsági munka lényege nem törekedhet az igazgatási-felügyeleti funkciók el-sajátítására, hiszen sem felhatalmazása, sem pénze nincs erre, s így csupán – legfeljebb alkalmilag sikeres – igazgatási versengés alakulhat ki a bizottságok és a hivatalok között. Intézkedési hatalom helyett a bizottságoknak szellemi tekintély megszerzésére kell törekedniök, olyan hozzáértés és működési mód kialakítására, amely alkalmas tekintélyteremtő állásfoglalások, értékelések és egyéb formák kidolgozására. Ehhez természetesen nyilvánosságra van szükség. Nemcsak arra, hogy az Osztály, az érdekelt bizottság, vagy a többi testület értesüljön állásfoglalásainak és ajánlásainak fogadtatásáról, az intézkedési hatalommal rendelkező szervek és hatóságok eljárásáról, s nemcsak arra – ami még fontosabb –, hogy a testületeknek legyen módjuk a kutatás és a kutatásigazgatás érdemi megítélésére, hanem arra is, hogy a megfelelő szakma és szakmai társadalom a lehető leghozzá-férhetőbb formában megismerhesse és – szükség esetén – megvithassa a testületi munka eredményeit. Ezért szükséges, hogy érvelő és nyilvánosságra alkalmas állásfoglalások fogalmazódjanak meg, s a szakma központi folyóiratában olvashatók legyenek.

A bizottsági működés így felfogott – realiztikusnak és kíváncsnak tekinthető – központi elve ugyanakkor természetesen nem zárhatja ki, hogy különböző feladatok, helyzetek esetén és kedvező személyi-intézményi kapcsolatok alapján a bizottság szervező-összehangoló munkát is végezzen, esetleg jó hatékonysággal. A fenti elv azonban utal a bizottsági működés terének valóságos korlátozottságára és meglevő lehetőségeire.

2. Másrészt néhány ponton a bizottságoknak – az Osztály közvetítésével – van bizonyos felügyeleti-döntési felhatalmazásuk:

- az akadémiai könyvkiadás terveinek kialakítását az Osztály 1979. őszi működési határozata gyakorlatilag még kifejezettebben a bizottságok hatáskörébe utalta;
- egyértelműen érvényesíteni kell a bizottságokhoz tartozó folyóiratokra vonatkozó szakmai ellenőrzést és felelőséget;
- ugyanígy érvényesíteni kell a tudományos társaságok működését illető bizottsági szakmai értékelés jogát és feladatát;
- közvetlen felügyeleti hatáskörük van a bizottságoknak saját albizottságaik, munkabizottságaik és egyéb szerveik tekintetében.

3. Körültekintően fejleszteni kell a bizottságok, illetve a megfelelő társaságok és albizottságok közötti munkamegosztás és együttműködés formáit. Az egyes tudományos bizottságok sajátos szakmai céljait és helyzetüket alapján tekintsék át a felmerülő feladatokat és ezek lehetséges megosztását; s ennek megfelelően alakítsák ki szakmájuk akadémiai-testületi szervezetirendszerét.

Az látszik célszerűnek, hogy a bizottságok diszciplinárisan tagolódjanak, azaz, egy-egy tudomány rendelkezzen egy-egy bizottsággal, amely a kérdéses tudomány akadémiai-testületi képviseletében és irányításában központi szerepet játszik. Az Osztály tanácsadó testületeként az akadémiai könyvkiadás, a bizottsági (illetve bizottsági és társasági) folyóirat és a társaság szakmai értékelésének és felügyeletének, valamint saját albizottságainak és egyéb szerveinek közvetlen irányításán túl képviseli a kérdéses tudományt nemzetközileg, illetve — ott, ahol más hagyományok vannak — irányítja a nemzetközi képviseletet.

Az interdiszciplináris vagy speciális feladatok ellátása, az alkalmilag felvetődő, illetve rövidebb időre szóló célok megvalósítása és általában a bizottsági munka hatékony megosztása érdekében arra van szükség, hogy a bizottságok az eddigieknél hatékonyabban alakítsanak ki és működtessenek valóban albizottságokat, munkabizottságokat, hosszabb vagy rövidebben fennálló problémabizottságokat. Ezek számát és jellegét természetesen a kérdéses tudomány életében felmerülő teendők szabják meg, és a bizottság dönti el, méghozzá nem feltétlenül végleges vagy hosszán, több akadémiai ciklusra rögzített módon, hanem akár egy-egy ciklusra, vagy rövidebb időszakra. Bizonyos értelemben, de legalábbis igen sok esetben az albizottságok stb. állnak a legközelebb a közvetlen tudományos munkához, illetve törekedni kell ennek megvalósítására. (Ugyanakkor munkájuk jellegét tekintve bizonyára el kell különülniük a társaságok, pontosabban a társasági szekciók munkájától: hiszen tevékenységük valamilyen — testületi értelemben — operatív célra irányul, míg a társasági szekcióé mindenekelőtt a tudományos előadás, vita és rendezvény tartására. Ennek megfelelően — mint erre a titkári jelentések némelyike utal — javasolni lehet néhány albizottság „áttelepítését”.) Végül, előre-utalva a személyi kérdésekre: nyilvánvaló, hogy az albizottságok, munkabizottságok, problémabizottságok tagjai nemcsak a bizottság tagjai lehetnek, hanem kívánatos a legilletékesebb külső szakemberek bevonása, ugyanakkor biztosítani kell személyileg is a bizottság jelenlétét és felügyeletét, tartósan működő albizottság stb. esetén az albizottsági elnök személyében.

4. A tapasztalatok szerint többnyire a bizottsági titkár a bizottság működésének egyik legfontosabb meghatározója és egyben fő teherviselője. Ez néhány esetben az elnök kisebb tevékenységével magyarázható, de általában a gyakorlati ügyvitel terméke. Mind a túlterhelés elleni védekezés, mind az áttekintőképesség fokozása, mind pedig a döntési lehetőség kívánatos kiterjesztése annak a szükségességet veti fel, hogy három, esetleg négy tényleg működő vezető irányítsa a bizottság munkáját (eltekintve a merőben tiszteleti funkciók betöltőitől). Ezt olyan formában lehetne megvalósítani, hogy működő alelnök, vagy méginkább működő — egy vagy két — titkárhelyettes társul az elnökből és titkárból álló bizottsági vezetéshez. A tényleges vezetési alakulatra vonatkozóan az Osztály feltehetően csak ajánlással és általános normatívával élhet, a megoldást a bizottságoknak kell megtalálniuk.

5. A bizottságok eredményes munkájának legfontosabb belső feltételét a bizottság méretében és összetételében jelölhetjük meg. A tapasztalatok és vélekedések szerint a 21–30 tagú hat diszciplináris tudományos bizottság méretét a hatékonyság érdekében csökkenteni kell; megfontolandó, hogy az Osztály ne írjon-e elő vagy ne ajánljon-e 15 vagy 18 fős maximumot.

Az összetétel szempontja egyrészt a — szakmai, illetve tudánypolitikai és -szervezői — hozzáértés (valamint a közreműködésre való hajlandóság), másrészt a szakterületek és intézmények képviselete. Az első feltétlen követelmény, míg a képviselet szempontja megfontolásokat igényel. A szakterületi képviselet az illetékes tudomány kérdése; itt az arányosság elve mellett utalni lehet arra is, hogy képviseletet érdemes ma még kevésbé művelt, de jelentőségük miatt fejlesztendő szakterületeket is.

Az intézményképviselet kérdésének kiindulópontja bizonyára az kell hogy legyen, hogy sem a kutatóhelyek, sem a hatóságok nem küldhetnek a bizottságokba felhatalmazott, csupán tájékozott és hozzáértő képviselőket, mégha vezetőjük is az. A bizottság döntései ugyanis akkor sem kötelezhetik az

intézményeket, ha vezetőik a bizottság tagjai – a bizottság legfeljebb meggyőző ajánlásokat dolgozhat ki. Ezért a különböző intézmények kooptált képviselőinek mint olyanoknak a funkciója a kétirányú tájékoztatás lehet csupán. Ez viszont természetesen igen fontos, s ezért törekedni kell minden szakma legfontosabb kutató és irányító intézményének a képviseletére. Ennek megvalósítása a nem névre szóló bizottsági tagság lenne (amelyre vannak példák), amely korlátozott számú nem akadémiai kutatóhelyre és hatóságra terjedne ki. Bizonyára indokolt azt előírni, hogy az így delegáltak száma ne haladhasa meg a teljes bizottsági létszám egyharmadát.

A személyi kérdések vizsgálata – különösen a kisebb és kedvezőtlenebb szakember-állományú tudományok esetében – felvet még egy kérdést: a szakmai vezetői tisztségek és a testületi tagságok halmozásának a kérdését. A testületi szakértelem és tájékozottság gazdagítása és a testületi hatalom megosztása, továbbá bizonyos szakemberek túlterhelésének megszüntetése érdekében rögzíteni kellene néhány vezetési összeférhetetlenséget, és maximálni kellene a tagságokat. Így kívánatos, hogy az Osztály előírja: akadémiai intézeti vezető (igazgató, igazgatóhelyettes), bizottsági vezető (elnök, titkár), társasági vezető (elnök, főtitkár), szerkesztőbizottsági elnök(ök), főszerkesztő(k) és TMB-szakbizottsági elnök, illetve titkár – egymást kizáró funkciók. Másrészt: részvétel (tagság, beleértve a vezetői tisztséget is) a bizottságban, a társaság elnökségében, a szerkesztőbizottság(ok)ban és a TMB-szakbizottságban személyenként ne legyen több kettőnél. Emellett – mivel a folyóirat(ok) közvetlenül a bizottság szakmai ellenőrzése alatt működik, illetve működnek – a szerkesztőbizottság(ok) tagjainak legfeljebb egyharmada lehessen a bizottság tagja is.

*Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának
1980. januári 30-i határozata tudományos bizottságairól*

1. A bizottságok törekedjenek olyan állásfoglalások, ajánlások és egyéb munkaformák megteremtésére, amelyek a testületi tevékenység központi, legsajátabb lehetőségét, a tudomány szakmai és társadalmi normáját jelentő szellemi tekintélyt valósítják meg. E cél elérésére a bizottságok tartásuk kötelességüknek, hogy szakterületük minden kérdésével folyamatosan foglalkozzanak; alakítsanak ki hosszabb távú munkatervet ennek megalapozására.

A bizottságok dolgozzanak ki érvelő és nyilvánosságra alkalmas állásfoglalásokat. Közölje ezeket a szakma központi magyar nyelvű folyóirata, és egyben tájékoztasson rendszeresen a bizottsági munka valamennyi közérdekű tényéről. A titkárok gondoskodjanak arról, hogy a bizottsági állásfoglalások és határozatok az Osztályon keresztül eljussanak az érintett fórumokhoz. Fogadtatásukról és hatékonyságukról tájékoztódjanak és tájékoztassák a bizottságot.

Az így felfogott bizottsági munka támogatását az Osztály egyik legfontosabb folyamatos feladatának tekinti; és a testületi tisztségek és tagságok soron következő megújításakor határozottan ezt az elvet követi.

2. Interdiszciplináris kapcsolatok kiépítése, különböző részterületekkel való beható foglalkozás vagy más sajátos – hosszabb vagy rövidebb távú – feladat ellátása céljából, külső szakértőket is bevonva, szervezzenek a bizottságok albizottságokat, munkabizottságokat, s ezek tevékenységéről kérjenek rendszeresen beszámolót.

3. A bizottsági munka fejlesztése és megosztása érdekében alakítsanak ki a bizottságok olyan vezetési alakzatot, amely három ténylegesen működő vezetőből áll.

A bizottsági munka nagyobb rangja és hatékonysága érdekében a bizottságok tagjainak száma ne érje el a húszat. Ugyanakkor – a tárgyalat kérdéseknek megfelelően – a bizottság alkalmanként vonjon be munkájába külső szakértőket.

Ügyelni kell arra, hogy a kölcsönös tájékoztatás és az együttműködés érdekében a szakterületek legfontosabb intézményei és testületei képviselve legyenek a bizottságokban, de az ilyen képviselet aránya nem haladja meg a teljes létszám egyharmadát.

Az Osztály szükségesnek tartja rögzíteni:

– a bizottsági, a társasági, a (bizottsághoz, illetve a társasághoz tartozó folyóirat) szerkesztőbizottsági, a TMB szakbizottsági, illetve az akadémiai intézeti vezetői tisztségek egymással összeférhetetlenek; amiktől csak egészen kivételes esetben lehet eltekinteni;

– a bizottsági, társasági elnökségi, szerkesztőbizottsági, illetve TMB szakbizottsági tagságok személyenként lehetőleg ne lépjék túl a kettőt;

– a bizottsághoz, illetve a megfelelő társasághoz tartozó folyóirat(ok) szerkesztőbizottságának tagjai legfeljebb egyharmadrészt legyenek a bizottság tagjai is.

4. A bizottságok elnökei, amennyiben nem tagjai az Osztálynak, kapjanak állandó meghívást az osztályülésre.

ÚJRAVÁLASZTOTT TESTÜLETEINK

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának tagjai.

Osztályelnök: Berend T. Iván r. t.

Osztályelnökhelyettes: Mócsy András lev. t.

Rendes tagok:

Andics Erzsébet

Elekes Lajos †

Ember Győző (könyvfelelős)

Gerevich László

Mátrai László

Mérei Gyula

Nemes Dezső

Pach Zsigmond Pál

Zsigmond László

Levelező tagok:

Garas Klára

Hahn István

Hermann István

Lukács József

Ránki György

Szabó Árpád

Székely György

Szigeti József

Tanácskozási jogú tagok:

Aradi Nóra, műv. tört. tud. dr.

Pataki Ferenc, nev. tud. kand.

Zibolen Endre, nev. tud. kand.

Tiszteleti tagok:

Braudel, Fernand*

Fedoszejev, Pjotr Nyikolajevics

Habermas, Jürgen*

Hill, Christopher*

*Az MTA 1981. évi közgyűlése választotta tiszteleti taggá.

Hobsbawm, Eric John Ernest
Hunger, Herbert
Kedrov, Bonifatij Mihajlovics
Kieniewicz, Stefan
Okładnyikov, Alekszej Pavlovics
Soboul, Albert Marius

FILOZÓFIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Tőkei Ferenc, lev. tag

Alelnöke: Fukász György, a fil. tud. dr.

A bizottság titkára: Sziklai László, a fil. tud. kand. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívuma és Könyvtára. Budapest, 1056 Belgrád rkp. 2. Tel.: 182–414

A bizottság tagjai:

Ágh Attila, a fil. tud. dr.
Ancsel Éva, a fil. tud. kand.
Balogh István, a fil. tud. kand.
Erdei László, a fil. tud. dr.
Földesi Tamás, a fil. tud. dr.
Hermann István, lev. t.
Hronszky Imre, tud. mts.
Kiss Artúr, a fil. tud. kand.
Lukács József, lev. t.
Mátrai László, r. t.
Munkácsy Gyula, egy. doc.
Poór József, a fil. tud. dr.
Szigeti Györgyné, főszerk.
Szigeti József, lev. t.
Vereczkei Lajos, a fil. tud. kand.
Wirth Ádám, a fil. tud. kand.
Zoltai Dénes, a fil. tud. dr.

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Nemes Dezső, r. t.

A bizottság titkára: Hajdu Tibor, a tört. tud. dr. MTA Történettudományi Intézet. 1014 Bp. Úri u. 51–53. Tel.: 160–160

A bizottság titkárhelyettese: Gyimesi Sándor, a tört. tud. kand.

A bizottság tagjai:

Anderle Ádám, a tört. tud. kand.
Balogh Sándor, a tört. tud. dr.
Erényi Tibor, a tört. tud. dr.
Galántai József, a tört. tud. dr.
Hanák Péter, a tört. tud. dr.
Hársfalvy Péter, a tört. tud. kand.

H. Balázs Éva, a tört. tud. kand.
Kristó Gyula, a tört. tud. dr.
Liptai Ervin, a tört. tud. kand.
L. Nagy Zsuzsa, a tört. tud. dr.
Makkai László, a tört. tud. dr.
Mucsi Ferenc, a tört. tud. kand.
Nagy József, a tört. tud. kand.
Orosz István, a tört. tud. kand.
Szabad György, a tört. tud. dr.
Szuhay Miklós, a tört. tud. kand.
Szücs Jenő, a tört. tud. kand.
Varga János, a tört. tud. dr.
R. Várkonyi Ágnes, a tört. tud. dr.
T. Mérey Klára, tört. tud. kand.

RÉGÉSZETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Bóna István, a tört. tud. dr.

A bizottság titkára: Szabó Miklós, a tört. tud. kand. Szépművészeti Múzeum főig.h. 1146 Bp. Dózsa Gy. út 41. Tel.: 429-759

A bizottság tagjai:

Barkóczi László, a tört. tud. kand.
Castiglione László, a tört. tud. dr.
Csendes László, a tört. tud. kand.
Dienes István, ov. h.
Entz Géza, a műv. tört. tud. dr.
Erdélyi István, a tört. tud. dr.
Fitz Jenő megyei múzeumok ig.
Fülep Ferenc, a tört. tud. dr.
Gábori Miklós, tört. tud. dr.
Gerevich László, r. t.
Kalicz Nándor, a tört. tud. kand.
Kemenczei Tibor, a tört. tud. kand.
Korek József, a tört. tud. kand.
Kubinyi András, a tört. tud. kand.
Kutzián Ida, a tört. tud. dr.
Mócsy András, lev. t.
Trogmayer Ottó, a tört. tud. kand.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Garas Klára, lev. t.

A bizottság titkára: Bodné Bobrovsky Ida, a műv.tört.tud.kand. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport 1014 Bp. Űri u. 62. Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Aradi Nóra, a műv.tört. tud. dr.

Dercsényi Dezső, a műv.tört. tud. dr.

Gerevich László, r. t.

Harasztiné Takács Marianne, a műv.tört. tud. dr.

Kontha Sándor, a műv.tört. tud. kand.

Marosi Ernő, a műv.tört. tud. kand.

Miklós Pál, a műv.tört. tud. kand.

Molnár László, a műv.tört. tud. kand.

Németh Lajos, a műv.tört. tud. dr.

Pogány Ő. Gábor, a műv.tört. tud. kand.

Rózsa György, a műv.tört. tud. kand.

Sarkadiné Hárs Éva, a műv.tört. tud. kand.

Szabolcsiné Margules Hedvig, a műv.tört., tud. kand.

Székely György, lev. t.

Vayer Lajos, a műv.tört. tud. dr.

Vörös Károly, a tört. tud. dr.

Zádor Mihály, a műv.tört. tud. dr.

PSZICHOLÓGIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Ádám György, r. t.

A bizottság társelnöke: Kardos Lajos, a pszich. tud. dr.

A bizottság titkára: Hunyadi György, a pszich. tud. kand. ELTE BTK, Bp. 1068 Izabella u. 46.
Tel.: 423–130

A bizottság tagjai:

Barkóczi Ilona, a pszich. tud. kand.

Bartha Lajos, a pszich. tud. dr.

Czigler István, tud. mts.

Domján Károly, a pszich. tud. kand.

Garai László, a pszich. tud. kand.

Hódos Tibor, a pszich. tud. kand.

Illyés Sándor, a pszich. tud. dr.

Juhász Pál, az orv.tud. kand.

Karmos György, az orv.tud. kand.

Marton L. Magda, a pszich. tud. kand.

Moussong-Kovács Erzsébet, az orv.tud. kand.

Pataki Ferenc, a nev. tud. kand.

Perczel Tamás, a pszich. tud. kand.

Pléh Csaba, egy. adj.

Popper Péter, a pszich. tud. kand.

Ranschburg Jenő, a pszich. tud. kand.

Szakács Ferenc, tud. csop. vez.

PEDAGÓGIAI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Zibolen Endre, a nev. tud. kand.

A bizottság titkára: Salamon Zoltán, a nev. tud. kand., tszv. egy. doc. ELTE Neveléstud. Tansz. 1088 Bp. Múzeum krt. 6–8. Tel.: 336–158

A bizottság tagjai:

Ágoston György, a nev. tud. dr.

Bartal Andrea, tud. mt.

Ferge Zsuzsa, a szoc. tud. kand.

†Földes Éva, a nev. tud. dr.

Gáspár László, a nev. tud. kand.

Horváth Márton, a nev. tud. dr.

Hunyady Györgyné, a nev. tud. kand.

Jóború Magda, a nev. tud. kand.

Király Tibor, lev. t.

Köte Sándor, a nev. tud. dr.

Mihály Ottó, a nev. tud. kand.

Nagy Sándor, a nev. tud. dr.

Petrikás Árpád, a nev. tud. kand.

Vastagh Zoltán, a nev. tud. kand.

Zrinszky László, a nev. tud. kand.

ÓKORTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG

A bizottság elnöke: Hahn István, lev. t.

A bizottság titkára: Kákosy László, a tört. tud. dr. 1052 Bp. Pesti B. u. 1. Tel.: 180–966

A bizottság tagjai:

Castiglione László, a tört. tud. dr.

Ferenczy Endre, a tört. tud. dr.

Fitz Jenő megyei múzeumok ig.

Havas László, egy. doc.

Hegy Dolores, a tört. tud. kand.

Lányi Vera, egy. doc.

Maróti Egon, tört. tud. kand.

Mócsy András, lev. t.

Sarkadi János, a tört. tud. kand.

Szilágyi János György, a tört. tud. dr.

Tőkei Ferenc, lev. t.

KELET-EURÓPAI ÉS NEMZETISÉGI KOMPLEX BIZOTTSÁG

(Az I. és a II. oszt. közös bizottsága)

A bizottság elnöke: Niederhauser Emil, a tört. tud. dr.

A bizottság társelnöke: Sziklay László, az irod.tud. dr.

A bizottság titkára: Kővágó László, a tört. tud. kand. MSZMP KB Párttörténeti Intézete. 1054 Bp. Alkotmány u. 2. Tel.: 115–659

A bizottság tagjai:

Balassa Iván, a tört. tud. dr.
 Bihari Ottó, r. t.
 Belia György szerkesztő
 Gunda Béla, a tört. tud. dr.
 Gyimesi Sándor, a tört. tud. kand.
 Istvánovits Márton, az irod.tud. kand.
 Juhász Péter kut. csop. vez.
 Kemény G. Gábor, a tört. tud. kand.
 Király Péter, a nyelv. tud. dr.
 Menyhárt Lajos, a tört. tud. kand.
 Palotás Emil, a tört. tud. kand.
 Polányi Imre főisk. tan.
 Spiró György író
 Vujisics D. Sztoján gyűjt. ig.
 D. Zöldhelyi Zsuzsa, az irod.tud. kand.

TUDOMÁNY- ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI KOMPLEX BIZOTTSÁG

A II., a III., a VI., a VII. és a X. Osztály közös bizottsága

A bizottság elnöke: Mátrai László, r. t.

A bizottság alelnöke: Szabadváry Ferenc, a kém. tud. dr.

A bizottság titkára: Biró Gábor, a fiz. tud. kand. BME Kísérleti Fizika Tanszék. 1111 Budapest,
 Budafoki út 8. Tel.: 664-011

A bizottság titkárhelyettese: Hronszy Imre, tud. mts.

A bizottság tagjai:

Abonyi Iván, a fiz. tud. kand.
 Czére Béla, a közl. tud. dr.
 Endrei Walter, a tört. tud. dr.
 Faller Gusztáv, a műsz. tud. dr.
 Farkas János, a szoc. tud. dr.
 †Földes Éva, a nev. tud. dr.
 Illy József tud. mt.
 P. Kovács Gizella, a fil. tud. kand.
 Lengyel Béla, r. t.
 Makkai László, a tört. tud. dr.
 P. Nagy Sándor ig.
 Padányi Tibor okl. bányamérnök
 Paulinyi Oszkár, a tört. tud. kand.
 Rados Kornél, a műsz. tud. dr.
 Szakasits D. György, a közg. tud. kand.
 Szénássy Barna, a mat. tud. kand.
 Varga József, a műsz. tud. dr.
 Vekerdi László tud. főmt.

MTA II. Oszt. Közl. 29/3. 1980

A TÖRTÉNESZ VEGYESBIZOTTSÁGOK MAGYAR TAGOZATAI**Magyar–Bolgár Történész Vegyesbizottság**

A bizottság elnöke: Palotás Emil, a tört. tud. kand.

A bizottság titkára: Hegyi Klára, tud. mt. MTA Történettud. Intézet 1014 Bp. Úri u. 51–53.
Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Bóna István, a tört. tud. dr.
Godó Ágnes, a had. tud. kand.
Komjáthy Miklós, a tört. tud. kand.
Perényi József, a tört. tud. kand.
Sipos Péter, a tört. tud. kand.

Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Niederhauser Emil, a tört. tud. dr.

A bizottság alelnöke: Ádám Magda, a tört. tud. kand.

A bizottság titkára: Granasztói Görgy, a tört. tud. kand. MTA Történettudományi Intézet 1014 Bp.
Úri u. 51–53. Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Benczédi László, a tört. tud. kand.
Godó Ágnes, a had. tud. kand.
Kemény G. Gábor, az irodtud. kand.
Kővágó László, a tört. tud. kand.
Somlyai Magda, a tört. tud. kand.
Varga János, a tört. tud. dr.
Vargyai Gyula, a tört. tud. kand.

Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Székely György, lev. t.

A bizottság titkára: Petneký Áron könyvtáros. MTA Történettudományi Intézet 1014 Bp. Úri u.
51–53. Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Kovács Endre, a tört. tud. dr.
Lagzi István, egy. doc.
Makkai László, a tört. tud. dr.
Szokolay Katalin, a tört. tud. kand.

Magyar–Német Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Tokody Gyula, a tört. tud. dr.

A bizottság titkára: Szakács Sándor, a tört. tud. kand. Marx K. Közg. Egy. Gazdaságtört. Tanszék
1093 Bp. Dimitrov tér 8. Tel.: 175–482

A bizottság tagjai:

Gyimesi Sándor, a tört. tud. kand.

Kerekes Lajos, a tört. tud. dr.

Péter Katalin, a tört. tud. kand.

Ságvári Ágnes, a tört. tud. kand.

Székely Gábor, a tört. tud. kand.

Magyar–Osztrák Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Mátrai László, r. t.

A bizottság alelnöke: Ránki György, lev. t.

A bizottság titkára: Erdődy Gábor, egy. ts. ELTE Bölcsészettudományi Kar 1052 Bp. Pesti B. u. 1.
Tel.: 180–966

A bizottság tagjai:

Diószegi István, a tört. tud. dr.

H. Balázs Éva, a tört. tud. kand.

Erényi Tibor, a tört. tud. dr.

Ember Győző, r. t.

Hanák Péter, a tört. tud. dr.

Irinyi Károly, a tört. tud. kand.

Kerekes Lajos, a tört. tud. dr.

Kosáry Domokos, a tört. tud. dr.

Somogyi Éva, a tört. tud. kand.

Pamlényi Ervin, a tört. tud. kand.

Zachar József, a tört. tud. kand.

Magyar–Román Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Elekes Lajos †, r. t.

A bizottság alelnöke: Csatári Dániel, a tört. tud. kand.

A bizottság titkára: Szász Zoltán, tud. mt. MTA Történettudományi Intézet 1014 Bp. Úri u. 51–53.
Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Aradi Nóra, a műv.tört. tud. dr.

Miskolczy Ambrus, tud. mt.

Mócsy András, lev. t.

Szabó Ágnes, a tört. tud. kand.

Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Mérei Gyula, r. t.

A bizottság alelnökei: Zsigmond László, r. t. Sinkovics István, a tört. tud. kand., Mucsi Ferenc, a tört. tud. kand.

A bizottság titkára: Vida István, a tört. tud. kand. MTA Történettudományi Intézet 1014 Bp. Úri u. 51–53. Tel.: 160–160

A bizottság tagjai:

Balogh Sándor, a tört. tud. dr.
 Bartha Antal, a tört. tud. dr.
 Erdélyi István, a tört. tud. dr.
 Galántai József, a tört. tud. dr.
 Gedai István, a tört. tud. kand.
 Hajdu Tibor, a tört. tud. dr.
 Jemnitz János, a tört. tud. dr.
 Milei György, a tört. tud. kand.
 Orbán Sándor, a tört. tud. dr.
 Pach Zsigmond Pál, r. t.
 Pölöskei Ferenc, a tört. tud. dr.
 Pamlényi Ervin, a tört. tud. kand.
 Rottler Ferenc fő. v.
 Ságvári Ágnes, a tört. tud. kand.
 Szabó Dániel tud. mt.
 Varga Lajos, a tört. tud. kand.
 Zsilák András, a tört. tud. kand.

Magyar–Török Történész Vegyesbizottság

A bizottság elnöke: Berend T. Iván, r. t.

A bizottság titkára: Hazai György, az irod.tud. dr. Humboldt Univ. Berlin. 108. Berlin, Unter den Linden 9–11. 1125 Bp. Istenhegyi út 33/c.

A bizottság tagjai:

Hegyi Klára tud. mt.
 Káldy-Nagy Gyula, a tört. tud. dr.
 Katus László, a tört. tud. kand.
 Kakuk Zsuzsa, az irod. tud. dr.
 Szakály Ferenc, a tört. tud. kand.

Nemzetközi tudományos szervezetek magyar nemzeti bizottságai*Comité International d'Histoire de la 2e Guerre Mondiale magyar nemzeti bizottsága*

Elnök: Vass Henrik, a tört. tud. kand.

Alelnök: Ránki György, lev. tag

Titkár: Juhász Gyula, a tört. tud. dr.

Tagok:

Pintér István, a tört. tud. dr.
 Tóth Sándor tud. fmt.
 Pölöskei Ferenc, a tört. tud. dr.

Comité International des Sciences Historiques (CISH) magyar nemzeti bizottsága

Elnök: Nemes Dezső r. t.

Titkár: Hajdu Tibor, a tört. tud. dr.

(Tagsága megegyezik a Történettudományi Bizottság tagságával.)

Comité International pour les Études d'Esthétique magyar nemzeti bizottsága

Elnök: Zoltai Dénes, a fil. tud. dr.

Alelnök: Almási Miklós, a fil. tud. dr.

Titkár: Szerdahelyi István tud. mts.

Tagok:

Aradi Nóra, a műv. tört. dr.

Bizám Lenke tud. mts.

Bonta János tud. mts.

Gyertyán Ervin tud. mts.

Hermann István lev. t.

Maróty János, a zenetud. dr.

Németh Lajos, a műv. tört. dr.

Poszler György, az irod. tud. kand.

Szabolcsi Miklós r. t.

Szili József tud. mts.

Ujfalussy József lev. t.

Wessely Anna tud. mts.

*International Union of History and Philosophy of Sciences**Division of History of Sciences (IUHPS/DHS) magyar nemzeti bizottsága*

Elnök: Szabadváry Ferenc, a kém. tud. dr.

Titkár: Biró Gábor, a fiz. tud. kand.

Tagok:

Szénássy Barna, a mat. tud. kand.

Makkai László, a tört. tud. dr.

Endrei Walter, a tört. tud. dr.

*Division of Logic, Methodology and Philosophy of Science**(IUHPS/DLMPS) magyar nemzeti bizottsága*

Elnök: Mátrai László, r. t.

Titkár: Altrichter Ferenc, tud. mts.

Tagok:

Fehér Márta tud. mts.

Földesi Tamás, a fil. tud. dr.

G. Havas Katalin, a fil. tud. dr.

Müller Antal, a fil. tud. kand.

Ruzsa Imre, a mat. tud. kand.
Székely Sándor tud. mts., fil. kand.

International Economic History Association

Kollektív tag: az MTA Történettudományi Bizottsága

Comité International d'Histoire de l'Art magyar nemzeti bizottsága

Elnök: Garas Klára lev. t.

*Fédération Internationale des Sociétés de Philosophie
(FISP) magyar nemzeti bizottsága*

Elnök: Lukács József lev. t.

Titkár: Ágh Attila

(Tagsága megegyezik a Filozófiai Bizottság tagságával.)

International Union of Psychological Science

Kollektív tag: a Magyar Pszichológiai Társaság

International Numismatic Commission (INC)

Kollektív tag: a Magyar Numizmatikai Társulat

Fédération Internationale des Éditeurs de Médailles (FIDEM)

Kollektív tag: a Magyar Numizmatikai Társulat

Comité Coordinador de los Historiadores Latinoamericanistas Europeas magyar nemzeti bizottsága

Elnök: Anderle Ádám, a tört. tud. kand.

Tagok:

Kerekes György, a tört. tud. kand.

Kádár Béla, a közg. tud. kand.

Horányi Mátyás, az irod. tud. kand.

Rózsa Zoltán, az irod. tud. kand.

Fédération Européenne de Psychologie des Sportes et des Activités Corporelles

Kollektív tag: a Magyar Pszichológiai Társaság Sportpszichológiai Szekciója

Commission Internationale pour l'Étude de l'Histoire des Assemblées d'États

Elnök: Mályusz Elemér, tört. tud. dr.

Ügyvezető elnök: Elekes Lajos †, r. t.

Titkár: Bertényi Iván, a tört. tud. kand.

Tagok:

Bónis György, a jogt. dr.

Degré Alajos, a jogt. kand.

Csizmadia Andor, a jogt. dr.

Székely György, lev. t.

Benda Kálmán, a tört. tud. kand.

Gerics József, a tört. tud. kand.

Kubinyi András, a tört. tud. kand.

Kovács Kálmán, a jogtud. kand.

Nemzetközi rendezvények

BESZÁMOLO A XV. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUSRÓL

(Bukarest, 1980. augusztus 10–17.)

A XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszus világkongresszus volt abban az értelemben, hogy a nagyszabású rendezvényen 66 ország több mint 2700 történésze jelent meg jelezve, hogy Európa és Észak-Amerika hagyományos túlsúlya mellett növekvő érdeklődés kíséri a kongresszusokat Ázsia, Latin-Amerika, Ausztrália és Afrika történészei körében is. Ennek a sokféle tájat, tudományos nézetet és politikai felfogást képviselő népes gárdának különféle elvárásait és saját tömeges részvételét kellett megoldania a román történettudománynak és a mögötte álló akadémiai szervezeteknek. A kongresszus technikai feltételeit megfelelően oldották meg a bukaresti modern kongresszusi palota, a múlt század hagyományait szépen érzékeltető Román Atheneum, valamint a bukaresti bölcsész és jogi karok, a Hadtörténeti Múzeum, a Városi Múzeum termeinek rendelkezésre bocsátásával és a kiterjedt szállodahálózat zavartalan működésével. A Román Tudományos Akadémia és intézetei már az előkészítő munkában nagy segítséget nyújtottak mindazoknak a nemzeti bizottságoknak, amelyek – mint a magyar – nagyobb delegációval kívántak részt venni. A román rendező fél előzékenyen hártotta el a devizális nehézségeket is az ilyen tömeges részvétel útjából, igénybevehetők voltak az akadémiai cserekeretek is. Külön is elismerést váltott ki *Dan Berindei* professzor, a szervezőbizottság titkárának áldozatos tevékenysége. Mindent összevéve így a résztvevők többsége kelet-európai volt.

A kongresszus már csak méreteinél fogva is előre aggályokat ébresztett, mennyire lesz áttekinthető, mennyire járulhat hozzá a történettudomány nemzetközi eredményeinek szétáramlásához, valódi tapasztalatcseréhez, egymás olykor élesen eltérő nézeteinek megismeréséhez, avagy csak az amúgyis érintkezésben lévő kisebb szakmai körök, specialisták érintkezésének lesz újabb alkalma, valamint gyors ismerkedési lehetőséget nyújt a kongresszus alkalmából rendezett igen színvonalas kiállítások anyagával, a román főváros modern épülettömbök között rejtőző műemlékeivel? Az aggályok egyébként nem sajátosak voltak ezzel a kongresszussal kapcsolatban, hanem a moszkvai és San Franciscó-i rendezési tapasztalatok a Nemzetközi Történettudományi Bizottságban is felvetették a jobb lehetőségek keresését, a plenáris és szekcióülések, a köztörténeti és ágazati témák, a különféle társult szervezetek és bizottságok aránya, sorrendje tekintetében. Ugyancsak kísérlet történt a nagy témák olyan kiválasztására, hogy azok megvitatása folytatható legyen a többi témakeretben is. Ezekkel a tartalmi kérdésekkel összefüggött annak az eddigitől eltérő megközelítése, hogyan jutnak az előadások szövegei a kongresszus résztvevői kezébe? Míg a moszkvai és San Franciscó-i kongresszus előtt az előadások a megjelenés rendjében külön füzetekben jutottak el a résztvevőkhöz és azok felkészülhettek, igaz azon az áron, hogy a kötetbe rendezett anyagok csak több éves késéssel (és csak

részen) jutottak el, inkább emlékül mint munkapéldányként a résztvevőkhöz — addig a román rendező szervek először vállalkoztak arra, hogy a befutott anyagokat a kongresszus kezdetére három impozáns kötetbe rendezve adták a kongresszus résztvevői kezébe, ezúttal azon az áron, hogy a rendezvények előestéjén jutott csak lehetőség az előadók álláspontjának megismerésére, hiszen a szóbeli rövid bemutatások elmélyült vitát nem alapozhatnak meg. A román kollégák az ebből adódó problémákat igyekeztek olyan formában áthidalni, hogy kérésre előzetesen küldtek az érdeklődőknek előadás-másolatokat. A magyar delegáció felkészülését ezzel a lekötelező szívességükkel érdemben segítették. A Nemzetközi Történettudományi Bizottság és a román szervezőbizottság együttes erőfeszítései nyomán a kongresszus tömeges látogatottsága újabb problémákat nem okozott, sok alkalom nyílt a különféle szemléletű történeti iskolák nézeteinek, a nemzeti történelem eltérő felfogásainak szembesülésére, még új tárgyi adatok és módszertani problémák bemutatására is. Ezt a célt jól szolgálta a román kollégáknak az az újítása, hogy egy naponta angolul és franciául megjelenő kongresszusi bulletinből áttekinthetők voltak a tárgyalások, a vélemények azokról a területekről is, ahol személyesen megjelenni nem nyílt alkalom.

A kongresszust megelőzte a Nemzetközi Történettudományi Bizottság közgyűlése 1980. augusztus 9-én. Az ülést *K. D. Erdmann* bizottsági elnök vezette. Részt vettek Albánia, az NSZK, az NDK, Argentína, Ausztria, Belgium, Bulgária, Kanada, a Koreai NDK, Dánia, Spanyolország, Finnország, Franciaország, Anglia, Görögország, Magyarország, India, Írország, Izrael, Olaszország, Japán, Luxemburg, Mexikó, Norvégia, Hollandia, Lengyelország, Románia, Vatikán Állam, Svájc, Csehszlovákia, Szovjetunió, USA, Venezuela, Jugoszlávia, továbbá a Szláv tanulmányok, a Pánamerikai Földrajzi és Történeti, a Renaissance kutató intézmények, a Gazdaságtörténeti, a Jogtörténeti, a Délkeleteurópai, a Társadalmi mozgalmak és szervezetek, a Tengeri, a Második Világháború, a Rendi gyűlések, a Hadtörténeti, az Egyetemtörténeti, a Várostörténeti, az Arab történeti Bizottságok ill. Társaságok képviselői. Magyar résztvevők a Közgyűlésen *Nemes Dezső* mint nemzeti bizottsági elnök, *Székely György* mint nemzeti bizottsági titkár, *Pach Zsigmond Pál* mint gazdaságtörténeti társasági elnök voltak. Az ülésen *Erdmann* elnök felidézte az elhunyt Mihai Berza és E. M. Zsukov bizottsági tagok emlékét.

A Közgyűlés eljárási kérdéseit *Michel François* főtitkár ismertette, majd *Erdmann* elnök mondott beszédet, kiemelve a kongresszuson részt vevő szervezetek sokféleségét, visszatekintve az előkészítő ülésekre és szabályzatmódosításokra, ahogyan az Puerto de la Cruzban 1977-ben megfogalmazást nyert. A nemzeti bizottságok és a csatlakozott szervezetek azonos jogot nyertek a szavazásokban is. Ugyanott alakult ki, hogy a bukaresti kongresszus első két napját teljességgel a csatlakozott szervezetek ülései számára tartották fenn és így üléseik — a tisztán adminisztratív teendők megtárgyalásán kívül — nyilvánosak. Ezt követik a nagy és a módszertani témák ülései. Reményét fejezte ki, hogy az előadások értékét növeli az azt megelőző gondolatcsere és nemzetközi összeműködés. Hat ilyen előadást előkészítő kerekasztal ülésen készítettek elő. Az időrendi szekciókban viszont éppen az előadások egyéni jellege adhatja meg magas értéküket, beletekinthetünk a kutatók műhelyeibe. Mégis a jövőre kíváncsi, hogy az ilyen egyéni előadások is inkább foglalkozzanak összehasonlító problémákkal.

Kiemelte az olyan aktuális témát, mint a munka és üzemvezetés együttes elhatározásai, mivel ez meggyőződése szerint a modern ipari társadalmak mindegyikében fontos, bármilyen is társadalmi szerkezetük: kapitalizmus, szocializmus vagy szabad társadalmi piacgazdaság. Majd méltatta az elnök a román kollégák által biztosított jó előkészítést, mind a rendezés, mind a kongresszusi dokumentumok kiadása terén. A kongresszus vitaanyagait egy negyedik kötetben vállalták a román rendezők kiadásra. Bírálta egyúttal, hogy a megelőző két kongresszus vitáit nem publikálták. Az elnök kiemelte a nemzetközi előkészítés érdemeit: M. François főtitkár és M. Biaudet pénztáros írásban kiadott jelentéseit, valamint a Nemzetközi Történettudományi Bizottság 11. számú Bulletinjét és a Történeti Tudományok Bibliográfiája 1976/77 évekre vonatkozó nemzetközi kötetét. Az elnök kiemelte François professzor 30 évi főtitkári működése (1950–80) nagy erejéit. Majd arról szólt, hogy 1938 óta először vesznek részt történettudományi nemzetközi kongresszuson Kína képviselői: egyetemi tanárok és akadémiai tagok a történettudomány egyedülálló hagyományával rendelkező tájról. Beszámolt Pekingben és Sanghajban tett látogatásáról, ahol előadott a Nemzetközi Történettudományi Bizottságról és munkájáról és ahol létrehozták a Kínai Népköztársaság Történészei Nemzeti Bizottságát, Csu ku Csen sanghaji professzor elnökletével. Kérték felvételüket, más országokkal és bizottságokkal egyetemben. Majd *Michel François* főtitkár adott szóbeli kiegészítést jelentéséhez, bejelentette visszavonulását. A közgyűlés a jelentést ünnepléssel vette tudomásul, az egyedüli hozzászóló *Zefer Kassim*y bírálata a San Franciscó-i kongresszusra vonatkozott. A közgyűlés tudomásul vette *Biaudet* szóbeli pénztári beszámolóját is. A közgyűlés visszavette tagnak Egyiptom Történettudományi Társaságát, felvette az Andorrai Történettudományi Bizottságot. Nigéria felvételét 1982-i döntésre halasztotta a közgyűlés. Csatlakozott szervezetként felvette a Közgyűlés a Zsidó történeti tanulmányokat folytató társaságok Nemzetközi Szövetségét. Belső bizottságként fogadta el a közgyűlés az új Historiográfiai nemzetközi bizottság létesülését.

A közgyűlés – magyar szempontból is – lényeges mozzanata volt végül a Bizottság Irodájának megújítása. Hétagú jelölőbizottság az 1980–85 évekre terjesztette elő a javaslatokat, amelyeket a közgyűlés elfogadott: elnök *A. Gieysztor* (Lengyelország), első alelnök *C. Craig* (USA), második alelnök *D. Demarco* (Olaszország), főtitkár *H. Ahrweiler* asszony (Franciaország), pénztáros *A. Dubois* (Svájc), ülnök tagok: *S. Chandra* (India), *K. Tonnesson* (Norvégia), *T. C. Barker* (Anglia), *E. de la Torre Villar* (Mexikó), *Ránki György* (Magyarország), *E. Tichvinskij* (Szovjetunió), tanácsos tag *K. D. Erdmann* és *Michel François* visszalépő vezetők. Az új tisztikar nevében *A. Gieysztor* és *H. Ahrweiler* mondtak köszönő szavakat, majd *Ştefan Pascu* – aki helyettesként Mihai Berza halála óta részt vett az iroda munkájában – tájékoztatást adott a kongresszusi szervezőbizottság munkájáról. Ezért *Erdmann* elnök mondott köszönetet. A szabályzatok pontosítása tárgyában *R. Feenstra* szólalt fel és ezzel a közgyűlés véget ért.

A magyar delegáció teljes létszámmal vett részt a kongresszus ünnepélyes megnyitóján, ahol a román politikai és egyházi élet vezető személyiségei is részt vettek. Meghallgattuk *Mihnea Gheorghiu* szervezőbizottsági elnök, a Román Szocialista Köztársaság Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája elnöke megnyitó beszédét, majd felolvasták a kongresszus fővédnöke, *Nicolae Ceauşescu* köztársasági elnök üzenetét,

felszólalt az UNESCO képviselője, a hangulatot a tudomány problémái felé terelte *Karl D. Erdmann* bizottsági elnök előadása: A történészek ökuménikus közössége címmel, amiben emlékeztetett a fasizmus történész áldozataira Romániából, Lengyelországból és Franciaországból, majd a különféle nézetek és módszerek mellett is az igazság közös keresésére hívta a kongresszus résztvevőit. Sorra került a kongresszus alkalmából kiadott könyvek bemutatására a kongresszus elnökségének, a magyar nemzeti bizottság által kiadott, *Pamlényi Ervin* szerkesztette két vaskos tanulmánykötetet *Székely György* adta át. Ünnepi előadásként elhangzott *Ştefan Pascu* előadása: A római eredetű népek születése. A román nép eredete és történeti fejlődése.

A megnyitót követően a román rendezőszerv által a kongresszusi delegációknak nyújtott gálaestre került sor, amelyen hangverseny és népi együttesek fellépése felölelte az erdélyi magyar renaissance dalkincsét és a különféle együttélő nemzetiségek folklór-anyagát is.

A kongresszus ún. nagy témái sorában négy kérdéskört tűztek ki megtárgyalásra: Kelet-Európa, mint a civilizációk konvergenciájának színtere; a béke formái a történelem folyamán; a föderatív állam és a szövetségi elv a történelemben; a nő a társadalomban. Valamennyi nagy témát bizottsági főjelentés vagy egyéni előadások vezettek be, amiket szakértői (expert) vélemények, kiegészítő előadások és hozzászólások egészítettek ki, mélyítettek el vagy vitáltak.

A kelet-európai téma a Nemzetközi Történész Bizottság által ismételtelen előtérbe helyezett civilizáció történeti kutatásnak felelt meg, aminek korábbi kongresszusok időrendi témái sorában már gyakran adott teret: az emberiség történetét egyes területek, régiók, népek civilizációjának érintkezésében mutatva be. A témaállítás nagy lehetőségeket nyújt a különböző világnézetű és módszerű történészek eltérő megközelítésére már azáltal is, mit értenek civilizáción, miben látják a civilizációk fejlődésének mozgatóerőit. A témaválasztás azért is figyelemreméltó volt, mivel a rendező ország ennek a kontinensrésznek egyik történeti összetevője, olyan állam, amely eredetében, kialakulásában, népi alkotóelemeiben maga is példázza a különféle népek, nyelvek, művelődések érintkezését. A nagy téma előadói *E. Condurachi* és *Răzvan Teodorescu* voltak. A régész és történész szemével fogták át témájukat és mutatták be a kelet-európai civilizáció fejlődését — az átfogó téma és hatalmas időszak meg a rendelkezésre álló idő és terjedelem súlyos ellentmondásában. A tárgyalt területet két nagyobb egységben tárgyalták, részletesebben Délkelet-Európát, ahol hazájuk is fekszik, vázlatosabban az attól északra fekvő tájat. A délkelet-európai tájhoz kapcsolták a Balkán-félszigetet, a Fekete-tenger partvidékét, Kis-Ázsia nyugati részét, sőt az ókori Szíriát is, a hosszú időn át azonos vagy hasonló művelődési jelenségek alapján. A kőkorszak, a hellenisztikus és római kor gazdag példatárával jutott idő a hasonlóságok és összefüggések igazolására, beleszöve a trák, dák, illír települések civilizációját. Érdelemes elemzést kapott Bizánc civilizációja és ennek kiterjedő hatása Skandinávia és a Volga-vidék felé, kapcsolata a népvándorlás IX–XI. századi hullámaival. A középkor államrendszerének e tájon való kialakulása, a vallási, irodalmi és művészeti fejlemények sok érdekes megfigyelésre adtak lehetőséget az előadóknak. Vizsgálták a késő bizánci civilizáció örökségét a román fejedelemségekben és Oroszországban. A nemzeti ébredés korában a délkelet-európai és az orosz művelődési

övezetek elkülönülésére figyeltek fel. A kettős előadás lehetőségeit még jobban kiaknázták a kiegészítő előadások, a bolgár, az orosz, a baltikumi és finn művelődési központok jelentőségére mutatva rá. Ennek körében korrekciós törekvések adtak alapot újabb vitákra. Nyugat- és Közép-Európa uralkodó latin civilizációs nyelvét állította szembe az egyik felszólaló a Kelet-Európára jellemző szláv civilizációs nyelvi jellegzetességgel, ami persze már a történeti táj eltérő elhatárolását jelzi. Más szempontból is vitatták a földrajzi meghatározás pontosságát, nyugat felé szűk, délkelet felé túl bőkezű meghatározását. Aránytalanságot vélt más hozzászóló a régibb korok javára és a modern kor rovására az előadás felépítésében, adattárában – a népek egymásrautaltságának és közös harcának jobb ábrázolását. A téma vitájában mint expert adott elő *Niederhauser Emil*, hozzászólott *Köpeczi Béla*.

Ennek a nagy témakörnek része volt az a plenáris bolgár est, amelyen *Dimităr Angelov* tartott széles érdeklődés övezte előadást A bolgár állam és az európai középkor címen.

A második nagy téma A béke formái és problémái a történelemben címet viselte és ezt a feladatot a középkortól napjainkig kellett megoldani. Igaz, hogy az első főjelentést bemutató *Raoul Manselli* összefoglalta a Pax Romana fogalmát is az összevetés lehetősége végett, de részletesen a Pax Christiana célkitűzéseit, erkölcsi elveit és formális alkalmazását tárgyalta. A kiegészítő előadások kiterjedtek a mór és spanyol közösségek békés kapcsolataira, a százéves háborút követő békére, a japán hadviselő úri csoportok között szabadon és békében közlekedő és foglalatoskodó városlakók és földművesek helyzetére.

Az új- és legújabbkori összefoglaló jelentést *Luis Diaz del Carral* és *Antonio Truyol Serra* készítették. Kiegészítő referátumok tárgyalták a vallásbéke kérdését az európai politikában, az abszolutizmus korabeli béketárgyalásokat, az 1871. évi frankfurti béke óta érvényesülő tendenciákat, továbbá az 1914–20 közötti háború–forradalom–békekötés kérdéskört. Osztrák történész vizsgálta, hogy az 1919/20. évi párizsi békerendezés nagyhatalmi diktátum vagy jogszerű béke volt-e. Két japán történész a XX. századi ázsiai békekötéseket és – törekvéseket vizsgálta.

A vita főleg a modern korok kérdéseire terjedt ki, bár az igen rövidre szabott felszólalások nem tették lehetővé a téma kellően körültekintő kimerítését. Az első és második világháború körüli viták, a mai nemzetközi feszültségek igen ellentétes megítélése tükröződött a korunk békéi megvitatásában. Magyar részről a vitában részt vett *Nemes Dezső*, *Várkonyi Ágnes*, *Jeszenszky Géza*.

A nagy témák sorában harmadikként a föderációs állam és a szövetségi eszme történetét tárgyalták. A jelentést készítő lengyel jogtörténész, *Juliusz Bardach* visszatekintett korábbi nemzetközi történész kongresszusok ilyen tárgyú előadásaira és élénk vitáira (Varsó 1933, Bécs 1965), meghatározta a föderális állam fogalmát, majd bemutatta a föderalizmus történeti állomásait az antik Rómától a mai korig. Külön elemezte az észak- és délamerikai föderális alakulatok, a XIX. századi európai kísérletek, ti. Nagy-Britannia, Németalföld, Orosz-Lengyelország, Skandinávia, Habsburg-monarchia fázisai, Svájc, a XX. századi fejlemények, ti. a német szövetségi alakulatok, a Szovjetunió és Jugoszlávia kérdéseit. Ezekből igyekezett kikövetkeztetni a szövetséges állam általános

szerkezetét. Kiegészítő jelentések mutatták be a holland köztársaság, a svájci föderáció, a spanyol–amerikai föderációk, a szovjet föderáció, az Amerikai Egyesült Államok kéréseit. Magyar részről a vitában részt vett *Hajdu Tibor*.

A nagy témák sorát a kongresszus a nők történelmi és társadalmi jelentőségének taglalásával zárta le. *Claude Fohlen* francia kutató jelentése felhívta a figyelmet a kutatás nehézségeire és hiányaira, majd vázolta a nők történelmi rehabilitációjának küzdelmekkel tarkított történetét, eljutva a nőknek a családban, a nevelésben, a különféle munkaterületeken elért mai helyzetéig. Szó esett arról a bibliográfiáról, amit amerikai munkaközösség állított össze a témára. Magyar részről a vitában *Szabó Ágnes* vett részt.

A kongresszus tovább folytatta a megelőzők jó hagyományát a módszertani szekció munkájával. A történész „nyelvéről” szóló előadások a tudomány szakkifejezései, stílusa, ezeken keresztül a történetfilozófia, a történeti megismerés kérdéseit ölelték fel. Az előadók és hozzászólók (köztük *Ember Győző* és *Spira György*) hangsúlyozták a történelmi fogalmak kialakításának szükségességét, amelyek a tartalmat hordozzák.

Ez a szekció tárgyalta a történeti oktatás helyét és szerepét. Élénk eszmecsere került sor ebben a különféle történettudományi irányzatok képviselői között, mivel a történeti oktatás ellentétes ideológiai megközelítéseket, nemzeti szempontokat képvisel. A vitában részt vett *Balázs Györgyné*.

További módszertani témát alkotott az „orális források”, a szájhagyomány értékelése. Ennek felhasználása és a felhasználás módszertani tisztázása mindenütt fontos, de különösen azokban a néger-afrikai országokban, ahol az írott forrásokat gyakran csak szájhagyomány helyettesíti. Az orális történet kérdésének társelőadója volt *Glatz Ferenc*. A vitában részt vett *Erényi Tibor*. A metodológia keretében helyet kapott a Demográfia, epidémia, ökológia c. téma, ahol az előadók (*Stefan Pascu* ebben is megbízatást kapott) ezeknek a kutatási ágaknak mint történeti segédtudományoknak forrásanyagát kívánták tisztázni, módszereit és eredményeit mutatták be. A felszólalók a népesedési változások és a kiváltó természeti okok (éghajlati eltolódások, járványok) összefüggéseit kutatták. Magyar részről a vitában részt vett *Faragó Tamás*.

A kongresszus jelentékeny részén a kutatók már nem a nagy témáktól vonzva tömegesen vettek részt, hanem történelmi korok szerint csoportosultak kisebb termekben. Az időrendi témák sorában az ókor több ponton tárgyalt a kelet-európai „nagy témával” érintkező kérdéseket. Előadás foglalkozott a Fekete-tenger partján élő görögök és a helyi népesség kapcsolataival. Szóltak a Kaukázus és a Fekete-tenger vidékéről, mint a római és a pártus birodalom közti érintkezési területről. *Hahn István* pedig Észak- és Északkelet-Európa népeinek kapcsolatait elemezte a római birodalommal. Áttekintette az ezeken a területeken lelt római pénz- és kincsegyütteseket és ebből következtette, hogy a IV. század közepétől Justinianus császár koráig élénk kereskedelem folyt a római birodalom és az északi törzsek között. Megállapításait a romániai tudományosság is megalapozottnak látja. Előadás hangzott el az al-dunai kereszténység kialakulásáról. Több vitafelszólalás követte *H. Daicoviciu* előadását a géta-dák népről és műveltségéről, amelyben a külföldi kollégák előtt ismeretlen román régészeti és történeti eredményeket foglalt össze.

A nők helyzetével foglalkozó „nagy témához” az ókori szekció azzal csatlakozott, hogy az athéni házassági formákat elemző előadás részletezte a nőknek az antik görög társadalomban elfoglalt helyét.

Az ókortörténeti témák kiterjedtek a Kelet és Nyugat kapcsolatára, összefüggéseire, a formációk kutatására. *Kivaoki Kito* japán történész előadást tartott Az államok kialakulása az ókori Ázsiában és azok kölcsönös kapcsolatai címen. Tudomása volt a történelmi materializmus felfogásáról, hogy az állam a gazdasági és társadalmi fejlődés adott fokán, az osztálytársadalom megjelenésekor alakul ki, de a japán és más távolkeleti államok kialakulását a külső kapcsolatok egyenrangú jelentőségének tulajdonította. A történelmi materializmussal szembeni régi felfogást, illetve újabb nyugati képviselt *F. Kinal* török kutató, amikor a hettita társadalomban feudalizmust látott. Magyar részről *Hahn István* a szekció vitájában is részt vett.

A kronológiai szekcióban a középkor előadásai ugyancsak figyelemmel voltak a kelet-európai történetre. Előadások elemezték Bizánc és a skandináv államok kapcsolatát, a keresztes háborúk korabeli Ciprus szigete szerepét a kelet–nyugati kapcsolatokban. Témájánál fogva nagyobb érdeklődést és több hozzászólást váltott ki *Pach Zsigmond Pál*: A levantei kereskedelmi utak és Kelet-Európa a középkorban c. előadása.

A középkori előadások mégis elsősorban gazdaság- és művelődéstörténeti kérdésekkel foglalkoztak. Bemutatásra került a IX. századi középkorbeli racionalista gondolkodás, azaz a muzulmán arab gondolkodás egyik korai megnyilvánulása. *E. Werner* (NDK) a X. és XI. századi gazdaság és társadalom szerkezetét vizsgálta fel. *K. Zernach* (NSZK) a fejlett középkori földbirtokrendszer mutatta be Kelet- és Közép-Európában, ilyen összefüggésben a kelet-európai német kolonizációt is méltatva. A szekció vitájában részt vett *Karácsonyi Béla* és *Granasztói György*.

A béke kérdései a kronológia szekció újkori előadásában is gyakran felbukkantak. *Milorad Ekmečić* jugoszláv történész az 1878. évi berlini kongresszus ellentmondásait elemezte a társadalmi szempontból konzervatív előjel, a helyi háborúkat ki nem záró balkáni érdekszférák kijelölése, illetve a világméretű összecsapás hosszú elodázása szempontjából. Volt előadás Svájc szerepéről a versailles-i békekonferencián és a Népszövetség létrehozásában.

Az újkori szekcióelőadásokban kiemelt helyet kapott a kontinensek és népek közötti kapcsolat, valamint az újkori eszmék és társadalmak. Szó esett Amerikáról, ahogyan a franciák látták a XVI. és XVII. században. Két morva történész a nemzeti újjászülés közép- és délkelet-európai típusait vetette össze, a cseh, magyar és román fejlődés két szakaszát véve vizsgálata alapjául. Voltaire, Rousseau, Muratori, másik előadásban Herder nézeteit elemezték.

Előadtak az ellenállás kérdéséről a XVI. században, az európai parasztmozgalmakról a XVI–XVII. században, a XIX. századi francia és német parasztléte és nemzeti államviszonyáról, a társadalmi ellenőrzésről a viktoriánus Angliában.

A legújabbkori szekcióüléseken tárgyaltak belpolitikai, gazdaságtörténeti, társadalmi, munkaszervezési és munkásmozgalmi kérdésekről.

Az időrendi szekcióban az új- és legújabb kor ugyancsak teret adott a kelet-európai témáknak. Előadásokat tartottak a XVII–XVIII. századi Moszkváról kialakult nyugati

felfogásokról, az oszmán birodalom demográfiai helyzetéről és asszimilációs folyamatairól, a közép- és kelet-európai felvilágosodás képviselőinek társadalmi és politikai eszméiről – azután a pápai diplomácia kelet-európai tevékenységéről 1918–1939 években.

E. Redzić: A nemzeti kisebbség Délkelet-Európában c. előadása kutatta a nemzeti kisebbségek kialakulásának történelmi körülményeit a nemzeti államok létrejöttének folyamatában, döntő jelentőségűnek tartva az 1878. évi berlini kongresszust és a két világháborút. Anyagát elsősorban a jugoszláviai nemzeti kisebbségek sorsából merítette. *Berend T. Iván* előadása (akadályoztatása miatt elmondta Ránki György) a nagy gazdasági válság kelet-közép-európai jelenségeit elemezte, ezt a romániai tudományosság is mesterinek jellemzi. A két világháború közti agrárreformokról *Costin Murgescu* és *Damian Hurezeanu* adott elő.

Átfogóbb témáról adott elő *Köpeczi Béla:* A nagyhatalmak kialakulása a XVII–XVIII. században. Ülésalelnökként is aktív szerepet és elismerést nyert.

A szekciók munkájában felszólalt *Spira György, Pamlényi Ervin, Szász Zoltán, Ádám Magda, Jemnitz János, Kövágó László, Tokody Gyula, Orbán Sándor.*

Külön napokat kaptak a kongresszus keretén belül a Nemzetközi Történet-tudományi Bizottsághoz társult nemzetközi szervezetek és a Bizottság belső bizottságai. Ezek egy része is Kelet-Európával foglalkozott.

A szláv tanulmányok nemzetközi bizottsága ülésén a vitában részt vett *Niederhauser Emil.* A bizantinológiai nemzetközi társulat minden tárgya Kelet-Európára vonatkozott. Referátumok tárgyalták Bizánc európai missziós tevékenységét a IX–X. századtól, valamint foglalkoztak az égei-tengeri szigetek művészetével.

A legújabb kori történelem európai társaságának szervezete a háború és béke kérdéseivel és eszméivel foglalkozott az 1890 és 1919 közötti időszakban.

A jog- és intézménytörténet nemzetközi szövetsége főtárgyul a házasság, a vallás és a jog viszonyát tette, kitérve a nők társadalmi helyzetére is a középkori Nyugat-Európában, az iszlám országokban és Afrikában ma. Felszólalt *Csizmadia Andor,* akit alelnökké választottak.

Figyelmet váltott ki a történeti demográfia bizottsága, ahol *Ştefan Pascu* a demográfiának az egyetemes történelemben való szerepét mutatta be.

A második világháború nemzetközi bizottsága a Propaganda a második világháború idején, annak eszközei, módszerei és eredményei című referátumot tárgyalta (készítette *Ion Popescu-Puţuri*), ehhez szovjet, angol, amerikai, japán, olasz, román, jugoszláv előadások stb. nyújtottak kiegészítést. Magyar részről előadott *Juhász Gyula,* a vitában részt vett *Ránki György, Sipos Péter.*

A nemzetközi diplomatikai bizottságban hozzászólt *Györffy György,* akit alelnökké választottak.

A francia forradalom történetének nemzetközi bizottsága ülésén *A. Soboul* előadásához *Köpeczi Béla* szólott hozzá.

A társadalmi mozgalmak története nemzetközi bizottsága vitájában részt vett *Miskolczi Ambrus, Ránki György* és *Spira György.*

A Renaissance tanulmányok nemzetközi szövetsége vitájában részt vett *Klaniczay Tibor.*

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságban előadó volt *Ránki György*, üléselnök *Pach Zsigmond Pál*, a vitában részt vett *Ember Győző*.

A Nemzetközi Várostörténeti Bizottság munkájában részt vett *Székely György*, egy nemzetközi munkálat hazai szervezéséről, kiadási előkészületekről tájékoztatást adott *Ságvári Ágnes*.

A Historiográfiai Nemzetközi Bizottság vitájában részt vett *Glatz Ferenc*.

A kongresszus zárülésén beszédet mondott a lelépő és az új nemzetközi bizottsági elnök és a lelépő főtitkár, majd a román szervezőbizottság elnöke. *Erdmann, Gieysztor, François, Gheorghiu* szavai után ünnepi záróelőadás következett, *Virgil Cîrdea* adott elő *A román nép helye az egyetemes történelemben* címmel. A zárülésen a teljes magyar delegáció részt vett. A kongresszus plenáris munkája George Enescu megragadó dallamának bejátszásával ért véget.

A kongresszus a 17-i közgyűléssel ért véget, amikor is választani kellett az 1985-i helyajánlatok közül. *M. C. Meier*, a Németország Történészei Szövetségének elnöke az NSZK valamely városát javasolta, míg *M. G. Morón* a Venezuelai Történészek Nemzeti Bizottsága részéről Caracast javasolta utazási könnyítéseket ígérve. A közgyűlés az NSZK mellett döntött.

Székely György

NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SZIMPOZION „MOGERSDORF” 1980. KŐSZEG

1980-ban immár 12. alkalommal került sor Burgenland, Stájerország, Szlovénia, Horvátország és Magyarország részvételével az említett országok történészeinek egyhetes eszmecseréjére ezúttal Kőszegen. A téma „Különböző kulturális törekvések a pannon térségben a két világháború között” volt, amely bőven adott lehetőséget a három ország kultúrtörténészei nézeteinek kicserélésére.

A bevezető főelőadást magyar részről *Lackó Miklós*, a történettudományok doktora (Budapest) tartotta. Az előadást teljes terjedelmében közreadjuk.

ÚJ KULTURÁLIS TÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON A MONARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN

LACKÓ MIKLÓS

A két világháború közötti magyar kulturális élet alakulását sok tényező határozta meg, melyek közül a legfontosabbak: a történetileg kialakult hagyományok és kulturális örökség; az 1919 utáni új társadalmi és nemzetközi körülmények; az új európai kultúra hatásai.

Ami a kulturális örökséget illeti, a forradalmak előtti évtizedeket Magyarországon a kulturális élet nagy fellendülése kísérte. Ez a fellendülés szorosan összefüggött a megkésve és korlátozottan, közép-kelet-európai mércével mérve azonban meglehetősen gyorsan teret hódító új polgári gazdasági és társadalmi viszonyokkal. A tömeges népoktatás bevezetése és elterjedése már az első világháború előtt az analfabétizmus gyors visszaszorulására vezetett, a tízes években a mezőgazdasági dolgozók kétharmada, az ipari munkások 90 százaléka tudott írni és olvasni. Nagymértékben terjedt a modern városi kultúra, melynek gócpontja a millióssá nőtt nagyváros, Budapest volt; az általános urbanizáció előrehaladása szaporította a vidéki városi kultúrcentrumok számát is, főleg Erdélyben és a Dunántúlon. A meggyorsult polgári fejlődés új, modern értelmiséget hozott létre, mely kulturális téren is a gyorsabb modernizációt, az Európához való felzárkózást követelte, szakítást a polgári modernizációt csak igen lassan és „megfontoltan” adaptáló „történelmi Magyarország” konzervatív képviselőivel. Az új értelmiség, mely magában foglalta a régi nemesi-honorációr rétegekből származott fiatal értelmiség elitjét is, tudományos és irodalmi forradalmat hirdetett, s új szellemi terepeket hozott létre (Társadalomtudományi Társaság, Nyugat stb.). A konzervatív, erősen közjogias, törté-

nelmi orientációjú és irodalmias beállítottság hivatalos szaktudományokkal folytatott és ellenpótló, új tudományágak jelentek meg vagy régi ágak újultak meg: a jogelmélet, a szociológia, a modern pszichológia (ismeretes, hogy Bécs után Budapesten működött az egyik legerősebb freudista iskola). A fellendülés kihatott a szellemi-művészi élet többi területére is. Megjelent, méghozzá rögtön a legmagasabbrendű formák között, a modern magyar zene (Bartók és Kodály), s a képzőművészet több új irányzata (az impresszionista „nagybányai iskola”, az avantgardizmus felé tájékozódó „Nyolcak” köre.)

Ez a nagyszabású kulturális fellendülés természetesen közelebbi vizsgálatot igényel. A széles néprétegek kulturális színvonala ugyanis, az előrehaladás ellenére, korlátozott maradt, nem utolsó sorban azért, mert a fejlődés az országban területileg és nemzetiségi szempontból is igen egyenetlenül ment végbe (a nemzetiségek körében ugyancsak a kulturális fellendülés jelei voltak tapasztalhatók, de e folyamatot a kormányzat nem segítette, hanem inkább gátolta – legalábbis azokon a területeken, amelyeket a maga számára veszélyeseknek tartott); az országban voltak olyan régiók (példának a magyar lakta Szabolcs-Szatmár megyét említhetjük), amelyek elmaradottságukban szinte egy egész más kultúrszintet képviseltek. További probléma volt: az új „tömegkultúra”, melynek kohói Budapest, általában a városok voltak, miközben tért hódított, egyúttal régi értékeket pusztított is, elsősorban a paraszti népkultúra további visszaszorulását eredményezte. Mégis e „tömegkultúra” a fejlődés akkor elkerülhetetlen útját jelentette. S még ha sok jelenségről (mondjuk a nagyvárosi tömegsajtó rossz vonásairól vagy a híressé, sőt hírhedetté vált pesti operett^{***51}) nem is tudunk az elismerés hangján szólni, nem volna helyes, ha ezt a tömegkultúrát történeti szempontból csak mint értéktelen és romboló erőt tekintenénk. Ez a nagyvárosi, s onnan a vidékre is mindjobban elhatoló tömegkultúra, újfajta kaland- és detektívregényeivel, orfeumaival és slágereivel, bulvár-sajtójával és gicceivel egy nagy szociális folyamatot is elősegített: a polgárosodó rétegek és részben a munkások és parasztok integrálódását az új modern viszonyok közé.

Az 1918–1919-es forradalmak szellemi előkészítésében az itt vázlatosan jellemzett, távolról sem problémamentes kulturális fellendülés nagy szerepet játszott. A forradalmak bukása viszont lényegesen új feltételeket teremtett a kulturális élet számára is. Ebben az összefüggésben különösképpen három társadalmi-politikai tényezőre kell utalni. Az egyik az ellenforradalmi rendszer lényegéből következett: ez a rendszer, a forradalmak előtt és alatt felszínre tört tendenciákra való visszahatásként, kulturális téren nemcsak a korábbi progresszív irányzatokat szorította háttérbe, nem kímélve a polgári liberalizmust sem, hanem szakított azzal a konzervatív-liberális kultúrpolitikával is, mely a dualizmus korszakát jellemezte. Az állami kultúrpolitika mint az autokratikus hatalom eszköze, sokkal aktívabbá vált, befolyását igyekezett kiterjeszteni a kulturális élet azelőtti „szabad” területeire is, s elsősorban az értelmiség körében igyekezett bázist teremteni a maga számára. Ez a törekvés főleg a szakértelmiség és a pedagógusok körében volt sikeres. A bázisteremtést elősegítette az értelmiség konzervatív részének régi szembenállása a progresszív-radikális gondolkodással; elősegítette a korábban a progresszióhoz tartozó vagy ahhoz közeledő értelmiség szétfelválása (az értelmiségi elit igen széles spektruma vett részt aktívan a forradalmakban), részben a megerősödött terror, részben a forradalmakból való menetközbeni vagy utólagos kiábrándulás következtében. A másik, ehhez szorosan

kapcsolódó tényező: az a nemzeti válság, amelyet a trianoni szerződés keltette sokk váltott ki a népesség széles rétegeiben, elsősorban az értelmiség soraiban. Széles néprétegek, azt mondhatjuk, beidegződött világképét zavarta meg az addig magától értetődőnek és állandónak hitt „történelmi Magyarország” szétesése, s a zavart különösen növelte, hogy a régi „Nagymagyarország” megszűnése súlyos nemzeti sérelmekkel járt együtt. Egy társadalom — még ha belső demokratikus fejlődése a magyarénál sokkal szabadabban és mélyrehatóbban tud is kibontakozni — egy ilyen méretű nemzeti-társadalmi megrázkódást (mely az adott esetben a magyar nemzetiségű népesség egyharmadának más államkeretek közé kerülését jelentette) nem könnyen hever ki. A problémát tovább bonyolította a magyar ellenforradalmi rendszer nacionalizmusa, mely a trianoni szerződésért (melyet ő írt alá) a századelő radikalizmusát és a forradalmakat okolta, s a revíziót tűzte ki legfőbb politikai céljául —, másfelől a környező országok többségének ugyancsak megerősödött nacionalizmusa. Mindez arra vezetett, hogy a kulturális életben szinte döntő, mindent uraló gondolatkörre vált a nemzeti-nacionalista problematika; a nemzet-tudat sérelmeit a retrográd erők nagymértékben ki tudták használni saját restaurációs és ellenforradalmi céljaikra.

Végül: megváltoztak a kulturális élet általános feltételei is. Az 1919 utáni korszak nagy válságkorszaknak bizonyult egész Európában, igen súlyosan érintette a kis kelet-dél-kelet-európai országokat, s ezen belül Magyarországot, mely gazdaságilag és politikailag különösképpen „sebezhetőnek” bizonyult. A társadalmi modernizációs tendenciák e körülmények között a korábbiakhoz képest lelassultak; a polgárosodás folyamata még jobban megrekedt, a társadalom kasztszerű elzárttsága alig oldódott; a korszak utolsó éveit, egy torz alapokon nyugvó háborús konjunktúra időszakát (1938–1943) kivéve, a széles dolgozó rétegek anyagi körülményei az első világháború előtti színvonalat is alig érték el.

Természetesen nem arról van szó, hogy ebben a korszakban a teljes stagnálást vagy visszaesést regisztrálhatjuk csupán. Az említett tendenciákkal szemben ellentendenciák is működésbe léptek, s ezek kihatottak a kulturális életre is. Az új határok általában a régi országterület kulturális szempontból viszonylag fejlett részei kerültek. Az ellenforradalmi rendszer, melynek kultúrpolitikájában központi szerephez jutott az úgynevezett „kultúrfölény” gondolata, mint minden forradalmakra következő reakció, valamilyen mértékben, ha eltorzított formában is, kulturális téren is vállalni volt kénytelen a fejlődés irányába ható törekvéseket. A kultúra emellett sajátos területe a társadalmi életnek: nehéz viszonyok között is képes komoly produkcióra, sőt van eset, hogy mintegy válaszul a társadalmi nehézségekre, a kulturális élet (legalábbis egyes területeken) egyenesen föllendül; az elnyomás, a társadalmi nyomorúság a kultúra új produkcióit váltja ki, az értelmiség aktivitását növeli, új utak keresésére, mélyebb problémalátásra ad ösztönzést. A „magas kultúrában”, főleg a 30-as években sok szempontból ennek a jelei figyelhetők meg.

Ennek a rövid előadásnak a keretében két kérdéskört emelek ki a kulturális élet nagy egészéből, s ezeket kísérem meg — legalábbis madártávlatból — áttekinteni. Mindkettő a széles néprétegek kultúráját érinti: az egyik az iskolai oktatás, a másik az úgynevezett modern „tömegkultúra” területe. Az „elit” vagy intellektuális kultúra kérdéseit csak érinteni tudom.

Az iskolai oktatás szerepe az állam kultúrpolitikájában megnövekedett. Klebelsberg Kuno, a húszas évek kultuszminisztere, aki a maga módján igényes kultúrprogramot hirdetett, éppen nacionalista okokból, továbbá a „felforgató” tanok visszaszorítása érdekében szorgalmazta az iskolai oktatás kiszélesítését és bizonyos fokú modernizálását. Ez az iskolapolitika a 20-as években élesen konzervatív–nacionalista tartalmú volt, s beleillett az úgynevezett bethleni konszolidáció egész politikájába. Később, a harmincas években a Kultuszminisztériumot Hóman Bálint vette át; az iskolai oktatás egy mind erőteljesebb jobb- és szélsőjobboldali program részévé vált. A kultúrpolitika elsősorban az úgynevezett középosztály oktatását akarta fejleszteni; mellette a parasztság alsófokú iskoláztatását szorgalmazta, nem eredménytelenül. Megjegyzendő, hogy a Klebelsberg személyes érdemének tulajdonított iskolafejlesztés voltaképpen régi hiányokat pótló szükségszerűség volt: az 1918 előtti kultuskormányzat, a nemzetiségek „megmagyarítása” céljából, túlnyomóan a nemzetiségi vidékek iskolafejlesztését szorgalmazta, a színmagyar alföldi területeken az iskolahálózatot viszont nagyon visszamaradott állapotban hagyta. 1930-ig Klebelsberg programja keretében mintegy 3500 iskolai tanterem, később, 1935 és 1940 között további 2000 tanterem épült. Ezek túlnyomó része a vidéken helyezkedett el, s az alsófokú oktatás céljait szolgálta. A középiskolákat számszerűen ugyancsak fejlesztették, emellett a különböző középfokú iskolatípusok egységesítésére, s a reál ismeretek bizonyos elkerülhetetlenül szükséges növelésére törekedtek. A felsőfokú oktatást még erőteljesebben szélesítették.

Mindezek hatására nőtt a dolgozó néprétegek kulturális színvonala. Az analfabétizmus még jobban visszaszorult: az írni-olvasni tudó 6 éven felüli lakosság számaránya 1930-ra 5,6 százalékkal, 1941-re újabb 3 százalékkal emelkedett; a népesség több mint kilenctized része, ezen belül a parasztság 85 százaléka írástudó volt. Az erős szintkülönbségek mindenesetre továbbra is fennmaradtak: Budapesten és Dunántúlon az analfabétizmus sokkal alacsonyabb volt, mint az ország főleg északkeleti megyéiben. Érdemes megemlíteni, hogy a városok közül az írni-olvasni tudók legmagasabb arányát Budapesten és Sopronban találhattuk (97 százalék). Szabolcs–Ung és Szatmár megyében viszont az analfabéták aránya 1930-ban még elérte a 20–25 százalékot, s ez az arányszám a harmincas években is csak lassan javult.

Az iskolai végzettség tekintetében, a széles néprétegek körében – a javulás ellenére – strukturális változás az egész korszakban nem következett be. A fejlődés nagyrészt abban merült ki, hogy amíg az első világháború előtt az alsófokú oktatásban résztvevők igen nagy hányada csupán négy elemi iskolát végzett, most a súlypont a 6 elemi elvégzésére tolódott át. A formailag bevezetett 8 osztályos oktatás a gyakorlatban nem valósult meg, a 7–8. osztálynak megfelelő képzés csak a tankötelesek kicsiny részére terjedt ki. Ezt az elmaradottságot részben pótolta a polgári iskolát végzettek számarányának jelentős emelkedése, nemcsak a kispolgári réteg, de a munkásság magasabb szakképzettségű csoportjai körében is.

Jelentősen bővültek a középiskolai képzés keretei is. Amíg az első világháború előtt a középiskolás korban levő lakosság alig 5 százaléka járt középiskolába, most ez az arányszám megduplázódott (de még így is az összes keresőnek csupán 3 százaléka végezte el a középiskola 8 osztályát). A fejlődés ellenére, a középiskola az elitképzés iskola-

formája maradt. Még számottevőbben emelkedett a főiskolai és egyetemi képzésben részesülők száma. 1938-ban számuk 12 ezer főt tett ki – az első világháború előtti létszámnak jóval több mint a kétszeresét. Némileg javult a felsőfokú oktatás képzési struktúrája is, s így az egyetemek nagy szerepet játszottak a modern szakember-képzésben. A főiskolák és egyetemek, általános szellemiségüket tekintve, sajátos kettősséget mutattak: többnyire magasfokú és korszerű szakképzést nyújtottak, ez a színvonal ugyanakkor erőteljes szellemi konzervativizmussal párosult mindazokon a területeken, ahol az oktatás világnézeti kérdésekkel érintkezett.

Az úgynevezett „tömegkultúra” területén a két nagy háború közötti korszakot a korábbinál gátoltabb előrehaladás és a tömegkultúra tartalmi oldalának a romlása jellemezte. A tömegkultúrával kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell, hogy helytelen volna az intellektuális kultúrkritikusok szemüvegén keresztül nézni a kultúrának ezt a területét: mint minden tömegkultúra, intellektuális vagy művészi szempontból a magyar is alacsony színvonalú volt, de ezzel a megállapítással még nem merítettük ki társadalmi funkcióját. A tömegkultúrának nálunk is – sőt az ország viszonylagos elmaradottsága következtében, különösképpen – kettős hivatása volt. A széles néprétegeket igyekezett beépíteni a modern gazdasági és társadalmi viszonyok közé, s ezzel segítő funkciót teljesített, mert megkönnyítette az urbanizálódó társadalom új, modern hatásainak az elviselését (gondoljunk a filmre vagy a modern operetre, mely álomvilágát ugyanazon technikai eszközök segítségével hozza létre, amelyek a dolgozókat – divatos szóval – elidegenítik munkájuktól és régebbi patriarchális közösségeiktől). Másik funkciója természetesen a modern antiszociális viszonyok kulturális eszközökkel való alátámasztása volt, a fennálló rend elfogadtatása a tömegekkel.

Lényeges kérdés azonban, hogy milyen társadalmi erők, pontosabban milyen arculatú polgári erők állnak ennek a tömegkultúrának az élén. Magyarországon a modern tömegkultúra 1918 előtt – noha tükrözte a magyar polgárság erőtlenségét és hajlamát a régi feudális értékrend elemeit őrző erőkkel való kompromisszumra – egy viszonylag optimista, dinamikus fejlődő városi polgárság és értelmiség jegyeit viselte magán. A munkásosztály kulturális fejlődésében pedig nem lebecsülendő pozitívum volt, hogy legalábbis szakképzett része akkor egy dinamikus bontakozó szocialista mozgalom kulturális hatása alatt állt. 1919 után mindkét szempontból romlott a helyzet. Az urbánus-polgári tömegkultúra létrehozói és terjesztői fokozottabb megalkuvásokra kényszerültek a restaurációs erőkkel. Nem véletlenül beszéltek 1919 után Magyarországon egyenesen „refeudalizációs” folyamatról; nem véletlenül jellemezte a magyar szellemi élet két egymástól igen eltérő képviselője, Szekfű Gyula és Németh László a korabeli magyar közszellemet „neobarokknak”, az úrhatnáság, a merev társadalmi hierarchia, a formalitásokban kimerülő érintkezési formák világának. Erre a közszellemre egy példát említek a film világából. A természetesen teljesen üzleti érdekeknek alávetett újabb magyar filmek többnyire alapján modern karriertörténetekről szóltak; ezt a mondanivalót azonban igen gyakran teljesen dzsentroid-úrias környezetbe helyezték, egy ál-úrias világ sallangjaival vették körül. Az 1920-as években kevésbé, a 30-as években erőteljesebben összpontosult a természetesen továbbra is terjedő tömegkultúra a polgári értelemben is retrográd, antidemokratikus vezető rétegek kezében, vagy olyan polgári és értelmiségi

kezekben, amelyek – mohó üzleti érdekekből – a réginél sokkal nagyobb engedményekre voltak hajlandók a „neobarokk” szellemiség irányában. Mindez annál súlyosabban esett latba, mert a két háború között különleges erővel nőttek meg a tömegkultúrát terjesztő, általában a tömegek manipulációját elősegítő technikai eszközök: a leggyorsabb technikai fejlődés voltaképpen a hírközlés területén ment végbe. A tömegkultúra régi, értékesebb – noha elavuló – formái ebben a helyzetben még jobban visszaszorultak. A népkultúra már voltaképpen nem jelentett eleven kulturális erőt a szélesebb néprétegek számára. Jellemző törekvés volt viszont a tömegkultúra terjesztői körében: a népi formavilág egyes kiragadott és meghamisított elemeit használni fel arra, hogy a modern tömegkultúrát minél konzervatívabb formában honosítsák meg. Jó példa erre az építészeti és az iparművészeti „tömegtermelés” jellegének alakulása. A régen elavult művészeti akadémizmus uralma, párosulva a „neobarokk” szellemiség sugallta dekorációk, a mindennapi életet is behálózó emblémák sovínisza és álnépies formavilágával, egyáltalán nem javította a szélesebb körök képzőművészeti és iparművészeti kultúráját. Ez az iparművészeti tömegkultúra megfelelt egy olyan későn iparosodó, még a parasztság túlsúlyára épülő társadalom viszonyainak, amelyben a népi kultúra már régen nem, a fejlett technikai kultúra még nem volt képes ízlésformáló erőként működni. Hasonló volt a helyzet a tömegzenében is. Itt a hagyományos cigányzene és a hagyományosan silány pesti operett uralma mellett új szint a dzsessz, s vele együtt egy újfajta magyar slágerzene megjelenése jelentett. Amennyiben ez a slágerzene – főleg még a húszas években – megőrzött valamit a régi pesti szonon játékos humorából, s nem követelte azt, hogy komolyan vegyék – az még a jobbik eset volt. Ez az újabb slágerzene azonban, a politikai közélet romlásával szinte párhuzamosan, mindinkább a régi dzsentroid magyarkodó műdal, az operett és a dzsessz egyes elemeinek különösképpen érzélgős keveréke volt. Az 1919 után előtérbe került dzsentroid vagy „neobarokk” szellemiség harcot hirdetett a „bűnös” nagyváros „gyökértelen”, „kozmpolita” tömegkultúrájával szemben (az első hangütést már Szekfű Gyula *Három nemzedéke* megtette ebben az irányban), de amit ennek helyére igyekezett állítani, csupán a modern tömegkultúra konzervatív-nemzeti és népieskedő elemekkel való elegyítése, egy még ízlésrombolóbb – mert sokkal hipokritább – tömegkultúra volt. A tömegkultúra számos formáját – így pl. a tömegsajtót, a rádiót, a filmet – a 30-as évek végétől tartalmilag tovább rontották a növekvő fasiszta befolyások; nem lebecsülendő negatív hatást gyakorolt a szélesebb néprétegek kulturális helyzetére az a körülmény, hogy ezek a szélsőjobboldali hatások éppen akkor erősödtek meg, amikor gyorsan terjedtek a tömegkultúra, a tömegmanipuláció újabb eszközei.

A népművészet formavilágának meghamisított alkalmazása persze nem leplezhette el elsősorban a magyar falu kulturális elmaradottságát és elhagyatottságát. A harmincas években kibontakozó úgynevezett falukutató mozgalom fel is tárta a maga megdöbbentő valóságában ezt az elhagyatottságot, szélesebb értelmiségi körök társadalmi lelkiismeretét keltve fel a falu népe iránt. E népi-falukutató mozgalom nevéhez fűződik – Bartók és Kodály zenei tevékenysége után – az igazi népművészet felfedezése és feltárása tárgyalt korszakunkban. Ez azonban akkor lényegében csak az értelmiség kétségtelenül szélesedő elitjében jelentette új értékek, új ízlés jelentkezését. A népművészet iránti érdeklődés növekedése mindenestre kihatott bizonyos fokig a munkásmozgalomra is: az

1920-as–1930-as évtizedfordulótól kezdve jelent meg, majd honosodott meg a népdal a munkásmozgalomban. Ez a jelenség elsősorban ugyancsak Bartók és Kodály hatására vezethető vissza: a munkásmozgalom értelmiségi rétege az ő nyomukon ismerte fel a népdal, szélesebben a népművészet integrálhatóságát a munkás-kultúrmozgalomban.

Ami a munkáskultúrát illeti, annak alakulásában két tendencia figyelhető meg. Az egyik egy világjelenség lassú érvényesülése Magyarországon is. Az általános modernizáció hatására a speciális munkáskultúra Európa- és Amerika-szerte kezdett visszaszorulni, hogy átadja helyét egy, a munkásságot és a kispolgárságot kulturális szempontból fokozatosan nivelláló tömegkultúrának; ezt a folyamatot segítette elő a modern hírközlés, a rádió elterjedése (korszakunk végén a televízió megjelenése), az állami oktatás szélesedése, a tömegszórakoztató eszközök – mozi, sport és sportrajongás, a modern tömegtánc stb. – hatókörének szélesedése. Ez a tendencia Magyarországon csak lassan és vontatottan érvényesült, különösen a kétkézi dolgozók körében; komolyabb jelei csak a harmincas évek végétől figyelhetők meg. Jól példázza ezt a rádiózás terjedése. A rádiózás kezdetei Magyarországon a húszas évek közepére nyúlnak vissza, de a rádió vagy egy évtizedig csak a fővárosban terjedt el komolyabb mértékben. Gyorsabb fejlődés csak a harmincas évek második felében és főleg a háború alatt következett be: 1939-ben a rádiókészülékek száma megközelítette a félmilliót, hallgatósága a népesség mintegy egynegyedére rúgott. Ez azt jelentette, hogy a rádió a munkásság és főleg a vidéki dolgozó népesség szélesebb köreihez még korszakunk végén is csak korlátozott mértékben jutott el.

A tömegkultúra új (nagyreszt az állam által irányított) eszközeinek lassú terjedése a munkásság vonatkozásában ugyanakkor egybeesett egy másik jelenséggel: a szocialista munkásmozgalom s e mozgalom kulturális hatásának visszaszorulásával. Noha a szervezett munkásság – a különböző időszakok nagy létszámváltozásai közepette – többé-kevésbé mindvégig megőrizte a maga 100 ezer körüli táborát, a szervezett munkások számaránya a gyorsan növekvő összmunkásság körében erősen csökkenő tendenciát mutatott. Erőteljesen csökkent az a munkástípus, amely régebben a munkásmozgalom jellegzetes alakját alkotta: az autodidakta, önerőből művelődő munkás, aki számára a munkásmozgalom nemcsak politikai szervezetet jelentett, hanem a társaság, a baráti kör, a kulturális élet és a szórakozás központját is. A munkásotthonok kulturális szerepe e hanyatlás miatt is csökkenőben volt. Érdekesen tükrözik ezt egy részterület, a magyar szakszervezetek könyvtárainak állományára, s a könyvolvasásra vonatkozó kutatások. Ezek a könyvtárak, melyek nem lebecsülendő forgalmat bonyolítottak le korszakunkban is, mindjobban elavultak: voltaképpen egy régebbi, első világháború előtti kulturális helyzet lenyomatai voltak, az újabb európai és magyar irodalom alkotásaival alig egészültek ki. S hogy ez hogyan tükröződött egyetlen nagy gyár munkásságának kulturális életében, azt egy adattal illusztráljuk: amikor 1939-ben egy nagy budapesti gépgyár munkásságát megkérdezték, hogy milyen könyvet olvas, a megkérdezett több mint ezer munkásból mindössze 2–3 százalék említett meg olyan színvonalas könyvet, amely a két háború közötti új irodalmat reprezentálta. Mindezt újra nem azért említjük, mintha az intellektuális kultúra szokásos központi mércéjét: a könyvolvasást tekintenénk egy nagy dolgozó osztály igazi kulturáltsága mércéjének. Teljes mértékben tudatában vagyunk annak, hogy kulturáltság és műveltség nagyon is problematikus viszonyban állhatnak egymással,

s ezt az ellentmondást éppen a munkásság körében figyelhettük meg. Nagyon kérdéses és vitatható, hogy vajon melyik munkástípus volt a kulturáltabb: az első világháború előtt oly gyakori, kevés iskolát végzett, de önerőből, illetve a munkásmozgalom segítségével művelődő, fiatal korában többnyire külföldet járt („valcoló”), szakmailag „ezermester”, a munkásmozgalom demokratikus, politikai kultúrát nyújtó iskoláját kijárt szakmunkás — vagy a 30-as évek új munkástípusa, amely kétségtelenül több iskolát — gyakran már 4 polgárit — járt, sőt a modern technikában is járatosabb volt, de a centralizált tömegkultúra hatásainak is erősebben ki volt téve, s a munkásmozgalom formáló hatásán sokkal kevésbé ment keresztül.

A tömegkultúra fogalmából gyakran hajlamosak vagyunk kifelejtetni egy fontos vonatkozást: a politikai kultúra fogalmát. Nos, ebből a szempontból a magyar társadalmi osztályok változatos képet mutattak. A paraszti népesség széles tömegeinek nemigen volt módjuk politikai kultúrát szerezni, noha voltak rétegek (gondoljunk a „viharsarok” — Csongrád—Csanád megye — nincstelenjeire vagy a Dél-Dunántúl és az Alföld demokratikus beállítottságú birtokos parasztjaira), melyek igen öntudatos magatartást tanúsítottak. A középrétegek zömének politikai kultúrája alacsony volt — a társadalmi demokratizmus hiánya erősen érezte hatását. A munkásság belsőleg erősen megoszlott: egy — tegyük hozzá: eléggé szűk — rétege őrizte szocialista-demokratikus eszményeit; a nagy többség politikai érdeklődése nőtt, de politikai kulturáltsága nem emelkedett. Amikor a fasiszmus hatásai elérték az országot, ezek a problémák élesen felszínre kerültek: az ún. nyilas-keresztes mozgalom, főleg 1938–40 között, nem lebecsülendő befolyásra tett szert a kispolgárság és a munkásság elmaradottabb rétegeiben.

A politikai kultúrának egyik fokmérője a kutató számára: az újságolvasás. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a magyar sajtóviszonyok némileg jobbak voltak, mint az ország általános politikai viszonyai: a tömegsajtó nagyjából a liberalizmus felé hajló nagytőke kezében volt; a szélsőjobb oldali tömegsajtó csak a 30-as évek második felében jelent meg Magyarországon — átmenetileg nem lebecsülendő hatást gyakorolva a szegény néprétegek politikai tudatára is. Mégis hangsúlyozni kell: Magyarországon 1944-ig a sajtó terén — mint ahogy általában a tömegkultúra területén is — a fasiszta típusú „gleichschaltolás” csak részlegesen következett be. A középrétegek és a munkásság szakképzett rétegei rendszeres újságolvasók voltak. Egy 1930. évi felmérés szerint a fővárosi ipari munkásság kb. 60 százaléka olvasott többé-kevésbé rendszeresen újságot. A 30-as évek végéről rendelkezésünkre állnak olyan részadatok, amelyekből következtetéseket vonhatunk le az újságolvasás tartalmi vonatkozásaira is: a vidéki dolgozók kisebb hányada, a városi dolgozók többsége rendszeres újságolvasó volt; a városi munkásság újságolvasó része kb. 40 százalékban inkább a politikai liberalizmus felé hajló apolitikus lapokat, 35 százaléka liberális, ill. szocialista újságokat, 25 százaléka szélsőjobb oldali sajtót olvasott.

Utolsó témánkra térve, hangsúlyozni szeretném, hogy az ún. „magaskultúra”, az intellektuális kultúra egészéről még teljesen vázlatos formában sem adhatok képet. A közismerten nagy korszakát élő irodalommal kapcsolatban csupán két megjegyzésre szorítkozom. Az első arra utal, hogy a romló közéleti viszonyok és a „magaskultúra”, a magasrendű irodalom nagy eredményei — korszakunkra ugyanis ez a kettősség volt

jellemző — nem állnak kibékíthetetlen ellentétben egymással. Ellenkezőleg: éppen a súlyos válsághelyzet, a romló politikai körülmények ösztönözték az irodalmat, a „magaskultúrát” nagy alkotásokra. Az irodalom és az irodalmi élet a magyar szellemi életnek különösen mozgékony és aktív területe volt. Nem véletlen, hogy a korszak jelentősebb szellemi vitái az irodalmi életben vagy akörül zajlottak le. Az irodalom keretében vagy annak határterületein voltak a legelevenebbek a baloldali szellemi irányzatok. Itt alakult ki a korszak új szellemi áramlata, az ún. népi mozgalom is, mely a fiatal — részben paraszti származású — értelmiség új orientációjának tükrözője volt. A népi mozgalom elsősorban a parasztság fölemelését, a város és vidék közötti antagonizmus szintézisét, magyarság és európaiság olyan új kapcsolatát tűzte ki célul, mely a magyar sajátosságokat és a nép- és nemzetközpontúság szempontjait jobban hangsúlyozza. Ez az irányzat nem volt azonos sem a kelet-európai országok narodnyikizmusával (noha szellemileg érintkezett vele), sem a fasiszta „völkisch” mozgalommal. Népfogalma, noha a paraszt mítosz, sőt a konzervativizmus egyes elemeit is magán viselte, alapvetően racionális társadalmi fogalom volt: a magyar társadalom konkrét megoldatlan problémái, elsősorban a földkérdés, ellenálltak a „népi” miszticizmus és politikai irracionalizmus szabad térhódításának. Mindebből következik a második megjegyzés: a két háború közötti magyar irodalom, melyben a Nyugat régi nagy gárdája mellett, most már az ún. „második”, sőt a „harmadik” nemzedék képviselői is megjelentek, sokszínűsége mellett valami közös sajátosságot is felmutat: a közéleti-társadalmi problémák különlegesen nagy súlyát az irodalmi alkotásokban.

A „magaskultúrával” összefüggésben sok olyan problémáról kellene beszámolnom, mely határon túli partnereinket is érdekelné. Itt van mindjárt az 1919 utáni magyar szellemi emigráció európai szerepe. Mivel a tudományos intelligencia széles spektruma vett részt a forradalmakban, igen sokan kényszerültek emigrációba: a politikailag vezető szerepet játszó kommunisták és szocialisták zöme, s a modern polgári gondolat képviselőinek jó része is, a radikálisoktól a szellemtudomány híveiig. Nemcsak Lukács György, Varga Jenő, Czóbel Ernő, Balázs Béla, nemcsak a szocialisták: Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, a radikálisok: Jászi Oszkár — akiknek a politikán túl tudományos-szellemi szerepük is volt —, kényszerültek emigrációba, hanem a forradalmakban komolyabb politikai szerepet nem játszó intellektuettek tekintélyes része, közöttük az életfilozófia, a szellemtörténet vagy az új filozófiai fenomenológia hívei, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szilasi Vilmos, Hauser Arnold és sokan mások is. Ez az emigráció, melynek zöme — legalábbis egy időre — Bécsbe emigrált, csakhamar számottevő szerepre tett szert Európa szellemi életében. Mint ismeretes, Lukács György a korszak legjelentősebb, legeredetibb marxista filozófus egyéniségévé vált; Mannheim Károly tudásszociológiájával, Tolnay Károly művészettörténész-tevékenységével, Szilasi Vilmos a fenomenológiai irányzat keretében kifejtett működésével, Hauser Arnold művészetszociológiai munkásságával, együtt Kassák Lajossal és az emigrációba kényszerült magyar művészi avantgardizmus képviselőivel (Uitz Béla, Tihanyi Lajos, Moholy-Nagy és mások), a magyar történelemben voltaképpen először törték át a magyar szellemi határokat, s közvetítették eredeti módon a századelő magyar szellemi megújulásának lendületét és eredményeit; e megújulás, párosulva a forradalmakban való részvétel, majd a vereség élményével, a

magyar értelmiségi elitet szinte egyedülálló, európai jelentőségű tapasztalatokkal ruházta fel. Érdemes megemlíteni, hogy azok, akik megmaradtak a polgári radikalizmus talaján, ebben a kényszerű, de termékeny európai „áttörésben” lényegében nem vettek részt —, annál inkább azok, akik a korszak modern áramlatainak az alapján álltak vagy arra tértek át: elsősorban a forradalmi marxisták, s a szellemtudomány radikális hívei.

Megvilágításra várna sok más probléma és jelenség is a két háború közötti tudománytörténetben. Ilyen volna annak az irodalom kapcsán már említett ellentmondásnak a további elemzése, amely a közéleti-politikai viszonyok romlása és a „céhes”, illetve a „céhen kívüli” társadalomtudományok számottevő fejlődése között feszült, s főleg a 30-as évek nagy szellemi fellendülése idején figyelhető meg. További izgalmas téma lehetne a szaktudományok növekvő színvonal-igénye és a „hungarocentrikus” konzervatív szellemi magatartás folytonos konfliktusa. Elemzést igényelnének a szellemi és tudományos élet különböző *terepeinek* a módosulásai és átalakulásai is: annak megvilágítása, hogyan gyűjtötte maga köré a húszas években az ellenzéki szellemet az irodalom, s hogyan a konformista szellemiséget a szaktudományos élet, s miként hoztak módosulásokat mindkét területen a 30-as esztendőik. Külön téma lehetne a tudományban megfigyelhető áramlatok felvázolása (ókonzervatív faktológia; a szellemtörténettől megérintett, de alapjában nem szellemtörténeti normatív-konzervatív irányzat; radikális szellemtörténet), valamint az egyes társadalomtudományok közötti súlyponteltolódások elemzése: a jogtudomány lehanyaglása, a történetírás előtérbe nyomulása, a filozófiai gondolkodás továbbra is alacsony színvonala, a szociológia visszaszorulása, majd újbóli jelentkezése, főleg a szociográfia formájában.

BESZÁMOLÓ A SZIMPOZION ELŐADÁSÁIRÓL

Franz Gall, bécsi egyetemi tanár főleg Bécs kulturális szerepével foglalkozott. Széles nemzetközi perspektívában utalt a közép-európai szellemi áramlatok közt Bécs szerepére, rámutatva arra, hogy a háború után újra kellett teremteni a szellemi kapacitást, mivel Nagynémetország egykori képviselői közül sokan tértek vissza hazájukba. Elemezte a bécsi egyetemi oktatás átszervezését, és utalt arra, hogy az új szellemi irányzat Ausztriában is milyen jelentős mértékben fordult a népkutatás és a néprajz felé. Beszélt a főiskolai rendszer átszervezéséről, a természettudományok térhódításáról s a főiskolákon a művészet és zene felé fordulásról. Számadatokkal illusztrálta a bécsi egyetem és főiskolák nagyszámú külföldi hallgatóinak arányait, amelyek az egész felsőoktatást jellemezték. Kitért az alsófokú oktatásnak a háború után bekövetkezett reformjára, s annak szakosítására.

Burgenlandban teljesen újjá kellett szervezni az egész oktatási rendszert, annak mind a pedagógiai szerkezetét, mind a tananyag összetételét.

Kitért arra, hogy az osztrák állam ösztöndíjak alapításával főleg a művészeti ágak kibontakozását segítette, szőlt a múzeumi hálózat fejlesztéséről, a múzeumok közművelődési szerepéről, s a bennük rendezett kiállítások fontosságáról. Vázolta a színházi kultúra és a rádió tudatformáló szerepét, a sajtó jelentőségét, s annak korlátozottságait, különösen a baloldali sajtó viszonylatában.

Az irodalom terén az expresszionizmus hatását vázolta, kitérve a nacionalizmuson felülkerekedő olyan személyekre, akik revideálni tudták állásfoglalásukat, és kiemelte a munkásirodalom képviselőit,

akik szemben álltak az általános osztrák irodalomszemlélettel. Említést tett arról is, hogy ezek közül sokan emigrációba kényszerültek.

A zenei élet vázolásában kitért Schönberg és társai iskolájára és követőire.

Az általa adott átfogó kép jól mutatta azt a sokféleséget, amely a háború közeledtekor egyre szűkülő és egyre szürkébbé vált, hogy végül is meglehetősen egyoldalúan már a közeledő háború előképévé legyen.

Nikola Ivanišin, professzor Zadarból a két világháború közötti horvát irodalmat körvonalazta. Hogy idézzem: „Megállapításom szerint a korszak jellemzői azok a szérián kívüli alkotók voltak, mint A. Ujević és M. Krleža, akik enciklopédiai felvilágosítási szempontból is nagy egyéniségekként jelentkeztek.” Kiemelte a mozgalmi írók és költők szerepét, akik közül nem egy vértanúhalált halt (Šimić, Cesarec, D. Cesaric).

Ekkor láttak napvilágot Krleža híres újságjai, amelyekben kifejezésre jutott a szerb-horvát alkotói egység, az akkoriban üldözött szocialista forradalmi platform alapján. Ez a korszak volt egyúttal a nyelvjárási irodalom felvirágzásának kora is, mely az alkotók potenciálja és műveik jelentősége alapján a legjellegzetesebb az egész horvát irodalomban a mai napig is.

Leopold Kretzenbacher, grazi egyetemi tanár a „Néprajz, mint a kulturális formálás tényezője” címmel tartotta meg előadását. Kiemelte, hogy az „alkalmazott néprajz”-ban nagy szerepet játszott a technika, a kommunikációs eszközök, a rádió és televízió, amely a népiség ideológiájának elmélyítésére szolgált. Különösen nagy visszhangot talált a néprajz a fiatalság körében, mely tudomány két különböző irányban hatott:

1. A bécsi iskola, amely egy előremutató Európa-koncepció felé haladt (Michael Haberlandt).

2. A stájer iskola (Viktor Geramb), amely a sokszor egymásra nem találás folyamatában főleg a néprajzi múzeum nevelő szerepét vállalta magára. Munkájában jelentős szerepet kapott a paraszti romantika, amely az élet minden vonatkozásában a szűkebb haza megismerésére irányult. Mindez, mint ahogy erre rajta kívül több előadó is rámutatott, a világháború előtti években egy propagandisztikus módon összeolvasztott képpé formálódott Stájerországban is.

A szimpozion külön élménye volt *Falvy Zoltánnak*, a Zenetudományi Intézet főigazgató-helyettesének előadása, amely átnyúlva a határokon széleskörűen mutatta be a korszak zenei fejlődését a II. bécsi iskola (Schönberg) tevékenységén keresztül, melyet atonalis tendencia jellemzett. Párhuzamosan jelentkezett az összehasonlító népzenei mozgalom, és ezzel kapcsolatban egy új zenei invenciót szolgáló zenei anyag tűnt fel.

Mások az eklektikus vonásokat választották és más módon, egy új klasszicizmus felé hajlottak, beleértve a szomszédos országok zeneéletét is.

A zene egyik legfontosabb kérdéskomplexuma a valóság áttételes tükrözése. A realizmus csak effektusokban juthat érvényre, a hanghatások részletek, kis epizódok csupán a zeneműben, amelyhez még nélkülözhetetlen a zenei szerkesztés, a harmonizálás, a zeneszerzői tevékenység, mint mesterség.

Külön elemezte a zenei stílusok vonatkozásában a klasszicizmust, amely nem tévesztendő össze a klasszikus zenével, s antiromantikus magatartást képvisel.

A modern zene vagy ahogy másként nevezik „új zene” a késő romantikán nőtt fel, de a legfontosabb stílusváltásra már a 20. sz. első éveiben sor került. Kitért Schönberg és társai kompozíciós kérdéseire.

A népiség két világháború közötti megnyilvánulása is összefügg a modern zenével, amelyet „folklor” iskolának is szoktak nevezni. Így részletesen foglalkozott Bartók és Kodály népzene gyűjtői és zeneszerzői tevékenységével, amely nemcsak Magyarország, hanem egész Európa zenei irányzataira nagy hatással volt.

Előadását az itt visszaadhatatlan, magnóról illusztrált zenei betétek színesítették, amelyeken keresztül igazolta, hogy a „folklorhoz” is többféle módon lehet eljutni.

Előadását horvát, osztrák, magyar zenei-zeneszerzői körképpel zárta. Igazolta, hogy a klasszicizmus, modernség, népiség békésen élt egymás mellett, hogy Kelet-Európában milyen színesen változott Európa más népeihez képest a két világháború közti zeneszerzés.

Bruno Hartman professzor Mariborból „Kulturális áramlatok Mariborban a két világháború között” címen tartott előadást. Bevezetőjében utalt arra, hogy a korábbi osztrák hatásra, amely a korszakot jellemezte, Mariborban és környékén az első világháború után mindent alapjaiban újjá kellett szervezni. Ennek a változásnak jellemzői voltak az egész iskolarendszer átszervezése, valamint a művelődési hálózat újjáteremtése. A szlovén kultúra Mariborban ebben az időszakban a szlovén nemzeti felemelkedés velejárója volt, s különböző ideológiájú csoportok tevékenységéből szintetizálódott. Csak a harmincas évek végén alakult ki az egységes szlovén kultúra, amely megalapozta a második világháború utáni művelődés alapjait.

Walter Höflechner, grazi egyetemi tanár „A grazi egyetem szerepe a két világháború között” címmel tartott előadást. Kiemelte, hogy az igen jól felszerelt egyetem vonzotta a tudósokat, és ilyen módon került pl. Alfred Wegener is oda. A tanszékek kiválóságának volt köszönhető, hogy három Nobel-díjas és mellettük sok más kiváló tudós működött ott. (Wegener, Hess, Schrödinger, Pregl és mások). Így a grazi egyetem jelentős részt vállalt a nemzetközi tudományos élet fejlődésében, annak ellenére, hogy a háború küszöbén pénzügyi nehézségek közé került az intézmény, amelynek az lett a következménye, hogy az egyetem átmenetileg részleges, sőt teljes szüneteltetésének gondolata is felmerült.

Franz Probst, tudományos kutató (Eisenstadt) A kultúrpolitika funkciója Burgenland önmagára találásának folyamatában címmel tartott előadást.

Hangsúlyozta, hogy a földrajzilag nem egységes területen mindenekelőtt az új közigazgatást kellett megteremteni, s a kultúra területén ez azért különösen nehéz feladat, mert a kulturális központok a békeszerződés után Magyarország területén maradtak. Így az új központ, Eisenstadt kulturális jellegű intézményeinek megteremtése az ott élő emberek rendkívüli akarateréjén múlt.

Az újjáteremtés munkájából a szomszédos osztrák, magyar és jugoszláv szakemberek is kivették részüket, amely ma is folyamatos kapcsolatokat tesz szükségessé. Burgenlandban erőteljesen felkarolták a népi kultúrát, sok gondot fordítottak a népi ének- és zenekultúra fejlesztésére és a népi táncgyományok felélesztésére és megőrzésére. Burgenland irodalma kitört a tájnyelv korlátai közül, az ott élő horvát nemzetiség is gyorsan megtalálta a kibontakozás útját, s így az első köztársaság kultúrpolitikája viszonylag gyorsan megszabadult a provinciális izoláltságtól, hogy megtalálja helyét a pannon kultúra útján át az össznemzeti kultúra egészében.

Másik érdekes élmény volt *Želje Čorak* előadása a két világháború közötti horvát építészetről. Hangsúlyozta, hogy a két világháború közötti építészet a hagyományos figurációtól az önkényes figurációkon át az absztrakcióig vezetett. Az absztrakció azonban már a háború előtt az új stílus felé, az informer felé tört. Először a két világháború közötti realizmusban, majd a háború utáni szocialista realizmusban. Az építészet összhangban fejlődött a többi művészeti ágakkal, s benne megtalálta helyét a historizmus, az expresszionizmus is. Különös jelentőségre tett szert a „Föld” elnevezésű művészeti egyesület szerepe, amely lehetővé tette a stílselemzést a „narratív kontinuumtól” az „urbanizmus diskontinuumáig.” Az előadó diavetítéssel gazdagon illusztrált mondanivalója átfogó képet adott a szomszédos országok hallgatóinak is, és sok jelentős közös fejlődési vonásra mutatott rá.

Előadását rajta kívül álló okok miatt nem tudta megtartani *Vanek Šiftar* maribori professzor, aki Prekmurje társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyairól kívánt képet adni. Előadásának szövegét azonban időközben megküldte, így módunk van annak ismertetésére is. Kiemeli a vidék háború előtti elmaradottságát, és demográfiai adatok segítségével igazolja, hogy milyen vegyes összetételű lakosság egységes kultúrájának megteremtését kellett megoldani. A legnagyobb feladat a szinte teljesen feudális viszonyok felszámolása volt, amely alapját képezhette a kulturális fejlődésnek.

A kulturális kérdések terén a legnehezebb az oktatásügy megszervezése volt. Ez összefüggött a korábbi nemzetiségi politikával is, amely az Osztrák–Magyar Monarchiának hagyatékaként maradt a Muraközre. Ez pártokra való szakadást eredményezett, melyet tetézett a konzervatív katolicizmus. Az egyesületek is főleg a politikai irányzatok hatása alatt álltak, s e tekintetben is elsősorban a katolicizmus befolyása volt jelentős.

A harmincas évek elején mégis utat tört magának egy új, fiatal, progresszív irányzat (Prekmurjei Akadémiai Klub), amelynek érdeklődése a paraszti élet felé irányult, de a teljes kibontakozás már a második világháború utáni időre maradt.

A befejező előadást *Horváth Ferenc*, a Vas megyei Levéltár igazgatója tartotta. A kor társadalmi tagozódásán keresztül plasztikusan ábrázolta a kultúra osztálytagozódásának jellegzetes vonásait, amelyek Nyugat-Dunántúlon is belső ellentétekhez vezettek.

Előadásában jelentős részt szentelt annak a haladó, a megye hivatalos kultúrpolitikájával szembenálló értelmiségi körnek, amelynek vezéralakja éppen a szlovén származású Pável Ágoston volt. Vázolta a küzdelmes harcot a hivatalos Vasvármegyei Kultúregyesület kultúrpolitikájával, amely végül is eredményesnek bizonyult, és megteremtette a háború utáni kibontakozás alapjait.

Összegezve az itt nem részletezhető viták, folyosói beszélgetések, eszmecsereik eredményeit, igazolódott, hogy helyes volt a szándék újabb kori témákhoz fordulni a szimpozium során. A szövődő személyes kapcsolatokon túl könyv- és kiadványcserékre, kutatócserére, mikrofilmcserére utaló tervek születtek, amelyek minden bizonnyal ösztönzően fogják befolyásolni a résztvevők további nemzetközi kutatói együttműködését.

Horváth Ferenc

A MAGYAR–NÉMET TÖRTÉNESZ VEGYESBIZOTTSÁG ÜLÉSE

(1980. szeptember 29–30.)

A Magyar–Német Történész Vegyesbizottság ülésének programján a 19–20. századi egyetemes történelem kutatási problémái és az egyetemes történelem oktatásának tapasztalatai szerepeltek.

Az NDK történelmi részéről az első referátumot *Manfred Kossok* professzor, akadémikus tartotta az újkori forradalmak összehasonlító analízisének elméleti és gyakorlati kérdéseiről az 1789-es francia forradalom körüli vitákkal kapcsolatban. Bevezetőjében az összehasonlító módszer fontosságát hangsúlyozta, s utalt arra, hogy a francia forradalom kutatása divatos témája az egyetemes történetírásnak. Az összehasonlító kutatás ugyanis termékenyítőleg hat vissza az egyes forradalmak történetének konkrét kutatására. Az előadó állást foglalt a polgári forradalomkutatás statikus forradalommodell-alkotási törekvéseivel szemben. A polgári történetírás modellteóriáiban ugyanis nagyfokú relativizmus uralkodott el, s a „negatív forradalom” teóriája elmosza a forradalom és ellenforradalom különbségeit. A marxista összehasonlító forradalomkutatás fő célja az egyes forradalmak elemzésének összegezése után az általános érvényű törvényszerűségek, továbbá a tipológiailag azonos folyamatok különböző változatainak feltárása valamint a konkrét-egyedi vonások bemutatása.

Az összehasonlító kutatás eredményessége nagy mértékben függ a tekintetbe vett kritériumok összességétől. Kossok saját kutatásai során a közvetlen és közvetett okok vizsgálatát, a forradalom feladatainak meghatározását, a benne működő hajtóerők differenciált elemzését tartja szem előtt. Hangsúlyozta, hogy vizsgálni kell a hatalom és a vezetés problémáját, valamint a néptömegek szerepét, a harci formák és a módszerek alakulását, tekintettel kell lenni a nemzetközi feltételekre, fel kell mérni a forradalom eredményeit és hatásait, s ki kell jelölni a nemzeti és az egyetemes fejlődési ciklusban elfoglalt helyét és sajátosságait, végül meg kell határozni az adott történelmi időszak karakterét.

A polgári forradalmak tipologizálása során a forradalom társadalmi-történeti meghatározottságát kell szem előtt tartani, mert a formációtól elszakadó „an sich” forradalommodell vizsgálata nem visz közelebb a történeti valóság megismeréséhez. A polgári forradalom alapkategóriáján belül négy típus különíthető el. Az első a feudalizmusban kialakult viszonyok, a feudális rendszer megdöntésére irányul, fő társadalmi kérdése az agrárkérdés. A második típust a kapitalizmusban a kapitalizmusért vívott forradalmak alkotják. Ezek már tőkés alapon bontakoznak ki, bennük az agrárkérdés kisebb szerepet játszik, jelentkezik viszont már a munka és a tőke ellentéte. A kapitalizmus felé vezető úton

kibontakozó forradalmak alkotják a harmadik típust. Itt a társadalmi alapkérdés már az, hogy a megindult polgári átalakulás forradalmi, demokratikus vagy reformista, konzervatív módon zárul-e le. A negyedik típusba a proletariátus hegemoniája mellett végbemenő polgári forradalmak tartoznak, amelynek következményei nemcsak a nemesi osztály és a feudális-bürokratikus államhatalom, hanem a burzsoázia ellen is irányulnak.

A formáció- és forradalomanalízis egységéből két fontos ismeretelméleti következtetés vonható le. Az első a polgári forradalmak történetisége, amit azonban nem helyes kronologikusan a kialakulás, az érettség és a hanyatlás szakaszai egymásutánosságként felfogni. A második pedig a polgári forradalmakon belüli kettős – szakaszos és regionális – különbségek megléte. Ezt példázzák Európa 1848/49. évi forradalmi, amelyekben a polgári forradalmak első három típusának koegzisztenciája és egymásra hatása valósult meg.

A továbbiakban az előadás a polgári és a marxista történelem- és forradalomfelfogás ellentétes kérdésköreivel foglalkozott. A forradalmi folyamat egységének és sokféleségének kérdésében két tartalmi sík határolható el: egyfelől a már említett tipológiai differenciálás a polgári forradalom alapkategóriáján belül, másfelől pedig az osztályerők kapcsolata a forradalom és a forradalmi ciklus menete során.

A polgári történetírással szemben a marxista forradalomfelfogásban az osztályok és a forradalom dialektikus felfogását kell érvényre juttatni. A polgári forradalmak négy fő társadalmi-politikai komponense – a burzsoá liberális, a kispolgári demokratikus, a paraszti agrár és a városi plebejusi elem – között a burzsoáziának van kitüntetett szerepe. A proletariátus és a burzsoázia összeütközése csak akkor következik be, amikor már a leghaladóbb polgári frakciók osztályérdekei sem esnek egybe a nemzeti összérdekkel. A forradalmi folyamatban részt vevő osztálytényezők egysége ellentmondásaiban valósul meg. Az ellentétek kifejlődnek a fő osztálykomponensek között, de egy meghatározott osztályerőn belül is. A forradalom felfelé ívelő szakaszában a burzsoázia képes a népmozgalmakkal egyesülni, s ezáltal megakadályozni, hogy a különböző tényezők hatására a forradalmi folyamat párhuzamos mozgalmakra hulljon szét.

A tömegmozgalmak, a szélsőbal funkcióját abból a szempontból kell megítélni, hogy milyen mértékben voltak képesek a forradalom legprogresszívebb vezető erőit a régi rend felszámolására kényszeríteni. A polgári és marxista forradalomfelfogás vitakérdései között tarthatjuk számon a forradalom tágabb és szűkebb értelmezésével kapcsolatos nézeteket. A szorosabb értelemben felfogott forradalom az új rend politikai-társadalmi áttörését, az új hatalmi viszonyok megteremtését jelenti, ami különbözik a kapitalista formáció fokozatos kiformálódásától. A hatalom kérdésének megoldása rendkívül fontos ugyan, de a forradalom időben és tartalmilag is tágabb fogalom. A tágabb és szűkebb értelmezéshez tartozó folyamatok össze is kapcsolódnak, és fáziskülönbség is lehet közöttük. Míg például Angliában 1640-re már végbement az agrárviszonyok tőkés átalakulása, addig Franciaországban az agrárforradalom és az ipari forradalom kezdete csaknem szinkron folyamatként ment végbe. A forradalmi ciklus Lenin által is használt fogalma különböző dimenziókat takar, jelentheti az adott forradalom lefolyását a felfelé ívelő és a hanyatló ágban, vagy a polgári átalakulás teljes folyamatát egy adott országban, de jelentheti a polgári forradalmak egyetemes történeti ciklusát a tőkés formáció globális megvalósulása értelmében is.

Az újkori forradalmak összehasonlító vizsgálatával alaposabban feltárható a vezetés, az osztály és a tömeg dialektikája. A hegemonia kérdése szorosan összefügg a hatalom problémájával, fontos kritérium a forradalom jellegének, helyének és eredményeinek meghatározásához. A forradalmak konkrét története azt mutatja, hogy a tiszta burzsoá uralom kivételnek tekinthető. A hegemonia problémája nem ragadható meg pusztán szociometrikus módszerekkel, hiszen a hegemonia még a „tiszta” burzsoá uralom idején is áttételesen érvényesült. Ismeretes, hogy a nagy francia forradalom nemzetgyűléseiben az ügyvédek, és nem az ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi vállalkozók voltak a hangadók. A forradalom jellegére azonban nem a politikai vezetőréteg társadalmi eredete, hanem szociális funkciója és politikája a mérvadó.

A hegemonia kérdését ezért is szükséges precizírozni, mert maga a „polgári elem” fogalma is változik koronként és területenként, s ennek megfelelően változik a „burzsoázia hegemoniája” konkrét

az antifeudális energiákat. Ezt bizonyítják az 1787. évi gazdasági válság franciaországi következményei, vagy a németalföldi kereskedők fellépése a korona adópolitikai terrorjával szemben. A gazdasági síkon végbemenő átalakulás egyik igen fontos eleme az agrárviszonyok változása. Az agrárátalakulás útja és a polgári forradalom szorosan összefügg egymással nemcsak gazdaságilag (a tőkés akkumuláció és az iparosítás kapcsolata az agrárátalakulással), hanem társadalmi-politikai síkon is, amennyiben a polgári forradalom a feudális arisztokrácia hatalmi monopóliumát hivatott megszüntetni.

A polgári forradalom és az agrárátalakulás viszonyát vizsgálva különbséget kell tenni a tekintetben, hogy a polgári forradalom a mezőgazdaság átalakulása előfeltételeként vagy következményeként ment végbe. Franciaországban 1789–95 között ez párhuzamosan valósult meg, Angliában azonban már 1640 előtt végbement az agrárforradalom. Kifejezett fáziskülönbség van a porosz utas reformista agrárátalakulás kezdete és a polgári forradalom kitörése között Németországban. A porosz utas agrárátalakulásnak is a paraszti osztályharc és tömegmozgalom volt a fő mozgatórugója, s a hosszan tartó porosz utat is forradalmi vagy forradalomszerű konfliktushelyzetek szabdalják. (Az evolúció-revolúció dialektikája!)

A polgári átalakulás általános társadalmi síkján a polgári társadalmi formáció megalkotásának módját kell értenünk. Az új társadalmi formáció forradalmi áttörésének klasszikus megvalósulása a francia, amely fejlődése harmadik fázisában a leghaladóbb demokratikus szintet érte el, de az új formáció forradalmi megvalósulásáról beszélhetünk Anglia vagy az USA esetében is. Az új formáció létrejöttének reformista módját Lenin találóan nevezte német útnak. Ez a polgári átalakulás a nagybirtok és a neki megfelelő osztályelemek túlsúlya esetén optimálisan biztosítja a régi osztályok részleges átalakulását is. Feltétlenül szükséges a reformista út további elemzése, amihez néhány vizsgálati szempontot és példát is sorakoztatott fel az előadás.

Kossok professzor előadásához kapcsolódott *Wolfgang Küttler* A polgári átalakulás összehasonlító tipológiájának problémái Németországban és Kelet-Európában a 19. században és a 20. század kezdetén című referátuma. A marxista forradalomkutatás fontos feladata 1789, 1848/49, 1905 és 1917 összehasonlító történeti elemzése. A német 1848-as és az orosz 1905-ös forradalmak összehasonlításában érvényesíteni kell az újabban megélelénkült tipizálási viták szempontjait. A két forradalom közös vonása, hogy nem a kapitalizmus felé tett fordulat kezdetén törtek ki, hanem mintegy 3–4 évtizeddel e folyamat kezdete után. Közös vonásuk továbbá, hogy a tőkés átalakulás mindkét országban reformista úton ment végbe, s ennek következtében a feudalizmus számos eleme konzerválódott. A döntő különbség pedig az, hogy a német 1848 még a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában, 1905 azonban már az imperialista szakasz új ellentmondásai közepette ment végbe. Mindkét forradalom fontos antifeudális tendenciákat is tartalmazott. Németországban elsősorban a nemzeti kérdés, Oroszországban az agrárkérdés jelentette a fennálló uralmi rend elleni támadás fő tartalmát. Az analóg feladatok azonban jelentősen átrendeződtek az eltérő történelmi kor általános tendenciáinak ellentétes hatásai következtében.

A tipizálás másik problémája az osztályok magatartása, illetve a hegemonia kérdésköre. Németországban az ipari forradalom következtében kifejlődött társadalmi ellentétek a polgári liberális ellenzék fellépését a félf feudális uralmi rendszerrel szemben felemássá tették, ez a polgári liberális ellenzék az osztálykompromisszumokat részesítette előnyben. Hasonló az orosz liberalizmus magatartása is, amely bel- és külpolitikai tényezők hatására, valamint az egyre erőteljesebben fellépő munkásmozgalom követeléseivel szemben a fennálló renddel való kiegyezés útjait kereste. A nemesség és a monarchia magatartása is fontos analógiákat mutat, ami egyfelől a kapitalizmus viszonyaihoz való alkalmazkodást szolgáló reformtörekvésekben, másfelől a fennálló félf feudális társadalmi viszonyok, jogrend és uralmi forma restaurálásának és megőrzésének szándékában nyilvánult meg. Az összehasonlítás folyamán hangsúlyozni kell Oroszországban az antifeudális harc hevesességét, ami 1907 után is töretlen maradt, míg Németországban a porosz utas agrárátalakulás a parasztság forradalmi szerepét erősen korlátozta. A nemesség pedig, amely a 19. század közepének speciális közép-európai körülményei között még vezethette a polgári átalakulást, a századfordulótól kezdve nem volt alkalmas a forradalmi folyamat végigvitelére. Az osztályok helyzetében döntő az a különbség is, hogy 1848-ban a munkásosztály nem vezethette a forradalmi átalakulást, Oroszországban viszont a burzsoázia ellen-

tartalma is. Számolni kell továbbá azzal a ténnyel is, hogy a burzsoázia hegemoniáját a forradalom folyamán meghatározott frakciói gyakorolják. A vezető szerep érvényesülését természetesen mindig befolyásolják a forradalmi folyamatban részt vevő egyéb osztályerők, aminek következtében a hegemonia változatos formákat ölt. Az osztályok közötti kompromisszum azzal magyarázható, hogy a burzsoázia nem törekszik az arisztokrácia hatalmának vagy létének teljes megsemmisítésére, csupán hatalmi monopóliumát kívánja megtörni. Abban az esetben, ha a burzsoá uralom megteremtése a nemesi liberális vagy junker elemek vezetésével megy végbe, a burzsoázia hegemon szerepének regresszív helyettesítéséről beszélhetünk.

Kiemelten foglalkozott a referátum a jakobinizmus szerepével, a kispolgárság hegemoniáképességével. A jakobinizmus univerzális jelenség, de alapvető különbség van a francia és az egyéb jakobinus mozgalmak történelmi funkciói között. Míg Franciaországban a jakobinizmus a forradalom csúcspontja, betetőzése és egyben fordulópontja volt, addig Európa más országaiban és Amerikában indikátorként jelentkezett, és nem volt képes megismételni a francia forradalomban betöltött hegemon funkciókat. A francia jakobinizmus a francia kispolgárság sajátos helyzete következtében alakult ki. (Konfliktusa az ancien régime-mel, és az új társadalom gazdaságot és termelést koncentráló természetével.) A forradalom polgári lényegében gyökerezett, s ugyanakkor transzmissziós szerepet töltött be, amennyiben optimális demokratizmusra törekedve integrálta a tömegeket a forradalmi folyamatba.

A néptömegek szerepének differenciált megértéséhez nélkülözhetetlen az objektív és szubjektív progresszivitás, a haladásra való képesség és a haladó funkció kölcsönhatásainak analízise. El kell választani a forradalmi folyamat aktív és passzív tömegbázisát. Pontosan meg kell világítani a néptömegek szerkezetében és funkciójában végbemenő változásokat. A világtörténelem ünnepnapjaiért a néptömegek többnyire a hétköznapi súlyos áldozataival fizettek. Az anonim tömeg mindennapjainak történelmi vizsgálata a marxista történetírás fontos feladata.

A tömegek történelmi szerepének vizsgálata veti fel a kérdést, hogy a polgári forradalomban a parasztság a forradalom hajtóerejének, vagy a tradicionalizmus letéteményesének tekintendő-e. A parasztság szerepe a különböző forradalomtípusokban nem korlátozódik az antifeudális tartalomra, de nem jelenti szükségképpen a kapitalizmusért folytatott harcot sem. Az antifeudalizmus-antikapitalizmus problémájában a paraszti (és városi) népmozgalom relatív önállósága érdemel figyelmet a forradalom többi társadalmi tényezőjével szemben. A radikális népmozgalmak ugyanis a kizsákmányolás meghatározott formája elleni fellépésükkel a kizsákmányolás minden formáját megkérdőjelezik, egalitárius vonást nyernek, s ennyiben antikapitalista tartalmat is hordoznak. A burzsoázia és a tömegek közötti objektív konfliktus azonban nem a forradalom alapvető ellentmondása, hanem a kapitalizmusba való átmenet burzsoá-liberális vagy kispolgári-demokratikus útjának ellentéte.

A népmozgalmakról szólva szükséges utalni az ellenforradalom tömegbázisának problémájára is. Tagadhatatlan a tradicionalizmus jelenléte a tömegmozgalmakban, hiszen a forradalmi folyamat során a kisárutermelők életében keményen összeütközik a hagyomány és a változás. A forradalommal való szembenállás esetén sem lenne helyes differenciálatlanul haladásellenességről beszélni, ugyanis az nemegyszer a polgári átalakulás meghatározott módjával jelent ellentétet, a forradalom ára és eredményei közötti konfliktus tükröződik benne. A forradalom ellen fellépő parasztmozgalmak társadalmi céljai nem azonosíthatók a feudális kizsákmányoló osztály ellenforradalmiságával. A parasztság szembefordulásában a kizsákmányolás régi formáit felváltó racionalizált kizsákmányolás, a helyi kiváltságok helyére lépő anonim, centralizált hatalom elutasítása fejeződött ki.

A komparatív módszer eredményei újra felvetették a marxista történetírás számára is a polgári forradalom és átalakulás útjai kérdésének végiggondolását. A két alaptípust, a forradalmi és a reformista utat nem helyes absztrakt polaritásként vagy antinómiaként felfogni, hanem a kapitalista formáció kifejlődésének és konszolidálásának két lehetséges irányaként, amelyek nem választhatók el mereven egymástól.

A kapitalista átalakulás gazdasági oldala a tőkés termelési mód kiépülése, amelyen belül Marx forradalmi és konzervatív utat különböztetett meg attól függően, hogy a termelés vagy a forgalom dominál-e a folyamatban. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a kereskedelmi tőke is felhalmozhatja

forradalmi fordulata, valamint a parasztság fokozódó antifeudális harcának körülményei között a munkásosztály az átalakulás tényleges vezetőjévé vált; 1905-ben megvalósult a munkásosztály és a parasztság szövetsége.

Az általános feltételek és a különböző osztályok magatartásának eltérő vonásai felvetik a tipologizálás harmadik problémáját, a forradalmaknak az elért eredmények és a távlati hatás szempontjából való értékelését. E tekintetben mélyreható korfordulónak tekinthető 1871. A bismarcki megoldás felülről zárta le a német forradalom 1848–71 közötti időszakát. A századforduló után – amikor a kapitalizmus válságjelenségei kerülnek előtérbe – az 1905–07-es forradalmi ciklus és az 1917. február–október közötti időszak már a proletárforradalom előjátékának tekinthető. Míg Németországban a forradalmi folyamat perspektívája egy a néptömegek érdekeit is kifejező polgári átalakulás kiteljesedése volt, az Oroszországban 1900 után kibontakozó forradalmi osztályharc a demokratikus népföradalom megvívását, a kapitalizmus megdöntését eredményezte.

A német és az orosz forradalmi ciklus összehasonlítása során tehát kombinálni kell a tipizálás különböző módszereit, és a szakaszokat, a situációt valamint a regionális sajátosságokat egyaránt figyelembe vevő szempontokat kell érvényesíteni.

Günther Rose, a berlini Humboldt Egyetem docense Modernizációs elméleti világtörténet-koncepciók az USA-ban és az NSZK-ban c. előadásában a polgári egyetemes történet egyik legújabb elméletét vizsgálta. Az NDK történetírása korántsem alakított ki egységes álláspontot e téria értékelésében. A modernizációs elmélet az ötvenes években a fejlődő országok kutatásával kapcsolatos koncepcióként fogalmazódott meg az USA-ban, s csak a hatvanas években szélesedett társadalom-elméleti és világnézeti teóriarendszerré. A hatvanas évek végére kialakult a történeti-összehasonlító modernizációs kutatás, és a historiográfia önálló irányzatává vált, miközben az egyes országokban differenciálódott is. Az NSZK történészeinek jelentős csoportja foglalkozik egy sajátos, politikailag a szociálreformizmus felé mutató történeti-kritikai társadalomtudomány alapelveinek kidolgozásával a modernizációs teória alapján. A modernizáció elméletén belül különböző irányzatok léteznek, amelyek közül kiemelhetjük a fejlődő országok modernizációjának kutatását, a makroszociológiai irányzatot és a történeti összehasonlító modernizációs teóriát. Az ún. „kommunizmuskutatás” két jelentésben alkalmazza a modernizáció fogalmát: egyrészt a szocialista ipari társadalmak kialakulásának, másrészt a szocialista ipari társadalmon belüli fejlődési folyamatnak a jellemzésére.

Az előadó a továbbiakban összehasonlította az ipari társadalomról szóló elméletet és a modernizációs teóriát. A modern társadalom a modernizációs elmélet alapfogolata szerint is ipari társadalomként jellemezhető. Ugyanakkor a modernizációs gondolat képviselői az industrializációs tanítást korrigálандónak tartják. Elutasítják az ipari társadalom elméletét nyílt apologetikus természete miatt. A modernizációs elmélet ugyanis nem tartja automatikusan összefüggőnek az iparosodás, a demokratizálás és a társadalmi harmónia jelenségeit. Emellett az ipari társadalomtan magas absztrakciós foka következtében alkalmatlan a történelmi folyamatok reális vizsgálatára, elméletileg csak a kapitalista és a szocialista fejlődés perspektíváira vonatkozik, s nem ad elméleti magyarázatot a harmadik világ sajátos problémáira. Bírálják az industrializációs elméletet monokauzális, voluntarista történetfelfogása, vulgármaterialista gazdasági determinizmusa miatt is. Az ipari társadalomtanítás lineáris fejlődésgondolatot képvisel, amelyben a szocializmus vagy a fasizmus a „normális” kapitalista útról való átmeneti, irritáló letérésként jelenik meg. A modernizációs teória képviselői végül az ipari forradalom ellentmondásos következményeire hívják fel a figyelmet, s megkérdőjelezik az ipari forradalmat az emberi történelem tengelyeként értékelő industrializációs tan jogosultságát.

A modernizációs elmélet az ipari társadalomtanítástól eltérő új teoretikus és metodológiai pozíciókat fejlesztett ki. Mindenekelőtt a modernség definíálása során sok tényezőben meghatározta a tradicionális és a modern társadalom különbségeit, így megnőtt a szociológiai, szociálpszichológiai, és a behaviorista interpretációk fontossága. Jelentős újdonság az állam és a politika szerepének hangsúlyozása a modernizációs folyamatban. Az elmélet erősen felértékelte az ideológiai és a szociálpszichológiai tényezők szerepét a történelemben. Az industrializáció vulgármaterializmusától az idealizmus irányába tett határozott fordulat tükröződött az NSZK-ban 1974-ben tartott történész-

konferencia vitájában, ahol a modern világ kialakulását számos előadó az öntudat változásaiból próbálta magyarázni.

A modernizációs elmélet teoretikus és metodológiai újításai közül végül a történelem alternatív szerkezetének hangsúlyozása érdemel figyelmet. A különböző fejlődési utakat ez a teória az általános modernizációs folyamat variációinak, a történelem által megszabott feladat funkcionálisan adekvát megoldásainak tekinti.

Ez az elméleti és módszertani pozíció határozza meg a modernizációs teória álláspontját a világtörténeti haladás földrajzi központjairól. Az Európa-centrikus vagy Euro–Amerika-centrikus történetfelfogás helyére az újabb amerikai történetírásban egy maoista indítékú világtörténeti felfogás lépett, s ennek értelmében többnyire csak a 16. századtól beszélnek a nyugati fölény időszakáról, s e korszak fő tartalmának a modernizációt tartják. A modernizációs elmélet legátfogóbb periodizációs kísérletét *Wehler* 1978-ban megfogalmazott koncepciója jelenti. A modernizáció három fázisa közül egy hosszú időszakot jelöl meg az előfeltételek kialakulásának periódusaként, amit a „kettős forradalom”, a modernizáció szélesebb fronton való áttörésének időszaka követ, s végül a harmadik szakaszban a modernizáció globális kiterjedése következik be.

A modernizációs teória újjaértékelt az ipari forradalom szerepét az újkori világtörténelemben. Legjellegzetesebben *I. Geiss* művében tükröződik az a felfogás, hogy az ipari forradalom kevésbé szolgálta az anyagi és szellemi gazdagodást, viszont súlyos problémákat teremtett az egész emberiség számára. Az ipari forradalom jelentőségének relativizálása összefügg a gazdasági növekedéssel kapcsolatos illúziók összeomlásával és az ökológiai problémák jelentkezésével.

A modernizációs teória a történelmi fejlődés alternatív jellegének hangsúlyozásával a szocializmust, valamint a fejlődő országok sajátos karakterét, a fejlett tőkés országok „modelljétől” való eltérést nem tekinti abnormális jelenségnek.

Összességében a történeti-összehasonlító modernizációs elmélet a polgári társadalomtudomány korszerűsítésének kísérlete, amely újabb teoretikus és módszertani problémákat hozott felszínre. Nem oldotta meg az általános és különös dialektikájának kérdését, a komplex szemléletre való törekvés pedig a régi faktorpluralizmus feléledéséhez vezetett. A vulgármaterialista determinizmus helyére lépő idealizmus talaján sem oldható meg a világtörténeti folyamatokat átfogó elmélet kidolgozása.

A konferencia magyar előadói közül *Diószegi István* professzor a két világháború közötti diplomáciatörténetírás kérdéseivel foglalkozott. Utalt a II. világháború és előzményei iránti felfokozott társadalmi és történetírói érdeklődésre. A Német Birodalom irathagyatékának kutathatósága fontos alapot szolgáltatott a dokumentumgyűjtemények kiadásához. Az iratanyag szelektálása és csoportosítása még a tudományos jószándék megléte esetén is jórészt preconcepció alapján történik. A memoárirodalom fontos adalékokkal egészítheti ki a hivatalos akták anyagát, fő erénye és egyben fő hibája az önigazolás kényszeréből fakadó szubjektivitás.

A monográfiák és tanulmányok sokoldalúbb elemzésre adnak lehetőséget, a diplomáciatörténeti monográfiák nagy része azonban nem vállalkozik az okok, folyamatok és összefüggések feltárására. Ilyen elemzésekre az összefoglaló diplomáciatörténet a legalkalmasabb, s ebben a műfajban a francia történetírásnak változatlanul kiemelkedő szerepe van. A francia diplomáciatörténeti szintézisek közül három különböző szemléletű és módszerű munkát emelt ki az előadás. *Maurice Baumont* „La faillite de la paix 1918–1939” című műve olyan szintézis, amelyben a nemzetközi kapcsolatok megértését az egyes országok történetének részletes bemutatása szolgálja. *Pierre Renouvin* „Les crises du XX e siècle” című munkájában a külpolitikát rendkívül összetett módon, a mélyről ható objektív erők és az emberi tényezők kölcsönhatásában szemlélte. Ettől teljesen eltérő módon közelítette meg tárgyát *Jean-Baptist Duroselle*, aki a leghagyományosabb módon művelte a diplomáciatörténetet, de elemzéseinek finomsága ezen eljárás létjogosultságát is igazolhatja. A diplomáciatörténeti szintézisalkotás nem nélkülözheti az elméleti megalapozást. A hagyományos diplomáciatörténet elméleti tézise a külpolitika primátusának elve, amelyről azonban kiderült, hogy nem alkalmas a társadalom jelenségeinek átfogó magyarázatára. A külpolitika szférája természetesen immanens mozgástörvényekkel rendelkezik, s ez premisszaként alkalmazható a diplomáciatörténeti kutatásokban. Az elméleti alapok hiányát kiküszöbölendő a diplomáciatörténet kutatóinak figyelme a külpolitikán kívüli tényezők felé

fordult annak a felismerésnek a jegyében, hogy a társadalom különféle mozgásszférái között egyfajta interdependencia áll fenn. A külpolitikai jelenségek magyarázatára a belpolitikai folyamatok elemzésével tett kísérlet számos eredményt hozott, elméletileg azonban hibás lenne a belpolitika primátusának tézisének elfogadni. A külpolitika sajátos természetét leginkább modell alkalmazásával lehet megközelíteni, amely rendkívül rugalmas és nagyfokú komplexitásra törekszik. A komplexitás azonban magában hordja az eklekticizmus veszélyét is, szilárd értékszempontok alapján kell ugyanis meghatározni a modell szerkezeti elemeinek a megfelelő helyüket. A Renauvin-iskola modellalkotási módszerében nem érvényesül eléggé a történetiség elve, nem eléggé dinamikus a történelmi folyamatok bemutatása. A megválaszolatlan kérdések a nemzetközi kapcsolatok elméleti problémáinak újragondolását várják a történetírástól.

Niederhauser Emil professzor előadása a magyarországi Kelet-Európa-kutatás elméleti és módszertani kérdéseit foglalta össze. A magyar marxista történetírás ma már jelentős hagyományokkal rendelkezik a Kelet-Európa-kutatásban, e tradíciók léte azonban nem jelent problémamentességet. A viták részben elméleti, részben módszertani természetűek. A teoretikus vita lényege Kelet-Európa fogalmának értelmezése. A magyar történetírásban használatos három régió – Kelet-Közép-Európa, illetve Közép-Kelet-Európa, Délkelet-Európa és Oroszország – a kutatás céljait többé-kevésbé eredményesen szolgáló segédeszköz. Fontos kérdés azonban, hogy használhatjuk-e történeti fogalomként is Kelet-Európa fogalmát. *Wallerstein* szociális és gazdasági kritériumok alapján Kelet-Európát a perifériához tartozó területnek tekinti, s ezzel azt sugallja, hogy Kelet-Európa nem egyszerű földrajzi fogalom. Ha azonban Kelet-Európát megbízható történeti fogalomként kívánjuk használni, fel kell mérnünk e fogalom specifikus kritériumait. A *Wallerstein*-féle periféria fogalom szélesebb annál, hogysem csak Kelet-Európára legyen vonatkoztatható. A gazdasági fejlődésben sem lehet olyan kritériumokat találni, amelyek csak Kelet-Európa jellemzői lennének, és ugyanezt mondhatjuk a társadalom struktúrájáról is. Nem tekinthető ilyennek a feudális társadalom továbbélése, a feudális hierarchia nem kiteljesedett volta, de a második jobbágyság rendszere sem. Még kevésbé reális az a felfogás, amely a szláv népek, vagy az orthodox egyház befolyási zónájával azonosítja Kelet-Európa fogalmát.

A politikai berendezkedés ugyancsak nem mutat speciálisan kelet-európai vonásokat. A nemzeti problematika bizonyos értelemben sajátos kelet-európai jelenségként értékelhető különösen a 19. században, de a német és az olasz egységmozgalom, vagy a napjainkban a harmadik világban jelentkező nemzeti probléma arra figyelmeztet, hogy ez sem sajátítható ki a kelet-európai fejlődés speciális jellemzésére. A nyugati történetírásban kedvelt mentalitásvizsgálat sem szolgált sajátos kelet-európai ismérvekkel. Nyilvánvalóan nem lehet Kelet-Európa fogalmának történeti ismérve az, hogy jelenleg Kelet-Európa államai alkotják az európai szocialista államok közösségét, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Oroszország, illetve a Szovjetunió egészében nem tartozik a kelet-európai fejlődés keretébe. A soknemzetiségű államiság az a jellegzetesség, ami bizonyos fenntartásokkal ugyan, de a kelet-európai fejlődés ismérve lehet. A fentiek ellenére sem kell azonban megkérdőjelezni a sajátos kelet-európai fejlődés létét. A különböző kritériumok összekapcsolódása, arányuk, együttes hatásrendszerük eredményeként beszélhetünk Kelet-Európa specifikus egységéről. Kelet-Európa földrajzi térségében megvalósult az itt élő népek állandó kapcsolata és egymásra hatása. Kelet-Európát elsősorban funkcionális egységként kell kezelnünk, s e funkcionális egység olyan sajátos tartalmat hordoz, amit a történészek kelet-európai fejlődésként kutathatnak.

Kelet-Európa fogalmának meghatározása után a kutatás módszertani kérdéseiről szolt az előadó. A hagyományos, primér forrásokra építő történetkutatói módszerek nagyon kevésbé alkalmazhatók a térség egészét átfogó szintézisek megalkotásánál. A primér forrásoktól való eltávolodás az összehasonlító történeti módszernek is sajátja, amelyet általában a Kelet-Európa-kutatás alkalmas módszerének tekintenek. Természetesen a hagyományos módszerek is alkalmazhatók a kelet-európai történet-kutatásban, különösen az egyes kelet-európai népek kapcsolatainak történetét tárgyaló munkákban, amelyek nem nélkülözhetik az elsődleges források feltárását.

Kelet-Európa történetének összehasonlító kutatása tágabb összefüggésekbe helyezheti a nemzeti történelem folyamatait, ugyanakkor alapjául szolgálhat egy olyan Kelet-Európa-tudománynak is, amely a szlavisztika eredeti koncepciójához hasonlóan az itt élő népek általános, történelmük és

kultúrájuk egészét felölelő tudománya lehetne. A Kelet-Európa-kutatás kivezetheti a kelet-európai kis népek történéseit a nemzetcentrikus történet szemlélet zsákutcájából, de óvakodnunk kell attól, hogy Kelet-Európa funkcionális egységének hangoztatásával az egyetemes történeti folyamatokból kiszakítva vizsgáljuk a térség történelmét.

Tokody Gyula professzor előadása a historiográfiával, mint egyetemes történeti stúdiummal foglalkozott. Megállapította, hogy napjainkban növekszik a tudománytörténet jelentősége mind a természettudományok, mind a társadalomtudományok területén. A tudomány fejlődése ugyanis megköveteli az elért eredmények rendszerezését és kritikai feldolgozását.

A historiográfiai munkák is különböző szinteket valósítanak meg az elemzésben. Nem vitatva a leíró-tájékoztató művek tudományos hasznosságát, szükséges megjegyezni, hogy csak azon historiográfiai munkákkal kapcsolatban lehetséges egyetemes történeti karakterről beszélni, amelyek az ideológiai és politikai tartalmat, az illető tudomány társadalmi vonatkozásait, és a többi tudománnyal való összefüggését is vizsgálják.

Ma már a marxista történetírás egyértelműen vallja, hogy a történelmi folyamatok nemzeti aspektusból nem tárhatók fel tudományos igényvel, de a nemzetcentrikus történet szemléletet még korántsem haladta túl minden vonatkozásban a szocialista országok történettudománya. Ugyanakkor kétségtelenül megnőtt a II. világháború után a történelmi múlt univerzális összefüggésekben való tárgyalása iránti igény. Az egyetemes történeti szemléletmód előretörése a világgazdasági és világpolitikai folyamatok, a tudományos-technikai forradalom, valamint a történettudomány belső fejlődésének együttes eredménye. Országoként különböző mértékű az egyetemes történeti érdeklődés. Magyarország történetírásában az egyetemes történeti művek alárendelt, többnyire csak kiegészítő szerepet játszanak.

A történetírás történetének univerzális karaktere nemcsak az egyetemes történet szemlélet térhódításával függ össze, hanem azzal is, hogy maga a történetírás világnézeti háttérhez, filozófiai eszmerendszerhez kötődik. Az egyes művek történetfilozófiai tartalmának kibontása egyetemes történeti, még inkább egyetemes filozófiatörténeti közelítést követel a historiográfia kutatójától. Ez a komparatív módszer alkalmazását, a történetfilozófiai irányzat általános vonásainak figyelembe vételét igényli. A historiográfusnak, ha a történettudomány fejlődését kívánja vizsgálni, a történeti-kritikai és a filozófiatörténeti közelítés egyaránt feladata, gyakran szükséges azonban mindkét közelítésmód egyidejű alkalmazása. *Szigeti József*, aki a magyar szellemi történeti iskola filozófiai-történeti kritikáját végezte el, nem tudott eltekinteni bizonyos kérdések historiográfiai felvetésétől sem. *Elekes Lajos*, vagy *R. Várkonyi Ágnes* kifejezetten historiográfiai munkái nem nélkülözheték a filozófiatörténeti aspektust. A világnézeti-filozófiai megalapozottság mellett a historiográfiatörténet egyetemes jellegét erősítik a szerzők politikai eszméi és az univerzális megközelítésből fakadó metodikai elvek is. A historiográfia az egyetemes történetírás olyan része, amelynek kutatása kevésbé függ a levéltári és sajtóanyag mennyiségétől, így a kisebb országok egyetemes történései is fontos új eredményeket érhetnek el e területen.

Az előadásokkal kapcsolatban számos kérdés hangzott el. Ezek és az előadók által adott válaszok néhány fogalom pontosításának és egyértelműbbé tételének szükségességére mutattak rá, ill. arra hogy jó néhány jelenség értékelése a marxista történetírásból is újabb és újabb vitákra ad lehetőséget.

Kövics Emma

Tudományos közlemények

NÉMETORSZÁG FELOSZTÁSÁNAK TÖRTÉNETE VAGY A SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG ELŐTÖRTÉNETE?

Koncepcióváltozások a háborút követő évek Nyugat-Németországról szóló történeti irodalomban*

CLAUS SCHARF

A Nyugat-Németország 1945–1949 közötti történetéről szóló irodalom olyan mértékben gyarapodik, hogy ma már jogosan beszélhetünk a nemzetközi történettudományban, s főleg az NSZK historiográfiájában új kutatási súlypontról. Amikor munkatársammal, *Hans-Jürgen Schröderrel* nemrég majdnem 450 munkából állítottunk össze – a használhatóság és nem a teljességre törekvő igényével – irodalmi válogatást egy gyűjteményes kötetben Nagy-Britannia 1945–49 közötti Németország-politikájáról és az ugyan-ezen évek angol megszállási övezetéről, magunk lepödtünk meg legjobban, hogy a bibliográfiai adatok kétharmada a 70-es évekből, sőt 40 százalék az 1975–1979 közötti időből származik. Ez az expanzió, amely még nem érte el határait, a minőség kérdésének felvetését nemcsak érthetővé, hanem fontossá is teszi.

Mi érdekli a szerzőket Nyugat-Németországnak közvetlenül a második világháborút követő történetében?

Milyen források állnak a kutatók rendelkezésére?

Milyen összefüggés van a háború utáni történetkutatás és a nyugat-német történettudomány általános fejlődése, valamint az NSZK-ban végbement politikai és társadalmi változások között?

A probléma tárgyalása előtt két dolgot szeretnénk előzetesen leszögezni. Először: nem szándékunk, hogy itt a nyugat-német történészeknek kizárólag történetírói tevékenységét tartsuk kellően elegendőnek 1945-től koruk kommentálásában, jöllehet megérné publicisztikai, általános és kifejezetten helyzetükből fakadó politikai tevékenységüket az 1945 előtti német történészek hasonló jellegű ténykedésével összevetni. Másodszor: nem is lenne méltányos a háború utáni Nyugat-Németország történetéről szóló tudományos irodalmat tárgyaló fejtegetést csupán a történészek munkáira korlátozni. Kezdetről jelentős részük van a kutatásokban politológusoknak és szociológusoknak, közgazdászoknak és jogászoknak, és fejtegetéseink szempontjából némely fontos történelmi munka esetében teljesen lényegtelen, hogy szerzője tanszékvezető történész professzor, vagy történettudományi intézet kutatója, sőt – *horribile dictu* – esetleg csak jó elemző-készséggel rendelkező újságíró. S egyáltalán az NSZK jelenkortörténeti kutatásának majdan javára kell írni, hogy az 50-es évektől kezdve interdiszciplináris tudományként fejlődött, s hogy feltűnően sok dolgozat törekszik a történelmi és a rendszerező társadalomtudományi problémafelvetés és módszerek összekapcsolására.

Azon nagy politikai témák összehasonlításában, amelyeket a 60-as évek közepén különböző országokban nyilvánosan vitattak, *Ralf Dahrendorf*, a liberális szociológus,

*Az előadás az MTA Történettudományi Intézetében 1980. nov. 14-én hangzott el.

bírálatának adott hangot az NSZK-beli helyzetet illetően. Más országokban – állapítja meg – elsősorban szociális problémák vannak napirenden. Ezzel szemben az NSZK-ban folyó viták fő kérdése az, hogyan lehetne Németországot újraegyesíteni. Ez az ún. „német kérdés”, kivált „a németek kérdése másokhoz”, miközben megfigyelhető arról, hogy például létezik egy másik kérdés is: „a mások kérdése a németekhez”, tudniillik, hogy van-e lehetőség a német társadalomban a demokráciára. „A német érdek – folytatja Dahrendorf – nem saját társadalmunkat és belpolitikánkat érinti, hanem a világpolitikai külső erőviszonyokat s ezeknek nemzetünkre vonatkozó jelentőségét. A német gondok nem társadalmi, hanem nemzeti jellegűek.”

Ez a vélemény a maga kortól független általánosításával és polémikus túlzásával – differenciálatlansága miatt – Dahrendorf saját akkori társadalomelemzésével szemben sem állta meg a helyét. Az NSZK létrejötté óta eltelt további tizenöt esztendő távlatából azonban láthatjuk, hogy Ralf Dahrendorf könyve már 1965-ben sem volt pusztába kiáltott szó. Műve, a „Társadalom és demokrácia Németországban” kiadói siker lett, s éppen amiatt, hogy kritikája megfelelt a 60-as évek eleje óta rohamosan változó társadalmi tudatnak.

Már az 50-es évek végén, még erőteljesebben az 1961-es Berlin-krízis, s az 1962-es Kuba-válság okozta konfrontáció után a Szovjetunió és az USA a Kelet és Nyugat közötti feszültség enyhítésére törekedett. Így távolodott el az NSZK, „a hideg háború terméke”, a nyugati hatalmak politikájától, mert teljesíthetetlen Németország-politikai követelményekhez ragaszkodott. Az NSZK gazdasági fejlődése már az 1964–1965-ös konjunktúra tetőpontján hátat fordított a viszonylag korlátlan versenyzgazdálkodásnak, amelynek – úgy vélték – az 1948-as valutareform óta végbement ún. gazdasági csodát köszönhették, és erősítették az állami beavatkozást, amelynek módozatait a konjunkturális irányításban, a struktúrapolitikai intézkedésekben, s leginkább a váratlanul erős 1966/67-es dekonjunktúra idején jelentékenyen bővítették. A belpolitikában Konrad Adenauer kancellárságának utolsó éveitől a Keresztény Demokrata Uniónak, (CDU) mint vezető kormánypártnak a válsága egyre több kárt okozott az egész parlamenti-politikai rendszernek. Az 1962-es Spiegel-afférek állami konfliktusokká váltak, mint Dahrendorf ironikusan megállapította, nem azért, mert hazaárulásról, hanem mert a sajtószabadság polgárjogáról, a kabinet tagjainak hatalommal való visszaéléséről és a parlamentnek a kormány részéről való semmibevevételéről volt szó. 1965 tavaszán vitatta meg a szövetségi parlament és a közvélemény a náci uralom büntetteinek elévülését, miközben ezzel egyidőben 1964-től a Német Nemzeti Párt (NPD) új nacionalista gyűjtő párttá nőtte ki magát, és nemsokára, az 1966–67-es gazdasági válsághelyzetben jobboldali radikális jelszavakkal látványos regionális választási sikereket ért el. A 60-as évek közepén heves nyilvános vita kezdődött a szükségtörvényekről. Az oktatásra és tudományra fordított közös kiadások túlméretezett növeléséért folytatott harc már az 50-es évek végén kezdetét vette. Ha az oktatáspolitikai erőfeszítések a 60-as évek első felében túlnyomórészt a hagyományos oktatásügy korszerűsítésére irányultak, hogy az NSZK technológiai-tudományos versenyképességét nemzetközi viszonylatban helyreállítsák, akkor ez a politika a 60-as évek közepén összeütközésbe került egy radikális, magától értetődően emancipált bírálattal, amely az egész oktatásügy társadalomgazdasági feltételeire, (tekintélyelven alapuló) szervezeti formára és ideológiai

premisszára vonatkozott. Csak részben sikerült a Német Szocialista Pártnak (SPD) a konfliktust politikai-parlamentari téren kihasználnia. Ez a párt 1949 óta ellenzékben volt elszigetelve, a programszerű alkalmazkodásával és gyakorlati kompromisszumaival a szocialista stratégiától eltávolodott, hogy néppártként a polgári és katolikus választók segítségével kormányképesse váljon. Amikor ez a politika a pártot 1966-ban először kormányra juttatta, a siker pírruszi győzelemnek bizonyult. Egyrészt a szövetségi kancellárt még mindig a Keresztény Demokrata és a Keresztény Szocialista Unió (CDU/CSU) adta „nagy” koalícióban, úgy hogy eleinte alig lehetett felismerni az alternatív politikai profilt, másrészt a politikailag elkötelezett ifjúság zöme csalódottan a „parlamenten kívüli ellenzék” felé fordult, amely szocialista, részben csupán általánosan tekintélyuralom- és hatalomellenes állam- és társadalomkritikájával a Szocialista Párt (SPD) ellen is fordult. Ha ez a kultúrforradalmi mozgalom egyáltalán követett valamilyen elméleti koncepciót, akkor az legfeljebb a frankfurti iskola kritikai társadalomelmélete volt. A nyugat-német szociológusok 1961-es tübingeni munkaértekezletén „a társadalomtudomány logikája”-ról folytatott módszertani elvi vita óta az antipozitivisták frankfurti iskola filozófusai és társadalomtudósai, akik a weimari köztársaság korából származó, Karl Marxra, Lukács Györgyre és Sigmund Freudra támaszkodó társadalomkritikai tételeket fejlesztették tovább, egyre nagyobb hatással voltak az egyetemi ifjúságra és a társadalmi változásban érdekelt értelmiségre. Mindezek a címszók magyarázatot és differenciált mérlegelést igényelnek, mégis jelzik kérdésfeltevésünkkel kapcsolatban, hogy az NSZK-ban a 60-as évek közepén a „német kérdések” már régen nem csupán kizárólag nemzeti, hanem társadalmi kérdések is voltak.

Úgy tűnik, hogy a háború utáni évek német történelméről kialakult uralkodó kép és ellentétben állott e korszak félreérthetetlen magatartás- és szemléletváltozásaival, amit az NSZK történészei a háború végétől eltelt első húsz esztendőben az 1945 utáni német történelemről publikáltak, az száz százalékgig megérdemelte Dahrendorf kritikáját: Gondjuk csak a „német kérdés” és a kelet–nyugati ellentét volt. Az egységes nemzetállam megszűnését egyoldalúan a Szovjetunió terhére írták, Nyugat-Németország bekapcsolódását a Nyugat gazdasági, politikai-ideológiai és végül militarista rendszerébe is a szovjet politikára való szükségszerű reagálásnak tartották. Nem ismerték el sem Németország második világháborús területvesztéseit, millió és millió német kényszeráttelepülését keletről, sem a szovjet megszállási övezet politikai fejlődését és az NDK-nak mint önálló államnak a létezését. Az újraegyesítésben reménykedtek, ha le is mondtak az erőszakos megoldásról, homályosan várták „a nagyedik, a szovjet megszállási övezet” hozzácsatolását annak a Nyugat-Németországnak a politikai és gazdasági rendszeréhez, amelynek 1948 óta végbement gyors gazdasági stabilizációját az USA támogatásának és a „szociális piacgazdálkodás” mellett szóló gazdaságpolitikai elvi döntéseknek a javára írtak. A hidegháborús korszakban még a náci múlttal foglalkozó történész tevékenység is az NSZK szabad-demokratikus alaprendezésének az igazolását szolgálta, amellyel történelmi torzszülöttként állították szembe mind a náci rezsimet, mind a kelet-európai szocialista államokat, amelyeket lemondva a társadalmi-gazdasági elemzésről, egyformán totális rendszereknek minősítettek.

Ezek az értelmezések minden nehézség nélkül beleilleszkedtek a kommunistaellenes történet szemléletbe, amely akkoriban más nyugati államokban, de különösen az USA-ban vitathatatlanul uralkodott. E szemléletmód szerint a szovjet hatalom az októberi forradalom, s különösen a második világháború eredményeképpen végbement terjeszkedése óta arra törekedett, hogy marxista–leninista forradalmi elméletének szellemében a kommunista világmozgalom segítségével és a Nyugat gyengeségének kihasználásával hatalmi és befolyási körét állandóan bővítse. Az USA csak 1947 óta adta fel együttműködési készségét, és tért át a szovjet expanzió meggátolásának politikájára. Csak azóta törekedtek a nyugati hatalmak arra, hogy németországi megszállási övezeteiket bevonják a kialakuló nyugati törzshöz. Az NSZK-ban a 60-as évek elejéig kibontakozó történetírás sajátossága mindenesetre az volt, hogy itt az Egyesült Államokkal és Angliával ellentétben nem fejlődött ki olyan említésre méltó, jelentős történetírás, amely a Szovjetuniót egyoldalúan vádolta volna a hidegháborús politika miatt. Még akkor sem, ha a vezető nyugat-német történészek ünnepi beszédekben, alkalmi írásaikban vagy a jelent kommentáló nyilatkozataikban tudományos munkásságuk keretein belül elismerték, hogy osztják és támogatják a nyugat-német társadalomban viruló nézeteket. De a kormány által hivatalosan támogatott, a négy nagyhatalom háború alatti és utáni politikájáról szóló publikációk özönében csak egészen kis részük volt. Kivétel erősíti a szabályt: *Theodor Schieder* *Peter Rassow*-val, *Hans Rothfels*-szel és *Werner Conze*-vel, valamint kiváló jogtudósokkal együtt kiadta a Szövetségi Kitelepítési Minisztérium megbízásából a sok kötetes „A németek elűzése Közép-Kelet-Európából” című dokumentumgyűjteményét, amely egyébként nemcsak az NDK és más szocialista országok részéről, hanem az egykori keleti és népi németek immár nyugatnémet területen alakult és működő ún. honfitársi szervezeteitől (landsmannschaftliche Organisationen der Ost- und Volksdeutschen) is kritikát kapott. A müncheni történész, *Ernst Deuerlein* publikált részben az Össznémetügyi Szövetségi Minisztérium megbízásából az 50-es évek végétől terjedelmes dokumentumgyűjteményeket a négy nagyhatalom háború alatti és utáni konferenciáin megvitatott német kérdéssről és az újraegyesítés nyugat-német politikájáról.

Csak akkor, amikor Ralf Dahrendorf bírálta a „nemzeti kérdés” túlzott hangsúlyozását az NSZK-ban, és a nyugat-német közvéleményben is megrendült a hidegháború jogosultságának eszméje, jelent meg három szintézis, amely a hagyományos értelmezésen belül kielégíthette a tudományos igényeket. 1965-ben *Ernst Deuerlein* adott *Brand–Meyer–Just*: „A német történelem kézikönyve” számára egy dolgozatot „Németország a második világháború után 1945–1955” címmel. Egy évvel később publikált *Thilo Vogelsang*, a müncheni Jelenkortörténeti Intézet munkatársa, a Német Zsebkönyvkiadónak „A 20. századi világtörténelem” című kiadványában egy azóta többször megjelentetett és mindig a jelenkorig kiegészített kötetet: „A megosztott Németország”-ot. Ugyanebben az évben adta közre majd 900 nyomtatott oldalas nagydoktori értekezését *Hans-Peter Schwarz*, *Arnold Bergstraesser* politikatudós egyik tanítványa, amely a sokféle téziseit és a részleteket is illető bírálat ellenére is gazdag anyaga miatt mindmáig alapvető mű maradt. *Ernst Deuerlein* és *Thilo Vogelsang* kézikönyvszerű feldolgozásukban azoknak a tényeknek a rekonstruálására szorítkoztak, amelyek Németország megosztását okozták, mégis felfedezhetünk különbséget a két szerző felfogása között. *Ernst Deuerlein*

azokat az államjogtudósokat követte, akik azt állították, hogy a Német Birodalom az 1945-ös feltétel nélküli kapituláció után is folyamatosan fennállt, bár elismerték, hogy de facto egyedül a győztes hatalmak politikai akarata volt mérvadó a Német Birodalom területén. Ezzel szemben Thilo Vogelsang a német nemzeti állam végét már szakaszokra bontotta, és rámutatott arra, hogy a nyugat-német politika az Adenauer-korszakban egyetlen lépéssel sem jutott közelebb vallott céljához, hogy tudniillik az NSZK nyugati elkötelezettsége ellenére az újraegyesítésre törekszik. Csak a kelet–nyugati politika kiegyenlítődése – mondja Vogelsang – teremtheti meg a lehetőséget a német nemzet két részének egymáshoz való közeledésére.

Hans-Peter Schwarz terjedelmes munkája még erőteljesebben jelez fordulópontot a háború utáni Németország történetírásában. Míg Deuerlein államjogi premisszáival a megszállás időszakában Németországot pusztán a szövetségi politika tárgyának fogja fel, Schwarz a négy nagyhatalom politikájával összefüggésben vizsgálja meg alaposan a német vezető politikusok szerepét. Még ugyan a külföldi levéltári iratok nélkül, de már a különböző nyugat-német pártarchívumok, a megszállási övezetek hatósági jegyzőkönyveinek anyagából s főként számos nyomtatott forrásból vonta le Schwarz azt a következtetést, hogy a nyugati szövetségeseek kül- és Németország-politikai irányzatai, valamint a mértékadó nyugat-német politikusok ezirányú elképzelései „csodálatos gyorsan közeledtek egymáshoz”. Németország két része egyesítésének összes politikai alternatívái, köztük azok a tervek, hogy egy tömböktől független nyugati mintájú parlamenti-demokratikus rendszerben kapcsolódjanak össze, hamarosan füstbe mentek az egyre élesedő kelet–nyugati ellentét miatt. Mind a sürgetően fontos gazdasági stabilizációt, mind a nyugat-németországi lakosság többsége által megkívánt politikai rendszert egyre inkább a Nyugathoz való elkötelezettségtől remélték, akár az egység feladása árán is. „A német antikommunisták és az oroszok ellenlábasai már akkor hangadók voltak a nyugati övezetek pártjaiban, amikor a megszálló hatalmaknál már érlelődött ugyan, de még nem dőlt el a kelet–nyugati kapcsolatban az átváltás az együttműködésből a szembeállásba.” Az NSZK nyugati elkötelezettségének primátusával a nyugati hatalmak végül is egész a 60-as évekig támogatták az újraegyesítés követelményét.

Schwarz módszere a győztes hatalmak és a német pártok politikai programjainak és akaratkialakulási folyamatainak elemzése volt, és az ellentétes megnyilatkozások ellenére sem tudta teljesen elkerülni, hogy a nyugati megszállási övezet bevonását a nyugati rendszerbe ne egysíkú folyamatként mutassa be. Nem utolsó sorban azonban könyvének címe a történetírás perspektívájának fontos változását mutatta: „A Birodalomtól a Szövetségi Köztársaság felé”. Itt már nem Németország megosztásának a története volt elsőrendűen fontos, hanem jelentős részben a „Szövetségi Köztársaság előtörténete”. A nyugat-német állam kialakulásában azonban a nyugati elkötelezettségnek kétségtelenül döntő jelentőséget tulajdonít.

Schwarz mindenesetre egy olyan időpontban (1966) nyilvánította az NSZK és az USA szövetségét történelmileg szükségszerűnek, mikor azt egyrészt éppen politikai ellentétek is erősen terhelték, másrészt pedig, amikor Amerika vietnámi háborúja a nyugat-német ifjúságban is erős kételyeket ébresztett az USA-politika morális minőségével szemben. Hogy időközben az Egyesült Államokban a 19. század vége óta az amerikai

külpolitikára vonatkozó történetírásban revíziós áramlat alakult ki, amely bírálta az USA háború alatti és utáni politikáját Európában és különösen Németországban, ez Schwarz figyemét elkerülte.

Éppen a bíráló amerikai történészek új téziseinek elfogadása lett a következő években s egészen korunkig a jeladás az NSZK-ban is a hidegháború hagyományos értelmezésének felülvizsgálására és új kérdésfeltevésekre. Ezóta vonja kétségbe a nyugat-német történetírás sok szerzője is a szovjet politika expanziós jellegét a 40-es évek végén, s helyette a Hitler-ellenes koalíció végzetes széthullásának okát az USA politikai-gazdasági célkitűzéseiben keresik, amely az atomfegyver monopóliumának birtokában amerikai vezetéssel a kapitalista világrend megújítására és kiterjesztésére törekedett.

A második ösztönzést a háború utáni nyugat-német történelem historiográfiai felülvizsgálatához a 60-as évek közepe óta az a tény adta, hogy a Szövetségi Köztársaság eredetileg nem kedvelt provizórium a európai erőviszonyok szempontjából tartós képződménynek bizonyult, amelynek politikai stabilitása igen jól állta a más kapitalista államokkal való összehasonlítást. A 60-as évek közepéig majdnem kizárólag csak külföldi szerzők írtak monográfiákat az NSZK kialakulásáról: *John Golay* és *Peter Merkl* amerikai történészek, *Alfred Grosser*, francia politológus, akik közül a két utóbbi Németországból származik. Ez idő óta lettek kedvelt témák a következők: a politikai pártok és politikai rendszer története; az alkotmánypolitikai viták az 1949. máj. 23-i államalapítási törvény kihirdetéséig, valamint a parlamenti demokrácia kibontakozása a községekben, a tartományokban és a szövetségi államban. Ezekhez tartoznak szorosan: a társadalmi tudat fejlődése a nyugati megszállási övezetekben, a hivatalos náciitanítás folyamata és a német népességnek a szövetséges hatalmak részéről tudatosan végzett demokratikus átnevelése.

Végül még egy harmadik indítatásról is kell szólnunk a 60-as évek történetírásának új orientációja kapcsán. Mind a társadalmi változás szükségszerűségének egyre általánosabb belátása, mind az NSZK gazdasági-társadalmi rendjének radikális antikapitalista bírálata számos munka elkészülését segítette elő e rendszer eredetéről és történelmi alternatíváiról a háborút követő időkben. Különösen a munkásmozgalom valószínűleg elmulasztott lehetőségének, egy demokratikus gazdasági rendszer megteremtésének kérdése volt a vita tárgya, ahol is az értelmezés alapmintái túlságosan is hasonlítottak legalább részben azokhoz a politikai és történetírói utóvédharcokhoz, amelyek az 1918–19-es német forradalom idején vagy a weimari köztársaság végén a munkásmozgalom által elmulasztott lehetőségek körül zajlottak. Számos szerző, aki a felé az álláspont felé hajlik, hogy 1945 után megvolt a szocialista gazdasági rendszer lehetősége, összekapcsolja a Szövetségi Köztársaság kialakulását a magánkapitalista gazdasági rendszer visszaállításával, restaurációjával. Ennek a tézisnek persze csak akkor van értelme, ha a kapitalista gazdaságnak és szervezeti formáinak 1945. évi teljes összeomlásából indulunk ki.

Ha a háború utáni időszakra vonatkozó kutatások fellendülését a 60-as évek közepén ennek a három említett ösztönzésnek is lehet köszönni, nem becsülendők le a szakma belső tényezői sem. A 60-as évek nyugat-német történetírásában általában is utat tört magának a hagyományokkal való szabad szellemű szakítás és paradigmaváltás, s ez elsősorban annak a fiatalabb történésznemzedéknek köszönhető, amely a pozitívizmust

elvetette, s elsősorban történetelméleti, gazdaság- és társadalomtörténeti problémák felé fordult. A háború utáni kor történetírásának igen nagy hasznára vált a 60-as évek eleje óta az USA háború alatti és utáni hivatalos forrásainak és sok személyes dokumentumgyűjteménynek szabad kutatása és átfogó publikálása; mint például az elnöki iratok vagy Clay tábornok iratai, aki először katonai kormányzóhelyettes volt, később Eisenhower tábornok utódja és katonai kormányzó, aztán a németországi amerikai katonai kormányzat (OMGUS) összefoglaló iratai, amelynek leltározása és filmre vétele néhány éve már folyik. Az angliai levéltárügyben érvényes harmincéves kutatási tilalmi szabály lejártával felszabadították az utóbbi években Nagy-Britannia háború alatti és utáni politikai kormányzati iratait. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az NSZK-ban is, ahol szintén a harmincéves kutatási tilalom érvényes, a megszállási időszak legfontosabb iratainak kiadása a Koblenzi Szövetségi Levéltár és a Müncheni Jelenkortörténeti Intézet közös vállalkozásaként. Már 1976-ban megjelent az első kötete az először öt kötetre tervezett sorozatnak „A Német Szövetségi Köztársaság előtörténetének iratai 1945–1949”, amely a brit megszállási övezet tanácsának és bizottságainak, valamint az amerikai megszállási övezet tartományi tanácsának és direktóriumainak 1945 szeptembere és 1946 decembere között keletkezett jegyzőkönyveit tartalmazza. 1979-ben következett a sorozat második kötete az 1947-es év első felének megfelelő dokumentumaival. Ezenkívül vannak még az Egyesült Gazdasági Terület (a kettős zóna) Gazdasági Tanácsának 1947–1949-es szóbeli jelentései és nyomtatványai és a Parlamenti Tanács jegyzőkönyvei és iratai. Egyre több párt-, szakszervezeti és területi levéltár, valamint személyi hagyaték áll a kutatás rendelkezésére, noha a hozzáférhetőség csak részleges és főleg az üzemi levéltárak esetében még korlátozott. Két példa bizonyíthatja azonban, hogy a nyugati megszállási övezet társadalom- és gazdaságtörténetének kutatásához is fontos források állnak rendelkezésre.

1976-ban *Lutz Niethammer*, a háború utáni korszak kutatásának egyik úttörője, az amerikai titkos szolgálat elsőosztályú elemzéseiből válogatást közölt az 1945-ös németországi viszonyokról. Ezek a források nagyban hozzájárulnak a közigazgatási hatóságok létrejötte előtti, dokumentumokban szegény átmeneti korszak feltárása nehézségeinek áthidalásához. A múlt évben hívta fel a figyelmet *Dieter Scriverius* a düsseldorfi Észak-Rajna-Westfáliai Állami Főlevéltár hatalmas forrásanyagára, amely fontos adatokat tartalmaz a brit leszerelési politikáról főleg a Ruhr-vidéken, s amelyet eddig még nem tárt fel a kutatás. Egyebekben a jelenkori kutatási területek kiszélesítése már régen nem függvénye az ugyancsak nagy számú kortárs memoároknak. Sokkal többet nyújtanak a különböző, rendelkezésre álló forrásfajták az elfogulatlan véleményalkotáshoz, amelyet aztán a tudományos közvélemény fog és tud felülvizsgálni és megvitatni. Sajnálatos, hogy a kutatásnak ezzel szemben mindmáig nélkülöznie kell a francia és a szovjet politika hivatalos forrásait az angolszász hatalmakéval és Németországéval szemben, úgy hogy Franciaország és a Szovjetunió politikáját eddig legfeljebb csak amerikai és brit dokumentumkölcsonzések alapján rekonstruálhattuk.

Nyugat-Németország háború utáni történetének historiográfiájában a súlypontok most is arra a három impulzusra vezethetők vissza, amelyek a 60-as évek közepén a kortörténetírás fellendülését hozták:

1. a Hitler-ellenes koalíció felbomlásának okai, köztük az akkori ellentétek jelentősége Németország jövőjét illetően,

2. az NSZK politikai, alkotmányos és intézményes kezdeteinek problematikája,
3. az 1945–1949 közötti, társadalmi és gazdasági tényezők azon kérdései, amelyek Németország nyugati részében a társadalmi viszonyok kontinuitásának vagy diszkontinuitásának problémájában csúcsosodnak ki.

1.

A három nyugati hatalomnak a háború utáni Németországgal szemben folytatott politikájáról szóló történetírásban még ma is az Egyesült Államok politikája iránt mutatkozik a legnagyobb érdeklődés, s ehhez megemlítenéd, hogy az amerikai történészek helyzeti előnyben vannak a források felhasználását illetően. Ezenkívül az állandó vita, amely a hagyományos szemléletmódot követők, az azt felülvizsgálók és sok olyan történész között zajlik, akik egyik táborhoz sem akarják magukat számítani, élénkítőleg hat a kutatásokra. Különösen az olyan vizsgálatok hoznak előrelépést, amelyek már nem állásfoglalásváltozást jelentenek, hanem konkrét problémákon vizsgálják a kelet–nyugati konfliktus geneziséét. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az Egyesült Államokban a Szovjetunióval való sikeres együttműködés után a háború vége felé ismét a hagyományos ellenforradalmi irányvonal kezdett előtérbe kerülni.

Nem vitás, hogy a háború utáni korszakra vonatkozó amerikai tervezetek célja olyan politikai és gazdasági világrendszer kialakítása volt, amelyben az USA-nak, mint vezető gazdasági hatalomnak az exportját semmi sem akadályozta. Ezt a célt szolgálták a protekcionizmus és a kapitalista államoknak, valamint a szovjet típusú nem kapitalista gazdasági és társadalmi rendszereknek nyújtott preferenciák. A gazdasági világválság nyomasztó tudatában a különböző amerikai politikusok az export kiépítését vélték a legjobb stratégiának a belső gazdasági és belpolitikai válságok elkerülésére. Következésképp e politika érdekében a háború után igen gyorsan kellett Európát helyreállítani, és átmenetileg befolyásos alternatívák ellenére, mint ezeket pl. a Morgenthau-terv vázolta, Európa gazdasági újjáépítésének tervezetében az USA érdekében legalább 1944 vége óta Németországot is belevonták. Bár a négy nagyhatalom Jaltában és Potsdamban lényegében a közös Németország-politikának csak „negatív” elemeiben tudott egyezsége jutni, mégis az USA a háború végétől kezdve a gazdasági és politikai újjáépítésnek következetesen „pozitív” politikáját folytatta Németországban.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok megromlásához olyan tényezők járultak hozzá, amelyek csak közvetve függtek össze Németországgal. Az amerikai kormány formálisan korrekt, szövetségpolitikailag azonban végzetes döntése, hogy a háború végével a Szovjetunióknak nyújtott kölcsönöket befagyasztja, anélkül hogy a háború utáni időszakra átmeneti intézkedést foganatosított volna, meglepte és elkedvetlenítette a szovjet kormányt. Ezenkívül 1945 januárjától a Szovjetunióknak egy nagyobb hitelre vonatkozó kérését először a Roosevelt-, majd a Truman-kormányzat vonakodott teljesíteni, és végül, bár sikertelenül, gazdasági zsarolási kísérletekre használta fel. A potsdami tanácskozás után áthidalhatatlan nézeteltérések támadtak a jóvátétel kérdésében, amelyhez a Szovjetunió és Franciaország a szövetségesek egyezményeinek értelmében ragaszkodtak, amelyek

azonban ellentétben álltak az amerikai stabilizációs politikával. Éppen ebben a kérdésben bontakozott ki idejében az angol–amerikai érdekegyezés, mert a londoni munkáspárti kormány nem merte belpolitikailag a felelősséget vállalni, hogy az angol adófizetőt rávegye, mélyebben nyúljon a pénztárcájába a megszállási övezet költségeinek és még a Szovjetunióknak nyújtandó kölcsönöknek a fedezése céljából. Végül a Szovjetunióknak 1946-ban elfogadhatatlannak tűntek az USA kísérletei, hogy de facto elismertesse az atomfegyver monopóliumát. Emellett megkezdődött már a háború befejezésekor a két világhatalom versengése Németországgal, amelyet viszont, amennyiben ez Németország egységét érintené, saját biztonsági érdekeire hivatkozva Franciaország opponált. Mind Nagy-Británia, mind Franciaország először eredeti Németország-politikája azonban egyre inkább, s különösen az 1947-es moszkvai négyhatalmi konferencia sikertelensége után az amerikai politika irányvonalához idomult. Így hiúsult meg az USA politikáján mind a hagyományos francia biztonsági politika, mind az új brit biztonsági politika, amely többek között saját övezetében a bányák és a nehézipar államosítására törekedett. Mert amikor – a franciák halogató taktikája és a Benelux-államok tulajdonérdekeinek legyőzése után – az USA azzal fenyegetőzött, hogy a Marshall-terv által nyújtott segítséget a szocializált ipartól megtagadja, maguk a szocializálás korábbi német szószólói is meg-inogtak meggyőződésükben. Egyébként a Marshall-terv lett az amerikai stratégiának az az eszköze, amellyel Amerika európai és németországi befolyását magánkapitalista koncepciókkal gazdaságilag stabilizálta, és egyúttal megvalósította egy olyan külön német államnak a nyugati elkötelezettségét, amely nyugati mintájú gazdasági-társadalmi rendszerre épült.

2.

A nyugati megszállási övezet gazdasági és politikai életében egyaránt a háború vége óta legalább 1947–48-ig a megszálló hatalmak vitték a vezető szerepet, amelyeknek az volt az érdekük, hogy a közélet rendjét és az ellátást a lehető legkevesebb költség-ráfordítással biztosítsák. Ehhez viszont egyre inkább szükségük volt a németek köz-igazgatási tevékenységére, mégis gátolták pl. 1945-ben az antifasiszta munkások spontán kezdeményezéseit üzemi és üzemen kívüli tevékenységük kialakításában, s végül be is tiltották működésüket. Inkább a bürokratikus megoldásokat kedvelték, de ahol a kormányzat csődöt mondott, ott csak a népesség társadalmi infrastruktúrájával tudott a problémákon úrrá lenni. Később mint a szovjet megszállási övezetben, a nyugati zónákban is kialakultak a községi, kerületi és tartományi közigazgatási egységek, amelyeknek a katonai kormányzat utasításait kellett követniük. A közigazgatásban bizonyos demokratizálódás ment végbe az egykori nácik kiiktatásával és szerkezeti reformokkal. Ugyancsak később, mint a szovjet megszállási övezetben, kaptak a nyugati zónák pártjai és szakszervezetei szabadságjogokat, de tevékenységüket úgy 1947-ig a megszálló hatóságok még mindig bizalmatlanul nézték. A francia övezetben csak 1947 elején alakulhattak meg a pártok. Az első parlamenti választások az amerikai övezetben 1946 végén, az angol övezetben 1947 elején zajlottak le, úgy hogy csak ettől kezdve nyílt lehetőség a tartományi hatóságok s élükön a miniszterelnökök parlamenti ellenőrzésére. Miután az

össz német közigazgatási hatóságok megalakításáról szóló potsdami határozat a francia vétó miatt megghiúsult, az egyes övezetekben a legkülönbözőbb közigazgatási rendszerek alakultak ki, részben a megszálló hatalmak kormányzati hagyományaival összhangban.

Az amerikai övezetben tartományi tanács jött létre Bajorország, Württemberg-Baden és Hessen miniszterelnökeinek állandó konferenciájaként, ennek kellett az övezeten belüli fejlődést koordinálnia, a tanácsot közvetlenül a katonai kormányzás ellenőrizte. Ezzel a föderalista megoldással szemben a brit katonai kormányzat tanácsadói funkcióban működő központi hatóságokat hozott létre, az ún. központi hivatalokat és központi szervnek a parlament, a kormány és az állandó kamara keverékeként működő övezeti tanácsot.

Az amerikai kormány már 1946 nyarán, amikor négyhatalmi szabályozások nem születtek, felszólította a többi győztest, hogy megszállási övezetét gazdaságilag egyesítse az amerikaival, de csak Nagy-Britannia fogadta el az ajánlatot. A kettős zóna 1947. január 1-vel megvalósult, eleinte nem javította az életviszonyokat, sőt elég sok súrlódást okozott a korábban különálló területek közigazgatási gyakorlatában. Már 1947 közepén, a moszkvai külügyminiszeri konferencia sikertelensége, a Truman-doktrína és a Marshall-terv után, ráléptek arra az útra, amely egy különálló állam megteremtéséhez vezetett. A kettős zóna hatóságai átalakultak a kormány és a kétkamarás parlament előképeivé. Először itt kaptak lehetőséget a pártok az együttműködésre, a Keresztény Demokrata Unió (CDU) és a Szabad Demokrata Párt (FDP) polgári többsége azonban csakhamar oppozícióba kényszerítette a szociáldemokratákat. Csak 1949. április 1-én egyesítették a francia övezetet a kettős zónával, s mintegy hét héttel később megszavazták a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényét, mint ideiglenes alkotmányokmányt. Ezzel befejeződtek a Parlamenti Tanácsnak a nyugat-német részállam létrehozásáról folyó megbeszélései, amelyeket 1948 tavaszán Londonban a hat állam (USA, Nagy-Britannia, Franciaország, és a Benelux-államok) konferenciáján javasoltak, és amelyeket 1948. szeptember 1-én kezdtek meg.

Jelentős szerepük volt a tanácskozásokon azoknak a politikai tapasztalatoknak, amelyeket a német demokraták a weimari köztársaságban szereztek, valamint a náci uralom alatti antifasiszta száműzetés és a német ellenállási mozgalom célkitűzéseinek. A három szövetséges állam kifogásai és fenntartásai azonban mindvégig egyértelművé tették, hogy a német pártok vezetői az alkotmányról hozott döntéseikben nem voltak teljesen szabadok: Nyugat-Németország parlamenti demokráciája a megszálló rezsim feltételei között alakult ki. Hogy minden hatalom a népé, ahogy az alaptörvényben megfogalmazták, ez 1949-ben legfeljebb csak a bizonytalan jövő programja volt. Ugyancsak válasz nélkül maradt az a kérdés is, hogyan kellene Németország egységét helyreállítani, ha a külön nyugat-német állam alaptörvénye nyugati mintájú parlamenti demokráciára épült.

3.

Bár a Szövetségi Köztársaság alaptörvénye a szociális állam konkrét kialakításának tág teret ad, már jóval az alkotmány kibocsátása előtt döntöttek a társadalmi-gazdasági struktúráról. Ha fel is lehet sorolni egyenként életrajzokat, párt- és intézménytörténeteket

a Szövetségi Köztársaság fennállásának első tizenöt évéből, a háború utáni korszak gazdaság- és társadalomtörténetének tudományos kutatása akkor kezdődött meg, amikor a 60-as évek végén az állam társadalmi-gazdasági alapjait élesen bírálták. Elég néhány hatásos könyv címét felsorolnunk, hogy megmutassuk az utat, amerre főként a fiatal szerzők haladtak: „Az újjászervezés akadályai”, „A kényszer-kapitalizmus. Osztályharc a nyugati megszállási övezetekben”. „A nyugat-német restauráció determinánsai”, „Az elrendelt demokrácia”. Ezekben és más különböző színvonalú művekben is az a felfogás jut kifejezésre, hogy 1945 nemcsak a német fasizmus leverésének, hanem a németországi kapitalista rendszer gyengülésének, ha nem összeomlásának esztendeje is. Az alkotmány szociális állama azonban csak a minimuma azoknak a reális lehetőségeknek, amelyeket a gazdasági és társadalmi struktúra a népesség többségének érdekeit és igényeit figyelembe véve adhat.

Hivatkoznak a szerzők a szocializálásért és együttműködésért folytatott politikai és társadalmi küzdelmekre, amelyek végső soron a nyugati szövetségesek és főleg az USA beavatkozásai miatt hiúsultak meg, ezek az államok saját, Németország állítólagos demokratizálására irányuló törekvéseiket is feladták antikommunista motivációk miatt. Joggal mutatnak rá a fent említett könyvek írói és mások is arra, hogy a két nagy párt, a Szociáldemokrata Párt (SPD) és a Keresztény Demokrata Unió (CDU) 1945 és 1947 között többségben szállt síkra a kulcsiparágak közös tulajdonba vételéért és a gazdasági élet demokratizálásáért a munkavállalók üzemi és üzemen kívüli együttműködésének segítségével. A szövetségesekkel együtt az volt a véleményük, hogy Hitlert a magán nagytőke segítette hatalomra, és hogy a német imperializmus újraéledését csak az ipari elit hatalomtól való megfosztása akadályozhatja meg. Brit munkáspárti vezető politikusok, nyugat-németországi marxista és keresztény szocialisták egyaránt képtelennek tartották a kapitalista rendszert arra, hogy az újjáépítés égető problémáit megoldja. Főként a brit és vonakodva ugyan, de az amerikai katonai kormányzat is egy demokratikus földreform megvalósításán munkálkodott.

Természetesen igazuk van azoknak a bíráló nyugat-német szerzőknek, akik az Egyesült Államokban kibontakozott revíziós történetíráshoz csatlakozva az amerikai politikát hibáztatják azért, hogy megakadályozta a nyugati zónákban a gazdasági újjászervezést.

De az a sokszor túlságosan leegyszerűsített helyzetkép sem reális, mintha a kapitalizmus restaurációjára törekvő amerikai vezetéssel egy öntudatos munkásosztály által vezetett, a demokráciáért és szocializmusért célratorőn küzdő nyugat-német lakosság állt volna szemben. Az a vélekedés is helytelen és pontatlan előfeltételekből indul ki, amely szerint a Szociáldemokrata Párt (SDP) egy túlnyomórészt jobboldali vezetés nyomására adta fel fokozatosan társadalompolitikai céljait a gyakorlatban.

Nem lebecsülendő a kapitalista gazdasági rend életképessége, amely a termelő üzemek részleges lerombolását, az egyébként is korlátozott leszerelést és az exportcsökkentést jobban kibírta, mint az infrastruktúra, főként a közlekedés és szállítás károsodását és az ipari városok lakásállományának deficitjét. Szákmialag jól képzett, a kettős zónából áttelepült vagy elmenekült egyénnel egyre növekedő munkásosztállyal, valamint az amerikai és a brit katonai kormányzat adminisztratív és pénzügyi támogatá-

sával már 1946-ban ismét olyan gazdasági növekedést ért el, amely az 1947–48 telének szállítási válsága után végül is stabilizálódott. A Marshall-terv és a valutareform támogatja gazdaságilag és ideológiailag a helyreállítást, amely magánkapitalista feltételek között ment végbe. Kedvezett még ennek a folyamatnak a nyugat-német lakosságban élő minden bürokratikus gazdálkodási forma iránti ellenszenv. A két nagy pártban megnőtt a liberális gazdasági modellek követőinek száma, úgy hogy mikor végül is a német politikusoknak felelősséggel dönteniük kellett a gazdasági rendszer problémájáról, már nem voltak többségben azok, akik a szocialista rendet választották. Ezenkívül elriasztotta őket a szovjet megszállási övezet példája, ahol a kulcsiparágak gyors államosítása és a földreform nem járt együtt sem nyugati mintájú demokratizálódással, sem az életszínvonal látványos javulásával.

Egyébként is túl keveset tudunk a nyugat-német lakosság társadalompolitikai tudatáról és szociálpszichológiai hajlamairól tizenkét éves náci uralom és hatévi háború után. Mindazonáltal jogos a tűnődés, hogy éppen az éhezés, a lakásínség és a menekültnyomor valószínűleg kedveztek a szocialista alternatíva melletti döntés szubjektív feltételeinek. Erősebb volt nap mint nap a túlélés érdeke, a munkahely és a háztartás testközelbeli problémáinak megoldási kényszere. Ez az érdek megint csak egybeesett főleg az amerikai katonai kormányzat politikai maximáival, az alapvető rendezéspolitikai döntéseket részben az önálló német parlamentek még ezután megteremtendő törvényesítésére való hivatkozással halogatták, és éppen a prejudiciumról való állítólagos lemondással előre eldöntötték a hagyományos gazdasági és társadalmi struktúra fenntartását.

Mindent egybevetve igazat kell adnunk *Jürgen Kockan*nak, aki a nyugat-németországi kapitalizmus restaurációjának tételét elveti, és helyette a kapitalizmus kontinuitását hangsúlyozza. Mint a történelmi folyamatosság és megszakadás kérdéseiben mindig, most is történészek feladata természetesen, hogy utánajárjanak a történelmileg meg nem valósult alternatíváknak, hogy mérlegeljék és megmagyarázzák az esélyeket, hogy miért nem oldottak meg végül is egy problémát. Harminc évvel ezelőtt még nem láthattuk előre azt, amit ma már tudunk: a korabeli döntések eredményeképpen Németország nyugati része a valóságban egyre inkább viszonylag stabil, magánkapitalista gazdasági rendszerű, szociális államjegyeket hordozó, parlamenti-demokratikus alkotmánnyal rendelkező ország lett, minden olyan politikai, gazdasági és társadalmi problémával együtt, amely napjainkban a Nyugat ipari államait jellemzi.

AZ AGRÁRTÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

(Egy vita ismertetése)

A címben szereplő vita a *Past and Present* c. folyóirat hasábjain zajlott 1976–78-ban. Igen tanulságossá tette a vitát az eltérő elméleti álláspontok nyílt ütközése, olyan kérdések felvetése, melyek a kelet-európai fejlődés szempontjából is alapvető problémákat jelentenek. Úgy gondoljuk, e vita a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthat.

A vitát *Robert Brenner* indította el még 1976-ban: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* c. cikkével.¹ Két elméleti modellt vett tűz alá: az egyik a demográfiai modell nevet kapta, a másikat a szerző „commercialization-modell”-nek nevezte, amit értelemszerűen piacfejlődési modellnek fordíthatnánk.

A demográfiai modell egyik első megfogalmazója *M. M. Postan* volt. 1950-ben a IX. Nemzetközi Történész Kongresszuson tartott előadásában² a középkori gazdasági fellendülés okait és határait vizsgálta.

Szerinte „a középkori gazdaság nagyrésze nem kapcsolódott be a nemzetközi kereskedelembe, egyrésze pedig semmilyen kereskedelembe sem. A külkereskedelmi fluktuációkkal nem magyarázható közvetlenül az új földek, az új falvak, a nagyobb termés és állatállomány, sőt a több ember sem a XIII. sz.-ban; ugyanígy nem magyarázható ezzel a mezőgazdasági terület és termelés késő középkori csökkenése sem.”³ Ilyen körülmények között pedig nem lehet a középkor első felének növekvő árait és általános gazdasági expanzióját, sem pedig e folyamat visszajára fordulását a középkor második felében a nemesfém-volumen (pénzmennyiség) változásával magyarázni. Emellett az árak nem akkor és nem ott emelkedtek, ahol az ezüstkészletek nőttek, továbbá az ármozgások szektorok szerint differenciáltak: a fellendülés idején az ipari árak nem nőttek, a hanyatló szakaszban pedig nem csökkentek olyan mértékben, mint az agrárárak.

A nemesfém-volumen változása nem magyarázza az árak és a gazdasági tevékenység hullámlását, – a népesség alakulása viszont igen. „Amikor a népesség nőtt, a mezőgazdaság expanziója olyan feltételek között valósult meg, amelyeket a közgazdászok meredeken csökkenő hozadékokkal jellemez-nének, és amikor a mezőgazdasági áraknak nőniök kellett. Másrészt, amikor a népesség csökkent, a mezőgazdasági termékek készletei bőségesebbek lettek mind a termelésükhöz felhasznált erőforrásokhoz, mind az élelmiszerkereslethez viszonyítva, így az árak ennek megfelelően csökkentek. A népesség csökkenése és növekedése szelektív hatást gyakorol az árakra, oly módon, hogy a mezőgazdasági árak alakulásában a megfelelő irányú mozgást váltja ki, azonban csak csekély hatása van olyan termékek (pl. iparcikkek) áraira, amelyekre általában nem érvényes a csökkenő hozadékok törvénye.”⁴

Brenner idézi ennek a „demográfiai modell”-nek másik híres megfogalmazását, amely talán egyben a legtömörebb is, *H. J. Habakkuk* tollából:

„Azok számára, akik a mindent uraló struktúrák hívei, nyilvánvalóan készen vannak az elemek a XIX. század előtti angol történelem egy hősiesen leegyszerűsített változatához, amelyben az árak, a

¹ *Past and Present* 1976. No. 70. 30–75. o.

² Angolul megjelent: *M. M. Postan: The Economic Foundations of Medieval Society*. In: „Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy.” Cambridge, 1973.

³ *M. M. Postan*, i. m. 9. o. (ld. 2. j.)

⁴ *Postan*, i. m. 11. o. (ld. 2. j.)

jövedelemelosztás, a beruházás, a reálbér, a migráció hosszú távú mozgását a népességnövekedés változásai irányítják. Növekvő népesség: növekvő árak, növekvő mezőgazdasági profitok, alacsony reáljövedelmek a népesség tömegei számára, kedvezőtlen csercarányok az ipar számára – a társadalmi intézmények változásaitól függő variációkkal együtt – ez jellemezhetné a XIII, XVI, és a korai XVII. századot, az 1750–1815-ös korszakkal együtt. A csökkenő vagy stagnáló népesség, a nyomott mezőgazdasági profittal, de a lakosság tömegeinek viszonylag magas jövedelmével a közbülső periódusokat jellemzi.”⁵

A fent bemutatott koncepciók elterjedéséhez további nagy hatású munkák járultak hozzá. *Brenner* szerint e munkák nyomán a „hosszú távú malthusianizmus” elérte az ortodoxia szintjét. Kiemeli az ebben a szellemben íródott munkák közül a Cambridge Economic History of Europe-nak a középkori Angliáról szóló fejezetét⁶ és *E. Le Roy Ladurie* számos nyelvre lefordított művét, a „Les paysans de Languedoc”-ot.⁷

Brenner még mielőtt *Postan* és *Le Roy Ladurie* elgondolásait részletes kritika alá venné, körvonalazza saját koncepcióját: „... a hosszú távú stagnálás malthusianus ciklusa épp úgy, mint a gazdasági elmaradottság más formái, csak az osztályviszonyok megszilárdult struktúrája produktumaként érthető meg, mint ahogy a gazdasági fejlődést is csak úgy érthetjük meg teljesen, mint az új termelési szervezetekre, a technikai újításokra, a termelőberuházások növekvő szintjére nézve kedvezőbb osztályviszonyok kialakulásának eredményét.”⁸

Brenner elismeri, hogy a demográfiai modellnek „egyfajta ellenállhatatlan logikája van” – ha elfogadjuk az alapfeltevéseket (ti. azt, hogy a mezőgazdasági termelékenység stagnál, továbbá korlátozott földterületen is érvényesül a népesség természetes hajlama a növekedésre). *Brenner* a demográfiai modellben nem az egyes tényezők közötti összefüggéseket vonja kétségbe (ebben a vonatkozásban a demográfiai modell úgyszólván megdönthetetlen), hanem azt, hogy a modell segítségével a történelmi fejlődés a jelenségek szintjénél mélyebben is megismerhető.⁹

Ennek eszköze a demográfiai modell „összehasonlító perspektívába helyezése”. A módszer lényege: „... megfigyelni az Európa-szerte hasonló demográfiai trendeket, és megmutatni azokat az agrárszervezet vonatkozásában nagyon is különböző végeredményeket ..., amelyek ezekhez társultak”.¹⁰

Brenner szerint nyilvánvaló, hogy a „növekvő földkereslethez vezető népességnövekedés tendenciásként nagyobb járadék (rent) elvonására teszi képessé a földesurat ..., de csak akkor, ha a földesúr előzetesen sikerrel megalapozta jogát, hogy egy meghatározott, rögzített összegű járadéknál (fix rent) többet vonjon el.” Éppen ezért ezt az akaratát csak a személyes függésű jobbágysággal (villain) szemben tudta érvényesíteni; a szabadok – nevük szerint is – mentesek a munkajáradéktól és az önkényes adókivetésektől. Így a földre nehezedő változó népességnomás hatását, ti. azt, hogy ki nyer és ki veszít a föld iránti növekvő keresleten, a növekvő földárakon és rent-eken, az határozta meg, hogy milyen eredménnyel zárult egy adott időszakban a földesúr és a parasztság között folyó osztályharc.¹¹

⁵ *H. J. Habakkuk*: The Economic History of Modern Britain. Journal of Economic History XVIII (1958) 487. o. Idézi *Brenner*, i. m. 32. o.

⁶ Vol. I.; Medieval Agrarian Society in its Prime: England. By *M. M. Postan*, 2nd ed., Cambridge 1966.

⁷ Paris 1966. Részletesen ismerteti *N. Kiss István*, Agrártörténeti Szemle 1973. No. 1–2. 228–231. o.

⁸ *Brenner*, i. m. 37. o. (ld. 1. j.)

⁹ *Brenner*, i. m. 34. o. (ld. 1. j.) „Yet, what must be questioned is its relevance to the explanation of historical change.”

¹⁰ *Brenner*, i. m. 37. o. (ld. 1. j.)

¹¹ *Brenner*, i. m. 40. o. (ld. 1. j.) „So the determination of the impact of the pressure of population on the land – who was to gain and who to lose from a growing demand for land and rising land prices and rent – was subject to the prior determination of the qualitative character of landlord-peasant class conflict.”

Példaként említi *Brenner*, hogy a XIII. sz.-ban Párizs környékén a parasztok rendkívüli adókkal (tallage) való megterhelésének tendenciáját a jobbágyfelszabadítás (enfranchisement) ellenáramlata hiúsította meg. Fordított esetben pedig, a XIV–XV. századi demográfiai hanyatlás időszakában, az angol tapasztalatok alapján várt fejlődéssel szemben, a paraszti alávetettség szigorodása figyelhető meg Katalóniában, Franciaország egyes részein (Bordelais, Közép-Franciaország).¹² A legkirívóbb példa a kelet-európai (balti) parasztság alávetése a XIV. század végétől kezdődően a demográfiai hanyatlás idején. (*Brenner* nem taglalja azt az érdekes kérdést, hogy mennyire terjed, és mennyire bizonyítható a demográfiai hanyatlás Kelet-Európában.)

Ez a demográfiai modell, *Brenner* előadása szerint egy másik koncepció, a „commercialization modell” kritikájaként jött létre; „így *Postan* és *Le Roy Ladurie* is erőteljes támadásokat intéztek az egyszerű unilineáris koncepció ellen, amely szerint a piac ereje határozza meg egyrészt a jobbágyosság eltűnését, melyet egyébként gyakran azonosítottak a munkajáradékról a pénzjáradékra való áttéréssel és ipso facto a szerződéses bérlet elterjedésével, másrészt a piac határozza meg a kapitalista mezőgazdaság kibontakozását, klasszikus esetben a bér munkán és a fejlesztő tőkeberuházásokon ... alapuló nagybérlet-gazdálkodást”.¹³

Nem mutatták meg azonban, *Brenner* szerint, a piacközpontú megközelítés alapvető hibáját: „... azt a tendenciáját, hogy figyelmen kívül hagyja: a jobbágyosság (serfdom) nem csak és nem is elsősorban a munkajáradék szembeállítását jelenti a pénzjáradékkal, hanem a földesúr jogát az önkényes rendkívüli adóketésekre (tallage) és a paraszti kötöttség kisebb-nagyobb fokát”.¹⁴

Ennek megfelelően a munkajáradék megváltása önmagában nem jelenti a jobbágyosság végét – pl. a XII. sz.-i Angliában a széles körű megváltáshullám elvonulása után a XIII. sz. ismét a majorság és a munkajáradék terjedésének kora. „A jobbágyosság (serfdom) akkor szűnik meg, ha megszűnik a földesúrnak az a joga és képessége, hogy ellenőrizze a parasztot, amennyiben kívánja”.¹⁵ *Brenner* véleménye szerint *Le Roy Ladurie* tanulmánya megmutatta, hogy a piac fejlődésének hatására „a kapitalizmus felé vezető tendencia (ezen *Brenner* csak a konszolidált nagybirtokot érti) egyes helyeken kibontakozott, más helyeken nem”. Nem mutatta meg azonban, hogy egyes helyeken miért éppen a föld szétaprózódásának, másutt viszont a birtokok konszolidációjának a tendenciája győzött.¹⁶

Ilyen előzmények után várható is, hogy *Brenner* a részletes kifejtés során két alapvető probléma megvilágítását tűzi ki céljául: 1. Miért tűnt el, illetve miért maradt fenn a jobbágyosság (serfdom)

¹² *Brenner*, i. m. 41. o. (ld. 1. j.) *Brenner* vizsgálat nélkül feltételezi, hogy a népességnövekedés, illetve csökkenés menete Kelet-Európában is a nyugat-európaihoz hasonló volt. E feltevés megkérdőjelezhető, legalábbis Magyarországra nézve. Ld. *N. Kiss István*: Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez. In: Mályusz-émlékkönyv (sajtó alatt). – (A vitában felvetett problémák kelet-európai vonatkozásaival foglalkozó munkák megemlékezésénél természetesen nem törekedhettünk teljességre. – V. A.)

¹³ *Brenner*, i. m. 42–43. o. (ld. 1. j.) *Brenner* maga egyetlen történész nevéhez sem köti e koncepciót. Én egyebek között megtalálni vélem *J. Kulischernél*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 1. Band 8. Kapitel, München 1928. 113–114. o. „A Grundherreket az örökös háborúk és a költséges fogyasztási cikkek vásárlásának pénzülszükséglete rászorította egyrészt saját (ti. a paraszti szolgáltatásokból képzett) árufölöslegeinek, másrészt a parasztok természetben fizetett járadékainak pénzjáradékká változtatására. Ezért azután a parasztok is arra kényszerültek, hogy a tőlük pénzben követelt szolgáltatásokhoz, bérekhez és díjakhoz szükséges összegeket termékeik eladásával szerezzék meg.” Ez a pénzjáradék kisebb terhet és szilárdabb birtoklást jelent. *Kulischer* azonban nem akar mindent egyetlen tényezővel magyarázni: a robottal művelt földesúri saját gazdaság felbomlásában a piaci kapcsolatokkal egyenlő fontosságú szerepe van más, szervezeti okoknak is (a villicus önállósodása, a birtokigazgatás nehézségei).

¹⁴ *Brenner*, i. m. 43. o. (ld. 1. j.) A kérdést részletesen tárgyalja és értékeli: *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963.

¹⁵ *Brenner*, i. m. 44. o. (ld. 1. j.)

¹⁶ *Brenner*, i. m. 45. o. (ld. 1. j.)

intézménye? 2. Miért alakulhatott ki egyes helyeken a kisparaszti birtoklás rendszere, másutt pedig a kapitalista nagybérlet? ¹⁷

Az első kérdés tárgyalásakor leszögezi, hogy a jobbágyságra jellemző tulajdonviszonyok mellett a demográfiai válságba torkolló termelési válság várható volt. Ezt azzal indokolja, hogy a földesúr többlettermék-elvonása nem pusztán a létminimum fölötti, vagy alatti paraszti jövedelmet kobozta el, hanem a paraszti termelőalakok újratermelését is fenyegette. A földesúr így szerzett profitját ugyanakkor improduktív módon használta föl (háború, fényűzés). Másrészt a földesúri jövedelemnövelés legegyszerűbb módszere éppen a „squeezing” volt, amit nem túl szépen, de szemléletesen a jövedelem „kifacsarásának”, kipréselésének fordíthatunk, és amelynek lényege, hogy a földesúr rendkívüli adót (tallage) és más hasonló díjakat, illetékeket (pl. entry fines) vethetett ki a jobbágyokra (serf) és ezzel növelhette saját jövedelmét. Így a földesúrnak nem volt szüksége majorság kiépítésére és fejlesztésére. Végül pedig még a viszonylag vagyonosabb birtokos parasztokat is gátolták a jobbágyság tulajdonviszonyai. Ez a gátló tényező a paraszti mobilitás és a jobbágyok közötti birtokforgalom korlátozásán keresztül érvényesült.

Az így bekövetkező XIV–XV. századi demográfiai válsággal kapcsolatban *Postan* úgy érvelt, hogy a parasztok elsősorban a munkaerő ritkaságát (ebből eredően megjavult alkupozíciójukat) használták ki szabadságuk elnyerésére. *Brenner* utal arra, hogy voltak területek, ahol a demográfiai válság alatt is súlyosbodott a paraszti alávetettség és megpróbálja *Postan* logikáját a gazdasági és politikai determinációról a visszájára fordítani: „a paraszt számára logikus volt, hogy megpróbálja megjavult alkupozícióját szabadságának elnyerésére felhasználni. Az úr számára viszont az volt logikus, hogy pozícióját a parasztok szabadságának korlátozásával próbálja megvédeni. Mindemögött nyilvánvalóan a hatalom kérdése áll, sőt az erő!” ¹⁸ *Brenner* ezzel utal az Európa-szerte intenzív konfliktusra földesúr és paraszt között, így az 1300 után Angliában kibontakozó földesúri reakcióra (seigneurial reaction), mely már 1400-ban kudarcba fulladt, és a katalóniakra, ahol még a XV. sz. közepén is a siker reményében hoztak jobbágyellenes törvényeket a Cortes-ban, de végül a parasztok fegyveres osztályharca 1848-ra visszaverte ezeket a kísérleteket is. ¹⁹

Miután sem a demográfiai, sem a piaci modellel nem tartja alkalmasnak a jobbágyság fennmaradása, vagy eltűnése problémájának megoldására, ²⁰ *Brenner* kifejti saját koncepcióját. Eszerint a paraszti termelés fejlődése és a többletelsajátítási viszonyok közötti ellentmondás válsághoz, és a válság az osztályharc kiéleződéséhez vezetett. Az osztályharc azonban különböző helyeken eltérő eredményekkel járt, ezek az eltérések lényegében az osztályok közötti erőegyensúlytól függtek. Ez utóbbi pedig történelmileg specifikus tényezők függvénye volt, mint pl. a harcoló osztályok osztályszolidaritásának foka, az osztályok öntudata, szervezettsége és „politikai erőforrásai” (amin pl. a városi polgársághoz és az államhoz fűződő viszonyukat érti). ²¹

Ezt a koncepciót konkretizálja, amikor kijelenti: „A nyugat-európai parasztság szolidaritása és ereje – különösen ahogyan az a parasztok szervezetében a falu szintjén megnyilvánult – jóval nagyobbak tűnik a keletinél, és a paraszti osztályhatalom intézményeinek magasabb szintű fejlettsége központi szerepet játszott abban, hogy a nyugati parasztság inkább képes volt a földesúri reakció visszaverésére”. ²²

¹⁷ *Brenner*, i. m. 47. o. (ld. 1. j.)

¹⁸ *Brenner*, i. m. 51. o. (ld. 1. j.) Magyarországon a XVI. századi háborús pusztítások nyomán szintén bizonyos fokig szűkös erőforrássá vált a munkaerő. Ezt a helyzetet, a paraszti migráció és osztályharc egyidejű alakulását részletesen bemutatja: *Maksay Ferenc*: *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 7.) Bp.

¹⁹ *Brenner*, i. m. 51. o. (ld. 1. j.)

²⁰ *Brenner*, i. m. 53. o. (ld. 1. j.)

²¹ *Brenner*, i. m. 52. o. (ld. 1. j.)

²² *Brenner*, i. m. 56. o. (ld. 1. j.) Ennek a „földesúri reakciónak” a korlátozottságát (legalábbis ami a majorság terjedését és a parasztok földtől való megfosztását illeti) mutatja meg: *W. Rusinski*: *Das Bauernlegen in Mitteleuropa*. *Studia Historiae Oeconomicae* (Poznan) 1976. Magyarországra vonatkozóan ld. *Maksay Ferenc*, i. m. (ld. 18. j.)

A cikkíró tézise ellenőrzését Németország keleti és nyugati területeinek elemzésén kísérli meg. Ez esetben a keleti területeken a parasztság osztályhatalmának gyengeségét abban látja megnyilvánulni, hogy e terület falvai képtelenek voltak a Schultheisst, a falusi bírót – akit *Brenner* a földesúr képviselőjének tekint – saját független politikai intézményeikkel felváltani. A gyengeség kulcsát pedig abban véli megtalálni, hogy „a falu gazdálkodásának közösségi aspektusai viszonylag gyengén fejlettek”.²³

Itt az Allmende (közlegelő, közföldek) hiányára, a „Waldhufen” típusú irtásfalvak elterjedtségére, és ezen keresztül a nyomáskényszer hiányára stb. céloz. Említésre méltó, hogy nem kisebb szaktekintély, mint *H. Aubin* is nagyjából ezekre a tényezőkre alapozta véleményét, ti. hogy a keleti területeken a paraszti közösségek viszonylag gyengébbek.²⁴

A kapitalista mezőgazdaság kialakulásának vagy megtorpanásának kérdésével – a cikkíró által földérinteni kívánt másik fontos problémával – kapcsolatban először is arra emlékeztet, hogy a jobbágyság intézményének megszűnése önmagában sem sikeres gazdasági fejlődéshez, sem kapitalizmushoz nem vezetett.²⁵

Angliában például a jobbágyság vége a munkajáradékok és a rendkívüli adóikvetés végét is jelentette. A fenyegető veszély ellen, hogy a volt jobbágybirtok lényegében szabadbirtokká (freehold) válik, a földesúr kétféle módon is harcolhatott. Egyrészt elfoglalhatta és majorságához csatolhatta az üres és megüresedő telkeket. Amikor ezeket újból kiadta, az érte szedett „rent” már nem a hagyományosan, hanem a földpiacon kialakult földbér. A másik út pedig az volt, hogy a paraszti föld átruházásakor a földesúrnak fizetett illeték emelésével a földesúr, a fix renten túl, a rendes kereskedelmi földbérlet díjával egyenlő összeget élvezhetett. Amilyen mértékben sikerült a földesúrnak a birtokátruházási illetéket (entry fines) a földpiac kereslet-kínálati viszonyai által meghatározott, változó nagyságú összeggé tenni, olyan mértékben alakíthatta a földesúr földjeit lényegében kereskedelmi bérlétté. *Brenner* szerint a földesurak illetékemelési joga, mint erőszakos járadéknövelés, lázadásokhoz, zavargásokhoz vezetett a XV. sz.-ban és a XVI. sz. első felében is, jóllehet a XVI. sz.-ban már erősödik a népesség nyomása a földekre, aminek *Postan* koncepciója szerint gyengítenie kellene a parasztság harci pozícióit.

A XVII. sz.-ra győztek a földesurak, és ekkorra szabadon alakíthattak ki olyan nagybirtoktesteket, amelyeket már lényegében kapitalista bérlőknek adtak bérbe. *Brenner* szerint ez is egyik előfeltétele a kapitalizációnak, ám ugyanilyen jelentős egy újfajta földesúr–bérlő viszony megjelenése.²⁶ A középkori földesúr–jobbágy viszonyra jellemző „jövedelemkifacsarást” (melynek hatásairól már volt szó), egyfajta partneri viszony, szimbiózis váltotta fel. „A bérlők biztosak lehettek abban, hogy a tőkebefektetések eredményeképpen megnövekedett jövedelem méltányos részét maguk élvezhetik, és nem vonják el azt a földesúri követelések.”²⁷

Ennek a fejlődésnek az eredménye, mondja *Brenner*, hogy a XVII. sz. végi magas népsűrűség ellenére, mely válságokat idézett elő a kontinensen, Angliában stabil a gabona ára, a népesség pedig stagnál. A mezőgazdaság e strukturális átalakulásának még messzebb menő következményeket is tulajdonít. A középkorban ugyanis gyakran előfordult, hogy az exportra termelő ipar nekilendülésének a rugalmatlan élelmiszerutánpótlás szabott gátat (az emelkedő élelmiszerárakon, emelkedő béreken és emelkedő ipari árszinten keresztül). *Brenner* állítása szerint ilyen okokra vezethető vissza az olasz ipar termékeinek kiszorulása a piacokról a XVII. sz. elején. Az átalakult angol mezőgazdaságnak köszönhetően az angol ipari fejlődést ilyen korlátok nem szorították vissza. Másrészt a mezőgazdasági fejlődés folyamatosan bővülő belső piaccal is ellátta az angol ipart.

²³ *Brenner*, i. m. 57. o. (ld. 1. j.)

²⁴ The Cambridge Economic History of Europe: Vol. I. The Agrarian Life in the Middle Ages. Chapter VII: Medieval Agrarian Society in its Prime. The Lands East of the Elbe and German Colonization Eastwards. Cambridge 1966.

²⁵ *Brenner*, i. m. 61. o. (ld. 1. j.)

²⁶ Az eredetiben: újfajta „lord-tenant” viszony.

²⁷ *Brenner*, i. m. 64. o. (ld. 1. j.)

Franciaországban a parasztok angol társaiknál sikeresebben védték meg földhöz való jogukat. Azonban amennyire függetlenítették magukat a földesúri hatalomtól, olyan mértékben váltak hozzáférhetőbbé az állami kizsákmányolás számára – amivel szemben viszont már nem voltak elég erősek. Az állam versenyzett az adóért a földesurakkal, támogatta a parasztokat a földesúri hatalom és adóztatás elleni harcukban és az állami támogatás segítette a parasztok győzelmét.

Angliában a XV. sz. végétől a „monarchikus centralizációt” a franciaországitól eltérő formában, lényegében a földesúri osztályra támaszkodva hajtották végre –, ennek illusztrálására *Brenner* utal a parlamentáris intézmények fejlődésére. Az angol parasztság a XV. sz.-ra képes volt kivívni szabadulását a jobbágyságból. Nagyonbízott azonban kudarc kísérte erőfeszítését, hogy maradéktalanul szabad birtokká (freehold) alakítsa a kezén lévő földet.

A jobbágyságnak ez a viszonylagos kudarc megfosztotta a monarchiát attól a lehetőségtől, hogy a földesuraktól való függetlenedésének anyagi bázisává a parasztságot tegye. Így a „monarchikus centralizáció” nem kaphatott egy parasztságra alapozott abszolutista formát. Ennek megfordításaként pedig elmondható, hogy mivel a monarchia centralizációs törekvései a földesúri osztályon is nyugodtak, ez meggátolta a monarchiát, hogy a harcot eldöntő mértékben segítse a parasztságot a szabadbirtokért folytatott küzdelmében.²⁸

Miután *Brenner* a gazdasági fejlődést és a kapitalizálódást az angol nagybérleti rendszerben látja megtestesülni, logikusan azt kell mondania a francia kisparaszti rendszerről, hogy „a legteljesebb szabadság és a tulajdonjogok csak a szegénységet és az elmaradottság önmagát örökösen ismétlő ciklusát hozhatták létre. Éppen e jogok hiánya volt az, ami Angliában lehetővé tette az igazi gazdasági fejlődés megindulását”.²⁹

Postan és *Hatcher* erősen személyes hangú válaszcikkükben lényegében visszautasítják *Brenner* cikkét.³⁰ Úgy vélik, *Brenner* eltorzította *Postan* nézeteit, amennyiben *Postan* és általában a malthusianizmussal megvádolt történészek sem akarnak monomániásan mindent a demográfiai faktorról magyarázni, hanem egy sor egyéb tényezőt is számba vesznek. Így pl. a feudális járadékok, a családszerkezet, az öröklési szokások, a technikai felfedezésekkel és innovációkkal szembeni attitűdök stb. szerepét. A szerzők egész listát sorolnak fel ezekből a tényezőkből. A továbbiakban azonban a *Brenner* által fölhozott egyes történelmi példákkal, *Brenner* egyes konkrét elemzéseivel vitázva *Postan* és *Hatcher* ismét csak olyan történelemszemléletet védenek, ahol a népesség változása a fejlődést magyarázó legfontosabb tényező.³¹

Ami az elméleti alapot illeti, *Postan* és *Hatcher* visszautasítják a „malthusianus” jelzőt. „A *Brenner* által malthusianizmussal vádolt történészek ... érdeklődése éppúgy irányul a gazdasági fejlődésre, mint az életszínvonalra, míg *Malthus* nem a gazdasági fejlődés, vagy a gazdasági tevékenység összessége, hanem majdnem kizárólag az egyéni jólét, az egy főre jutó jövedelem érdekelt. *Malthus* kizárólagos viszonyként fogta föl a népesség és a gazdasági jólét közti kapcsolatot – olyan egyenletként, melyben más változók nem lépnek be. (*Malthus*nál) ... a növekvő népességre és csökkenő jövedelmekre automatikusan következik a csökkenő népesség és a növekvő jövedelmek szakasza. A malthusi modellnek ez a kétfázisú ritmusa felületesen emlékeztethet a demográfiai változás *Le Roy*

²⁸ *Brenner*, i. m. 72. o. (ld. 1. j.)

²⁹ *Brenner*, i. m. 75. o. (ld. 1. j.)

³⁰ *M. M. Postan and John Hatcher: Population and Class Relations in Feudal Society. Past and Present 1978. No. 78. 24–37. o.*

³¹ Úgy gondoljuk, hogy mind *Postan*, mind *Le Roy Ladurie* valóban nemcsak a népesség változásairól, hanem sok más egyéb tényezőről is részletes elemzést adtak. Mégis, az egyetlen olyan tényező, amelyre átfogó történelmi „modell” épül, az a népesség. A népesség növekedése, vagy csökkenése által indukált gazdasági változásokat az ún. „egyéb” tényezők (a parasztszervezet, örökösödési szokások, kulturális tényezők) többnyire csak gyorsítják, vagy lassítják, fékezik vagy segítik. Vö.: *M. M. Postan: The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages. London 1972.* A modellt differenciáltabbá teszik, de alapvetően nem változtatják meg az olyan elgondolások, mint *Postan* hosszú távú talajkimerülési elmélete. Ld. *Postan*, i. m. 57–72. o.

Ladurie által föltárt változatára, de nagyon is különbözik a *Brenner* professzor által kritizált középkor-kutatók demográfiai koncepcióitól. Utóbbiak egyik fő tézise, hogy a népesség XIV. sz.-i csökkenése nem fordította teljesen visszajára a megelőző trendet... és hogy a későbbi periódus magasabb egy főre jutó jövedelmei nem vezettek a népesség arányos növekedéséhez". *Postan* a középkori történet egyik megoldatlan problémájának éppen azt tartja, hogy miért csak késve és vontatottan követte a XIV. sz.-i válságot a népesség számának emelkedése? Magukéva teszik ellenben a *Marshall* által továbbfejlesztett ricardói álláspontot. Azt ti., hogy a csökkenő hozadékok törvénye csak addig érvényesül, amíg fel nem tartóztatják a beruházások és a technikai újítás. A késő középkori (XIV–XV. századi) talpraállást éppen a technikai újítás hiánya és a beruházások szűkössége teszi olyan vontatottá, állítja *Postan* és *Hatcher*, és így oldják meg a fölvetett és malthusi keretben meg nem válaszolható problémákat.³²

Patricia Croot és *David Parker*³³ *Brenner* érvelésének egyik feltűnően gyenge pontját támadják meg: azt a nézetét, hogy a gazdasági fejlődés csak a nagy volumenű beruházásokat profitábilissá tevő nagybirtokon mehetett végbe. Bár volt a fejlesztésnek olyan formája, mely egyszerre nagy tömegű beruházást igényelt, más formák (pl. trágyázás, új fajták bevezetése, istállózó állattartás) bármilyen nagyságú birtokon megvalósíthatók voltak.

Rámutatnak arra, hogy Angliában a földesúri saját gazdaság bérbeadása még nem feltétlenül teremt kapitalista gazdálkodást, másrészt hogy a függő helyzetű, „fix rent”-et fizető parasztok (customary tenants) is bérbe adták földjeiket és így hasznot tudtak húzni a földéhségből.

Szemére vetik *Brenner*nek, hogy miközben túlértékeli a kapitalista nagybérlő szerepét, ugyanakkor alábecsüli az angol parasztság jogi helyzetét. Nem tartják egyértelműen bizonyítottnak, hogy az említett birtokátruházási illetékek (entry fines) a XVI–XVII. sz.-ban nőttek, és azt sem fogadják el, hogy a királyi bíróságok a XVII. sz.-ban nem támogatták a parasztok föllebbezéseit az illetékemelések ellen.

Croot és *Parker* véleménye szerint *Brenner* eltúlozza a francia parasztság függetlenségét. Nem tagadják, hogy a francia parasztság jogai, különösen a közösségi jogok akadályozták a racionális gazdálkodás kibontakozását, de úgy vélik, hogy ezek nem képeztek volna legyőzhetetlen akadályt, ha érvényesültek volna a fölszámolásukhoz szükséges gazdasági ösztönzők és elszántság. Sőt, „a XVI. és XVII. sz. folyamán a parasztok többsége annyira elnyomorodott, hogy földjeik jövedelme megélhetésüket sem biztosította és kiegészítő munkaalkalom után kellett nézniük. Egy jelentős kisebbség teljesen földtelenné vált, és ha nem tudott ideiglenes munkaalkalmaknál egyebet találni, csatlakozott a városi hatóságoknak oly sok gondot okozó csavargókhoz.”³⁴

Az angol és francia fejlődés közti különbség helyes megragadásában gazdasági és nem jogi megfontolásoknak kell érvényesülni. „A kis angol szabadbirtokosok (freeholder) törvényes jogai, melyeket gazdasági függetlenségükkel együtt egészen 1650-ig megőriztek, nem mentették meg őket a gyors hanyatlástól a XVII. sz. kedvezőtlenebb gazdasági feltételei közepette. Hasonlóképpen a francia parasztság 3 évszázadon át a teljes kisajátítás (földtől való megfosztás) félelmében élt. Ez a folyamat leginkább a városok környékén haladt előre, legkevésbé pedig azokon a területeken, melyekre a piac csak csekély hatást gyakorolt. Nincs okunk feltételezni, hogy a francia parasztságnak módjában állt volna megakadályozni, hogy megfosszák birtokaitól, ha (az erre irányuló) gazdasági ösztönzők jelentősebbek lettek volna.”³⁵

³² *Postan–Hatcher*, i. m. 28–29. o. (ld. 30. j.)

³³ *Patricia Croot and David Parker: Agrarian Class Structure and Economic Development. Past and Present 1978. No. 78. 37–47. o.*

³⁴ *Croot–Parker*, i. m. 41. o. (ld. 33. j.)

³⁵ *Croot–Parker*, i. m. 42. o. (ld. 33. j.) A gazdagparasztság magyarországi szerepéről összefoglalóan ld. *N. Kiss István: Der Agrarcharakter des ungarischen Exports vom 15. bis 18. Jahrhundert. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1978/1. Tabelle 1–2. és N. Kiss István: Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. (Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Heft 25.) Köln, 1974.*

Az igazi különbség a két ország parasztságának osztályszerkezetében rejlik. Angliában a parasztság roppant erős differenciálódása során létrejön egy, a gazdag parasztságból is kiemelkedő réteg, a yeomanry, és éppen ez a gazdagparaszti réteg lesz a kapitalista üzemi módszerek úttörője. Ezzel szemben Franciaországban csak a parasztság „egyöntetű nyomorával” találkozhatunk. *Brenner*rel szemben állítják, hogy „a francia monarchia igazi bűne nem az volt, hogy megszilárdította a kisparaszti tulajdont, hanem az, hogy olyan brutálisan elnyomta azt”, elsősorban a XVI–XVII. sz.-i abszolutizmus adóprésével, míg e korszakban Angliában béke és enyhe adózás volt. Amennyiben a francia középparasztság körében itt-ott mégis fellelhető a vállalkozói mentalitás, ez a polgári földvásárló „rentier” szemléletének rendelődik alá.

Pierre Goubert korábban megjelent, de a vitához is kapcsolható cikkében³⁶ a fentieknek némileg ellentmondó következtetésre jut: szerinte a XVII. sz. második felében az általa vizsgált francia területeken lezajlik a nagybérlők (fermier receveur) elszakadása a középparasztságtól (laboureur). A középparasztság is megfogytokozik, jelentős polarizálódás megy végbe. A XVII. sz. második felében az általa vizsgált terület parasztságának háromnegyede nem tudott birtokából megélni, és túlzás nélkül állítható, hogy az éhhalál fenyegette őket. Másrészt itt is kialakul egy kiemelkedő gazdagparaszti réteg, a nagybérlők. Az általunk követett vita szempontjából az a kérdés, hogy az ilyen gazdagparaszti fölemelkedés mennyiben regionális, illetve mennyire jellemző országosan *Goubert* fenti megállapítása. A következő kérdés pedig az, hogy mennyiben hasonlítható össze a francia és az angol gazdagparaszti fölemelkedés, hogy valóban ugyanazzal a jelenséggel állunk-e szemben? Miután más szerzőkkel együtt *Goubert* is megerősíti, hogy a vidéken a legnagyobb földvásárló a városi polgárság, elvben elképzelhető, hogy bár a gazdagparasztság Franciaországban is kialakul, mentalitásánál, vagy más okoknál fogva nem tölti be azt a szerepet, mint a yeomanry Angliában.

*Heide Wunder*³⁷ hozzászólásában megkísérli megcáfolni *Brenner*nek azt az állítását, hogy az osztályharc eltérő sikerét a német keleti és nyugati területeken a keleti jobbágyfalvak közösségének gyengeségére vezesse vissza. *Brenner* konkrét példáinak elemzése után *Wunder* leszögezi, hogy a középkorban sem a paraszti szervezetben, sem a paraszti osztályharc erejében nem volt döntő különbség Németország keleti és nyugati területei között.

*E. Le Roy Ladurie*³⁸ szellemes válaszában visszautasítja *Brenner* egy-két kevésbé megalapozott feltevését (pl. hogy csak a nagybirtok kapitalizálódik), viszont magára vállalja a malthusianus jelzőt. Eszerint: „A neomalthusianus vagy neoricardianus rendszer lényegében egy önkiegyensúlyozó, egy homeosztatisz rendszer, egy „ecosystem” létét feltételezi, az önkorrekció beépített mechanizmusával”.³⁹ A „neo” előtagot az indokolja, hogy nagyobb, önállóbb szerepet kíván adni a rendszerben a biológiai és epidemikus tényezőknek, mint azt *Malthus* tette.

Guy Bois-nak⁴⁰ *Brenner*rel szemben fő kifogása az, hogy szemlélete túl spekulatív. „A kiindulópont: a történelmi materializmus alapelve, az osztályharc hajtóereje”. *Brenner*nél a hipotézisek

³⁶ *Pierre Goubert*: The French Peasantry of the 17th Century: A Regional Example. Past and Present 1956. No. 10. 55–77. o.

³⁷ *Heide Wunder*: Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany. Past and Present 1978. No. 78. 47–55. o.

³⁸ *E. Le Roy Ladurie*: A Reply to Professor Brenner. Past and Present 1978. No. 78. 55–59. o.

³⁹ Érdekes, hogy *Le Roy Ladurie* ezt a kategóriát használja. *E. Wrigley*, aki a népességgel kapcsolatos koncepciókat, így a malthusit is, világosan és részletesen ismerteti, idézi *Wynne-Edwards* homeosztázis definícióját állati népességekre: „A népsűrűség és a rendelkezésre álló erőforrások közötti egyensúly létrehozásához és fenntartásához az állatok számára szükséges egy szabályozási rendszer kialakulása, amely sok tekintetben ahhoz a fiziológiai rendszerhez hasonlít, amely a test belső környezetét szabályozza, s a változó szükségletek kielégítéséhez hozzáigazítja. Az ilyen rendszereket homeosztatiszoknak, vagy önkiegyensúlyozónak mondják.” *V., C. Wynne-Edwards*: Animal Dispersion in Relation to Social Behavior. Edinburgh–London 1962. 9. o. Idézi *E. Wrigley*: Népesedés és történelem, Budapest, 1973. 108. o.

⁴⁰ *Guy Bois*: Against the Neo-Malthusian Orthodoxy. Past and Present 1978. No. 79. 60–69. o.

ellenőrzése az absztrakció fokozatosan csökkenő szintjein történik, az elmélet felől haladva a valóság felé. „Ez egy zárt gondolati rendszerre jellemző, ahol az ideológia győz a tudományos racionalizmus felett.”⁴¹ *Brenner* osztályharcelmélete kapcsán megpendíti a voluntarizmus vádját is. Sajnos a rövid vitáikból nem fejthető ki alternatív koncepció, melyet *Guy Bois* könyvének a Történelmi Szemlében megjelent része már részletesebben ismertet. A magyarul is hozzáférhető, kiváló cikket csak vázlatosan ismertetjük.⁴²

Az itt felállított feudalizmus modellben:

– „A rendszer jellemző termelési formája a paraszti kistermelés”. Egyebek között azért, mert a termelési technika alapegysége az eke, és így nincs hatékonyabb munkaszervezés, mint ami az eke teljes kihasználásában jut érvényre.⁴³

– A társadalmi intézmények is a kistermelést tartják fenn: a faluközösség megvédi a szokásjogot és visszaszorít mindent, ami fenyegeti a társadalmi-gazdasági egyensúlyt, így a technikai újítást is. „A faluközösség egyáltalában nem mond ellent az egyéni kistermelés létének, hanem egyszerre segítője és védelmezője.”⁴⁴ Mindebből viszont technikai megtorpanás és a növekedés extenzív jellege következik, amely demográfiai következményekkel jár.

– A társadalmi viszonyok terén a járadékszedés a földesúr gazdasági beavatkozásának fő formája. A járadékráta azonban hosszú távon csökken. A járadék rátájának csökkenése magából a társadalmi struktúrából ered. Abban az ellentétes irányú nyomásban, amit a két főszereplő a járadék rátájára gyakorol, a paraszt a föld haszonélvezete és a termelés ellenőrzése révén erősebb ütőkártyával rendelkezik, a földesúr pedig, ki lévén zárva ebből a folyamatból, csak gazdaságon kívüli eszközökkel szerzi meg részesedését . . .⁴⁵ Így *G. Bois* szerint a szolgáltatási ráta erőzóját csak a gazdaságon kívüli kényszer megszüllárítása, azaz a kizsákmányolási viszonyok politikai stabilizálása képes egy időre megfordítani.

Ebbe a hosszú távú járadékcsökkenési elméletbe integrálja *G. Bois* a demográfiai iskola által oly bőven dokumentált ciklusokat. Elismerve azonban e ciklusok létét, megjegyzi: „... valójában a malthusianus elmélet gyengesége nem abban áll, amit állít, hanem amiről hallgat: ez pedig nem más, mint a szolgáltatások fejlődésének szerepe ezekben a fluktuációkban”.⁴⁶

Ennek megfelelően a népesség, illetve a gazdaság növekedési és válságciklusait a járadékráta szakaszos mozgására építi fel, melyben a hosszú távú csökkenést az uralkodó osztály politikai ellentámadása kapcsán létrejövő ellentendencia, a járadékráta időleges növekedése váltja fel. A kétségkívül szellemes elmélettel kapcsolatban mindössze az a kétség merülhet fel, hogy bár a paraszt egész a XX. sz.-ig mindig közelebb van a termelés konkrét színhelyéhez és folyamatához, mint az úr, de az eltérő üzemszervezeti és technikai feltételek között különböző korokban kettejük relatív távolsága a termeléstől – és ezzel együtt az úr lehetősége az ellenőrzésre és a járadék nagyságának meghatározására – meg is változhat.

Bois leszögezi, hogy ő *Brenner*rel szemben „a kapitalizmus születését a feudális rendszer működése eredményének tartja”, azaz véleménye szerint létezik egy feudális felhalmozási folyamat, amely fokozatosan egyre kedvezőbb feltételeket teremt a kapitalizmusnak. Ettől eltérve azonban a rövid írásból nem bontakozik ki a kapitalizmusba való átmenet képe.

Rodney Hilton cikkében⁴⁷ egyetlen modellé próbálja meg összeolvasztani a különböző álláspontokat. Kissé erőszakosan leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy *Hilton* kétlépcsős modellt alkalmaz. Az első lépcsőben a paraszt és a természet állnak szemben egymással, és viszonyukat demográfiai és

⁴¹ *Guy Bois*: i. m. 63. o. (ld. 40. j.)

⁴² *Guy Bois*: A feudalizmus modelljének kérdéséhez. Történelmi Szemle 1979. No. 2. 187–199. o.

⁴³ *Guy Bois*: i. m. 188–189. o. (ld. 42. j.)

⁴⁴ *Guy Bois*: i. m. 190. o. (ld. 42. j.)

⁴⁵ *Guy Bois*: i. m. 191. o. (ld. 42. j.)

⁴⁶ *Guy Bois*: i. m. 193. o. (ld. 42. j.)

⁴⁷ *Rodney Hilton*: A Crisis of Feudalism. Past and Present 1978. No. 80. 3–19. o.

termelékenységi összefüggések határozzák meg. A második lépcsőben az úr és a paraszt állnak szemben egymással abban a harcban, mely eldönti, hogy a természetből kicsikart termékmennyiségből ki milyen arányban részesedik. Ez utóbbit szerinte az osztályharc kategóriáival írhatjuk le.

Ezt a leegyszerűsítést csak az áttekinthetőség kedvéért tettük. *Hilton* sokkal több tényezőt vesz számításba. Nézete szerint a X–XIII. sz.-i agrotechnikai fejlődés lassúsága kényszerítette „laterális expanzióra”, vagyis a termelési terület kiterjesztésére a mezőgazdaságot. Ez, ahogy várható, a rendelkezésre álló földterület korlátozottságába ütközik. Ezek azoiban nem egyszerűen természeti korlátok, hanem intézményesen adott korlátok — itt *Hilton* a középkori erdőhasználati jogokra utal.⁴⁸ — Népszerűség és terület arányának konfliktusa *Hilton*nál csak egyik eleme az egy főre jutó termelékenység csökkenésének a XIV. sz.-i mezőgazdaságban. Szerepe van ebben az állam és a földesurak egyre növekvő igényeinek is, mely a parasztság összes készpénzfeleslegét elszívja, és így még a legelemibb beruházásokat is meggátolja. Itt tehát *Hilton* igyekszik figyelembe venni *Postan* álláspontját, aki a középkori agrotechnika fejlődésének lassúságát szintén beruházáshiányra és technikai újítások hiányára vezette vissza.⁴⁹

Hilton azonban nem tartja a feudalizmusra specifikusan jellemzőnek a parasztgazdaság hosszútávú fejlődési tendenciáit, a népesség és élelmiszertermelés periodikusan kiéleződő ellentmondását. E fejlődési tendenciák ábrázolása csak szükséges, de nem elégséges eleme a feudalizmus dinamikusa leírásának. A feudalizmus specifikus eleme, mutat rá *Hilton*, a lordship, a fief, a feudum, ami alatt itt ő a kiváltságon alapuló földtulajdont érti.⁵⁰ Ennek keretében megy végbe a terméktöbblet elsajátítása. Éppen ezért úgy véli, hogy a XIV. sz.-i válságban az egy főre jutó agrártermelékenység csökkenésén kívül egy másik elem is szerepet játszott. Ez a parasztság csökkenő kizsákmányolhatósága volt, mely a XIII. sz. második felének sikeres paraszti osztályharcában jutott kifejezésre.⁵¹ A pestis és népességcsökkenés előtt, és ezeken túl, a XIV. sz.-i válság „központi jellemvonása a feudális társadalom két fő osztálya közti viszony válsága volt”.⁵²

Hilton szerint az urat és a parasztot a feudalizmus intézményei nemcsak összekötötték, de el is távolították egymástól. Ezzel kapcsolatban egyrészt arra utal, hogy úr és paraszt közé iktatódott a faluközösség. Másrészt *Guy Bois* nyomán föl hívja a figyelmet az úr távolságára a termelési folyamatától, amiből az következik, hogy a „földesúr hatalma a gazdaság irányítása fölött nem ért fel politikai és katonai hatalmával”.⁵³

Arnost Klima hozzászólását *Heidi Wunder* cikkéből vett idézettel vezeti be: „... a közép-európai történészek nem értek el túl nagy sikereket eredményeik brit és francia kollégáikkal való megismertetésében.”⁵⁴ Ez adja a cikk kiinduló pontját, mely az összes közlemény között messze a legtöbb tényszerű információt tartalmazza. Pusztán az nem világos, hogy ez az egyébként valóban tanulságos, gazdag cikk mennyiben kapcsolódik a vitához.

A szerző csatlakozik *Pach Zsigmond Pál* nézetéhez, miszerint a középkor végéig a kelet-európai gazdaság fejlődése a nyugatival egyirányba mutat, ami megmutatkozik a munkajáradék csökkenő, ill. a XV. sz. végére már erősen lecsökkent szerepében is. Amíg azonban a magyar gazdaság „elkanyarodása” *Pach Zsigmond Pál* szerint a XV. sz. végén, a XVI. sz. elején megy végbe, *A. Klima* a cseh gazdaságtörténetben a harmincéves háborút tekinti fordulópontnak. *Klima Guy Bois*-i idézi, aki szerint Nyugat-Európában a XVI. sz. első felében a földesúri osztály a jobbágyságok járadékszolgáltatásának alacsony

⁴⁸ *Hilton*: i. m. 6. o. (ld. 47. j.)

⁴⁹ *Hilton*: i. m. 11. o. (ld. 47. j.)

⁵⁰ *Hilton*: i. m. 7. o. (ld. 47. j.)

⁵¹ *Hilton*: i. m. 11–12. o. (ld. 47. j.)

⁵² *Hilton*: i. m. 14. o. (ld. 47. j.)

⁵³ *Hilton*: i. m. 9. o. (ld. 47. j.)

⁵⁴ *Arnost Klima*: Agricultural Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia. Past and Present 1979. No. 85. 49–67., o. Klima idézi: *Heide Wunder*, i. m. 52–53. o. (ld. 37. j.)

szintje miatt „úgy döntött, hogy a jobbágytelkek rovására kiterjeszti majorságát és ehhez bér munkát alkalmaz.” Ez Bois szerint a kapitalizmus rohamos előretörését eredményezte a mezőgazdaságban. *Klíma* véleménye szerint Csehországban a XVII. sz. közepétől ennek éppen a fordítottja történt. A majorság ugyan itt is nőtt, de nem a jobbágybirtok rovására, hanem a háború következtében megszaporodott pusztá telkek bekebelezésével. „A háború másik következménye a komoly munkaerőhiány volt, ami elkerülhetetlenül maga után vonta, hogy ami munkaerő mégis rendelkezésre állt, kivételesen költséges volt. Ezért ahelyett, hogy bér munkát alkalmaztak volna majorságaik megművelésére, az urak jobbágyaik pótlólagos robottal való megterhelését részesítették előnyben. Így, míg Nyugat-Európában a majorság kiterjedése – a bér munka alkalmazásán keresztül a kapitalista fejlődést erősítette, Csehországban addig a majorsági terjeszkedés a krónikus munkaerőhiány miatt a jobbágyság intézményének megerősödéséhez vezetett.”⁵

Ezekkel a mondatokkal kapcsolja be *Klíma* cikkét a *Brenner*-vita gondolkörébe. Ez több kérdést nyitva hagy. *Klíma* itt kifejezetten demográfiai okokkal indokolja Csehország eltérő fejlődését – ám az összes nyugati kutató a XIV. sz.-i munkaerőhiányban a jobbágyság felszámolását segítő tényezőt lát. Másrészt *Klíma* egyértelműen a demográfiai okokat helyezi előtérbe, és ennek alapján *Postan*, *Le Roy Ladurie*, stb. álláspontjához kapcsolódhatna, név szerint mégis *G. Bois*-t említi. *Bois* viszont egy hosszú távú járadécsökkenési elméletbe integrálta a demográfiai jelenségeket. Érvényesnek kell-e ezt tekintenünk Kelet-Európára is? Csökkent-e a különféle járadékok összege a középkor folyamán? A harmincéves háborút – *Bois* nyomán – az uralkodó osztály kísérletének kell-e tekintenünk a járadécsökkenési tendencia erőszakos eszközökkel való megállítására? És végül, amit *Bois* Nyugat-Európára vonatkozóan nem fejtett ki világosan, azt *Klímanak*, miután a XVII. és XVIII. sz.-ról ír, egyértelműen le kellene szögeznie; azt ugyanis, hogy milyen erők, tendenciák kibontakozásának tekinti a kapitalizmus csehországi kialakulását?

A fentiekben vázlatosan ismertetett vita lényegében a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseivel foglalkozott volna. Láthatóan ez volt *Brenner* szándéka is, hiszen cikkében a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának „előfeltételeit” keresi. A továbbiakban azonban a szó szoros értelmében vitáról sajnos nem beszélhetünk, az egymást követő hozzászólásoknak ugyanis nincs közös fókuszuk, tárgyük. *Brenner* cikkében egyszerre két, korábbi, még mindig lezáratlan vita témáját fogta össze egy tézisbe: a XIV–XV. sz.-i válságot és az ún. „XVII. sz.-i válságot”. Ez már magában rejtette annak a veszélyét, hogy a témát „két szekcióban” tárgyalják. Így is történt, ráadásul a különböző hozzászólások az általánosítás erősen eltérő szintjein mozognak. Formálisan nézve is, a hozzászólók többsége csak a XIV–XV. századi problémákkal foglalkozott.

Sajnálatos a vitában minden kelet-európai vonatkozásban lépten-nyomon megnyilvánuló tájékozatlanság, beleértve az időrend, a népesség, a közlekedés stb. alapvető tényeit is.

A Kelet-Európa iránt ugyanakkor kétségtelenül megnyilvánuló érdeklődés a terület történeti fejlődésének alaposabb ismeretét idővel bizonyára magával hozza majd. Addig is érdemes volt ennek elébe menni, és az erősen nyugat-európai kontextusba ágyazódó vita elméleti tanulságait és ellentéteit ismertetni. Szükségesnek tűnik ugyanakkor az egész problematikát magyar szempontból, az új hazai kutatások fényében is értékelni, ez az elemzés azonban már meghaladná a jelen ismertetés kereteit és az ismertető ismereteit.

Vári András

⁵ *Klíma*: i. m. 50–51. o. (ld. 54. j.)

A II. OSZTÁLY IRATAI AZ AKADÉMIAI LEVÉLTÁRBAN

Az Akadémiai Levéltár megalakulása óta kiemelt feladatának tekintette, hogy a birtokában lévő – tudománytörténetileg fontos és értékes – iratokat hozzáférhető formában bocsássa a kutatás rendelkezésére. Ennek a hosszú távú, jelentős munkának egyik állomásaként nemrég elkészült a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1949 és 1972 között keletkezett iratainak repertórium.

Az Akadémia II. Osztálya a felszabadulás után 9 tudományág tudományos és tudomány-politikai felügyeletét, művelését, szervezését, irányítását látta el. Ezek: állam- és jogtudomány, filozófia, földrajz, néprajz, közgazdaságtudomány, művészettörténet, neveléstudomány, régészet, történelem. Ez az osztály felelt egy időben a *szociológia* megfelelő műveléséért, amely azután a *közgazdaságtudományokkal* együtt 1965-ben az új IX. Osztály kereteiben kapott helyet. A *földrajzot* is ekkor szervezték a X. Osztályhoz. 1960-ban dőlt csak el az egykor sok vitát kavarázó *Néprajztudomány* sorsa is: ez a diszciplína ma az I. Osztály profiljába illeszkedik. Repertóriumunkban szerepel még a szintén sok „megpróbáltatást” megélt *pszichológia* is. A jegyzék úgy igyekezett megkönnyíteni a várható kutatásokat, hogy a szinte teljesen „ömlesztett” áttekinthetetlen irattömeget tudományágak szerint felbontottuk. Így egy adott tudománytörténeti téma kutatója sokkal kevesebb anyag átnézésével is célhoz érhet. A rendezés másik alkalmazott elve az osztály funkcionális tevékenységének követése volt. Ez utóbbi módszer segítségével külön csoportosíthattuk például a II. Osztály nemzetközi kapcsolataira, külön a könyv- és folyóiratkiadásra, külön a célhitelekre, gazdálkodásra és egy sor egyéb funkcióra vonatkozó iratokat. Tudjuk, hogy ilymódon áthágtuk a levéltártudomány által a levéltári gyakorlat számára legszigorúbban megfogalmazott törvényt, a *proveniencia* elvének megtartását és érvényesítését, a II. Osztály iratkezelése azonban ennek lehetőségét egyszersmindenkorra kizárta.

Az Osztály ügyiratkezelésében ugyanis az úgynevezett „témadosziés” rendszer dominált. Ez azt jelentette, hogy egy-egy irat a neki megfelelő téma címét viselő dossziéba került. Elvben 58 témadosziét használtak, ezeket egyébként a repertórium előszavában részletesen is felsoroljuk. A „témadosziés” rendszernek – alkalmazása során – számos hátránya és ezekhez képest csekély előnye került felszínre, mégis viszonylag szívósan tartotta magát. Legszembeötlőbb fogyatéka e rendszernek az volt, hogy egy-egy „téma” címe vagy túl szűk, vagy túl tág kereteket jelölt ki egy adott akta besorolására. Az Osztály költségvetésével kapcsolatban például elvileg csak egy dosszié tartalmazhatott volna iratokat. A valóságban ehhez a tárgyhoz még a „régészeti iratok” feliratú csomagokba is kerültek akták, amennyiben azok a régészettel kapcsolatos gazdálkodással foglalkoztak. Ha az előadó emlékezett arra, hogy egy-egy ügyiratot *milyen szempont* alapján helyezett el éppen az adott témakörnek fenntartott helyen, később is könnyen megtalálhatta azt. Ha nem, akkor az irat óhatatlanul alámerült az irattengerben. A témadosziék befogadóképessége nem volt végtelen. Ezt a tényt azonban az Osztály iratkezelői – úgy tűnik – makacsul figyelmen kívül hagyták. Találtunk például olyan vastag dossziét, amelyben a legkorábban és legkésőbb datált irat keletkezése között 10 év telt el. A dossziéken belüli időrend betartása egyébként is mellékes szempont volt; a bennük való tájékozódást pedig – ahogy az előzőekből is következik – nem csekély mértékben nehezítette, hogy ezeket a naptári évek végén sem „zárták le”. A „témadosziés rendszer” egyébként országosan is csődöt mondott, az Akadémián azonban egyetlen pillanatra sem válhatott be. Az előadók igen gyakran tartották maguknál a referenciájukhoz tartozó aktákat. Csak feltételezzük – de minden alapunk megvan rá – hogy ezek – elintézésük után – nemegyszer megsemmisültek. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy az iktatókönyvi bejegyzésekhez képest meglepően kevés a Levéltár őrizetébe menekített iktatott iratanyag.

Az *iktatás* és a „témadoszié-rendszer” szimbiózisa is közrejátszott az iratok eltévedésében. Egy-egy aktát – utólag ki nem deríthető kritériumok alapján – vagy az iktatott iratok között, vagy a témadosziékban helyeztek el. Ebből az következett, hogy az *iktatott* irat gyakran úgy került témadosziéba, hogy e ténynek iktatókönyvi nyoma sem maradt. Viszont az eljárás fordítottja sem volt ritka: az iratot eleve nem is iktatták, mert gyorsabb és egyszerűbb volt azt mindjárt témadosziéba elhelyezni. Mindebből az következett, hogy teljesen esetlegessé vált: az iktatott iratok közé, vagy a témadosziék valamelyikébe kerül-e elintéződése után egy akta.

1965-ben létrejött a IX. Gazdaság- és Jogtudományok és a X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya. Ez a II. Osztály felszabadulás utáni történetében legjelentősebb szervezeti változás azonban alig tükröződik az osztály iratképzésében. Még viszonylag hosszú idő múltán is találkozhattunk immáron az új osztályokra tartozó ügyiratokkal. Ennek – a beidegződés természetes tényén túl – az is oka lehetett, hogy sok ügyirat előzménye szerint a II. Osztályt illette. Mindenesetre ez a mozzanat is a fentebb említett proveniencia-elmélet megvalósulása ellen hatott, hiszen magán az iraton sem jelezték, hogy kerül – mondjuk – szociológiai téma aktája 1969-ben is a II. Osztály irattárába.

A mindennapok ügyiratkezelése a II. Osztálynál a következőképpen történt: A szaktitkár a beérkező postát szignálásával utalta a megfelelő szakelőadóhoz. A szakelőadók – elvben – aláírásukkal igazolták az ügyirat átvételét. 1965-ig a II. Osztály szakelőadói nagyjából az alábbi munkamegosztás szerint dolgoztak.

1. Közgazdaságtudomány, jogtudomány, pedagógia (illetve e területek kutatóhelyei)
2. Népraz, régészet, művészettörténet
3. Földrajz (Ehhez az előadóhoz tartozott még a II. Osztály terv- és költségvetésével kapcsolatos terület is).
4. Ideológiai oktatás, filozófia, történelem
5. Rendezvények, könyv- és folyóiratügyek
6. Személyzeti jellegű ügyek (több száz kutató, aspiráns, ösztöndíjas káder- jóléti és egyéb ügyei).

Az Osztályoknál működő úgynevezett osztálykezelő délelőttönként az előző napi kimenő iratok másolatait a számára meghatározott dossziéban helyezte el. Időnként sor került az egyes előadóknál lévő iratok ellenőrzésére is. Ezt többnyire az előadók maguk végezték el, valószínűleg akkor, amikor egyrészt már nem fért el több irat az íróasztalukban, másrészt, amikor ezt a napi feladataik ritmusa lehetővé tette. Ilyenkor, ha az előadó elintézettnek minősítette őket, ezek is a témájuknak megfelelő dossziéba kerültek.

Összességében, a rendszeresség kétségtelen tényei ellenére elmondható az, hogy miután „eredeti irattári rend alig létezett, így annak visszaállítása is lehetetlen volt. Másrészt viszont – jellemzően az akadémiai iratkezelés minőségére – a *II. Osztály ügyiratkezelése minden foglalkoztatásával együtt is akadémiai viszonylatban a legjobbak közé tartozott*. Az Osztály ezirányú tevékenységének minőségét csak az elnök és a főtítkár mellett működő titkárságok haladták meg. (Ez a vélemény az Akadémiai Levéltár 15 éves működése során a különböző iratok átvétele és rendezése alatt kristályosodott ki). Mindez arra figyelmeztet, hogy a tudománytörténet majdani krónikásai nehéz feladat elé néznek. Az akadémiai ügyiratkezelés lazasága, az egyöntetűség hiánya, az „ahány ház, annyi szokás” elvének érvényesülése az Akadémiai Levéltár számára az országosan megszokott és természetes levéltári feldolgozó munkát nem mindig teszi lehetővé. Ez persze a kisebbik baj. A nagyobb baj az, hogy értékes iratok kallódhatnak el, miközben értéktelen papírok töltik meg a szűkös tárolóhelyeket.

* * *

A II. Osztály iratainak repertóriumát szerkezetileg két részre tagoltuk. Az első részben az osztály általános, testületi jellegű tevékenységére vonatkozó dokumentumok jegyzékét találjuk. Az egyes sorozatok előtt rövid ismertetésekben igyekeztünk képet adni az adott tematikájú iratok keletkezéséről, műfajáról. A második rész az egyes tudományágakkal kapcsolatos ügyiratokat tartalmazza. Hogy a tudományágak sorrendje ne tükrözhesen fontossági sorrendet, abc rendben követik

egymást. A gyűjteményt a II. Osztály 1972-ben adta át a Levéltárnak. A rendezés során – éppen a kutatás érdekében – viszonylag jelentős selejtezést hajtottunk végre. A selejtezés természetesen nem érintette a munkaviszony-igazolásoknál esetleg fontosságot kapó, valamint a tudománytörténetileg releváns iratok körét.

Az iratok jelenlegi összterjedelme 26,52 folyóméter, melyhez felújított és újonnan bekötött iktatókönyvek is kapcsolódnak.

Végezetül itt mondjuk el, hogy az Akadémiai Levéltár a II. Osztály repertóriumát „mintadarabnak” szánta, és középtávú munkaterve értelmében rendezni kívánja a többi kilenc akadémiai osztály iratait is. Látható az eddigiekből is, hogy ez korántsem könnyű feladat. Az Akadémiai Levéltár azonban a maga eszközeivel igyekszik kivenni a részét az Elnökség által többször szorgalmazott, és a „A magyar kultúra emlékeinek feltárása, bemutatása és kiadása” című főirányban is megkívánt tudománytörténeti kutatások fellendítésében.

Szántó György Tibor

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VIII. 7. – Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
82.9946 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Szabó Árpád székfoglalója	217
Mócsy András avató beszéde	235
Akadémiai Díjasaink	237
Niederhauser Emil	237
Lackó Miklós	245
A tudományos bizottságok 1980. évi újraválasztása	251
Újraválasztott testületeink	259

NEMZETKÖZI RENDEZVÉNYEK

Beszámoló a XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusról	271
Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion	281
Lackó Miklós: Új kulturális törekvések	281
Beszámoló a Szimpozion előadásáról	290
Magyar—NDK Történész Vegyesbiz. ülése	293

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

Claus Scharf: Németország felosztásának története	301
Vári András: Az agrártársadalmi struktúra	313
Szántó György: A II. Osztály iratai	325